

675-1/
1981/2

ISSN—0132—6058

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

ისტორიის
არქეოლოგიის
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

2. 1981

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1981, № 2

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

СЕРИЯ
ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ,
ЭТНОГРАФИИ И
ИСТОРИИ ИСКУССТВА

თბილისი
ТБИЛИСИ

2. 1981

ჟურნალი დაარსებულია 1971 წელს.
Журнал основан в 1971 году

ჟურნალი გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал выходит раз в 3 месяца

სარედაქციო კოლეგია: ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ვ. გაბაშვილი,
ი. კაჭარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე (რედაქტორის მოადგილე),
გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), გ. ჩიტაია, ლ. ჭილაშვილი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе,
В. Н. Габашвили, Ю. М. Качарава (зам. редактора), Р. К. Кикнадзе (зам. редактора),
Г. А. Меликишвили (редактор), Г. С. Читая, Л. А. Чилашвили

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ღორთქიფანიძე
Ответственный секретарь Г. Г. Лордкипанидзе

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუშოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-95-50

ჩაბარდა წარმოებას 1.IV.1980; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 3.VIII.1981; ანაწყოების ზომა
7×12; ქაღალდის ზომა 70×108 $\frac{1}{16}$; ნაბეჭდი თაბახი 16,8; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 14,0; შეკვ. 1264; უე 14121; ტირაჟი 1250;
ფასი 1 მან.

*

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუშოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

*

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუშოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

[illegible]

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

А. Д. ГВЕНЦАДЗЕ, Комсомол Закавказья в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства	5
З. В. АНЧАБАДЗЕ, Изучение истории грузино-абхазских взаимоотношений и истории Абхазии в грузинской советской историографии	19
Г. В. ИОБАШВИЛИ, Изменения в социальных отношениях Западной Грузии и классово-политические устремления городского населения в дореформенный период XIX века	26
Г. В. ЛИЧЕЛИ, К изучению материнской культуры Внутренней Колхиды III—II вв. до н. э.	41
Г. В. ГОЦИРИДЗЕ, Некоторые вопросы системы родства у ферейданских грузин	

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

Л. И. ЦИНАМДЗГВРИШВИЛИ, К вопросу об основании высшего учебного заведения в Грузии в последней четверти XIX столетия	52
С. С. ДЖАПАРИДЗЕ, Кавказ на всемирной выставке в Париже 1878 года	64
Л. С. ЦЕРЕТЕЛИ, Из истории переселения и репатриации малоазиатских (понтийских) греков	71
Г. М. КУТАЛИА, Некоторые сведения английских хронистов XIII века о Грузии	79
Г. Н. АХВЛЕДИАНИ, Вопросы мифологии в трудах Мосе Джанашивили	86
Ж. Г. ЭРИАШВИЛИ, Обряд посвящения ребенка в общинное божество в Хевсурети	107

ПУБЛИКАЦИЯ

П. ВАЧРИДЗЕ, Два документа из политической истории Имеретинского царства (80-ые годы XVIII в.).	125
---	-----

ДИСКУССИЯ И ОБСУЖДЕНИЕ

Г. Д. АКОПАШВИЛИ, «Кма», «Мсахури», «Тадзреули» (историко-терминологические заметки)	134
В. Б. ВИНОГРАДОВ, С. А. ГОЛОВАНОВА, О роли грузинского элемента в истории христианских храмов Верхнего Джулата (Дедаково)	149

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Г. Н. МАРГИАНИ, Э. Орджоникидзе, Эволюция аграрных отношений в Грузии в дореформенный период XIX века	160
---	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

С. Л. ГАБУНИА, Краткий отчет о командировке в Басконию	165
Дж. А. РУХАДЗЕ, Всесоюзная сессия, посвященная полевым этнографическим и антропологическим исследованиям 1978—1979 гг.	168

ДЕЯТЕЛИ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

И. В. ЧКОНИА, 90-летие академика Г. С. Читаа	171
М. Х. СВАНИДЗЕ, 70-летие со дня рождения В. Н. Габашвили	185
Дж. А. РУХАДЗЕ, Памяти Н. К. Мачабели (некролог)	189
Э. В. ХОШТАРИА, В. Н. Гамрекели (некролог)	191

ანთორ გვანცბაძე

ამიერკავკასიის კომკავშირი სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციისათვის ბრძოლაში

ლენინური კომკავშირის სახელოვანი წარსულის ასახვას და განზოგადებას აქვს უაღრესად დიდი თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობა, რადგან კომკავშირელთა ძველი თაობების მიერ დაგროვილი საბრძოლო და შრომითი გამოცდილების ღრმად შესწავლა დიდ დახმარებას უწევს დღევანდელ ახალგაზრდობას კომუნისტური საზოგადოების მშენებლობის საქმეში მიუთითებდა რა ჩვენი სახელოვანი წარსულის შესწავლის განსაკუთრებულ მნიშვნელობაზე ლ. ი. ბრეჟნევი აღნიშნავდა, რომ, ჩვენ წარსულიდან უნდა ავიღოთ გამოცდილების უდიდესი მარაგი დღევანდლობისა და მომავლისათვის¹.

ჩვენი ქვეყნის ისტორიაში ოქროს ასოებით არის ჩაწერილი საბჭოთა ახალგაზრდობის ის შესანიშნავი საქმეები, რომლებიც დაკავშირებულია საბჭოთა კავშირში სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციისათვის ბრძოლის პერიოდთან. ამ ურთულეს პერიოდში ლენინური კომკავშირი იყო სოფლად პარტიის ხაზის ერთ-ერთი გამტარებელი, კოლექტივიზაციისათვის ერთ-ერთი აქტიური მებრძოლი. სოციალისტური სამშობლოს ამ გმირულ მატიაზეში საკავშირო კომკავშირთან ერთად საამაყო ფურცლები ჩაწერეს ამიერკავკასიის კომკავშირულმა ორგანიზაციებმაც.

ბოლო პერიოდში გაწეულია დიდი და ნაყოფიერი მუშაობა აზერბაიჯანის, სომხეთისა და საქართველოს კომკავშირული ორგანიზაციების ცალკეული პერიოდებისა და პრობლემების მეცნიერული დამუშავებისათვის. გამოქვეყნებულია მრავალი სტატია, ბროშურები, კოლექტიური ნაშრომები და სხვა მაგრამ დღემდე არა არის შექმნილი ერთიანი, საერთო, განმაზოგადებელი ნაშრომი, რომელიც აშუქებდეს მხარის კომკავშირული ორგანიზაციების ერთობლივ მუშაობას სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციისათვის ბრძოლის პერიოდში. ყოველივე ეს კი სერიოზული ნაკლია, რადგან დღეს საბჭოთა ისტორიოგრაფია სრულყოფილად ჭრის იმ ამოცანებს, რომლებიც ემსახურებიან მსხვილი რეგიონალური ისტორიული გამოკვლევების შექმნას. სწორედ ამიტომ შევეცადეთ წინამდებარე სტატიაში ნაწილობრივ შეგვეცხოვეთა ეს ხარვეზი და შეძლებისდაგვარად გავგეშუქებინა ამიერკავკასიის კომკავშირული ორგანიზაციების მოღვაწეობა სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციისათვის ბრძოლაში.

სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაცია იყო სოციალიზმის მშენებლობის ლენინური გეგმის შემადგენელი ნაწილი. პარტია კოლექტივიზაციის კურსის განხორციელებაში ემყარებოდა ვ. ი. ლენინის სახელმძღვანელო დებულებებს

¹ Л. И. Брежнев, Ленинским курсом, Речи и статьи, т. 5, М., 1976, гл. 534.

კოოპერაციის შესახებ. „კოოპერირება რომ სავსებით განხორციელებული იყოს, ჩვენ ორივე ფეხით უკვე სოციალისტურ ნიადაგზე ვიდგომებოდით“²; — ამბობდა დიდი ბელადი.

კოლექტივიზაციის განხორციელება ვ. ი. ლენინის სოციალიზმის მშენებლობის ყველაზე რთულ ამოცანად მიაჩნდა. იგი მოითხოვდა მის განხორციელებას ნებაყოფლობითი პრინციპის დაცვით, ღარწმუნების მეთოდით და არა ძალდატანებით, ადმინისტრირებით.

ემყარებოდა რა სოფლის მეურნეობის გარდაქმნის ლენინურ კოოპერაციულ გეგმას, პარტიის XV ყრილობამ მძილო გადაწყვეტილება კოლექტივიზაციის ყოველმხრივი გაშლის შესახებ.

ამიერკავკასიის კომკავშირული ორგანიზაციების V ყრილობამ (1928 წლის აპრილი), რომელმაც განიხილა პარტიის XV ყრილობის შედეგები, ახალგაზრდებს მოუწოდა, რომ კომკავშირი გადაექციათ პარტიის სიმძლავრის დასაყრდენად ამ ახალი კურსის განხორციელების საქმეში. „მუშაობის ხარისხი უნდა შემოწმდეს იმისდა მიხედვით, — აღნიშნული იყო ყრილობის რეზოლუციაში, — თუ უჭრედი თავის პრაქტიკულ მუშაობაში რამდენად ახორციელებს პარტიის დირექტივას სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის საქმეში“³.

პარტიის XV ყრილობის შემდეგ ფართოდ ჩაება კომკავშირი სოფლად კოოპერაციულ საქმიანობაში, თუ საქართველოში 1928 წლის თებერვლისათვის ყველა სახის კოოპერაციაში გაერთიანებული იყო 11966 კომკავშირელი, იმავე წლის პირველი ოქტომბრისათვის ამ რიცხვმა 21828-ს მიაღწია⁴.

იზრდებოდა კომკავშირელთა რიცხვი კოოპერაციებში აზერბაიჯანსა და სომხეთშიც. თუ 1927 წლისათვის სალიანის მაზრაში (აზერბაიჯანი) კოოპერაციის წევრი კომკავშირელი იყო მხოლოდ 400, 1928 წ. ამ მაჩვენებელმა 800-ს მიაღწია⁵. 1928 წლისთვის სომხეთის სასოფლო-სამეურნეო და სამომხმარებლო კოოპერაციებში გაერთიანებული იყო რესპუბლიკის კომკავშირელთა ნახევარი⁶.

განუხრელად იზრდებოდა კოოპერაციაში ჩაბმულ კომკავშირელთა ავტორიტეტი. მათ დიდი რაოდენობით ირჩევდნენ სამუშაოდ კოოპერაციის უმაღლეს ორგანოებში. მარტო საქართველოში იმ კომკავშირელთა რიცხვი, რომლებიც მოღვაწეობდნენ აღნიშნულ ორგანოებში 1928 წლისათვის აღწევდა 956 კაცს⁷. ამავე პერიოდისათვის სომხეთის სამომხმარებლო კოოპერაციების გამგებებში მუშაობდა 142 კომკავშირელი, ხოლო სარევიზიო კომისიებში 101⁸. მსგავსი მდგომარეობა იყო აზერბაიჯანშიც.

მხარის კომკავშირელ ორგანიზაციათა როლი სოფლის სოციალისტურ გარდაქმნაში ყოველდღიურად იზრდებოდა, ფართოვდებოდა მათი მოღვაწეო-

² ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 33, გვ. 560.

³ Резолюции и постановления V Закавказского съезда ВЛКСМ, Тифлис, 1928, გვ. 26.

⁴ სკკპ ცენტრალურ კომიტეტთან არსებული მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალის პარტიული არქივი (ამის შემდეგ — პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 96, აღწ. 1, საქმე 145, ფურც. 21; ფონდი 95, აღწ. 1, საქმე 479, ფურც. 10.

⁵ იქვე, საქმე 459, ფურც. 200; საქმე 460, ფურც. 143.

⁶ Ленинский комсомол Армении, Ереван, 1971, გვ. 100.

⁷ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 95, აღწ. 1, საქმე 479, ფურც. 10.

⁸ Комсомол Закавказья на социалистической стройке, Тифлис, 1928, გვ. 80.

ბის მასშტაბები. კომკავშირელთა ინიციატივით იქმნებოდა არტელები, ამხანაგობები და კომუნებიც კი. ისინი კომუნისტებთან ერთად პირველები შედიოდნენ ამ კოლექტიურ მეურნეობებში. 1927 წლის ბოლოსათვის სომხეთის სასოფლო-სამეურნეო არტელებში მთელ კოლმეურნეთა 23,1%-ს შეადგენდნენ კომკავშირლები⁹. აზერბაიჯანში კი 1928 წლის დასასრულისათვის კოლმეურნეობებში გაერთიანებული გლეხურ მეურნეობებიდან 16,2%-ს შეადგენდნენ ის მეურნეობები, რომლებიც კომკავშირლებს ეკუთვნოდათ¹⁰.

ამიერკავკასიის კომკავშირმა განსაკუთრებით დიდი მონაწილეობა მიიღო სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციისათვის ბრძოლაში 1929 წელს. ამ წელს მხარის კომკავშირული ორგანიზაციები აქტიურად ჩაებნენ საკავშირო პირველ მასობრივ ლაშქრობაში—მოსავლიანობისა და კოლექტივიზაციისათვის. აღნიშნული კამპანიის ორგანიზებულად ჩატარებისათვის ამიერკავკასიის მასშტაბით შეიქმნა სპეციალური კომიტეტი მისა ცხაკაიას თავმჯდომარეობით. მსგავსი კომიტეტები შეიქმნა აზერბაიჯანის, სომხეთის და საქართველოს ალკკ ცენტრალურ კომიტეტთან და მაზრებში. „მოსავლისათვის ლაშქრობის“ ძირითად მიზანს შეადგენდა ახალი კოლექტიური მეურნეობების ჩამოყალიბება, სათესი ფართობისა და მოსავლის 15—20%-ით გადიდება და სხვ.

აღნიშნული კამპანიის მსვლელობის პეროდში განუხრელად იზრდებოდა კოლმეურნე-კომკავშირელთა რიცხვი. ასე მაგალითად, თუ „მოსავლისათვის ლაშქრობის“ დაწყებამდე კახეთის ოლქის სოფლებში—სანიორეში, კარდანახსა და ანისში კოლექტიურ მეურნეობებში სულ გაერთიანებული იყო 271 კომკავშირელი, ლაშქრობის შემდეგ მათი რიცხვი 400-მდე ავიდა¹¹. სალიანის მაზრაში ლაშქრობის პერიოდში 13 ახლად ჩამოყალიბებულ კოლმეურნეობაში 90 კომკავშირელი შევიდა¹².

„მოსავლისათვის ლაშქრობის“ ორგანიზებულად ჩატარების საქმეში დიდი როლი შეასრულეს ქალაქის კომკავშირლებმა და ახალგაზრდებმა. ასობით ახალგაზრდა მუშა, მოსამსახურე და სტუდენტი, რომლებიც ჩამხული იყვნენ საშეფო ბრიგადებში, უდიდეს დახმარებას უწევდნენ სოფლის მშრომელებს სასოფლო-სამეურნეო იარაღების შეკეთებაში, მოსავლის აღებაში, სხვადასხვა სასოფლო-სამეურნეო ღონისძიების წარმატებით ჩატარებაში და ა. შ. ბაქოს ერთ-ერთმა სარემონტო ბრიგადამ შეაგროვა რკინის ჯართი და აქედან მიღებული ფულით საშეფო სოფლებისათვის შეიძინა 16 გუთანის, ამასთანავე ერთად შეაკეთა 3 ტრაქტორი და 6 საზიდარი¹³.

ლენინჯანის მაზრაში სასოფლო-სამეურნეო იარაღების შესაყეთებლად შეიქმნა 7 კომკავშირული ბრიგადა, რომელთაც შეასრულეს 2312 მანეთის სამუშაო. ქ. ერევნიდან ეჩმიადინისა და ერევნის მაზრების სოფლებში გაიგზავნა 6 კომკავშირული ბრიგადა 15 დღით¹⁴. განსაკუთრებით დიდი მუშაობა გასწიეს ქალაქის კომკავშირულმა ორგანიზაციებმა „მოსავლისათვის ლაშ-

⁹ Ленинский комсомол Армении, გვ. 101.

¹⁰ Журн. «Народное хозяйство Закавказья», 1929, № 13—14 გვ. 11.

¹¹ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 95, აღწ. 1, საქმე 193, ფურც. 21.

¹² Журн. «Большевистская смена», 1929, № 15, с. 11.

¹³ В. Мурадов, Борьба Закавказского комсомола за социалистическую деревню, Тифлис, 1931, გვ. 11.

¹⁴ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 95, აღწ. 1, საქმე 547, ფურც. 16.

ქრობის“ პერიოდში საქართველოში. აქ 22 კომკავშირულმა ბრიგადამ 2 კვირის განმავლობაში შეაკეთა 115 გუთანი, 4 დამხარისხებელი მანქანა, 15 ტრაქტორი, 14 სათესი მანქანა, 35 კავი, 886 წვრილი სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარი, 15 საზიდრის სხვადასხვა ნაწილი და სხვ.¹⁵

ამიერკავკასიის კომკავშირის ლაშქრობის მოსაწყობად საქირო სახსრების შეგროვების მიზნით კისტემატურად აწყობდა შაბათობებს. კომკავშირეები და ახალგაზრდები მთელ რიგ საწარმოებსა და დაწესებულებებში მუშაობდნენ დადგენილ სამუშაო დროზე გაცილებით მეტს, მიღებულ ფულს კი ახმარდნენ აღნიშნული ლაშქრობის მოწყობისა და სოფლად კულტურული დონის ამაღლების საქმეს. შაბათობების შედეგად თბილისის, ბათუმის, ხაშურის და ქუთაისის კომკავშირულმა ორგანიზაციებმა შეაგროვეს 7300 მანეთი, რომელიც მთლიანად მოხმარდა სოფლის მშრომელთა კულტურულ მომსახურებას, ამავე მიზნით სომხეთში შეგროვდა 2233 მანეთი, ხოლო აზერბაიჯანში 4592 მანეთამდე¹⁶.

„მოსავლისათვის ლაშქრობის“ დროს გაიშალა სოციალისტური შეჯიბრება. ამ შეჯიბრებაში ფართოდ ჩაება მთელი მხარის კომკავშირული ორგანიზაციები. ხოლო ამიერკავკასიის კომკავშირმა სოცშეჯიბრში გამოიწვია უზბეკეთის, პოდოლსკის და სლავგოროდსკის ოლქები¹⁷.

პარტიისა და მისი ერთგული თანაშემწის ლენინური კომკავშირის ნაყოფიერი მუშაობის შედეგად ამიერკავკასიაში განუხრელად იზრდებოდა კოლმეურნეობათა რიცხვი. თუ 1928 წლის ბოლოსათვის მხარეში იყო 850 კოლმეურნეობა, სადაც გაერთიანებული იყო 12000 გლეხური მეურნეობა, 1929 წლის 1 დეკემბრისათვის ამ მაჩვენებელმა შესაბამისად 2500-ს და 45000-ს მიაღწია¹⁸. ამ დიდ წარმატებებში კომკავშირული ორგანიზაციების როლი საკმაოდ მნიშვნელოვანია.

მარტო საქართველოს „მოსავლისათვის ლაშქრობის“ დროს კომკავშირული ორგანიზაციების ინიციატივით დაარსდა 95 კოლმეურნეობა და უმარტივესი ტიპის სხვადასხვა სახის სასოფლო-სამეურნეო გაერთიანება¹⁹, სომხეთში კი კომკავშირელთა მიერ მოეწყო 30 კოლმეურნეობა, 18 საცდელი მინდორი და 56 კოოპერაციული ამხანაგობა²⁰.

ამიერკავკასიის კომკავშირისათვის დიდი პოლიტიკური გამოცდის წელი იყო 1930 წელი. როგორც ცნობილია, 1930 წლის ივნისში მიმდინარეობდა პარტიის XVI ყრილობა. ამავე წლის მაის-ივნისში ჩატარდა აზერბაიჯანის კომპარტიის მე-10 და სომხეთისა და საქართველოს კომპარტიათა მე-7 ყრილობები.

ამიერკავკასიის სასოფლო კომკავშირულმა ორგანიზაციებმა, რომლებიც შეიარაღდნენ აღნიშნული ყრილობების გადაწყვეტილებებით, მთელი თავიან-

¹⁵ К. Б у д ж и а ш в и л и, Комсомол Грузии на новом этапе, Тифлис, 1931, გვ. 37.

¹⁶ Газ. «Молодой рабочий», 11 января 1930 г.

¹⁷ Первое Закавказское совершение комсомольского похода за урожай, Тифлис, 1929, გვ. 42

¹⁸ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 96, აღწ. 1, საქმე 578, ფურც. 20.

¹⁹ К. Б у д ж и а ш в и л и, Комсомол Грузии на новом этапе, გვ. 37.

²⁰ А. М. П о г о с я н, Ленинский комсомол Армении в период борьбы за коллективизацию сельского хозяйства, Автореферат канд. дис., Ереван, 1953, გვ. 15.

თი საქმიანობა წარმართეს კოლექტიურ მეურნეობებში ღარიბ და საშუალო გლეხთა ფართო მასების ჩაბმისათვის, კოლმეურნეობების სამეურნეო-ორგანიზაციული განმტკიცებისათვის, სოციალისტური შეჯიბრების ფართოდ გაშლისა და მასობრივი კოლექტივიზაციის ყოველი ამოცანის წარმატებით გადაჭრისათვის.

პირველი ხუთწლიდის მეორე წლის დასაწყისიდან საკოლმეურნეო მოძრაობამ ჩვენს ქვეყანაში ახალი ნაბიჯი გადადგა წინ. ასე მაგალითად, თუ 1929 წლის 1 ოქტომბრისათვის სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის დონე უტოლდებოდა 7,6%-ს, 1930 წლის მაისისათვის ამ მაჩვენებელმა 23,6%-ს მიაღწია²¹.

დიდი წარმატებები იქნა მოპოვებული საკოლმეურნეო მშენებლობაში აღნიშნული პერიოდისათვის ამიერკავკასიაშიც. თუ 1929 წლის შემოდგომისათვის საკოლმეურნეო მეურნეობათა ზვედრითი წილი სოფლად არსებული ყველა მეურნეობის 3,5%-ს შეადგენდა, 1930 წლის ივლისისათვის ეს მაჩვენებელი უკვე 17%-მდე ავიდა²². ამასთანავე ერთად განუხრელად იზრდებოდა საკოლმეურნეო ფართობთა რაოდენობაც. ასე მაგალითად, თუ 1928 წელს მხარის საკოლმეურნეო ფართობი შეადგენდა 12,9 ათას ჰექტარს, ხოლო 1929 წელს 45 ათასს, 1930 წელს ასეთ ფართობთა რაოდენობამ 312 ათას ჰექტარს მიაღწია²³.

კომკავშირული ორგანიზაციის მიერ მასობრივი საკოლმეურნეო მოძრაობის მომზადებისა და გატარების პერიოდში მიღწეულ წარმატებებს თან ახლდა ჩრდილოვანი მხარეებიც; რაც გამოიხატებოდა იმაში, რომ კოლმეურნეობათა შექმნის დროს ადგილი ჰქონდა რაოდენობრივი მაჩვენებლებისადმი გამოდევნებას. რიგ შემთხვევაში უგულვებელყოფდნენ პარტიის მითითებებს იმის შესახებ, რომ კოლექტიურ მეურნეობათა შექმნაში არ დაეშვათ ძალდატანება, აჩქარება, მაღალ ციფრებზე გამოდევნება. პარტიამ დროული ღონისძიებანი განახორციელა შეცდომების გამოსასწორებლად. 1930 წ. 2 მარტს გაზეთ „Правда“-ში გამოაქვეყნა ი. ბ. სტალინის სტატია „თავბრუდახვევა წარმატებისაგან“. ხოლო იმავე წლის 14 მარტს პარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა მიიღო დადგენილება „საკოლმეურნეო მოძრაობაში პარტიის ხაზის გამართულებასთან ბრძოლის შესახებ“. როგორც სტატიამ, ასევე დადგენილებამ გადამწყვეტი როლი შეასრულეს საკოლმეურნეო მშენებლობაში დაშვებული შეცდომებისა და ნაკლოვანებების დაძლევაში და შექმნეს მტკიცე გარანტია საკოლმეურნეო მოძრაობის ახალი მძლავრი აღმავლობისათვის.

კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელობით მხარის კომკავშირულმა ორგანიზაციებმა პირნათლად შეასრულეს დასახული ამოცანები, კვლავაც დიდი თავდადებათა და წარმატებით შრომობდნენ საკოლმეურნეო მინდვრებში. ამიერკავკასიის ჰაბუკები და ქალიშვილები განსაკუთრებით აქტივობას იჩენდნენ საგაზაფხულო თესვის კამპანიის წარმატებით ჩატარების საქმეში. ამ კამპანიის დროს მობილიზებულ და ადგილებზე გადასროლილ იქნა 1950 კომკავშირული ბრიგადა; რომელშიც გაერთიანებული იყო 16400 ახალგაზრდა. კომკავშირული ძალებით ამიერკავკასიის მარტო 16 რაიონში შეგროვდა 163952

²¹ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1980, № 1, გვ. 38.

²² Г. С а р о в, Колхозы к десятилетию ЗСФСР, Тифлис, 1932, გვ. 37.

²³ VI Закавказский съезд Советов, Стенографический отчет, Тифлис, 1931, გვ. 45.

ფუთი სათესლე მასალა. შეიქმნა 752 სხვადასხვა სახის წრე და კურსი, რომელშიც გაერთიანდა 8670 კომკავშირელი. კოლმეურნეობებში მუდმივ სამუშაოზე გაიგზავნა 850 კომკავშირელი²⁴. ისევე როგორც წინა სამეურნეო წელს, 1930 წელსაც კომკავშირულმა ორგანიზაციებმა დიდი აქტივობა გამოიჩინეს პურის დამზადების კამპანიაში. კომკავშირელები პურის დამზადების ორგანოებს ეხმარებოდნენ ტომრების შეგროვების კამპანიაშიც. საქართველოს მხოლოდ 9 რაიონში ტომრების შეგროვების ერთეულის დროს კომკავშირელებმა თავი მოუყარეს 44512 ტომარას²⁵. ამავე კამპანიის დროს ქ. ბაქოში კომკავშირელთა და პიონერთა ინიციატივით შეგროვებულ იქნა 163331 ტომარა²⁶. მთლიანად ამიერკავკასიაში კი შეგროვდა 599073 ტომარა²⁷.

პურის დამზადების კამპანიის პერიოდში ამიერკავკასიის კომკავშირელები და ახალგაზრდები ნაყოფიერ მუშაობას ეწეოდნენ სოფლის მეურნეობის მავნებელთა წინააღმდეგ ბრძოლის საქმეშიც, მხოლოდ 1929—1930 წლებში მთელს ამიერკავკასიაში კალიების წინააღმდეგ საბრძოლველად მოხილიზებული იქნა 15000 კომკავშირელი²⁸.

1930 წლის ივლისში კომკავშირის ამიერკავკასიის სამხარეო კომიტეტმა მიიღო სპეციალური დადგენილება — „პურის დამამზადებელ კამპანიაში კომკავშირის მონაწილეობის შესახებ“. აღნიშნული დადგენილება სახელმძღვანელო პროგრამად გაიხადეს მხარის კომკავშირულმა ორგანიზაციებმა, რამაც კიდევ უფრო გააძლიერა აღნიშნული მიმართულებით მათი საქმიანობა. აღნიშნულის დასადასტურებლად ნათლად მეტყველებს შემდეგი მონაცემები: 1930 წლის პურის დამზადების პერიოდში საქართველოს კომკავშირელთა ინიციატივით შეიქმნა 76 „წითელი ქარავანი“, მათი ძალებით შეგროვდა და სახელმწიფოს ჩაბარდა 60138 ფუთი პური, ადგილებზე საქართველოს ალკა ცენტრალური კომიტეტის ხაზით გაიგზავნა 27 ბრიგადა, ხოლო ადგილობრივი კომკავშირული ორგანიზაციების ინიციატივით 1800 კაცი²⁹. იმაზე, თუ რა უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა კომკავშირი პურის დამზადების კამპანიას ნათლად ჩანს იქიდან, რომ აზერბაიჯანის სოფლის კომკავშირელთა 90%-ზე მეტმა თავისი ნამატი პური სახელმწიფოს ჩააბარა³⁰. მსგავსი მდგომარეობა იყო საქართველოსა და სომხეთშიც.

ამიერკავკასიის კომკავშირმა დიდი აქტივობა გამოიჩინა სოფლის მეურნეობის ისეთი მნიშვნელოვანი დარგის განვითარების საქმეში, როგორიც იყო მეცხოველეობა. მეცხოველეობის განვითარება წარმოუდგენელი იყო სასილოსო მშენებლობის გარეშე.

ანიჭებდა რა ამ მიმართებით მუშაობას განსაკუთრებულ მნიშვნელობას, კომკავშირის ამიერკავკასიის სამხარეო კომიტეტმა მიიღო დადგენილება, რომლის მიხედვით კომკავშირელთა და ახალგაზრდების ინიციატივით ამიერკავკა-

²⁴ Газ. «Молодой рабочий», II января 1931 года.

²⁵ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 96, აღწ. 1, საქმე 209, ფურც. 243.

²⁶ Газ. «Молодой рабочий» 16 июля 1930 года.

²⁷ Газ. «Молодой рабочий», 17 июля 1930 года.

²⁸ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 95, აღწ. 1, საქმე 940, ფურც. 32.

²⁹ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 95, აღწ. 1, საქმე 209, ფურც. 243.

³⁰ სკკპ ცენტრალურ კომიტეტთან არსებული მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის აზერბაიჯანის ფილიალის პარტიული არქივი (ამის შემდეგ პარტიული არქივი (ბაქო), ფონდი 159, აღწ. 1, საქმე 940, ფურც. 31).

სიაში უნდა გათვარიყო 70000 სასილოსე ორმო და თხრილი³¹. „კომკავშირი მეცხოველეობის შეფი!“ ეს მოწოდება გაისმა ყველგან. საქართველოს ალკატელურული კომიტეტის მიმართვაზე „თითოეულ უჯრედზე — თითო სასილოსე ორმო-კომკავშირის ამბროლაურის რაიკომმა სასილოსე ორმობის მშენებლობისათვის მობილიზაცია უყო 800 კომკავშირელს³², ქუთაისის კომკავშირულმა ორგანიზაციამ ივალდებულა ამოეთხარა 372 სასილოსე ორმო და ამ მიზნით სოცმეგობრში გამოიწვია გორის კომკავშირული ორგანიზაცია³³.

1930 წლის დასაწყისისათვის აზერბაიჯანში კომკავშირელთა ორგანიზაციების აქტიური მონაწილეობით შეიქმნა მესაქონლეობის 50 კოლექტიური მეურნეობა, რომელიც ითვლიდა 1500 მსხვილ რქოსან პირუტყვს³⁴.

ამიერკავკასიის კომკავშირი დიდი აღფრთოვანებით გამოეხმაურა პარტიის ნოემბრის პლენუმის (1929 წ.) გადაწყვეტილებას სოფლად 25 ათასი მუშის გაგზავნის შესახებ. დაიწყო ცნობილი 25 ათასიანელთა მოძრაობა, მოძრაობა, რომელიც იქცა მუშათა კლასისა და გლეხობის კავშირის უმაღლეს ფორმად.

1930 წლის გაზაფხულზე სომხეთის სოფლებში ქალაქებიდან გაგზავნილი იქნა 625 ბრიგადა, რომლის შემადგენლობაში 5048 კომკავშირელი იყო. საქართველოში აღრიცხვაზე აიყვანეს 610 ახალგაზრდა მუშა. ხელმძღვანელ სამუშაოზე სოფლად გაიგზავნა 120 კაცი, აზერბაიჯანში კოლმეურნეობებში ხელმძღვანელ სამუშაოზე წავიდა 443 მოხალისე, რომელთაგან შეირჩა 120 კაცი³⁵. დროის ძალიან მცირე მონაკვეთში კომკავშირელთა მიერ აღუარებელი განცხადებები შემოდიოდა სოფლად გაგზავნის თაობაზე. არჩევენ მხოლოდ საუკეთესოებს, განსაკუთრებულ ღირსეულთ. აღსანიშნავია, რომ 25 ათასიანელთა შორის 55%-ზე მეტი იყო 29 წლის ასაკამდე ახალგაზრდა³⁷.

სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის ფრონტზე განსაკუთრებული წარმატებები მოპოვებული იქნა 1931 წელს. თუ 1928 წელს ამიერკავკასიაში კოლექტივიზებული მეურნეობების პროცენტი შეადგენდა 0,8-ს, 1929 წელს — 2,6, ხოლო 1930 წელს — 17,6-ს³⁸, 1931 წლის დასასრულისათვის კი მხარის 7883 კოლმეურნეობაში გაერთიანებული იყო დაახლოებით 393 ათასი, ანუ 40,4% მთელი მეურნეობებისა³⁹.

განსაკუთრებით სწრაფი ტემპებით ვითარდებოდა კოლექტივიზაცია 1931 წ. ტექნიკური და სუბტროპიკული კულტურების რაიონებში. ამ მხრივ ყველაზე მაღალი მაჩვენებელი ჰქონდათ მემაღეობის რაიონებს. 1931 წლის ბოლოსათვის ამ რაიონებში კოლექტივიზაციის პროცენტმა 59-ს მიაღწია⁴⁰. ამიერკავკასიის ტექნიკური და სუბტროპიკული კულტურების მთელ რიგ რაიონებში 1931 წელს მთლიანი კოლექტივიზაცია ძირითადად დამთავრებულ იქნა.

³¹ Газ. «Молодой рабочий», 22 мая 1930 года.

³² ვახ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 1930 წლის 2 ივლისი.

³³ ვახ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 1930 წლის 15 აგვისტო.

³⁴ Газ. «Молодой рабочий», 21 января 1930 года.

³⁵ Ленинский комсомол Армении, გვ. 102.

³⁶ Газ. «Молодой рабочий», 18 января 1930 года.

³⁷ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 96, აღწ. I, საქმე 209, ფურც. 243.

³⁸ VI Закавказский съезд Советов, Стенографический отчет, გვ. 45.

³⁹ Материалы к отчету правительства ЗСФСР за 1931—1934 гг., Тифлис, 1935, გვ. 91.

⁴⁰ Г. Саров, Колхозы к десятилетию ЗСФСР, გვ. 10.

აღნიშნული წარმატებები მოპოვებულ იქნა გააფთრებული კლასობრივი ბრძოლის პირობებში. კულაკები ყოველგვარ საშუალებას მიმართავდნენ, რათა ხელი შეეშალათ საკოლმეურნეო მშენებლობისათვის. ისინი ავრცელებდნენ ათასგვარ ჭორებს, ცეცხლს უკიდებდნენ საკოლმეურნეო შენობებს, სობდნენ პირუტყვს, ვერაგულად კლავდნენ საკოლმეურნეო მოძრაობის ორგანიზატორებსა და აქტივისტებს. საქართველოს ზოგიერთ რაიონში, განსაკუთრებით კახეთში, კლასობრივმა ბრძოლამ ყველაზე მწვავე ფორმები მიიღო. აქ 1930 წლის დასაწყისში კულაკობა შეეცადა ორგანიზებული ანტისაბჭოთა გამოსვლა მოეწყო. სოფ. ვარდისუბანში მათ მოკლეს ოთხი კოლმეურნე, მათ შორის კოლმეურნეობის თავმჯდომარე და 2 კომკავშირელი⁴¹. 1930 წლისათვის ნახიჩევანის ავტონომიურ საბჭოთა სოციალისტურ რესპუბლიკაში კულაკებისა და სხვა კონტრარევოლუციური ძალების ხელით მოკლულთა 50% მეტი იყვნენ კომკავშირელები⁴². მხოლოდ 1930 წლის იანვრიდან 15 მარტამდე ქვეყანაში (უკრაინის გარეშე) კულაკებმა მოაწყვეს 1678 შეიარაღებული გამოსვლა, რომელსაც თან ახლდა პარტიული, საბჭოთა, საკოლმეურნეო აქტივისტების მკვლელობანი, საკოლმეურნეო ქონების განადგურება და სხვ.⁴³. მაგრამ კულაკებისა და სხვა ანტისაბჭოთა ელემენტების ვერც ტერორი, ვერც ძირგამომთხრელი საქმიანობა ვერ აჩერებდნენ მასობრივ საკოლმეურნეო მოძრაობას, რომელიც სულ უფრო და უფრო ფართოვდებოდა და შტკიცდებოდა.

როგორც ყოველთვის, ამჟამადაც კლასობრივი მტრის წინააღმდეგ ბრძოლის საქმეში ჩვენს პარტიას მხარში ედგა კომკავშირი.

კომკავშირული ორგანიზაციები აღწევდნენ იმას, რომ კულაკებს ართმევდნენ პოლიტიკურ უფლებებს, ზღუდავდნენ მათ მიწის, საწარმოო იარაღის, დაქირავებული სამუშაო ძალის გამოყენების საქმეში, ავლენდნენ დაუბეგრავ კულაკურ მეურნეობებს და სხვ. ასე მაგალითად, კომკავშირელებმა კასპის რაიონის სოფ. ოკამში გამოავლინეს 15 კულაკური მეურნეობა⁴⁴. ბელია-სუვარის რაიონის (აზერბაიჯანი) სოფ. არხანგელოვკის კომკავშირელებმა დაადგინეს, რომ სასოფლო საბჭოს თავმჯდომარედ მუშაობდა ყოფილი თეთრ-გვარდელი, ხოლო კოლმეურნეობის თავმჯდომარედ კულაკი. კომკავშირელთა ინიციატივით ორთავე გარიცხული იქნა პარტიიდან⁴⁵. მთელი 1933 წლის განმავლობაში სომხეთის კოლმეურნეობებიდან გამოვლინდა და გარიცხა 2700 კულაკური მეურნეობა⁴⁶.

ამგვარი ფაქტები ამტკიცებენ, რომ რევოლუციური ახალგაზრდობა — 20—30-იანი წლების კომკავშირელები კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელობით ლებულობდნენ განსაკუთრებულ აქტიურ მონაწილეობას ჩვენს ქვეყანაში უკანასკნელი ექსპლუატატორული კლასის — კულაკების წინააღმდეგ ბრძოლაში, ამასთანავე ამჟღავნებდნენ უმაღლეს საბრძოლო თვისებებსა და იდეურ სიმტკიცეს.

⁴¹ საქართველოს კომუნისტური პარტიის ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1971, გვ. 628.

⁴² პარტიული არქივი (ბაქო), ფონდი 158, აღწ. 4, საქმე 78, ფურც. 164.

⁴³ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1975, № 5, გვ. 137.

⁴⁴ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 96, აღწ. 1, საქმე 592, ფურც. 28.

⁴⁵ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 95, აღწ. 1, საქმე 750, ფურც. 2.

⁴⁶ А. Давтян, Борьба Компартии Армении за завершение коллективизации сельского хозяйства и организационно-хозяйственное укрепление колхозов (1933—1937 гг.) Автореферат канд. дис., Ереван, 1960, გვ. 11.

ისევე როგორც პირველი ხუთწლედის წინა წლებში, ამჟამადაც კომკავშირელთა უმნიშვნელოვანესი ამოცანა იყო საკოლმეურნეო მშენებლობის შემდგომი გაშლა და კოლმეურნეობათა ორგანიზაციულ-პოლიტიკური განმტკიცება. ამ ამოცანის მისაღწევად კი უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა სოფლად კოლმეურნე-კომკავშირლების რიცხვის ზრდას. აღნიშნულ საკითხს დიდი ყურადღება დაუთმო კომკავშირის აზერბაიჯანის IX, სომხეთის VII და საქართველოს X ყრილობებმა (1930 წლის დეკემბერი) და ამიერკავკასიის კომკავშირული ორგანიზაციების VI ყრილობამ (1931 წ. იანვარი). ამ მიმართებით თავისი მუშაობის საკმაოდ დიდი ადგილი დაუთმო აგრეთვე საკავშირო კომკავშირის IX ყრილობამ (1931 წ. იანვარი). ყრილობამ თავის რეზოლუციაში აღნიშნა, რომ... უახლოესი პერიოდისათვის კომკავშირის ყველაზე მნიშვნელოვანი ამოცანა უნდა იყოს: კოლმეურნეობებში ყველა კომკავშირელის ჰემმარიტად საყოველთაო ჩაბმა⁴⁷.

ამ მოთხოვნის საპასუხოდ ამიერკავკასიის კომკავშირულმა ორგანიზაციებმა დიდი მუშაობა ჩაატარეს. ასე მაგალითად, განჯის რაიონში სოფლის კომკავშირლების 75% შევიდა კოლმეურნეობაში⁴⁸. თუ 1931 წლის 1 იანვრისათვის ზესტაფონის რაიონის კოლმეურნეობებში გაერთიანებული იყო 548 კომკავშირელი, იმავე წლის ივლისისათვის ამ რიცხვმა 1274-ს მიაღწია⁴⁹.

1931 წლის დასაწყისისათვის საქართველოში კომკავშირელთა რიცხვი კოლმეურნეობებში შეადგენდა 41,6 %-ს, ხოლო აზერბაიჯანში 41,3%-ს⁵⁰. ასეთივე მაღალი იყო ეს მაჩვენებელი სომხეთშიც.

ხუთწლედის მესამე და მეოთხე წელს განსაკუთრებით ნაყოფიერი იყო მხარის კომკავშირული ორგანიზაციების მუშაობა სპეციალური ტექნიკურა კულტურების განვითარებისათვის ბრძოლის ფრონტზე. კომკავშირის ამიერკავკასიის სამხარეო კომიტეტის 1931 წლის 11 მარტის დადგენილებით ჩაის პლანტაციებში სამუშაოდ თვენახევრის განმავლობაში მობილიზაცია უყვეს 3000 კომკავშირელს⁵¹. მთელი 1931 წლის განმავლობაში ჩაის კულტურის განვითარების გეგმის შესასრულებლად საქართველოში მობილიზაციით გაყვანილი იქნა 3200 კომკავშირელი. იმავე წელს რესპუბლიკის კომკავშირის მიერ მოეწყო 4—6 დღიანი 3387 შაბათობა. ამ შაბათობაში მონაწილეობა მიიღო 33 ათასმა კომკავშირელმა⁵².

დიდი აქტივობით ხსიათდებოდა კომკავშირის მონაწილეობა ბამბის კულტურის განვითარებისათვის ბრძოლაში. ამ საქმეში განსაკუთრებულად ინიციატივას იჩენდა აზერბაიჯანის კომკავშირი. შაბათობებში და ლაშქრობებში, რომლებიც ბამბის პლანტაციებში მიმდინარეობდა, მონაწილეობა მიიღო რესპუბლიკის 23035 კომკავშირელმა⁵³. სპეციალური და ტექნიკური კულტურების განვითარების საქმეში არც სომხეთის კომკავშირმა შეასრულა ნაკლები

⁴⁷ Товарищ комсомол. Документы съездов, конференций и ЦК ВЛКСМ, т. I, М. 1969, გვ. 473.

⁴⁸ Газ. «Молодой рабочий». 24 марта 1931 г.

⁴⁹ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 96, აღწ. 1, საქმე 382, ფურც. 13.

⁵⁰ Газ. «Молодой рабочий», II января 1931 г.

⁵¹ Газ. «Молодой рабочий», 14 марта 1931 г.

⁵² საქართველოს კომკავშირის ისტორია, თბ., 1968, გვ. 197.

⁵³ პარტიული არქივი (ბაქო), ფონდი 159, აღწ. 2, საქმე 31, ფურც. 25.

როლი. რესპუბლიკის ქაბუკებმა და ქალიშვილებმა ამ კულტურების მოვლისა და განვითარებისათვის გამოიმუშავეს 18000 სამუშაო დღე⁵⁴. კომკავშირისათვის არანაკლები მნიშვნელობის საბრძოლო ფრონტს წარმოადგენდა თამბაქოს კულტურის განვითარებისა და დამზადებისათვის ბრძოლა. ამ უბანზე განსაკუთრებული აქტივობით გამოირჩეოდნენ აფხაზი კომკავშირელები და ახალგაზრდები. მათ მოაწყვეს 169 „შაბათობა, რომელშიც მონაწილეობა მიიღო 18481 კომკავშირელმა და კავშირგარეშე ახალგაზრდამ⁵⁵.

ასეთ ნაყოფიერ მუშაობას ეწეოდნენ ამიერკავკასიის კომკავშირული ორგანიზაციები სოფლის მეურნეობის ყველა დარგში. მაგრამ კომკავშირელთა და ახალგაზრდების მუშაობა აღნიშნულით როდი ამოწურება. — ისინი აქტიურად მონაწილეობდნენ ახალ კოლექტიურ მეურნეობათა შექმნასა და განმტკიცებაში. 1931 წელს საქართველოს კომკავშირის ინიციატივით 18 რაიონში ჩამოყალიბდა 119 კოლმეურნეობა⁵⁶, ამდენსავე რაიონში აზერბაიჯანში კი ასევე კომკავშირელთა ძალებით შეიქმნა 92 კოლმეურნეობა⁵⁷.

სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის განვითარებისათვის ბრძოლაში კიდევ უფრო მრავალფეროვანი ხდება ამიერკავკასიის კომკავშირული ორგანიზაციების მუშაობა 1932 წელს. ამ წელს კომკავშირის მთავარი მიზანი სასოფლო-სამეურნეო მუშაობის ფრონტზე იყო კოლმეურნეობათა სამეურნეო და ორგანიზაციული განმტკიცება და მათში რაც შეიძლება მეტი ღარიბი და საშუალო გლეხთა ფართო მასების მიზიდვა. როგორც ცნობილია, 1932 წლის 4 თებერვალს პარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა მიიღო სპეციალური დადგენილება „კოლმეურნეობათა ორგანიზაციულ-სამეურნეო განმტკიცების მორიგი ღონისძიებების შესახებ“.

ამიერკავკასიის კომკავშირული ორგანიზაციები მხარში ამოუდგნენ პარტიულ ორგანიზაციებს აღნიშნული დადგენილების ცხოვრებაში გასატარებლად. აღნიშნულ საკითხს მიუძღვნა თავისი მუშაობა კომკავშირის ამიერკავკასიის სამხარეო კომიტეტის მესამე პლენუმმა (1932 წ. ნოემბერი). პლენუმზე აღინიშნა, რომ კომკავშირმა დიდი როლი შეასრულა საკოლმეურნეო კადრების მომზადების, შრომითი დისციპლინის განმტკიცებისა და კოლმეურნეობებში სანარდო სისტემისა და შრომადღებების მიხედვით შემოსავლის განაწილების შემოღებისა და დამკვიდრების საქმეში⁵⁸.

საბჭოების მე-6 საკავშირო ყრილობის (1931 წ. მარტი) საფუძველზე კოლმეურნეობებში შემოღებული იქნა შრომადღეები და დაწესდა საწარმოო ბრიგადების სისტემა. საკოლმეურნეო საწარმოო ბრიგადა კოლმეურნეთა მუდმივი შემადგენლობით იქცა საკოლმეურნეო წარმოების ძირითად უჯრედად. კომკავშირელთა ინიციატივით 1932 წელს სოფლად მასობრივად იქმნებოდა საკოლმეურნეო საწარმოო დამკვერელური ბრიგადები, რომელთა წევრები აღწევდნენ მუშაობის მაღალ მაჩვენებლებს.

კომკავშირული ბრიგადები აძლევდნენ გლეხობასა და უპარტიო ახალგაზრდობას ძრომითი გმირობის შესანიშნავ მაგალითებს. ავადამის რაიონში

⁵⁴ П. Вершков, Комсомол Закавказья в третьем решающем году пятилетки, Тифлис, 1931, გვ. 39.

⁵⁵ იქვე.

⁵⁶ საქართველოს კომკავშირის ისტორია, გვ. 98.

⁵⁷ პარტიული არქივი (ბაქო), ფონდი 158, აღწ. 4, საქმე 1591, ფურც. 20.

⁵⁸ Газ. «Заря Востока», 22 ноября 1932 г.

(აზერბაიჯანი) ჩამოყალიბდა 210 კომკავშირული საწარმოო ბრიგადა, რომლის წევრები იყვნენ სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა დარგის განვითარების ინიციატორები და დამკვერთლები⁵⁹. ზუგდიდის რაიონის სოფ. ჭაქვინჯის კომკავშირულმა ბრიგადამ, რომელსაც კომკავშირული ორგანიზაციის მდივანი ნარსია ხელმძღვანელობდა, გააჩაღა შიდა საბრიგადო შეჯიბრება და მიაღწია იმას, რომ ბრიგადის თითოეული წევრი ჩაის პლანტაციაში ნაცვლად 15 კვადრატული მეტრისა, აშუშავებდა 30 კვადრატულ მეტრს⁶⁰. კურდუქულის რაიონის სოფ. ჭაფინდის (სომხეთი) მოწინავე კომკავშირელის ა. კარაპეტია-ნის სახელი იყო ყველაზე პოპულარული მთელ სოფელში. ის დღეში კრებდა 110—115 კილოგრამ ბამბას. მან მთლიანად 2 ტონის ნაცვლად მოკრიფა 3 ტონა ბამბა და სახელი გაითქვა მთელს რესპუბლიკაში⁶¹.

კოლმეურნეობათა სამეურნეო—ორგანიზაციული და პოლიტიკური განმტკიცებისათვის ბრძოლაში დიდი როლი შეასრულა პარტიული და კომკავშირული უჯრედების მუშაობის გარდაქმნამ საწარმოო პრინციპის საფუძველზე. ამ საქმეში დიდი როლი შეასრულა საკავშირო კპ (ბ) ცენტრალური კომიტეტის 1933 წლის 15 ივნისის დადგენილებამ „მანქანა-ტრაქტორთა სადგურების პოლიტგანყოფილებათა მუშაობის, საკოლმეურნეო უჯრედებისა და პოლიტგანყოფილებების და რაიკომების ურთიერთდამოკიდებულების შესახებ“. პარტიული და კომკავშირული ორგანიზაციების ტერიტორიულიდან საწარმოო პრინციპზე გადასვლას ჰქონდა ის მნიშვნელობა, რომ ამჟამად მთელი მუშაობის სიმიძივე გადატანილი იყო უშუალოდ ბრიგადაში, რგოლში, ფერმაში. რამდენიმე თვის განმავლობაში შესამჩნევად გაიზარდა საკოლმეურნეო კომკავშირული ორგანიზაციების რიცხვი. ასე მაგალითად, ამ უკანასკნელთა რიცხვი 689-დან კომკავშირული მუშაობის გარდაქმნის შემდეგ სომხეთში გაიზარდა 829-მდე⁶². აზერბაიჯანში 22 რაიონის მაგალითზე 700-დან 988-მდე⁶³. ხოლო საქართველოში ამ მაჩვენებელმა 1933 წლისათვის მიაღწია 2276-ს⁶⁴.

ახალგაზრდობაზე ყოველდღიური პარტიული გავლენის გაძლიერების საქმეში დიდი როლი შეასრულა პარტიის XVII ყრილობის საფუძველზე სოფლად შექმნილმა პარტიულ-კომკავშირულმა ჯგუფებმა. ეს ჯგუფები იქმნებოდა იმ კოლმეურნეობებში, სადაც კომუნისტთა შემადგენლობა 3-ზე ნაკლები იყო. აზერბაიჯანის კოლმეურნეობებში ამ პერიოდისათვის ასეთი ჯგუფები იყო 623⁶⁵. ხოლო სომხეთში — 88⁶⁶. პარტიულ-კომკავშირული ჯგუფები, რომლებიც თავიანთ ირგვლივ აერთიანებდნენ ათასობით სოფლის კომკავშირელს, გახდნენ ახალგაზრდობის აღზრდის უმნიშვნელოვანეს სკოლად.

განუხრელად იზრდებოდა კომკავშირული აქტივობა. ბევრი კომკავშირელი მუშაობდა კოლმეურნეობათა თავმჯდომარეებად, ბრიგადირებად, მონაგარი-

⁵⁹ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 95, აღწ. 1, საქმე 80, ფურც. 6.

⁶⁰ Газ. «Заря Востока», 4 сентября 1932 года.

⁶¹ Газ. «Молодой рабочий», 6 августа 1933 года.

⁶² А. Г. Давтян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 10.

⁶³ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 95, აღწ. 1, საქმე 778, ფურც. 156.

⁶⁴ საქართველოს კომუნისტური პარტიის ისტორიის ნარკვევები, გვ. 674.

⁶⁵ Очерки истории коммунистических организаций Азербайджана, Баку, 1963, გვ. 507.

⁶⁶ Очерки истории коммунистических организаций Армении. Ереван, 1967, გვ. 358.

შეებად, აგრონომებად და სხვა პასუხსაგებ თანამდებობებზე. მარტო საქართველოში ამ პერიოდისათვის 35 რაიონში კოლმეურნობათა გამგეობების თამჯდომარეებად და წევრებად, ბრიგადირებად და მონაგარიშეებად მუშაობდა 4 ათასამდე კომკავშირელი. მოწინავე კომკავშირლებისაგან ამჟამად აღნიშნულ მემკვიდრეობათა კადრებს — მანქანა-ტრაქტორთა სადგურების ტრაქტორისტებს, კომბინერებს, მძღოლებს, მექანიკოსებს⁶⁷. მთლიანად ამიერკავკასიაში კი 1933 წლის საგზაფხულო თესვის პერიოდისათვის კოლმეურნობათა თამჯდომარეებად მომზადდა 1410 კაცი, რომელთაგან 352 კომკავშირელი იყო. 4750 ბრიგადირიდან კომკავშირელი იყო 1650 75 კომკავშირელი მუშაობდა ფერმის გამგედ, ხოლო 444 კომკავშირელი — მონაგარიშე⁶⁸.

კოლმეურნობათა ორგანიზაციულ-სამეურნეო და პოლიტიკური განმტკიცებისათვის დიდი როლი შეასრულეს ქალაქის კომკავშირულმა ორგანიზაციებმა. ასე მაგალითად, ერევნის საქალაქო კომკავშირულმა ორგანიზაციამ 1933 წლის 15 თებერვლიდან 20 მაისამდე სოფლად გაგზავნა 300 ბრიგადა სასოფლო-სამეურნეო იარაღებისა და მანქანების შესაკეთებლად⁶⁹, ამავე მიზნით ბაქოდან სოფლად გაიგზავნა 267 კომკავშირელი⁷⁰. მარტო ქ. თბილისის ორგანიზაციის სახელობის კომკავშირულმა ორგანიზაციამ თავის საშეფო სოფელში გაგზავნა 5 ბრიგადა, ერთი ავით-ბრიგადა, 2 ექიმი, 5 მონაგარიშე მუღმივ და 6 დროებით სამუშაოდ⁷¹.

ქალაქის დახმარებას სოფელზე ჰქონდა უდიდესი მნიშვნელობა მუშათა კლასისა და გლეხობის კავშირის განმტკიცების საქმეში, იგი ნათლად მიუთითებდა მუშათა კლასის ხელმძღვანელ როლზე საკოლმეურნეო მშენებლობაში.

საკოლმეურნეო ცხოვრებაში ამიერკავკასიის კომკავშირის აქტიურ ხელმძღვანელ როლზე კიდევ უფრო ნათლად მიუთითებდა საკოლმეურნეო კომკავშირული უჯრედების რიცხვი. მეორე ზეოწლეღის დასაწყისისათვის მთელ ამიერკავკასიაში საკოლმეურნეო საქმიანობაში ჩაბმული იყო 83 ათასი კომკავშირელი. ამ დროისათვის კომკავშირული უჯრედები შექმნილი იყო 4298 კოლმეურნობაში. განსაკუთრებით დიდი იყო კომკავშირული უჯრედების როლი და მნიშვნელობა იმ კოლმეურნობებში, სადაც ჯერ კიდევ არ იყო შექმნილი პარტიული უჯრედები. 1933 წლის პირველი ივლისისათვის კი ასეთი კოლმეურნეობები ამიერკავკასიაში იყო 2625⁷². პარტიული ორგანიზაციები ამ უჯრედების მეშვეობით ახორციელებდნენ კოლმეურნეობებისადმი ხელმძღვანელობასა და დახმარებას. ეს კომკავშირული უჯრედები იყო სოფლად პარტიის პოლიტიკის საუკეთესო გამტარებლები.

საკოლმეურნეო მოძრაობის არნახული ტემპებით განვითარებამ დღის წესრიგში დააყენა კომკავშირის ორგანიზაციული და იდეურ-პოლიტიკური მუშაობის შემდგომი გაუმჯობესება. კომკავშირულ მშენებლობაში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს კომკავშირული რიგების ზრდას და განმტკიცებას. ამ მიმართებით ძალზე დიდი როლი შეასრულეს პარტიის ცენტრალური კომიტეტის ისეთმა მნიშვნელოვანმა გადაწყვეტილებებმა, როგორიც

⁶⁷ საქართველოს კომუნისტური პარტიის ისტორიის ნარკვევები, გვ. 674.

⁶⁸ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 95, აღწ. 1, საქმე 829, ფურც. 174.

⁶⁹ Газ. «Молодой рабочий», 12 июня 1933 года.

⁷⁰ პარტიული არქივი (ბაქო), ფონდი 158, აღწ. 4, საქმე 860, ფურც. 26.

⁷¹ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 95, აღწ. 1, საქმე 750, ფურც. 35.

⁷² Газ. «Заря Востока», 24 июля 1933 г.

ამიერკავკასიის კომკავშირი იძლეოდა იმის ბრწყინვალე ნიმუშს, თუ როგორი ენერგიითა და ალტყინებით უნდა წარმოებდეს ბრძოლა ყოველი ახალი საქმის პრაქტიკულად განხორციელებისათვის. ერთ-ერთი ასეთი ახალი წამოწყება იყო აფხაზეთის კომკავშირული ორგანიზაციის ინიციატივა — გადაქცეულიყო ამიერკავკასია საბჭოთა ფლორიდად. აფხაზეთის კომკავშირმა საბჭოთა ფლორიდისათვის ბრძოლაში სოცმეჯიბრში გამოიწვია აჭარის კომკავშირული ორგანიზაცია. სულ მალე კი ამ საყოველთაო საქმეში ჩაებნენ მხარის ყველა დანარჩენი სუბტროპიკული რაიონის კომკავშირლები.

საქართველოს კომკავშირულმა ორგანიზაციებმა დიდი დახმარება გაუწიეს აზერბაიჯანის, ლენქორანისა და ასტარის რაიონების მშრომელებს სუბტროპიკული კულტურების განვითარების საქმეში. ამ რაიონებში ორჯერ გაიზარდა სპეციალისტების ბრიგადა სუბტროპიკული კულტურების დანერგვისა და განვითარების საქმეში თეორიული და პრაქტიკული დახმარების გასაწევად. ყოველივე ეს კი დიდად უწყობდა ხელს არა მარტო სუბტროპიკული კულტურების განვითარებას მოძმე აზერბაიჯანის ზღვისპირა რაიონებში, არამედ ამ ორი რესპუბლიკის მშრომელი ახალგაზრდობის ინტერნაციონალური სულისკვეთებით აღზრდას.

სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის დამთავრების საქმეში დიდი როლი შეასრულა სოფლად გაშლილმა მასობრივმა სტახანოვურმა მოძრაობამ. ამიერკავკასიაში სოფლის მეურნეობაში პირველი სტახანოველი კომკავშირლები იყვნენ მ. მამედოვი, ბ. ბაგიროვა, ა. ალიევა, ს. საფაროვი (აზერბაიჯანი), ა. ლუღუშაური, ა. მოხევე, მ. ფუნდუკიდი, დ. ნაკაშიძე (საქართველო), გ. მარჯანიანი, ე. აკოპიანი, კ. დარბინიანი, ს. მიწოზიანი, კ. სიმონიანი (სომხეთი) და სხვ.

სტახანოვერი მოძრაობის ფართო გაშლამ დიდი როლი შეასრულა ამიერკავკასიაში სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის დროულად დამთავრების საქმეში. 1936 წლის აპრილისათვის ამიერკავკასიის რესპუბლიკების კოლმეურნეობებში გაერთიანებული იყო მთელი გლეხური მეურნეობების 76,4%⁹⁵. ზოლო მეორე ხუთწლედის ბოლოსათვის ამიერკავკასიაში ძირითადად დამთავრდა სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაცია. სოფლად დამკვიდრდა ახალი სოციალისტური ცხოვრება, რაშიც დიდია კომკავშირის როლიც.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს უახლესი ისტორიის განყოფილებამ

⁹⁵ საქართველოს სსრ ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდი 660, აღწ. 1, საქმე 6695, ფ. 2.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი ზურაბ ანჩაბაძე

აფხაზეთის ისტორიისა და ქართულ-აფხაზურ ურთიერთობათა შეისწავლა ქართულ საზოგადოებაში ისტორიოგრაფიაში

ქართველი და აფხაზი ხალხები მჭიდროდ არიან დაკავშირებული ერთმანეთთან, ერთად გაიარეს გრძელი და რთული ისტორიული გზა. მრავალმხრივმა სამშობლოს თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლებში ერთად ურთიერთობამ, დაღვირვამ სისხლმა განსაზღვრა მათი ტრადიციული მეგობრობა.

ქართველი და აფხაზი ხალხების ჩანგრძლივმა საერთო ისტორიულმა ცხოვრებამ განაპირობა მათს კულტურასა და ყოფაში ბევრი საერთო ნიშნის არსებობა. აფხაზური კულტურა ისტორიულად ქართულ კულტურასთან მჭიდრო კავშირში, მისი ცხოველმყოფელი გავლენის პირობებში ვითარდებოდა. საუკუნეების მანძილზე ქართველები და აფხაზები ქმნიდნენ ერთ საერთო კულტურას, რომელსაც თითოეულისათვის გარკვეული თვითმყოფადობა ახასიათებდა.

აფხაზეთი ისტორიულად საქართველოს სახელმწიფოებრიობის ორგანული შემადგენელი ნაწილი იყო. ამდენად, მისი ისტორიის საკითხებიც საქართველოს ისტორიასთან მჭიდრო კავშირში განიხილებოდა. ქართულ ისტორიოგრაფიაში, სავსებით ბუნებრივია, აფხაზეთის ისტორიის, საქართველოს ისტორიაში მისი როლისა და ადგილის, ქართულ-აფხაზური მრავალმხრივი ურთიერთობის საკითხები ყოველთვის ცხოველი ინტერესის საგანს წარმოადგენდა. ამიტომაც, შეიძლება ითქვას, არ არსებობს საქართველოს ისტორიისადმი მიძღვნილი ისეთი საერთო ნაშრომი, რომელშიც აფხაზეთის ისტორიაც მეტ-ნაკლებად არ იყოს წარმოდგენილი. ამ თვალსაზრისით პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ ივ. ჯავახიშვილის მდიდარი მეცნიერული მემკვიდრეობა, განსაკუთრებით მისი მრავალგზის გამოცემული „ქართველი ერის ისტორიის“ ოთხტომეული.

ქართველი არქეოლოგების გამოკვლევების მიხედვით აფხაზეთში კოლხური კულტურის თავისებური ლოკალური ვარიანტია გავრცელებული¹. დ. ქორიძის თანახმად, აფხაზეთში გავრცელებული კოლხური კულტურის დამოუკიდებელი ლოკალური ვარიანტისათვის თვალის გადავლება შეიძლება ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებიდან².

ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, გ. მელიქიშვილი, ზ. ანჩაბაძე, ო. ჯაფარიძე და ბევრი სხვა მკვლევარი თვლიან, რომ კოლხური კულტურის შემქმნელნი არიან ქართველებისა და აფხაზების უშუალო წინაპრები.

ქართული ისტორიოგრაფიის წარმომადგენელთაგან აფხაზეთის ისტორიის

¹ საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959, გვ. 144.

² დ. ქორიძე, კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1965, გვ. 14.

პრობლემატიკას დიდი ადგილი დაუთმო თავის ნაშრომებში ს. ჯანაშიამ. ნაშრომში „ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში“ იგი საგანგებოდ ჩერდება აფხაზეთზე, ახასიათებს მის სოციალურ და პოლიტიკურ ვითარებას, იქ სოციალური დიფერენციაციის საკმარისი დაწინაურებულობას, რაც სათანადო სოციალურ საყრდენს უქმნიდა მთავრების ხელისუფლებას. აფხაზეთის ტერიტორიაზე ჩრდილოეთის ქვეყნებში გადამყვანი საუღელტეხილო გზების არსებობა განსაზღვრავდა მის მნიშვნელოვან სტრატეგიულ მდებარეობას. ბიზანტიის ქვეშევრდომი ტირანი მთავრების დამხობა, ბიზანტიისაგან განდგომა და ახალი მთავრების გაჩენა, რომლებიც ახალგაზრდა ფეოდალური კლასის წინამძღოლნი იყვნენ, ს. ჯანაშიას შეფასებით, მოასწავებდა ფეოდალურ რევოლუციას ამ რეგიონში.

ნაშრომში „საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე“ ს. ჯანაშია დაწვრილებით ანალიზებს ფლავიუს არიანეს ცნობებს ლაზების, აბაზგების, ფსილებისა და სხვა ტომების შესახებ. იგი ეხება დასავლეთ საქართველოში ბერძნულ-ბიზანტიური კულტურის ქართული კულტურის მიერ გამოდევნის პროცესს, რომლის შედეგადაც მიმდინარეობს აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს ტომთა კულტურული დაახლოება, რომელიც წინ უსწრებს მათ პოლიტიკურ გაერთიანებას. ამ საქმეში იგი განსაკუთრებული როლის შესრულებას მიაწერს აბაზგის საერისთავოს განვითარებას და აფხაზთა სამეფოს წარმოქმნას. აფხაზთა მეფეებმა IX ს-ის დამდეგისათვის არამარტო თავის ძველი სიუზერენების—ეგრისის მეფეების სამფლობელო დაიპყრეს, არამედ არგვეთიც დაისაკუთრეს და ქართლშიც შემოიჭრნენ. რაკი აფხაზთა მეფეებმა ფართო ტერიტორიაზე გაშალეს თავისი პოლიტიკური სუვერენიტეტი, ისინი იძულებულნი იყვნენ უფრო ფართო პოლიტიკა ეწარმოებინათ. მათ სატახტო ქალაქი ქუთაისში გადმოიტანეს. აფხაზთა სამეფოში ქართული მოსახლეობის არსებობა, მათი მეფეების ცდა — მთელი საქართველოს გამაერთიანებელი დინასტიის როლი შეასრულონ, სამეურნეო აღმავლობის ნიადაგზე საქართველოს სწავლასზე რაიონის დაახლოება ზელს უწყობდა დასავლეთ საქართველოში აღმოსავლეთ საქართველოს საეკლესიო კულტურის შეჭრას. IX ს-ში აფხაზთა სამეფოში ბერძნული ენა შეცვალა ქართულმა.³

ნაშრომში „აფხაზთა სამეფოს წარმოქმნის დროისა და პირობების შესახებ“ ს. ჯანაშია ლეონ II-ის მიერ აფხაზთა მეფის ტიტულის მიღების პირობად მიიჩნევდა ბიზანტიის იმპერიის დასუსტებას და ხაზართა მეფის მიერ ლეონისათვის — ქალის ხაზით თავის შვილიშვილისათვის — მხარდაჭერას. ქრონოლოგიურად ამ მოვლენას იგი 797 წლის ახლო ხანებს უკავშირებს.⁴

საყურადღებოა ს. ჯანაშიას გამოკვლევა „გიორგი შერვაშიძე. ნარკვევი აფხაზეთისა და სამეგრელოს კულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან“ (თბ., 1939) ს. ჯანაშიამ მდიდარი ფაქტობრივი მასალის საფუძველზე აჩვენა აფხაზეთის სამთავროს გაუქმებისა და იქ რუსული მმართველობის შემოღების დრო და პირობები, ახსნა აფხაზეთში გლეხთა 1866 წლის დიდი აჯანყების მიზეზები, მოგვცა მისი ისტორია. ნაშრომში დიდი ადგილი დაეთმო აფხაზეთ-სა-

³ З. Анчабадзе, Вопросы истории Абхазии в трудах акад. С. Джанашиа, Труды, Абхазского института языка, культуры и истории им. Д. Н. Гулия, 1945.

⁴ ს. ჯანაშია, შრომები, I, თბ., 1949, გვ. 66—77.

⁵ ს. ჯანაშია, შრომები, I, გვ. 244—245.

⁶ ს. ჯანაშია, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 322—341.

ქართველის კულტურული ურთიერთობის ისტორიის საკითხებს, განისაზღვრა გ. შარვაშიძის ადგილი ქართული კულტურის ისტორიაში. მეკვლევარი ხაზგასმით მიუთითებდა, რომ გ. შარვაშიძე იყო აფხაზი მოღვაწე, ქართული სამეცნიერო სკოლის თვალსაჩინო წარმომადგენელი, რომ მის მჭიდრო კავშირს ქართულ კულტურულ სამყაროსთან თავისი ისტორიული საფუძვლები ჰქონდა. ასეთ საფუძველად კი მას მიაჩნდა ის, რომ უკვე აფხაზთა სამეფოში, IX ს-ის მეორე ნახევრიდან მაინც, სახელმწიფოს, მწიგნობრობისა და ეკლესიის ენა იყო ქართული, შემდეგ შედიოდა ქართულ ფეოდალურ მონარქიაში და მთლიანად იყო მოქცეული ქართული კულტურის წრეში (გვ. 28). ქართულ ენას და კულტურას თავისი მნიშვნელობა არ დაუკარგავს გვიანფეოდალურ ხანაშიც, როცა საქართველო სამეფო-სამთავროებად დაიშალა და წარმოიქმნა აფხაზთა სამთავრო. ამ ისტორიული ტრადიციის ერთ-ერთი ბრწყინვალე წარმომადგენელი იყო გ. შარვაშიძე.

ს. ჯანაშია ქართულ კულტურულ მოღვაწეთა ამ წრეს მიაკუთვნებდა აფხაზ მოღვაწეს დავით ჩქოტულს, რომელსაც მიუძღვნა ნარკვევი „დავით ჩქოტულა და მისი ნარკვევი რუსთაველის პოემის შესახებ“.

აფხაზეთის ისტორიის საკითხებზე საყურადღებო მოსაზრებები აქვს გამოთქმული ნ. ბერძენიშვილს. მის ნაშრომში „საეპიგრაფო ფეოდალურ საქართველოში“⁷ დიდი ადგილი დაეთმო აფხაზეთის სამეფოში (დასავლეთ საქართველოში) ქართული ენის, დამწერლობის და ლეთისმსახურების გავრცელებას.

ნ. ბერძენიშვილი, აღნიშნავდა ქართველი და ჩრდილოკავკასიელი ხალხების ტრადიციულ მჭიდრო ურთიერთობას, მიუთითებდა ამ საქმეში აფხაზთა მთავრების როლზეც. „აფხაზი მთავრები თუ გაერთიანებული საქართველოს მეფეები სულ უფრო და უფრო სამხედრო-პოლიტიკურ და კულტურულ ურთიერთობას აბამდნენ თავის ამ ჩრდილოეთის მომხმე მეზობლებთან“⁸.

ნ. ბერძენიშვილმა რეცენზიაში პ. ინგოროყვას წიგნზე „გიორგი მერჩულე“ ხაზი გაუსვა ქართული ფეოდალური ხალხის შემადგენლობაში მრავალი ქართველური და არაქართველური წარმოშობის ტომის შესვლის ფაქტს, გვიჩვენა ის პირობები, რომელთაც განსაზღვრეს მოვლენა. მეცნიერმა იგი იბერიის აღმავლობის, მისი კულტურული ჰეგემონობის შედეგად მიიჩნია, რის გამოც „არა ქართის მოდგმის ერთი ტომის შვილები თავდადებით მოღვაწეობდნენ ქართული კულტურის თუ ქართული სახელმწიფოს სარბიელზე, ფეოდალური ამ ჰეგემონობის შედეგი იყო, რომ „გაქართდა“, ე. ი. ორგანულად ეზიარა ქართულ კულტურას აფხაზური, მეგრული, სვანური, ოსური თუ ჰერული მაღალფეოდალური საზოგადოება. აფხაზი შერავაშიძის „ქართველობა“ ამ ფეოდალურ გვარის ტომობრივი წარმოშობილობის შედეგი კი არ იყო, არამედ მისი კულტურული გაქართველებისა. ასეთები იყვნენ ეს ანჩაბადე — გონგლოზაძის ძეები... და სხვა ათასი“⁹.

აფხაზი ხალხის ძველი და შუა საუკუნეების ისტორიის, ქართულ სამყაროსთან მათი მჭიდრო ურთიერთობის არაერთი საყურადღებო საკითხი გაშუქებულია გ. მელიქიშვილის ნაშრომებში. წიგნში „საქართველოს ძველი ისტორი-

⁷ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1966, გვ. 5—56.

⁸ ნ. ბერძენიშვილი და სხვ. საქართველოს ისტორია (დამხმარე სახელმძღვანელო) თბ., 1959, გვ. 204—205.

⁹ ნ. ბერძენიშვილი, კურნ., „მნათობი“, 1956, № 12, გვ. 129.

ისათვის¹⁰ დიდი ადგილი უკავია აფხაზი ტომების უძველესი განსახლების, მათი სოციალური განვითარებისა და პოლიტიკური კონსოლიდაციის, დასავლეთ საქართველოს სხვა ტომებთან თუ ანტიკურ სამყაროსთან ურთიერთობის საკითხებს.

აფხაზეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიის მრავალი საკითხია აღძრული გ. მელიქიშვილის ნაშრომში „საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიისათვის“ (თბ., 1965). აფხაზური ტომების უძველესი განსახლების, მათი სოციალურ-პოლიტიკური და კულტურული განვითარების საკითხები ფართოდ აისახა „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ პირველ ტომში (1970 წ.), რომლის რედაქტორი და სათანადო თავების ავტორი გ. მელიქიშვილია. მსჯელობს რა შავი ზღვის სანაპიროს ბერძნულ კოლონიზაციაზე, მათ შორის აფხაზეთის სანაპიროზე გაჩენილ კოლონიებზე (გიგნოსი, პიტუნტი, დიოსკურია), ავტორი სპეციალურ ლიტერატურაზე დაყრდნობით იმ აზრს ავითარებს, რომ საქართველოს შავი ზღვისპირეთის ქალაქების ბერძნულმა მოსახლეობამ ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში რამდენიმე დამოუკიდებელი და მნიშვნელოვანი როლის შესრულება ვერ შეძლო. ეს კოლონიები ადგილობრივი სახელმწიფოებრიობის ძლიერ გავლენაში მოექცნენ და მათ სავაჭრო ცენტრებად იქცნენ. ეს მოვლენა ახსნილია ადგილობრივი მოსახლეობის განვითარებისა და კონსოლიდაციის მაღალი დონით.

გ. მელიქიშვილმა ისტორიული წყაროების მოწმობების კრიტიკული ანალიზის საფუძველზე გადასინჯა ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებული ტრადიციული შეხედულება, რომლის მიხედვითაც საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლის მესვეურობა ტაო-კლარჯეთს მიეწერება. მკვლევარმა წამოაყენა წინადადება, რომ საკითხი მესვეურობის შესახებ უნდა გადაწყდეს ბიზანტიისთან ტაო-კლარჯეთისა და აფხაზეთის სამეფოს განსხვავებული ურთიერთობის გათვალისწინებით (ტაო-კლარჯეთი ბიზანტიის ვასალი იყო, აფხაზეთის სამეფო კი ბიზანტიისაგან განდგომისა და მასთან ბრძოლის ვითარებაში შეიქმნა, მტრული ურთიერთობა მათ შორის შემდგომაც არ შეწყდა (გ. მელიქიშვილის მტკიცებით, საქართველოს გაერთიანების ინიციატორსა და განმახორციელებლის როლში გამოვიდნენ აფხაზეთის სამეფო და მისი მმართველი წრეები, რასაც ღრმა საფუძველი ჰქონდა. ეს საფუძველი იყო საქართველოს სხვადასხვა რეგიონებს შორის ფეოდალურ ურთიერთობათა განმთავრების დონეში არსებული განსხვავება, კერძოდ კი აფხაზეთის სამეფოს მკვეთრი განსხვავება სოციალური განვითარების თვალსაზრისით ტაო-კლარჯეთისა და ქართლისაგან. აფხაზეთში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარებლობა, სოციალურად მცირედ დიფერენცირებული საზოგადოებისა და თავისუფალ მშრომლებელთა ფართო მასის არსებობა განსაზღვრავდა აფხაზეთა მთავრების დასაყრდენი ბაზის სიფართოვეს, რამაც გადაწყვეტი როლი შეასრულა სამთავროს შემდგომ წარმატებებში — მათი ჰეგემონობით მთელი დასავლეთ საქართველოს გაერთიანებაში. აფხაზეთის წარმატება განსაზღვრა აგრეთვე მჭიდრო მეგობრული ურთიერთობის დამყარებამ ხაზარებთან¹¹.

აფხაზი ხალხის ძველი და შუა საუკუნეების ისტორიის არაერთი მნიშვნე-

¹⁰ Г. Л. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959.

¹¹ გ. მელიქიშვილი, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1973. 50.

ლოვანი პრობლემა გაშუქდა ზ. ანჩაბაძის სპეციალურ გამოკვლევებში¹². აფხაზი ხალხის ისტორია მათში განხილულია ქართულ სამყაროსთან ურთიერთობის ასპექტში. მაგ., მონოგრაფია „შუა საუკუნეების აფხაზეთის ისტორიიდან“ ორი ნაწილისაგან შედგება. პირველში აფხაზი ხალხის ეთნიკური განვითარებაა შუქდება, მეორე ნაწილი კი მიძღვნილია ქართულ-აფხაზური ურთიერთობისადმი შუა საუკუნეებში. აქ თანმიმდევრულად არის ნაჩვენები აფხაზეთის სამთავროს წარმოქმნისა და განვითარების პროცესი, მისი ჰეგემონობით დასავლეთ საქართველოს გაერთიანება, მონაწილეობა საქართველოს ფეოდალური მონარქიის შექმნაში, მისი ადგილი ამ მონარქიის სისტემაში, საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ გვიანფეოდალური აფხაზეთის სამთავროს წარმოქმნის გარემოებები და მისი ურთიერთობა თანადროულ დასავლურ ქართულ ერთეულებთან (იმერეთის სამეფო, სამეგრელოს სამთავრო და სხვ.)

ზ. ანჩაბაძეს ეკუთვნის არაერთი მეცნიერულ-პოპულარული ნარკვევი ქართველი და აფხაზი ხალხების მეგობრობაზე, უცხოელ დამპყრობლებთან მათ ერთობლივ ბრძოლაზე¹³.

ზ. ანჩაბაძე კონკრეტული ისტორიული ფაქტების საფუძველზე დამაჯერებლად აჩვენებს იმ ავტორთა ცდების უმართებულობას, რომლებიც ერთ შემთხვევაში აფხაზთა სამეფოს აფხაზთა ეროვნულ სახელმწიფოდ განიხილავენ, მეორე შემთხვევაში კი სავსებით უგულებელყოფენ ამ სამეფოს ისტორიაში საკუთრივ აფხაზი ეთნოსის როლს.

ქართულ-აფხაზური ურთიერთობის კვლევის საქმეში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა გ. ძიძარია. გ. ანჩაბაძის თანავტორობით გამოცემული დასახელებულ ნარკვევებს გარდა, გ. ძიძარია აღნიშნულ საკითხებს სხვა ნაშრომებშიც ეხება. ნაშრომებში «Очерки истории Абхазии (1910—1921)» (სოხუმი, 1963) და «Присоединение Абхазии к России и его историческое значение» (სოხუმი, 1960) ფართოდ არის გაშუქებული XIX—XX სს ქართულ-აფხაზური ისტორიული ურთიერთობანი. აფხაზეთის რუსეთთან შეერთების ერთ-ერთ პროგრესულ შედეგად გ. ძიძარია თვლის ქართულ-აფხაზურ ურთიერთობათა განმტკიცებასა და შემდგომ განვითარებას. ხაზი ესმევა იმ გარემოებას, რომ აფხაზეთის რუსეთთან შეერთება განპირობებული იყო საქართველოს რუსეთთან შეერთებით. ქართულ-აფხაზური კულტურული ურთიერთობის შესწავლის თვალსაზრისით აღსანიშნავია მისი სტატია „XIX ს-ის ქართული კულტურის მოღვაწენი აფხაზეთის შესახებ“ („მნათობი“, 1962, № 7). სტატიაში გაშუქებულია ი. ჭავჭავაძის, ა. წერეთლის, ი. გოგებაშვილისა და ს. მესხის დამოკიდებულება აფხაზი ხალხისადმი, მისი საკურობოტო პრობლემებისადმი.

ქართველი და აფხაზი ხალხების რევოლუციური თანამეგობრობის საკითხებს სათანადო ადგილი უკავია გ. ძიძარიას გამოკვლევაში «Очерки из истории борьбы за советский власть в Абхазии (1917—1918 гг.)» (სოხუმი, 1968).

აფხაზეთის ისტორიის საკითხების კვლევაში გარკვეული წვლილი მიუძღვის ირ. ანთელავს. ამ მხრივ საგანგებო აღნიშვნის ღირსია მისი «Очерки истории Абхазии XVII—XVIII вв.» (სოხუმი, 1949). მასში გაშუქებულია ქართულ-აფხა-

¹² История и культура древней Абхазии, М., 1964; Из истории средневековой Абхазии (VI—XVII), Сухуми, 1959.

¹³ 3. Анчабадзе, В. Качарава, Вековая и нерушимая дружба братских грузинских и абхазских народов, 1969; 3. Анчабадзе, Дружба вековая нерушимая, 1972.

ზუგის ურთიერთობის ზოგი ასპექტი, კერძოდ, ერთობლივი ბრძოლა თურქ დამპყრობელების წინააღმდეგ.

აფხაზეთის ისტორიის, ქართული ფეოდალური მონარქიის შექმნაში მისი მონაწილეობისა და ადგილის შესახებ ვრცელად საუბარი მ. ლორთქიფანიძის ნაშრომებში, რომელთაგან საგანგებოდ უნდა გამოვყთ მისი „ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გეოგრაფია (IX—X სს)“ (თბ., 1963), „საქართველო XI—XIII სს.“ (თბ., 1974) და სხვ. იგი თანავეტორია „აფხაზეთის ისტორიის ნარკვევების“ I ნაწილისა.

გვიანფეოდალური ხანის აფხაზეთის ისტორიის ზოგიერთი მომენტი გაშუქდა. დ. გვრიტიშვილის ნაშრომში „ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან“, I (XIII—XIV სს), 1962; II (XV—XVII სს), 1969; III (XVIII ს), 1970.

აფხაზეთის სოციალ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორია XIX-ის პირველ ნახევარში, კერძოდ, რუსეთთან მისი შეერთების ისტორია სათანადოდ აისახა მ. დუმბაძის მონოგრაფიაში „დასავლეთ საქართველო XIX ს-ის პირველ ნახევარში“ (თბ., 1957).

ნ. ლომოურის ნაშრომში „ეგრისის სამეფოს ისტორია“ (თბ., 1968) ეგრისის აფხაზებთან ურთიერთობა უძველესი დროიდან V ს-მდე გარკვეულად აისახა.

ქართულ-აფხაზური კულტურული ურთიერთობის ისტორიის შესწავლაში დიდი წვლილი მიუძღვის ო. ჭურღულიას. მის კალამს ეკუთვნის ათეულობით ნარკვევი, მიძღვნილი აღნიშნული პრობლემებისადმი. 1974 წელს გამოვიდა მისი „ნარკვევები ქართულ-აფხაზური კულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან“ (სოხუმი), რომელშიც შეგამებულია მისი ხანგრძლივი კვლევის ზოგიერთი შედეგი. ნაშრომში გაშუქებულია ო. ჭავჭავაძის, ა. წერეთლის, ი. გოგებაშვილის, ს. მესხის დამოკიდებულება აფხაზების წარსულისა და აწმყოსადმი. აღნიშნულია, რომ ო. ჭავჭავაძის „ივერია“ ობიექტურად ასახავდა აფხაზების ცხოვრების მრავალ მხარეს, მასში ბევრი აფხაზი მოღვაწე თანამშრომლობდა. ნაშრომში ნაჩვენებია იმ ქართველ მეცნიერთა, კულტურულ და საზოგადო მოღვაწეთა საქმიანობა, რომლებიც აფხაზეთში ცხოვრობდნენ და წვლილი შეჰქონდათ აფხაზი ხალხის განათლებისა და კულტურის განვითარებაში (თ. სახოკია, პ. ჭარაია, ნ. ჯანაშია, დ. და კ. მაჭავარიანები, ა. ჭულელი, თ. ხუსკივაძე, ი. გეგია, მარიამ დადიანი-ანჩაბაძე და სხვები).

ნაშრომში მნიშვნელოვანი ადგილი აქვს დათმობილი XIX ს-ის აფხაზ საზოგადო მოღვაწეთა შემოქმედებას, მათ დამოკიდებულებას, ქართველი ხალხის მატერიალური და სულიერი კულტურისადმი, ნაჩვენებია მათი წვლილი ქართულ-აფხაზური ლიტერატურულ-კულტურული ურთიერთობის განვითარება-გაღრმავებაში. ამ ნაწილში გაშუქებულია გრიგოლ შერვაშიძის, კონსტანტინე შერვაშიძის, გიორგი შერვაშიძის, გიორგი დიმიტრეს ძე შერვაშიძის, დავით ანჩაბაძის, დავით ჩქოტუას, სოლომონ ზვანბას, თომა ეშბას, დიმიტრი გულიას მოღვაწეობა, მათი კავშირი ქართველ მწერლებთან და მოღვაწეებთან, მათი ერთობლივი ბრძოლა ქართველი და აფხაზი ხალხების ეროვნული განთავისუფლებისათვის, პროგრესული განვითარებისათვის.

ქართულ-აფხაზური ურთიერთობის საკითხებმა გარკვეული ასახვა პოვა საქართველოს ისტორიის სასკოლო და დამხმარე სახელმძღვანელოებში, აგრეთვე «Очерки истории Абхазии» (I—1960; II—1964, სოხუმი).

საქართველოს ცალკეული რეგიონების, მათ შორის აფხაზეთის ისტორია უძველესი დროიდან ჩვენს დრომდე ვრცლად არის ასახული „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ რვატომეულში (შვიდი ტომი უკვე გამოვიდა 1970—1979 წწ). მათში აფხაზეთის, აფხაზი ხალხის ისტორია საქართველოს, ქართველი ხალხის ისტორიასთან ორგანულ კავშირშია განხილული.

თანამედროვე ეტაპზე საქართველოს კვ. ცენტრალური კომიტეტისა და საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმის ინიციატივით ქართულ-აფხაზური ისტორიული და კულტურული ურთიერთობის საკითხები ქართველი და აფხაზი ისტორიკოსების ერთობლივი შესწავლის ობიექტი ხდება. ეს სიახლე ორი მოძმე და მეზობელი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი მეგობრული შესწავლის საქმეში ახალი წარმატებების საწინდარია.

გულიშვირ იოგაშვილი

ცვლილებები დასავლეთ საქართველოს სოციალურ
ურთიერთობაში და საქალაქო მოსახლეობის კლასობრივ-
პოლიტიკური მისწრაფებანი XIX ს-ის რეფორმამდე პერიოდში

ფეოდალური არისტოკრატის ბატონობა და პოლიტიკური შეუვალობა XVIII ს-ის მიწურულამდე საქართველოს საქალაქო ცხოვრების განვითარების დამახასიათებელი ტენდენცია იყო. ქალაქში მცხოვრები მოსახლეობის უმრავლესობას ყმა ვაჭრები და ხელოსნები შეადგენდნენ. ამ გარემოებას კარგად ახასიათებს იმდროინდელი საზოგადოებრივი აზრიც. ჯერ კიდევ ფარსადან გორგიჯანიძე, ხედავდა რა ფეოდალურ ძალმომრეობას სავაჭრო-საქალაქო წრეების მიმართ, ამ უკანასკნელთ მოუწოდებდა: „ასევე დაისწავლეთ და ხელმწიფეთა და თავადთა დაერიდენით... მდიდარნი და მოძალადენი ძალით რჩიან ვაჭართა და უღონოთა, შენ რომ ჰქონდეს და სხვას მისცე, დიდი მადლია და რომ არ ჰქონდეს და გეპირვებოდეს, სიკვდილი სჯობს. საქონლის მიფარვით ქონება სჯობს გაცხადებით ქონებასა“¹. უფრო გვიან, დავით ბატონიშვილი აღნიშნავს: „ყოველ ქალაქში ყოველგვარი ვაჭრობა სწარმოებდა მეფისა და ქალაქების უფროსების მიერ დაწესებული ნიხრით“-ო და ა. შ.

თავისუფალ წვრილ საქონელმწარმოებელთა სიმცირე და ყმა ვაჭრებისა და ხელოსნების გარკვეული ხედვრითი წონა თავისებურ იერს აძლევდა საქართველოს საქალაქო ცხოვრებას XIX ს-ის პირველ მესამედშიც. მიემართოთ საამისო ფაქტებს, ამჯერად დასავლეთ საქართველოს მაგალითზე.

იმერეთის უკანასკნელი მეფე სოლომონ II და მთელი სამეფო სახლი საკმაო სიმდიდრისა და ყმა ვაჭარ-ხელოსანთა მფლობელად ჩანს. ამ პერიოდში (XIX ს-ის დასაწყისი) სამეფო ვაჭრებიდან ქუთაისში ცნობილი არიან: პაპუა და ბეჟან ქორქაშვილები, გრიგოლ მურადაშვილი, გაბრიელ პაპაშვილი, გოგიტა ფარსადანიშვილი, იესე რეხილაძე, დავით ოცხელი, ივანე და იოსებ გოკიელბიძე და სხვ. 1807 წლის ცნობით, მეფეს ქუთაისში ჰყავდა 110 ყმა ვაჭარი და ხელოსანი, საჩხერეში — 25, ჩხარში — 4 კომლი, ონში — 55, ხონში — 13³.

იმერეთის სამეფოს გარდა, ასეთსავე დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ სხვა სამთავროთა მფლობელები და აქ მცხოვრები ვაჭრები და ხელოს-

¹ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ი ს გამოცემა, „საისტორიო მოამბე“, II, 1925, გვ. 316.

² Д. Пурцеладзе, Грузинские крестьянские грамоты, Тиф., 1882, Ст. III, საქართველოს სახელმწიფო ტენტ. ისტორიული არქივი (სსცია), ფ. 2, აღწ. 1; ს. 3027, ფურც. 10.

³ იქვე, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 3027, ფურც. 6—7.

ნები. მაგალითად, ზუგდიდელი ვაჭრების მნიშვნელოვანი ნაწილი სამეგრელოს დადიანების ყმა იყო. 1820 წლის ცნობით, დადიანს სენაკში ჰყავდა 68 კომლი ვაჭარ-ხელოსანი, ზუგდიდში — 20, ანაკლიაში — 18, ამავე დროს სამეგრელოს მფლობელი საკუთარ ქალაქად მიიჩნევს ყულევსაც⁴. 1815 წლის ცნობით, 62 ოზურგეთელი ვაჭარი გურიელის ყმობაში იყო მოქცეული და ა. შ

სამეფო-სამთავროთა სახლს გარდა ვაჭარ-ხელოსნებისა და მათი ქონების მფლობელად გამოდიოდნენ ძირძველი თავადები და აზნაურები. პ. ლიტვინოვი 1804 წელს შედგენილ „იმერეთის აღწერაში“ აღნიშნავს: „ღარიბულ გარეგნობას აქაური ვაჭრები იმიტომ იცავენ, რომ ყოველ თავადს უფლება აქვს სამუდამოდ ან დროებით სახლში ჩაუდგეს ვაჭარს, ნივთები წაიღოს უნაცვალგებოდ... მაგრამ ყველაფერი ეს აქ (ე. ი. იმერეთში) კიდეც არაა ისე მკაცრი, როგორც დადიანის სამთავროში“-ო⁵.

ამ მხრივ ყველაზე მეტად გამოირჩეოდნენ თავადი წერეთლები. მაგალითად ზურაბ წერეთელი რუსეთის მთავრობის ადგილობრივ ხელისუფალთ არაერთხელ შეახსენებდა, რომ მისთვის ებოძებინათ ისეთი ვაჭრებიც კი, რომლებიც მას წინათ არასოდეს არ ეკუთვნოდნენ⁶. თავად გრიგოლ წერეთელს, 1822 წლის ცნობით, ქუთაისში ჰყავდა 25 კომლი ვაჭარი. ესენი იყვნენ ქართველები, კათოლიკე სომხები და ებრაელები: ეფრემაშვილები, მიქელაშვილები, კუჭაშვილები, დუშაშვილები, ტინტილოზოვები, შალელაშვილები, თეთრუაშვილები, ნანიკაშვილები, რეხილაძეები და სხვ⁷. გაბატონებული კლასის უმაღლესი ფენის წარმომადგენლები ხელისუფლებასთან მუდმივ კონტაქტში არიან, რათა მათ არ წართმეოდათ საბატონო უფლებები, რასაც ისინი ავრცელებენ ვაჭრებსა და ხელოსნებზე. გენერალ სიმონოვიჩის 1811 წლის 26 აპრილით დათარიღებულ წერილში, რომელიც მან ზურაბ წერეთელს გაუგზავნა, ვკითხულობთ: „წარდგინებისა ზედა ჩემისა მის მაღალადმატებულებას უბრძანებებს, რათა ვაჭარნი, რომელთაცა თქვენ სდაობთ, იყუნეს ეგრეთ თქვენზედა დამოკიდებული, ვითარცა ყოფილან ჩვენგან იმერეთის შეძინებამდღე, და ოდეს გაიმართოს სასამართლო მაშინ ნება მოგცე მე იწყოთ ძიება მათი ყმად“⁸. როგორც მოტანილი საბუთიდან ჩანს, ვაჭრები ცდილობენ თავი დააღწიონ საბატონო უფლებებს, ამ შემთხვევაში კი მთავრობა, მაღალი სოციალური წრის მხარესა და ინტერესებს იცავს.

იმერეთის თავადთაგან ამ პერიოდში ყმა ვაჭარ-ხელოსანთა საკმაო რაოდენობას ფლობდნენ წერეთლები, აბაშიძეები, წულუკიძეები აგიაშვილები და სხვ. გარდა ზურაბ და გრიგოლ წერეთლებისა, ვაჭრები და ხელოსნები ჰყავდათ ნესტორ, ალექსანდრე და გიორგი წერეთლებს⁹; აგიაშვილები და წულუკიძეები ონელ, ხონელ, ჩხარელ და სხვა ვაჭართა მფლობელობას ინაწილებ-

⁴ Центральный Государственный военно-исторический архив (ЦГВИА) Ф. ВУА, д. 82, л. 21—22.

⁵ Акты, т. II, стр. 407.

⁶ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Sd, № 1578, 1639.

⁷ იქვე, გრიგოლ წერეთლის ფონდი: № 190.

⁸ იქვე, ზურაბ წერეთლის ფონდი: № 91.

⁹ ხელნაწერთა ინსტ., ნესტორ წერეთლის ფონდი: № 251; ალ. წერეთლის ფონდი, № 38.

დნენ, ხოლო აბაშიძეებს წერეთლებთან ერთად ამ მხრივ გარკვეული წილი ჰქონდათ ქუთაისსა და საჩხერეში.

გარდა მეფე-მთავრებისა და მსხვილი საერო ფეოდალებისა, საეპარქო-სა-ქალაქო ცხოვრებაში აქტიურად მონაწილეობდნენ ეკლესია-მონასტრები და სასულიერო წრეები. მართალია, ამ პერიოდისათვის საეკლესიო საკუთრებას საქმარისად შეერყა საფუძვლები და მან ძველი პოზიციები დაკარგა, მაგრამ ეკლესია-მონასტრები ჯერ კიდევ საკმაო ყმებისა და ქონების მფლობელებად ითვლებოდნენ, ქუთაისის ეკლესია XIX ს-ის დასაწყისში თვით ამ ქალაქში ფლობდა 10 ვაჟარს. ასევე ვაჭრები ჰყავდათ მიძინების, ჯრუჭის და გელათის ეკლესიებს¹⁰; შიო მღვიმის მონასტერი 1807 წლის ცნობით საჩხერეში ფლობდა ერთ უბანს, რომელიც ებრაელი ვაჭრებით იყო დასახლებული¹¹; გელათის მონასტრის ოზურგეთში ჰყავდა 5 კომლი ვაჭარი; 1817 წლის ცნობით, ნაგომ-რისა და ლანჩხუთის ტერიტორიები დასახლებული იყო ვაჭრებითა და ხელოს-ნებით, რომლებიც ქუთაისის ეკლესიას ეკუთვნოდა¹².

ხელოსნები და ვაჭრები ეკლესია-მონასტრებს საკმაო რაოდენობით ჰყავ-დათ ზღვისპირა პუნქტებშიც. მაგალითად, ბიჭვინთის ეკლესიას მეთევზენი და მენავენი, აგრეთვე ვაჭრები ჰყავდა ანაკლიასა და ფოთში¹³.

ერთი სიტყვით, ყოველივე ზემოაღნიშნულის გამო შეიძლება ითქვას, რომ XIX ს-ის პირველი მესამედის დასავლეთ (ისევე, როგორც აღმოსავლეთ) სა-ქართველოს საქალაქო ცხოვრების განვითარება ლოგიკურად აგრძელებს წი-ნარე ეპოქის ქალაქში მიმდინარე სოციალურ პროცესებს. არამყარი საშინაო და საგარეო ვითარება ჯერ კიდევ საბოლოოდ ვერ სპობდა ფეოდალურ ძალ-მომრეობას და მკვეთრად ზღუდავდა ბატონყმობისაგან იურიდიულად თავი-სუფალ ვაჭარ-ხელოსანთა კლასის ფორმირებას ქვეყანაში. თუ დასავლეთ საქართველოს საქალაქო ცხოვრება, მისი მიმართულება და შინაარსი ყოველი-ვე ზემოაღნიშნულით განისაზღვრება XIX ს-ის 30-იან წლებამდე, ამ პერიო-დიდან ქვეყანაში მიმდინარე ღრმა სოციალურ-ეკონომიკური ცვლილებების საფუძველზე, საქმე გვაქვს არსებითი ხასიათის გარდატეხასთან ქალაქის თავისუფალი ფენების (მოქალაქეები, მსხვილი ვაჭრები) ზრდა-განვითარებრსა და ჩამოყალიბების თვალსაზრისით.

შევეცადოთ, წარმოდგენილი ზოგადი დებულება მისი სხვადასხვა ასპექ-ტით დავადასტუროთ ისტორიულ-ფაქტოლოგიური მასალით.

რეფორმადელი პერიოდის (განსაკუთრებით კი 30-იანი წლებიდან) სა-ქართველოს სოციალური ცხოვრებისათვის დამახასიათებელია ყმური და ნა-ხევრადყმური მოსახლეობის გაძლიერებული ლტოლვა ქალაქში გადასვლისა და მოქალაქეთა წოდებაში ჩარიცხვისაკენ. მოქალაქეთა პირადი თავისუფ-ლება იყო ის ძირითადი და უმთავრესი პირობათაგანი, რომელიც მათ საზო-გადოებას დიდი მიზიდულობის ძალას ანიჭებდა. ბურჟუაზიული ელემენ-ტების თანდათანობით აქტივიზაცია ყველგან და მათ შორის ჩვენშიც განუხ-რელად იწვევდა ფეოდალიზმისათვის დამახასიათებელი წოდებრივი დაყო-

¹⁰ III. A. Месхиа, Города и городской строй Феодалной Грузии, Тб., 1959.

¹¹ ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Ad: № 1804.

¹² სსცია, ფ. 2, აღწ., 1, ს. 310, ფურც. 33—34.

¹³ ს. გაგაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, II, გვ. 96.

დის მოშლა-განადგურებას. ყოველივე ეს კი ინტენსიურად შეინიშნება აღნიშნულ პერიოდში დასავლეთ საქართველოში. ქალაქ ქუთაისის ვიცე-გუბერნატორი 1855 წლის 16 აპრილს გენერალ მურავიოვს სწერს: „სახელმწიფო უწყებაში და მოქალაქეთა წოდებაში (ხაზი ჩვენია — გ. ი.) გადასვლის მისწრაფება არსად არაა ისე, როგორც იმერეთში“.¹⁴ სასაქონლო-ფულის ურთიერთობის შემდგომი ზრდა სულ უფრო მეტად დიფერენცირებულს ხდიდა სოფლისა და ქალაქის მოსახლეობას, აჩყვედა მის პატრიარქალურ საფუძვლებს. რუსეთის ხელისუფლება იძულებული ხდებოდა ამ სოციალური ძვრებისათვის გარკვეული ანგარიში გაეწია. ამის დადასტურებაა 1848 წლის 26 იანვრის კანონი, რომლის ძალითაც ბატონყმობისაგან თავისუფალ პირებს ნება ეძლეოდათ გადასულიყვნენ საქალაქო წოდებებში¹⁵.

შედარებით ნათელ სურათს მივიღებთ, თუ დასავლეთ საქართველოს მაგალითზე გავაშუქებთ ქალაქში გადასვლისა და ბატონყმობისაგან თავდახსნის ფაქტებს.

1847 წლის ცნობით, სპირიდონა, როსტომა და მაქსიმე გოგიჩაიშვილები, აზნაურ ა. ჭყონიას ყოფილი ყმები, მიეწერნენ „ოზურგეთის ქალაქის მცხოვრებთა საზოგადოებას“¹⁶; 1829 წლის ერთი საბუთის მიხედვით აზნაური ფირან გუნცაძე ყმობისაგან თავისუფლებს მახარობელ შარვაძეს ამ უკანასკნელის „ქალაქად წასვლის გამო“, და მისგან გარკვეულ საზღაურსაც იღებს¹⁷. 1841 წლის ცნობით, ვაჭარი ლაზარე ურუშაძე ითხოვს მას ნება დართონ მოქალაქეთა წოდებაში ჩარიცხვის თაობაზე¹⁸; არჩილ და ივანე ლლონტები (1833 წ.) ოზურგეთის მაზრის უფროსს აცნობებენ, რომ მათ „ქალაქის საზოგადოებაში“ ჩარიცხეს თავიანთი ყმა ვაჭარი ლაზარიკა გიორგის-ძე თომაშვილის¹⁹. საინტერესოა ის გარემოება, რომ ადგილობრივი ხელისუფლება კანონის მიერ აღიარებულ ფაქტად მიიჩნევს ამა თუ იმ საქალაქო წოდებაში გადასვლას. საარქივო დოკუმენტებში, განსაკუთრებით 40-იანი წლებიდან ზირდაპარაა არა ერთხელ მინიშნებული, რომ „ჩარიცხოს ოჯახით ქალაქ ოზურგეთის მცხოვრებთა საზოგადოებაში ვაჭრები კაცია იმნაძე და პავლე სურგულაძე“²⁰, ან კიდევ, „მეწეწროს ქუთაისის საქალაქო საზოგადოებას განსაზღვრული შეღავათით დ. პაპაშვილი“²¹ და ა. შ. ქალაქელთა რიგებში ან უფრო ზუსტად, მოქალაქეთა ფენაში გადასვლისაკენ მიისწრაფვიან არა მხოლოდ ყმა გლეხები, ან კიდევ ყმა ვაჭრები. არამედ სახელმწიფო, ანუ სახაზინო გლეხებიც. მაგალითად, 1831 წელს სახელმწიფო გლეხი ევსევი ბოდოკია, რომელიც ქუთაისში ცხოვრობდა, მიმართავდა იმერეთის მმართველობას განცხადებით, რათა იგი ჩაერიცხათ „ამ ქალაქის კაპიტალისტების“ რიცხვში;²² 1859 წლის ცნობით, ათანასე დვალიშვილი, რომელიც ადრე ლორთქიფანიძეთა ყმა ყოფილა, ახლა კი ქუთაისში ეწეოდა ვაჭრობას, ითხოვს მოქალაქეთა წოდება-

¹⁴ Акты, т. XI, ч. II, гл. 840, ЦГИА (Ленинград), Ф. 1268, д. 170, л. 85.

¹⁵ Польное Собр. Закон. Росс. Империи, т. XXIII, № 21929.

¹⁶ ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Sd: № 2553.

¹⁷ იქვე, ფ. Ad: № 675.

¹⁸ იქვე, ფ. Sd: № 2489.

¹⁹ ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Sd: № 2432.

²⁰ სსცია, ფ. 254, აღწ. 2, ს. 364, ფურც. 2.

²¹ იქვე, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 2468, ფურც. 1.

²² იქვე, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 2468, ფურც. 1.

ში ჩარიცხვას.²³ აღსანიშნავია, რომ მოქალაქეთა ფენაში ჩარიცხვა, ან საზოგადოდ ქალაქში გადასვლის პროცესი როგორც საბატონო, ისე სახელმწიფო გლეხებიდან ერთდროულად და პარალელურად მიმდინარეობს, ოღონდ ამ მხრივ მეტი შესაძლებლობა სახელმწიფო გლეხებს აქვთ.

1828 წლის ცნობით, აზნაური ვახტანგ ჯაფარიძე ნებას რთავს თავის ყოფილ ყმას ივანე ბურდილაძეს, რათა ეს უკანასკნელი — ჩარიცხულიყო „ხო-ნის ვაჭართა სზოგადოებაში“, 1835 წელს აღნიშნულ საზოგადოებას შეემატა 5 სოფლიდან მოსული ვაჭარი-გლეხი; 1843 წლის ცნობით, საჩხერისა და ჩხარის „თავისუფალ ვაჭრებში“ გაერთიანდა აბაშიძეებისა და წერეთლების მფლობელობაში მყოფი 12 ყმა ვაჭარი; 1829 წელს ყულეველ ვაჭრებს 4 სენაკელი ვაჭარი შეემატა²⁴ და ა. შ.

რიგი საარქივო წყაროებით ამავე დროს დასტურდება, რომ აღგილი ჰქონდა ქალაქში დასახლების, ან კიდევ პრივილეგიურ საქალაქო წოდებებში ჩარიცხვის ჯგუფურ მოთხოვნებსაც: ერთ დოკუმენტში, რომელიც დათარიღებულია 1856 წლით, ნათქვამია: „სოფლად მცხოვრებ სხვადასხვა ვაჭრებს, მრეწველებს და გლეხებს სურთ დასახლდნენ ქუთაისში, ხონში, ოზურგეთში და ა. შ.“²⁵.

როგორც ვხედავთ, ნატურალური მეურნეობის რღვევის ინტენსიურ პროცესთან დაკავშირებით სულ უფრო ღრმავდება სოფლისა და ქალაქის დაპირისპირება. ქალაქები აქტიურ ზემოქმედებას ახდენენ სოფელზე და საბოლოო ანგარიშში, ამ უკანასკნელ თავის გაზრდილ სოციალურ-ეკონომიკურ მოთხოვნებს უქვემდებარებენ. როგორც კ. მარქსი შენიშნავს: „ყოველ განვითარებულ და საქონლის გაცვლა-გამოცვლით განხორციელებულ შრომის დანაწილებას საფუძვლად აქვს ქალაქის სოფლიდან გამოყოფა. შეიძლება ითქვას, რომ საზოგადოების მთელი ეკონომიური ისტორია ამ წინააღმდეგობის მოძრაობაში მიმდინარეობს.“²⁶

ერთი მხრივ, მოსული ელემენტის (გლეხი, წვრილი ხელოსანი და ვაჭარი) გაძლიერებული ლტოლვა საქალაქო წოდებებში ჩარიცხვისაკენ და, მეორე მხრივ, თვით ქალაქის დაბალი ფენების მისწრაფება მოქალაქეთა პრივილეგიურ წოდებაში გადასვლისათვის აიხსნება იმით, რომ მოქალაქეობა, „საეაჭრო ამხანაგობებში“ გაერთიანება, აღნიშნული ფენებისათვის მეტად სასურველი წოდებრივი მდგომარეობა იყო. და ამავე დროს „გაქალაქებული“ გლეხებიც ყოველი ღონით ცდილობდნენ პრივილეგიურ სოციალურ წოდებაში გადასვლას. ამიტომ იმთავითვე ცხადი ხდება, რომ სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური თვალსაზრისით მზარდი მოქალაქეთა წოდება, რომელიც ფეოდალიზმის წილში ისახება საერთოდ, თანდათანობით ახალ, ბურჟუაზიულ შინაარსს იძენს და სიმდიდრით აღზევებულ ვაჭარ-ხელოსანთა და სხვა ფენების პრივილეგია ხდება.

საინტერესოა ნაწილობრივ აღწესსხოთ მაინც, თუ როგორ ძლიერდება საქალაქო მოსახლეობის პრივილეგიურ წოდებებში მოხვედრის სურვილი და ამის კვალობაზე მოქალაქეთა ფენის სოციალურ-ეკონომიკური და კლასობრივ-პოლიტიკური მისწრაფებების ჩამოყალიბება.

²³ სსცია, ფ. 254, აღწ. 2, ს. 303, ფურც. 3—4.

²⁴ ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd; № 4861. ფ. Sd: № 1203.

²⁵ სსცია ფ. 4, აღწ. 4. ს. 285, ფურც. 11; ფ. 2, ს. 2607, ფურც. 39.

ამ მხრივ შედარებით მეტი მასალა მოგვეპოვება ქალაქ ქუთაისის შესახებ.

50-იანი წლების ერთი საბუთის მიხედვით (1855 წელი) ქუთაისის საქალაქო პოლიცია ამიერკავკასიის სახელმწიფო პალატას უდგენს იმ პირთა სიასს, „რომლებსაც სურთ ისარგებლონ „მოქალაქეთა წოდებით“. ადგილობრივი ხელისუფლება ქუთაისელ მცხოვრებთა აღნიშნულ თხოვნას უყოყმანოდ უწყევს ანგარიშს.²⁷ ქუთაისის ამ მომავალ მოქალაქეთა სიიდან ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ მათი უმრავლესობა ან მსხვილი ვაჭარი, ანდა სახელმწიფო გლეხია²⁸. ამავე დროს ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ უმაღლეს საქალაქო წოდებაში გადასვლისათვის სხვა ეროვნების ვაჭრებთან ერთად გამუდმებით იბრძვიან ქართველი ვაჭრებიც. ზემოხსენებულ დოკუმენტში მოთხოვნას აყენებს 100 კაცი, რომელთაგან 50-მდე ქართველია. ესენი არიან: ანდრო ბოლოკია, ივანე არჯევანიძე, ლევან ბაშალეიშვილი, ივანე კოსტავა, სიმონ თუთბერიძე, პავლე და მათე ბახტურიძეები, კიმოთე ბერიძე, ბასა გაბუნია, გერასიმე ირემაძე, გიორგი მოდებაძე, სპირიდონ სინაურიძე, ზაქრო ბექაია, სიმონ საყვარელიძე და სხვ.

ქართველ ვაჭართა გვერდით მოქალაქეთა წოდებაში გადასვლას მოითხოვენ კათოლიკე სომხები (ნაწილობრივ ქართველები. — გ. ი.) და ებრაელები, ამავე დროს ზოგიერთი ადგილობრივი რუსი ვაჭარიც. ამათგან აღსანიშნავია: მიქელ არუთინოვი, მარტია ბერუჩაშვილი, მიქელ აკოფოვი, ივანე კაჭკაჭიშვილი, გიორგი ხითარიშვილი, თავდიდიშვილები, ფიჩხაძეები, იაკობაშვილები და სხვა.²⁹ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ რუსული ხელისუფლება ქალაქის პრივილეგიურ წოდებებში ჩარიცხვისას გარკვეული მიზეზების გამო მეტ ყურადღებას უთმობდა სომხურ ელემენტს³⁰.

საქალაქო მოსახლეობის პრივილეგიურ წოდებებში გადასვლასთან დაკავშირებით და მის პარალელურად ძლიერდება ვაჭართა და მოქალაქეთა ფენების უფლებრივი ემანსიპაცია და კლასობრივ-პოლიტიკური და სოციალური ინტერესები.

რუსეთის სახელმწიფო ყოველ ღონეს ხმარობდა, რომ ქალაქის თავისუფალი მოსახლეობა იურიდიულად არ გაეთანაბრებინა თავადაზნაურობასთან. მოვლენათა შემდგომი ისტორიული მსვლელობა კი თავისას აკეთებდა; ქალაქის პრივილეგიური ფენები ქმნიდნენ ახალი პერიოდისათვის შესაფერის საქალაქო არისტოკრატიას, — ფეოდალური ძალმომრეობის ადგილზე ახალი ბატონი — მოქალაქე — ბურჟუა მკვიდრდება. ყველაფერი ეს კარგად ჩანს დასავლეთ საქართველოს ვაჭარ-მოქალაქეთა ზედაფენის მიერ რუსეთის ხელისუფლებისადმი არაერთხელ წაყენებული პრეტენზიებისა და მოთხოვნების მაგალითზე.

1836 წელს ქუთაისის მსხვილ ვაჭართა და მოქალაქეთა ერთი ჯგუფი (სულ 40 კაცი) გამოდიან ქალაქის მთელი მოსახლეობის სახელით და მოთ-

²⁶ ქ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, 1954, გვ. 935.

²⁷ სსცია ფ. 254, აღწ. 2, ს. 214, ფურ. 3—9.

²⁸ სახელმწიფო გლეხთა დენადობა მოქალაქეთა წოდებაში განსაკუთრებით გახშირდა ამ პერიოდში. იხ. И. Г. Антелава, Государственные крестьяне грузин в I половине XIX века, Тб., 1955, გვ. 171—174.

²⁹ სსცია, ფ. 254, ს. 214, ფურ. 9—12.

³⁰ ა. კიკეიძე, საქართველოს ისტორია (XIX ს.); 1954, გვ. 232.

ხოვანთა მთელ რიგს უყენებენ ადგილობრივ ხელისუფლებას. მათ მოთხოვნა-პრეტენზიებში როდი მოჩანს მარტო ვიწრო, საკუთარი კლასობრივი ინტერესები, არამედ ისინი მსჯელობენ საქალაქო ცხოვრების, ვაჭრობისა და კომერციის შემდგომი განვითარების პერსპექტივებზეც. მოქალაქენი ხელისუფლებას კატეგორიულ მოთხოვნას უყენებენ, რათა ქუთაისში დაარსებულიყო კომერციული ზეპირი სასამართლო (Коммерческий словесный суд)³¹, ვაჭრობის განვითარებისა და ხელის შეწყობის მიზნით, ისინი აყენებენ წინადადებებს, რომ ქალაქში დროებით მოსული ვაჭრებისათვის, რომლებიც არავითარ ფულად გადასახადს არ იხდნენ, დაწესებულიყო განსაკუთრებული სახის გამოსაღები, რომელიც საქალაქო შემოსავლის ნაწილში ჩაირიცხებოდა³². ამავე დროს ქუთაისელი ვაჭრები მოითხოვენ ქალაქში საბაჟო-საკარანტინო კანტორის გახსნას, რომელიც მათი აზრით, გატანილ, თუ შემოტანილ საქონელზე ბაჟების რეზულირებას აწარმოებდა.

მოქალაქენი თავიანთ წარდგინებაში სხვა მნიშვნელოვან საკითხებთან ერთად ხაზს უსვამენ იმასაც, რომ მთავრობას სპეციალური გადასახადი დაეწესებინა იმ პირთა მიმართ, რომლებიც კერძო მშენებლობას ეწეოდნენ ქალაქში, ამავე დროს გამოყოფილიყო ახალი მიწების ფონდი საქალაქო მშენებლობათა შემდგომი განვითარებისათვის³³. აღნიშნულ მოთხოვნას ხელს აწერს 40 კაცი, მათ შორის ქუთაისელი მოქალაქენი: გრიგოლ წულაძე, გრიგოლ აკაოფოვი, მირიმანოვი, დავით ბახტურიძე, ზაქრო საყვარელიძე, დიმიტრი პაპაშვილი, პეტრე მეფისაშვილი, გრიგოლ ზუბალაშვილი, ნიკო ღულაძე, არუთინ ქალანთაროვი, ლუკა სოლოროვი, პეტრე ასათიანი და სხვ.

მას შემდეგ, რაც იმერეთის სამეფო გაუქმდა, რუსეთის ხელისუფლებამ აქაური (უფრო ზუსტად: დასავლეთ საქართველოს) საქალაქო ცენტრების მმართველობა მიანდო კომენდატებს, რომლებიც აღკუთრული იყვნენ ოქჩის უფროსის უფლებებით. აღმასრულებელ ხელისუფალათვის ქალაქში წესდებოდა ორი ბოქალის, თარჯიმნისა და საქმის მწარმოებლის თანამდებობები. პირიანი წლებიდან გვაქვს არა ერთი შემთხვევა, როცა ვაჭრები და მოქალაქენი არ სჯერდებიან ზემოაღნიშნული მმართველობის წესს და მოითხოვენ დამოუკიდებელი თვითმმართველობის დაარსებას, რომელშიც მათ მიერ პერიოდულად არჩეული იქნებოდა ხმოსნები და დეპუტატები. ასეთი მოთხოვნა მოქალაქეთა სახელით მთავრობას წარედგინა პირველად — 1856, ხოლო მეორედ 1861 წელს³⁴; 1858 წელს ათი ქუთაისელი საპატიო მოქალაქის თხოვნით ქალაქში იქმნებოდა რატუსის მსგავსი დაწესებულება, მცხოვრებთა საჩივრების, ქალაქის გასავალ-შემოსავლის აღრიცხვის, კულტურული მომსახურების, და სხვა სამოქალაქო საქმეების განხილვა-წარმოებისათვის.³⁵

ქუთაისელი მოქალაქენი და ვაჭართა მაღალი ფენის წარმომადგენლები

³¹ სსცია, ფ. 2. აღწ. 1. ს. 4181, ფურც. 2.

³² «Они (т. е. иногородные и иностранные купцы.—Г. И.). აღნიშნავენ მოქალაქენი—Свободно торгуют в городе, делают даже подрыв нашей коммерции, не принося городу никакой пользы, что можно было бы означенные купцы платили в пользу городских доходов процент“... (იქვე, ფურც. 3—4).

³³ სსცია, ფ. 2. აღწ. 1. ს. 4181, ფურც. 4—5.

³⁴ იქვე, ფ. 4, აღწ. 6, ს. 233, ფურც. 4—6, 173—74.

³⁵ იქვე, ფ. 4, ს. 233, ფურც. 56—59.

მოითხოვენ არა მარტო თავიანთი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური უფლებების გაფართოებას, არამედ საერთოდ ქალაქის ეკონომიკური მდგომარეობის შემდგომ გაუმჯობესებას, საქალაქო ცხოვრების ყოველი უბნის მოწესრიგებას; 1863 წელს ქუთაისის მოქალაქეთა ერთმა ჯგუფმა ლუკა სოლოხოვის, მათე ბახტურიძის, ლ. საყვარელიძის მეთაურობით მოითხოვეს, რომ ქალაქ ქუთაისის სასარგებლოდ ხაზინაში ფულადი გადასახადი შეეტანათ ონელ, ხონელ, ჩხარელ და კულაშელ ვაჭრებს, გამოდიოდნენ რა ამ შემთხვევაში ქალაქის ეკონომიკური განვითარების ინტერესებიდან³⁶. ამავე დროს აღნიშნული მოქალაქენი აყენებდნენ წინადადებას იმის თაობაზე, რომ ქალაქის საზოგადოებრივი კვების ადგილებზე და ღუქნებზე დაწესებულიყო გადასახადი, წინანდელზე 25%-ით მეტი. ასევე, 1850 წლის ცნობით, ქუთაისელი მოქალაქე-ვაჭრები ადგილობრივი მთავრობისაგან კატეგორიულად მოითხოვენ საბინაო გადასახადის ოდენობის შემცირებას, და რაც მთავარია, მის შეცვლას ფულადი გადასახადით. აღნიშნულ თხოვნას ხელს აწერენ: იაკობ ნიკოლაძე, სიმონ მურადაშვილი, არუთინ ყასაბოვი, მიტო ღიასამიძე, თომა აკოფოვი, გლახო ბახტურიძე, სალუნ ალიბეგაშვილი³⁷ და სხვები.

საქალაქო დოკუმენტების არაჩვეულებრივი სიუხვის ფაქტი (განსაკუთრებით ქალაქ ქუთაისის მაგალითზე) XIX ს-ის 30-იანი წლებიდან, არ შეიძლება არ მივიჩნიოთ მოქალაქეთა და მსხვილ ვაჭართა კლასობრივ-პოლიტიკური უფლებების გაფართოების მოწმობად. საქალაქო ყოფიერების ამსახველ სხვადასხვა დოკუმენტს ხელს ურთავენ და თავიანთ დასტურს აძლევენ ქალაქის პრივილეგიური ფენის წარმომადგენლები: მოქალაქენი და მსხვილი ვაჭრები. „მოქალაქის“ დამახასიათებელი ნიშან-თვისება (სოციალური თვალსაზრისით) თავს იჩენს ხელრთულობათა შესაბამის შინაარსშიც; მაგ: „მოქალაქე ბერუჩა“, „მოქალაქე ასლანა“ და ა. შ.

ქალაქის მოსახლეობის ზედა ფენა თავისი კლასობრივი ინტერესების დაცვით იწყებს გამოსვლას დასავლეთ საქართველოს სხვა ცენტრებშიც. განსაკუთრებით ეს მკაფიოდ მოჩანს სოხუმისა და ფოთის მაგალითზე. ცნობილია, რომ ჯერ კიდევ 1846 წლის 15 დეკემბრის ბრძანებით ნიკოლოზ პირველმა დაამტკიცა დებულება შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს ქალაქებისათვის შეღავათების მინიჭების შესახებ³⁸. აქედან მოყოლებული ადგილობრივი სავაჭრო-საქალაქო წრეები, განსხვავებით სხვა ქალაქების მოსახლეობისაგან მეტი უფლებებით აღიჭურვნენ. 1845 წლის 29 აპრილს შავი ზღვის სანაპირო ოლქის უფროსი ბუღდერგი ვორონცოვს უდგენს სოხუმელი მოქალაქეებისა და ვაჭრების პრეტენზიებს იმის შესახებ, რომ ქალაქის მცხოვრებთა შორის სადავო საქმეების გადასაწყვეტად აქ დაარსებულიყო კომერციული ზეპირი სასამართლო. ვორონცოვმა აღნიშნული თხოვნა დააკმაყოფილა. ამასთანავე ბუღდერგი მოითხოვდა, რომ სოხუმელ ვაჭრებზე შემსუბუქებულიყო „საპატიო მოქალაქისა და პირველი და მეორე გილდიის ვაჭრის წოდების მინიჭების პირობები“. აქაური ვაჭრები განთავისუფლებულიყვნენ 30 წლით საგილდიო გადასახადებისაგან, დაარსებულიყო საქალაქო რატუმა ა. შ.³⁹.

³⁶ სსიკ, ფ. 4, აღწ. 4, ს. 34, ფურც. 3.

³⁷ იქვე, ფ. 4, აღწ. 2, ს. 81, ფურც. 275—276.

³⁸ იქვე, ფ. 4 აღწ. 2, ს. 81; ფურც. 275, 276.

³⁹ Акты, т. IX, ст. 473

3. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1981, № 2.

მას შემდეგ, რაც შავი ზღვის სანაპიროზე ძველი, მნიშვნელოვანი სავაჭრო ცენტრის ყულევის (რედუტ-კალე) მაგივრად დაწინაურდა ქალაქი ფოთი, ამ უკანასკნელის სავაჭრო-ეკონომიკური მნიშვნელობა კიდევ უფრო გაიზარდა. მთავრობა შეუდგა შეღავათების მინიჭებას აქაური მოსახლეობის მიმართაც, თუმცა ეს შედეგებით გვიან მოხდა. 1858 წლის დეკემბერში ბარიატინსკიმ მიიღო უმაღლესი ბრძანებით დამტკიცებული დებულება „ქალაქ ფოთის დასახლებისა და მისი მმართველობის შესახებ“⁴⁰. ამ დებულებიდან ყურადღებას იქცევს ის, რომ ფოთი აღიარებული იქნა „სავაჭრო და სამარეწველო ქალაქად“⁴¹. აღნიშნული დებულებით „ყველა თავისუფალ პირს შეეძლო ფოთის საქალაქო საზოგადოებაზე მიწერა“. ადგილობრივ ვაჭრებს ნებას რთავდნენ ყოველგვარ დაბრკოლებათა გარეშე მოეწყოთ უძრავ-მოძრავი ქონება და გაერთიანებულიყვნენ გილდიებში რუსეთის სხვა ქალაქების მსგავსად. ოღონდ არც სონუმში და არც ფოთში ებრაელებსა და მუსლიმანებს ასეთი შეღავათები არ ენიჭებოდათ.⁴² უტხოელ ვაჭრებს, რომლებიც გაერთიანდებოდნენ ფოთის საქალაქო მოსახლეობაში, 3 წლის განმავლობაში უნდა მოეწყოთ თავიანთი უძრავ-მოძრავი ქონება, მხოლოდ ამის შემდეგ ექნებოდათ მათ უფლება შესულიყვნენ მესამე გილდიის ვაჭართა რიგებში. ამავე დროს, ამიერიდან წესდებოდა პირველ, მეორე და მესამე გილდიის ვაჭართა კაპიტალის ოდენობა.⁴³

როგორც ვხედავთ, რუსეთის ხელისუფლების მიერ გატარებული ღონისძიებანი დროისა და პირობების შესაბამისად საეკონომიკური შეცვლამებოდა ვაჭართა და მოქალაქეთა კლასობრივ და სოციალურ ინტერესებს.

ქალაქის პრივილეგიური ფენების — ვაჭრობისა და მოქალაქეების ზრდის მაჩვენებელია აღნიშნულ პერიოდში მათი საზოგადოებრივი საქმიანობა და ეკონომიკური მდგომარეობა. რამდენადაც უმაღლეს საქალაქო წოდებებში სხვადასხვა ფენის და სოციალური წრის აღამიანები ხვდებოდნენ, მათი წოდებრივი დაწინაურებულობა, უდავოდ, მათ საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ შეძლებაზე იყო დამოკიდებული. ვაჭრები და მოქალაქენი სხვადასხვა საქმიანობის მიმდევარნი იყვნენ, მაგრამ მათ ძირითად საქმიანობას პირველ ხანებში მაინც ვაჭრობა შეადგენდა. თუმცა, იმ მიზნით, რომ შემდგომში გაედიდებინათ თავიანთი შემოსავალი, ისინი სოფლის მეურნეობასაც მისდევდნენ. ამასთან დაკავშირებით ჯერ კიდევ დავით ბაგრატიონიც აღნიშნავდა: „ქალაქებს აქვთ სამოვრები, ბაღები და ვენახი“⁴⁴. ქალაქში მიწის ფართობის დაუფლება ვაჭარ-ხელოსნებისა და მოქალაქეთა მხრივ დროთა განმავლობაში სხვადასხვა გზით მიმდინარეობდა. მაგალითად, 1815 წელს გრიგოლ წერეთელი თავის გარდაცვლილი ყმა ვაჭრის, ქუთაისელი მიქელა ბაჩუაშვილის ადგილს (ბაღი, ვენახი) 100 ძველ მარჩილად აძლევს აქაურ მოქალაქეებს პეტრე ბეჟანიშვილს და პავლე ხითაროვს.⁴⁵ 1836 წელს ქუთაისელი მოქალაქენი ადგილობრივ მთავრობას სხვა სახის მოთხოვნებთან ერთად უყენებენ პრეტენზიას მათთვის ქალაქში მი-

⁴⁰ ЦГИАЛ, Ф. 560, оп. 12, д. 394, л. 3.

⁴¹ «Портовый город Поти учреждается преимущественно для поселения жителей торгового и промышленного класса (там же, л. 4).

⁴² Акты, т. 96, гл. 473—74.

⁴³ პირველი გილდიის ვაჭრის კაპიტალი განისაზღვრებოდა 15000 მან. მეორე გილდიისა — 7500 მანეთი, მესამე გილდიისა — 2000 მან. (ЦГИАЛ, д. 394, л. 5—6)

⁴⁴ დ. ბ ა გ რ ა ტ ი ე ნ ი, საქართველოს სამართლისა და კანონმდებლობის მიმოხილვა, მუხლი 903, გვ. 373.

⁴⁵ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, გრიგოლ წერეთლის ფონდი, № 177.

წის ნაკვეთის გამოყოფის თაობაზე. ასევე ერთი წლით ადრე რიყინაშვილები, ელიგულაშვილები და რცხილაძეები იმერეთის მმართველს ვაკულსკის მიმართავენ, რომ მათთვის რიონის მარცხენა ნაპირზე ე. წ. „ბალახოვანის“ ტერიტორიაზე გამოყოფილიყო მიწის ფართობი სოფლის მეურნეობის პროდუქციის წარმოებისა და სახლების ასაშენებლად⁴⁶. 1835 წელსვე მურზაყან იოსელიანი და პეტრე ბიკაშვილი იმერეთის მმართველობასთან აფორმებენ კონტრაქტს „ბალახოვანის“ ტერიტორიის ერთი ნაწილის გამოყოფაზე „სხვადასხვა პურეულის და ბოსტნეულის დასათესად“⁴⁷.

1853 წელს ოზურგეთელი ვაჭრები მიხეილ თუმანიშვილი და იოსებ საბაშვილი ოზურგეთის მაზრის უფროსს თხოვენ, რათა „ქალაქის კეთილმოწყობისა და საკუთარი მეურნეობის მოწყობისათვის“ გამოეყოთ ათასი კვადრატული მიწის ფართობი, რათა მათ შეძლებოდათ მოეწიათ სხვადასხვა სახის სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტი; ასევე, 1855 წელს მსხვილმა ხონელმა ვაჭრებმა საკუთარ მფლობელობაში დაიმტკიცეს მიწის ფართობი „ქალაქს გარეთ“ შინამეურნეობის მოსაწყობად⁴⁸. სოფლის მეურნეობა ვაჭრებისა და ხელოსნებისათვის და საერთოდ ქალაქელთათვის არ იყო მხოლოდ ერთადერთი საქმიანობა, არამედ ეს უკანასკნელი დამხმარე ხელობას წარმოადგენდა, მაგრამ გვაქვს ცალკეული შემთხვევები, როცა ესა თუ ის მოქალაქე, ან სხვა ქალაქელი მხოლოდ სოფლის მეურნეობით იყო დაკავებული. 1861 წლის ცნობით, ქუთაისში მხოლოდ სოფლის მეურნეობაში ჩაბმული ჩანს 15 ოჯახი მოქალაქეებისა („занимаются только земледелием“). წყაროები არ მიუთითებენ, თუ რა წესით ამუშავებდა საქალაქო მოსახლეობა მიწას, ან კიდევ, ვინ ამუშავებდა მას, როგორი იყო განაწილების წესი და ფორმა პროდუქტისა მოქალაქეებს შორის. საფიქრებელია, რომ ქალაქში ამ პერიოდში ადგილი ექნებოდა დაქირავებული შრომის გამოყენებასაც. თვით მოქალაქეთა შორის არსებული ქონებრივი დიფერენციაცია, და აგრეთვე სხვა მომენტები ამ დაშვებას აუცილებლად ადასტურებენ.

ქალაქის პრივილეგიური მოსახლეობის ქონებრივ-ეკონომიკური მდგომარეობის განხილვისას გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება იმას, თუ რა ფულად სიმდიდრეს ფლობდა მისი ესა თუ ის წარმომადგენელი. დასავლეთ საქართველოს ქალაქებში, თუ საქალაქო ცენტრებში მცხოვრებ ვაჭარ-მოქალაქეებიდან უკვე 30-იანი წლებიდან თავისი სიმდიდრითა და კაპიტალით გამოირჩეოდნენ ადგილობრივ მოღვაწე და მსოფლიო სატრანზიტო ვაჭრობაში ჩაბმული პირები. მოქალაქეთა და ვაჭართა შორის მეტ-ნაკლები ფულადი სიმდიდრის მფლობელთა არსებობა თვალსაჩინო მოწმობა იყო მათი სოციალური და პოლიტიკური უთანასწორობისა. XIX ს-ის 30—50-იან წლებში ქუთაისში მნიშვნელოვანი ფულადი თანხის (50 ათასი მანეთი) მფლობელობით ცნობილი იყვნენ ისეთი დიდვაჭრები და მოქალაქეები, როგორიც იყო ზუბალაშვილი, იაკობ ნიკოლაძე და სხვ. ისინი იყვნენ ხშირი მონაწილენი ევროპასა და საქართველოს შორის არსებული საშუაშაგლო ვაჭრობისა. ლაიფციგის, ტრიესტის, მარსელის, ნიეგოროდის ბაზრებზე მათი მონაწილეობის გარეშე ცოტად, თუ

⁴⁶ სცია, ფ. 2, აღწ. 1. ს. 4181, 3169, ფურც. 3, 34.

⁴⁷ იქვე, ს. 3169, ფურც. 60.

⁴⁸ იქვე, ფ. 4, აღწ. ს. 285, ფურც. 7—8; აღწ. 6. ს. 260, ფურც. 11—12.

⁴⁹ იქვე, ფ. 4, აღწ. 6. 1. 75. ფურც. 6.

ბევრად მნიშვნელოვანი ღონისძიება არ განხორციელებულა. მსხვილი ვაჭარ-მოქალაქენი თავიანთ კაპიტალს ზშირად აბანდებდნენ მრეწველობაში, სესხებში, სხვადასხვა სახის იჯარებში და ა. შ.⁵⁰

ქუთაისში 50—60-იან წლებში ვხედავთ გარკვეული სიმდიდრის მფლობელ სხვა ვაჭრებსაც. მაგალითად, მელქომ სოლოროვი ფლობდა 50 ათას მანეთამდე კაპიტალს, პავლე ბახტურიძე, თომა აკოფოვი, სიმონ თუთბერიძე, ზაქარო ბექაია, გიორგი ბოლქვაძე — 30 ათას მან;⁵¹ გერასიმ შირმაზანოვი, ზაალ ბაღრიძე, დავით ალიხანოვი — 20 ათას მან; გაბრიელ ანდრონიკაშვილი, იოსებ ბაბალოვი, ივანე ბუტულოვი, ალექსი ვახტანგაძე — 10 ათასი მანეთის კაპიტალს ფლობდნენ.⁵²

საერთოდ ქუთაისელი ვაჭრების ეკონომიკური სიძლიერის შესახებ პ. გნოსაროვი აღნიშნავდა: „ისინი საკმაოდ ძლიერები იყვნენ ეკონომიურად. იყო შემთხვევები, როცა ოჯახის განთავისუფლებაზე შებატონეს 10 ათას მანეთამდე (ვერცხლით) უხდიდნენ. თანაც იმიტომ, არ გადაესახლებინათ ქუთაისიდან სხვა ადგილას“.⁵³

განსახილველი პერიოდისათვის შეძლებულ მოქალაქეთა და დიდვაჭართა ფენა ქუთაისის გარდა ცნობილია დასავლეთ საქართველოს სხვა პუნქტებშიც. ყულევში შეღავათიანი ვაჭრობისა და ტრანზიტის პერიოდში (1821—31 წწ.) ეკონომიკურად დაწინაურდნენ ისეთი ცნობილი დიდვაჭრები და ძველი მოქალაქენი როგორიც იყვნენ: ილია ვალიანო, სტომატი კონდაური, ანტონი სიგაილო, იანი ანგელეპულო, იანი აპერჩეპულო, ოვანეგ კომაროვი, უჩარდია — აღანი, ანტონი სამურკასი, ნიკოლაი მეტაქსა და სხვები. ყველა მათგანი წარმოადგენდა მსოფლიო სატრანზიტო ვაჭრობის აქტიურ მონაწილეს, რომლებიც დიდ ფულად კაპიტალს აგროვებენ და საპატიო მოქალაქენი ხდებიან.⁵⁴ 50-იანი წლებისათვის ყულევში და ფოთში დაწინაურებული ჩანან მსხვილი ვაჭრები ნ. მახანი, დ. პანანდოპულო, ჩინაროვი, ბასიანოვი, ბუზ-ოლი, ყარაგიოზ-ოლი, მელქონოვი, ნ. ხონაკი და სხვ.

მას შემდეგ, რაც ხელისუფლებამ ზღვისპირა ქალაქებზე (სოხუმი, ფოთი) გარკვეული შეღავათები დააწესა, აქ განსაკუთრებით სწრაფად ყალიბდებოდა საპატიო მოქალაქეთა ფენა, იზრდებოდა მასში შემავალ ვაჭართა ქონებრივი მდგომარეობა. აქაური ვაჭრები უკვე გილდიებში ერთიანდებოდნენ. 1853 წლის ცნობით, სოხუმში ვხედავთ მხოლოდ 1 — პირველი გილდიის ვაჭარს, 1862 წ. ფოთში — 9-ს, ხოლო 1864 წლისათვის სოხუმში ჩანს 6 პირველი და 28 მეორე გილდიის ვაჭარი. აქვე უნდა ითქვას, რომ სოხუმსა და

⁵⁰ მაგალითად, ქუთაისისა და ყულევში აღნიშნულ პერიოდში მრავალი სავაჭრო სახლი, საცხოვრებელი, თუ სახელმწიფო ნაგებობა ააგეს ი. ზუბალაშვილმა და ი. ნიკოლაძემ (იხ. სსცია, ფ. 4, აღწ. 6, ს. 316 ფურც. 81)

⁵¹ სსცია ფ. 254, აღწ. 2, ს. 214, ფურც. 23.

⁵² იქვე, ფ. 4, აღწ. 4, ს. 24, ფურც. 63—64.

⁵³ П. Гнилосаров, Рассказы о Кутаисе, «Кавказский календарь» на 1853, 333.

⁵⁴ К. Спасский-Автономов, Редут-Кале, Отечественные записки, т. XV, 1847, 33. 26—27.

⁵⁵ ЦГИАЛ, Ф. 560, оп. 12, д. 394 лл. 25—26, документы по истории Грузии, под ред. Ш. Чхетია, Тб., 1954, 33. 80.

ფოთში მსხვილ ვაჭართა და მოქალაქეთა ზედაფენა უმთავრესად ადგილობრივ მკვიდრთაგან, კერძოდ ქართველებისაგან ყალიბდებოდა.

დიდი ფულადი თანხის მქონე ვაჭრები მოჩანან ამ დროს სენაკში, ზუგდიდში, ხონში, სუჯუნაში, ჩხარში და სხვაგან. 1854 წელს ზუგდიდელ ვაჭარს ბეიან ქავთარაძეს ბრუნვაში ჰქონდა 60 ათას მანეთამდე. აქვე ცხოვრობდნენ და მოღვაწეობდნენ ვაჭრები გიორგი შუშანია, ღათა და ერისტო ჰელიები, როსტომ წულუისკირი, ალექსი შენგელია, გიგო თოფურია, იესე სალაყაია, და სხვ. ფართო მევახშეობას ეწეოდნენ და ფულად ოპერაციებს აწარმოებდნენ სენაკელი ვაჭრები ვახტანგ ქოჩაკიძე და ფარნაოზ უგრეხელიძე⁵⁶. კ. ბოროზდინი აღნიშნავს სუჯუნელ ვაჭრებთან დაკავშირებით: „... აქ ყველაზე მდიდარი ვაჭარი იყო ცხაკუნია მიხეაღაშვილი, რომელსაც როგორც ამბობენ, ორასი ათასი მანეთის ქონება აქვსო.“⁵⁷

როგორც ზემოთ აღინიშნა, XIX ს-ის პირველ მესამედში ცარიზმი ჯერ კიდევ არ ზრუნავდა თავისუფალი საქალაქო წოდებების იურიდიული გაფორმებისათვის. კავკასიაში ერთგვარი ყურადღების ობიექტად მან ამ მხრივ თბილისი აქცია. არც ქუთაისში და არც სხვა ქალაქში არ იქნა შემოღებული დებულება სავაჭრო გილდიების შესახებ. ეს გარემოება ერთი მხრივ, რამდენადმე ამსუბუქებდა ვაჭართა მდგომარეობას სახელმწიფო გადასახადებით დაბეგრის თვალსაზრისით, მაგრამ ამავე დროს იგი ხელს უშლიდა თავისუფალ საქალაქო წოდებათა კლასობრივი ინტერესების გამოკვეთასა და ზრდას. აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ საქართველოს და კერძოდ, დასავლეთ საქართველოს საქალაქო მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი გლეხთა წოდებაში ირიცხებოდა (ყოველ შემთხვევაში ასე იყო ის მიჩნეული ოფიციალური ხელისუფლების მიერ). 30-იანი წლებიდან სულ უფრო ინტენსიური ხდება წოდებრივ-სოციალური გადაჯღუფებანი ქალაქში მცხოვრებ მოსახლეობის საერთო მასაში. გლეხთა ფენებიდან გამოდიოდნენ ძირითადად ქალაქის თავისუფალი წოდებანი (მოქალაქენი, მსხვილი ვაჭრები და ა. შ.) მაგრამ ყველაზე მეტად ამ წოდებებში გადასვლის ტენდენცია, როგორც ითქვა, სახელმწიფო გლეხებს ახასიათებდა.⁵⁸ ეს აიხსნებოდა იმით, რომ ჩვენშიც და რუსეთშიც ქალაქში მცხოვრები გლეხობის უმრავლესობას სახელმწიფო გლეხთა კატეგორია შეადგენდა, რომელიც სხვა ფენებისაგან განსხვავებით ბატონყმური ექსპლუატაციის სიმძიმეს შედარებით ნაკლებად განიცდიდა. ამიტომ ცხადია, ქალაქის თავისუფალ წოდებებში გადასვლისათვის გაძლიერებულ სწრაფვას ადგილი სახელმწიფო გლეხთაგან უფრო მეტად ექნებოდა.

1849 წლის ცნობით, ქუთაისის მოსახლეობის მთელი რაოდენობიდან სახელმწიფო გლეხი შეადგენდა 587 სულს, საბატონო — 136, ხოლო საეკლესიო 106; ვაჭარ-მოქალაქენი და ხელოსნები შეადგენდნენ 1500-მდე კაცს⁵⁹. 1859 წლის კამერალური აღწერის მიხედვით, გლეხთა აღნიშნულ კატეგორიათა რიცხობრივი მაჩვენებლები შესამჩნევად მცირდება. შესაბამისად: სახელ-

⁵⁶ აღნიშნული მასალა მოგვაქვს დ. ლეონჯაეას წიგნიდან: გლეხთა აჯანყება სამეგრელოში, თბ., 1957, გვ. 13—14.

⁵⁷ კ. ბოროზდინი, სამეგრელო და სვანეთი, თბ., 1934, თ. სახოკიას თარგმანი, გვ. 234.

⁵⁸ სხვათა შორის, ასეთ ვითარებას ჰქონდა ადგილი რუსეთის ქალაქებშიც, იხ. Т. Рындзюнский, Городское гражданство дореформенной России, М., 1958.

⁵⁹ ЦГИАЛ, Ф. 1268, оп. 1, д. 250, л. 28.

მწიფო გლეხი შეადგენს 242 სულს, საბატონო 100-ს, ხოლო საეკლესიო — 30 სულს.⁶⁰ სახელმწიფო გლეხთა რაოდენობა შემდეგი წლებისათვის სულ უფრო კლებულობს (მაგალითად, 1863 წლისათვის იგი შეადგენდა 204 სულს). აღწერებიდან თვალნათლივ მოჩანს, რომ საქალაქო მოსახლეობაში გლეხობის რიცხობრივი მაჩვენებლების შემცირების პარალელურად მიმდინარეობს ვაჭარ-მოქალაქეთა პრივილეგიური ფენის რაოდენობრივი ზრდა. თუ მაგალითად, 50-იანი წლების დასაწყისისათვის ქუთაისის ვაჭარ-მოქალაქეთა რაოდენობა შეადგენდა 946 სულს,⁶¹ 1863 წლისათვის მათი რიცხვი 243 კომლს აღწევდა (ე. ი. დაახლოებით 1250 სულამდე).⁶² თავისუფალი, საქალაქო ფენების რიცხობრივ-რაოდენობრივი ზრდით გამოირჩეოდნენ ოზურგეთი, სოხუმი, ფოთი და სხვა საქალაქო ცენტრები. ოლონდ, ზღვისპირა პუნქტებისათვის მოსახლეობის სოციალური სიჭრელე ნაკლებად იყო დამახასიათებელი, ვიდრე შიგა სახმელეთო ქალაქებისათვის. როგორც აღინიშნა ფოთსა, სოხუმსა და სხვა საზღვაო ქალაქებში იმთავითვე სავაჭრო მოსახლეობის კონცენტრაცია ხდებოდა.

ქალაქის თავისუფალ წოდებებში ერთიანდება აზნაურები და ძველი ფეოდალური არისტოკრატის სხვა წარმომადგენლებიც. ამიტომაც რომ მათი რიცხვი საქალაქო მოსახლეობის საერთო მაჩვენებლებში სულ უფრო მცირდება. ახალი დროისა და ვითარების შესაბამისად სულ უფრო ნათელი ხდება, რომ ფეოდალური არისტოკრატის დიდი ნაწილი საქალაქო ცხოვრების ფერხულში ებმება და მათ საპატიო მოქალაქეთა რიგებშიც ვხვდებით. ხშირი იყო შემთხვევა, როცა ესა თუ ის აზნაური მოქალაქის წოდებას იღებდა. თუ მოქალაქეთა დიდი ნაწილი XVIII ს-ის დასასრულამდე ქართველ მეფეთა დროინდელი უფლებებისა და პრივილეგიების შენარჩუნებისათვის იბრძოდა,⁶³ ახლა უკვე მათი ბრძოლა მთელი საქართველოს ქალაქების მასშტაბით სულ უფრო სხვა შინაარსს ღებულობს: არა კანონით მინიჭებული აზნაურული პრივილეგია, არამედ საზოგადოებრივი-ქონებრივი შეძლება — ასეთი იყო მათი ბრძოლის ობიექტური-ისტორიული შედეგი ახალ პერიოდში. ფეოდალ-აზნაურებს ძვირად უჯდებოდათ საუკუნოდ მათ მფლობელობაში მყოფი ქალაქებისა და ყმა ვაჭარ-ხელოსნების ხელიდან გაშვება. ისინი იძულებული არიან ხელი მოჰკიდონ სავაჭრო-სამრეწველო საქმიანობას. ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში ასეთებად მოჩანან ქუთაისელი მოქალაქე-აზნაურები ნ. ლულაძე, პ. თუმანიშვილი, ი. ლორთქიფანიძე, ლ. ასათიანი, პ. ბახტურიძე, გ. ქალანთაროვი, ბ. გაბუნია, ი. საყვარელიძე და სხვები.

დაბოლოს გვსურს შევჩერდეთ ერთ საყურადღებო მომენტზე, რასაც ნაწილობრივ ზემოთაც ვუსვამდით ხაზს. XIX ს-ის 50-იანი წლებისათვის, როგორც ეს საქალაქო დოკუმენტების შესწავლიდან ირკვევა, მოქალაქეთა პრივილეგიური წოდების ფორმირებისას შეიმჩნევა ერთი დამახასიათებელი ტენდენცია; მსხვილ ვაჭართა და მოქალაქეთა აზრით, საქალაქო ცხოვრების ბატონ-პატრონი, მისი განვითარების ტონის მიმცემი ახალ პერიოდში მხოლოდ ისია უნდა ყოფილიყვნენ. (ხაზი ჩვენია — გ. ი.). ამ კლასობრივ მისწრაფებებს რომ ავლენდნენ, პერიოდულად ხდებოდა ხოლმე მათ ინტერესთა დაპა-

⁶⁰ სსცია, ფ. 254, აღწ. 2, ს. 214, ფურც. 72—73.

⁶¹ Кавказский календарь на 1853 г., ავ. 306

⁶² სსცია, ფ. 254, აღწ. 2, ს. 214, ფურც. 76.

⁶³ ყველაფერი ეს კარვად ჩანს ქალაქ თბილისის მოქალაქეთა მაგალითზე.

რისპირება მათსავე კლასობრივ თანამომდევთან — წვრილ ვაჭრებთან და ხელოსნებთან, ხშირად კი ებრაელ და სხვა ეროვნების ვაჭარ-ხელოსან მოსახლეობასთან. გარეგნულად ეს დაპირისპირება ეროვნული შუღლის ელფერი მიმდინარეობდა თითქმის, სინამდვილეში კი ამ შემთხვევაში კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის ფაქტის წინაშე ვდგევართ. მიემართოთ ფაქტებს: 1840 წელს ქუთაისელი ებრაელი ვაჭრები გოლოვინისადმი წარდგენილ თხოვნაში აღნიშნავდნენ, რომ იმერეთის მმართველმა გენერალმა ესპეხომ მათ სოფლად ვაჭრობა აუკრძალა, იმ დროს, როცა ისინი ამას გარდა მოკლებული არიან საარსებო საშუალებას⁶⁴. ესპეხოს ამასთან დაკავშირებით ზემოაღნიშნულ ვაჭრებს მოახსენებენ: „იმერელი თავადაზნაურობა და გასაკუთრებით ქუთაისელი მოქალაქენი (აღნ. ჩენია — გ. ი.) უკმაყოფილებას გამოთქვამენ იმის გამო, რომ მათ (ე. ი. ებრაელ ვაჭრებს — გ. ი.) არ შეაქვთ გადასახადი ვაჭრობის ნებართვისათვის ხაზინაში, რის გამოც ქალაქების შემოსავალი მცირდება.“ როგორც ჩანს, ოფიციალური ხელისუფლება მოქალაქეთა ინტერესებს ეხმაურება, ეს უკანასკნელი კი მოხერხებულად იყენებს მის მხარდაჭერას. როგორც ნაწილობრივ აღინიშნა, მოქალაქენი და მსხვილი ვაჭრები გამუდმებით მოითხოვდნენ, რომ წვრილ დაბა-ქალაქებში მცხოვრები ვაჭრები და ხელოსნები, არ ყოფილიყვნენ დარჩენილი გადასახადების გარეშე. ცხადია, რომ აქ იგულისხმება ყველა ეროვნებისა თუ რწმენის ვაჭარ-ხელოსანი, და მათ შორის, ებრაელებიც⁶⁵.

საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთი პოზიცია უჭირავთ ქუთაისელ მოქალაქეებს არა მარტო სხვა ქალაქელი და სოფელი ვაჭრების მიმართ, არამედ ადგილობრივი მოსახლეობის დაბალი ფენების მიმართაც.

შეიძლება დავასკვნათ, რომ რეფორმამდელი პერიოდისათვის საქალაქო მოსახლეობის სტრუქტურული შემადგენლობა და სოციალურ-წოდებრივი სახე ერთგვაროვანი აღარ იყო და ძირეულ ცვლილებებს განიცდიდა. ეს ცვლილებანი თვისობრივი ხასიათისანი იყვნენ. დასავლეთ საქართველოს საქალაქო მოსახლეობაში, ერთი მხრივ, ძველი ფეოდალური არისტოკრატიის რიცხოვრება-რაოდენობრივი შემცირება და, მეორე მხრივ, ყმა ვაჭრებისა და ხელოსნების (აგრეთვე სოფლის მოსახლეობის) ბრძოლა თავისუფალ საქალაქო წოდებებში გაერთიანებისათვის ქმნიდა ნიადაგს მოქალაქეთა და მსხვილ ვაჭართა ფენის ბურჟუაზიულ კლასად გარდაქმნისათვის. ყოველივე ეს კარგად ჩანდა ქალაქის პრივილეგიური ფენების თანდათანობით ზრდაში, მათ სოციალურ-ეკონომიკურ და კლასობრივ-პოლიტიკურ მისწრაფებებში. ახალი დროისა და ვითარების შესაბამისად ვერც „ქალაქელი გლეხობა“ თავსდება ძველი წოდებრიობის ჩარჩოებში. მისი დიდი ნაწილი უკვე ვაჭრობა-ხელოსნობაში იყო ჩაბმული. ახლა მოსახლეობის სხვადასხვა ფენას ქალაქში ერთმანეთისაგან განასხვავებდა არა იმდენად ძველი წოდებრივი ნიშნები, რამდენადაც მათი ეკონომიკური მდგომარეობა (ხაზი ჩენია — გ. ი.).

⁶⁴ სსცია, ფ. 8. ს. 5965. ფურც. 1.

⁶⁵ იქვე, ფურც. 3.

⁶⁶ იქვე, ფ. 4, აღწ. 4, ს. 24, ფურც. 25; ამ და მსგავს პრეტენზიებს ადასტურებს ერთი დოკუმენტი: «Заметки об источниках средств для улучшения г. Кутаиса», სადაც ნათქვამია: «В местечках Они, Хони, Кулаши, Чхари поселены еврей, которые занимаются значительной торговлею, но за право торговли ничего не платят. Полезно было бы чтоб они были обложены налогом, который бы поступал в пользу Г. Кутаиса».

30—50-იან წლებში დასავლეთ საქართველოს მოქალაქეთა და მსხვილ ვაჭართა ფენა თანდათანობით მომავალ, ბურჟუაზიულ კლასად ყალიბდება.⁴⁷ როგორც ფ. ენგელსი აღნიშნავს, „შუა საუკუნეების ამჟარი-მოქალაქე თანამედროვე ბურჟუაზიად ვითარდებოდა...“⁴⁸ აქვე იგი მიუთითებს, რომ ბურჟუაზია მოქალაქეობიდან წარმოიშვა და შესაბამისად ამისა ხდებოდა მისი შუასაუკუნეობრივი წოდებიდან თანამედროვე კლასად გადაქცევა.

Г. В. ИОБАШВИЛИ

ИЗМЕНЕНИЯ В СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЯХ ЗАПАДНОЙ ГРУЗИИ И КЛАССОВО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ УСТРЕМЛЕНИЯ ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В ДОРЕФОРМЕННЫЙ ПЕРИОД XIX ВЕКА

Резюме

На основе критического изучения архивных документов и различных исторических источников устанавливается, что с первой трети XIX века в Западной Грузии происходит существенный перелом — среди городского населения формируются привилегированные слои (свободные купцы и горожане). Особенно интенсивно протекает процесс перехода из разных городских и сельских сословий в слои горожан. Параллельно с этим усиливается политическая эмансипация горожан и купечества, формирование их классовых и политических интересов. Все это хорошо видно на примере претензий и требований, не раз предъявляемых русским властям жителями городов.

В 30—50 годах XIX века слои горожан и купцов Западной Грузии постепенно формировались в будущий буржуазный класс. Как отмечает Ф. Энгельс, средневековый купец-горожанин превратился в современного буржуа и в соответствии с этим происходит его превращение из средневекового сословия в современный класс.

წარმოდგინა შრომის წითელი დროშის ორდენოსანმა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრამ

⁴⁷ საჭიროა აქვე მივუთითოთ, რომ რეფორმისშემდგომი როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოს საქალაქო ბურჟუაზიის გენეზისი და სათავეები XVIII ს-ის მეორე ნახევრისა და მომდევნო პერიოდის (XIX ს-ის I ნახ.). „მოქალაქეთა“ საზოგადოებრივ ფენაშია საძიებელი. შემთხვევითი არაა, რომ XIX ს-ის მეორე ნახევრის ქუთაისელი ბურჟუაზიის წარმომადგენლებიც იმათი ნაშვირები არიან, რომ ლთა გვარებს ხშირად ვხვდებით ადრინდელი პერიოდის (XVIII—XIX სს. I 660) მრავალრიცხოვან საქალაქო დოკუმენტებში.

⁴⁸ ფ. ენგელსი, ანტი-დიურიგი, თბ., 1952, გვ. 122.

პახტან ლიჩაღი

ქველი წელთაღრიცხვის III—I სს შიდა კოლხეთის მატერიალური კულტურის შესწავლისათვის

(საყანჩიას ნამოსახლარი)

1974 წელს საყანჩიას (ვანის რ-ნი) მიკვლეული ნამოსახლარის სისტე-
მატური გათხრების შედეგად¹ გამოვლენილია ძვ. წ. III—I სს ნაგებობათა
ნაშთები და დიდი რაოდენობით კერამიკული ნაწარმი.

ნამოსახლარი სტრატეგრაფიულად ორი ფენისაგან შედგება: კორდოვანი
(სიმძ. 0,1 მ.) და კულტურული (1,8 მ-მდე სიმაღლისა), რომელიც გრუნტს,
ხრეშის ფენას აღევს, თუმცა ზოგიერთ შემთხვევაში კულტურულ ფენას სტე-
რილური ყვითელი თიხნარი ფენა მოსდევს.

ნაგებობათა ნაშთები ძირითადად სხვადასხვა დეგემარებისა და კონ-
სტრუქციის საძირკვლებს წარმოადგენს და ყველა, როგორც წესი, სხვადას-
ვა ზომის რიყის ქვითაა ნაგები. საძირკვლის ამოყვანაში სამი განსხვავებუ-
ლი პრინციპი შეინიშნება: 1. საძირკველი წარმოადგენს რიყის ლოდების ერთ
რიგს (სიგანე დაახლ. 0,4 მ) რომელზეც, როგორც ჩანს, ამოყვანილი ყოფილა
შელესილი რიყის ლოდების წნულის კედელი; 2. საძირკველი შედგენილია
შეწყვილებული რიყის ლოდების ერთი რიგისაგან. ამ სახის საძირკვლის შესა-
ბამისი კედლის კონსტრუქციის დადგენა ჯერჯერობით არ ხერხდება, თუმცა სა-
ძირკვლის საგნის მიხედვით (0,8 მ), იგი საკმაოდ მასიური და ძლიერი უნდა
ყოფილიყო; 3. საძირკველი ამოყვანილია რიყის ქვის ოთხრიგიანი წყობით და
აკავებს ორ წნულს შორის ჩაყრილი თიხით გამაგრებული კონსტრუქციის კე-
დელს². ამავე ტიპის საძირკველზე ამოიყვანება ალიზის კედელიც. საძირკვლის
სიგანე 0,8 მ-ია.

დღეისათვის არსებული მასალების მიხედვით ყველაზე ადრეული ჩანს
მეორე ტიპის საძირკველი, რომელიც ძვ. წ. III ს-ის მეორე ნახევრიდან ძვ. წ.
II-ს-სთვისაა დამახასიათებელი. ხოლო ძვ. წ. II ს-ის მეორე ნახევარში ჩნდ-
ება მესამე ტიპის საძირკველი, რომელიც ზოგიერთ შემთხვევაში მეორე ტიპ-
თან თანაარსებობს. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ პირველი ტიპის წყობა ჯერ-
ჯერობით მხოლოდ სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობებში გვხვდება და ამ-
დენად იგი შესაძლოა, საძირკვლების არა ქრონოლოგიური, არამედ ფუნქ-
ციონალური ვარიანტი იყოს, რომლის დანიშნულებაც ხის კონსტრუქციის
მიწისაგან გამოიწვნა უნდა ყოფილიყო.

¹ დაწვრილებით საყანჩიის ტოპოგრაფიის შესახებ იხ. ვ. ლიჩაღი, ახლად აღმოჩე-
ნილი ნაქალაქარი საყანჩიას ველზე, ვანი III, თბ., 1977, გვ. 52.

² დაწვრილებით იხ. ქვემოთ.

რაც შეეხება რიყის ქვის საძირკვლად გამოყენების ფაქტს, იგი ბევრგანაა დადასტურებული აღმოსავლეთ საქართველოში (ურბნისი³, დედოფლის ველი⁴, ქვემო არნისი ჟინვალთან, საყარაულო სერის⁵, ხოლო ანტიკური ხანის დასავლეთ საქართველოში იგი მხოლოდ საყანჩის ნამოსახლარზე დასტურდება. რიყის ქვა, როგორც საძირკვლის საშენი მასალა, უცნობია ჩრდილო შავიზღვისპირეთში და არც მცირე აზიაში ჩანს ფართოდ გავრცელებული⁶.)

შესწავლილი ნაგებობებიდან სრულად ჯერჯერობით მხოლოდ ორის გეგმის აღდგენა ხერხდება (№1 და № 4), ერთი ნაწილობრივ შეიძლება აღდგეს (№ 2), დანარჩენი ნაგებობებიდან შემორჩენილია მხოლოდ ცალკეული საძირკვლების ნაშთები, რომლებიც, უკეთეს შემთხვევაში, ნაგებობის მხარეების მიხედვით ორიენტაციაზე თუ მიგვანიშნებენ (მაგ. № 3 ნაგებობა).

ფუნქციონალურად ორი სახეობის ნაგებობა ჩანს ჯერჯერობით — საცხოვრებელი (№ 1) და სამეურნეო (№4 და შესაძლოა, №2).

ნაგებობები, როგორც ჩანს, გადახურული იყო ვანური ტიპის კრამიტით, რომელზეც ხელოსნის მიერ დასმული რამდენიმე სახის ასონიშნები გვხვდება.

ნამოსახლარზე დიდი რაოდენობითაა მოპოვებული ადგილობრივი და იმპორტული წარმოების კერამიკა, რომლის უდიდესი ნაწილი ძვ. წ. III—II სს-ით თარიღდება.

ადგილობრივ კერამიკაში გვხვდება ამ ხანისათვის დამახასიათებელი თითქმის ყველა ტურქული: 1. სამეურნეო — ქვევრები (რომელსაც ყავისფერი ან შავი ზედაპირი აქვს. თიხა ცუდათაა განლეპილი და სხვადასხვა რაოდენობით შეიცავს ქარსის, პიროქსენის, კირქვის, კვარცისა და სილის მინარევებს) დერგები; 2. ტარა-ამფორები (რომელთა ქუსლების ფორმაშიც სამი განსხვავებული ვარიანტი შეიმჩნევა: ცოლინდრული, კონუსური და ლილისებური. აქვე შევნიშნათ, რომ ლილისებური ქუსლი გვხვდება ძვ. წ. III—II სს-ბის ფენაში, რაც გარკვეულ საფუძველს იძლევა იმისათვის, რომ ამ სახის ძირების გავრცელების ხანად არა ძვ. წ. I⁸, არამედ ძვ. წ. II ს. ვივარაუდოთ. აქვე აღმოჩნდა „სპირალური ხეობის“ ტექნიკით ამოყვანილი მომრგვალებული, უქუსლო ძირებიც, რომლებიც ძვ. წ. III—I სს-ბით თარიღდება⁹ და რომლებიც კეციო აშკარად განსხვავდება სხვა ტიპის ძირებისაგან. ამფორების ანალიზიდან გამომდინარე — შესწავლილია 182 ამფორის რამდენიმე ასეული ფრაგმენტი — მართებულად მიგვაჩნია მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ჩრდილო შავიზღვისპირეთისა და კოლხეთში აღმოჩენილი ყავისფერკეციანი ამფორების შედარე-

³ ლ. ჭილაშვილი, ნაქალაქი ურბნისი, თბ., 1964, გვ. 34.

⁴ Ю. М. Гагошидзе, Раскопки храма I в. до н. э. в Дедоплис Миндори, КСИИ, 151, გვ. 104.

⁵ სველე არქეოლოგიური კულტურის ძეგლებისადმი მიძღვნილი სესია, „მაცნე“, 1976, № 3, გვ. 175.

⁶ გ. გვეტაძე, საყარაულო სერის ნამოსახლარი, „ძეგლის მეგობარი“, № 49, თბ., 1979, გვ. 15 და შემდ.

⁷ მსგავსი ტიპის საძირკველი დადასტურებულია კლასიკური ხანის ძეგლებზე, იხ. J. Pritchard, The excavations of Herodian Jericho, 1951, New-Haven, 1958.

⁸ И. Б. Зеест, Керамическая тара Боспора, МИА, 83, გვ. 108, табл. XXVI.

⁹ Б. Ю. Михлин, Амфоры «коричневой» глины из северо-восточного Крыма, СА, 3972, № 2 გვ. 63—65; Ю. Г. Виноградов, Н. А. Онайко, Об экономических связях Гераклеи Понтийской с Северным и Северо-восточным Причерноморьем в эллинистическое и римское время, СА, 1975, № I, გვ. 89, სურ. 5 в.

ბისას განხილული უნდა იყოს არა ორი განსხვავებული აზრი მათი წარმოების შესახებ, არამედ წარმოების ორი სხვადასხვა წრე — სამხრეთ პონტოური და კოლხური ცალ-ცალკე.¹⁰ განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ყავისფერკეციანი ამფორის ყური, რომელზეც პატარა ოთხკუთხა დამლა დასმული. კარგადაა შემორჩენილი წარწერა AM. როგორც ცნობილია, დამლა იშვიათია ადგილობრივი წარმოების ამფორაზე, ხოლო ცენტრალურ და შიდა კოლხეთში იგი აქამდე საერთოდ არ აღმოჩენილა), 3. სამზარეულო (ქოთნები, კოჭები და ქვაბები, აქ, სხვა ტიპებთან ერთად, დადასტურებულია ქვაბის იმ ფორმის შენარჩუნება, რომელიც დამახასიათებელია ძვ. წ. VI—IV სს-ის კოლხური კერამიკისათვის. ესაა, როგორც ჩანს, სფერულ კორპუსიანი ქვაბი, რომელსაც ყურები ზემოდან, პირის კიდეზე აქვს დამაგრებული (ე. წ. „ტაფისებური“ ტურქელი). იგი ძვ. წ. III—II სს-ის ფენებში გვხვდება და ნათელი დადასტურებაა ელინისტური ხანის კერამიკის ზოგიერთი ფორმის გენეტიკური კავშირისა ადრეანტიკური ხანის ადგილობრივ კერამიკასთან.); 4. სუფრის (ხელაღდები, ჯამები, თევზები, ბერძნულის მიბაძვით დამზადებული სათევზე ლანგები).

დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი რთვა-ქსოვასთან დაკავშირებული ნივთები (კეირისტაგები, თიხის პირამიდული საწაფები, რომელთაგან ერთზე ასო. A არის ამოკაწრული)¹¹.

იმპორტული წარმოების კერამიკაში ჭარბადაა სხვადასხვა საწარმოო ცენტრებში დამზადებული ამფორების ფრაგმენტები (როდოსი, სინოპა, კოსი, კნიდი, ქიოსი, კორინთი). ამ ცენტრების ამფორების ფორმები კარგადაა ცნობილი. ამიტომ მათ დაწვრილებით აღარ განვიხილავთ და შევჩერდებით მხოლოდ ყავისფერ-მოწითალო კეციანი ამფორის წაწვეტებულ ქუსლზე, რომელიც დელოსის ელინისტური ხანის მასალების მიხედვით¹² მიეკუთვნება ე. წ. ნიკანდროს ჯგუფის ამფორებს. ამ ჯგუფის ამფორების წარმოების ცენტრად კოსს ვარაუდობენ და ათარიღებენ ძვ. წ. II ს-ის მესამე მეოთხედის დასაწყისით¹³. ეს პირველი შემთხვევაა ნიკანდროს ჯგუფის ამფორის აღმოჩენისა კოლხეთში, თუმცა უნდა შევნიშნოთ, რომ ისინი საერთოდ მცირე რაოდენობით გვხვდება არქეოლოგიურ მასალაში (დელოსს გარდა ნიკანდროს ჯგუფის ამფორა ათენშია ნაპოვნი). როგორც ჩანს, ამ ჯგუფის ამფორები დიდი რაოდენობით არ იწარმოებოდა, რაც მათ აღმოჩენას კოლხეთის შიდა რაიონებში კიდევ უფრო მნიშვნელოვანს ხდის ელინისტური კოლხეთის საგარეო ვაჭრობის ინტენსივობის შესწავლის თვალსაზრისით.

იმპორტული წარმოების კერამიკაში განსაკუთრებით ზმირია სუფრის ლაქიანი ტურქლის ფრაგმენტების აღმოჩენა. აღსანიშნავია კალენის ტიპის ვარდისფერკეციანი და შავლაქიანი თასის ძირი, რომელზედაც ფოთლებით შემკული მსახიობის ნილაბია გამოსახული. ამ ტიპის მრავალრიცხოვან კერა-

¹⁰ Ю. Г. Виноградов, Н. А. Онайко, დასახ. ნაშრომი, გვ. 89, სქოლიო 9; Р. В. Путиридзе, Колхидские амфоры из Вани, КСИИ, 151, გვ. 68.

¹¹ საწაფებზე დამღის დასმა ან ასოს ამოკაწრა კერძო საკუთრებაზე უფლების დეკლარაციის გავრცელებული ზეჩხია. იხ. М. И. Максимова, Глиняная ткацкая подвеска с от-тиском печати, МИА, № 50, გვ. 190.

¹² Delos, XXIII, გვ. 366. სურ. 61.

¹³ იქვე, გვ. 366.

მიკაში მას ზუსტი ანალოგია არ მოეძებნება.¹⁴ მაგრამ იდენტური ნიღბის გამოსახულება მოზაიკურ იატაკზე დადასტურებულია როდოსზე წარმოებული გათხრების დროს¹⁵. ცალკე ჯგუფს შეადგენს ე. წ. West Slope-ის ტიპის კანთაროსების ფრაგმენტში, რომელთა ნაწილიც სხვა, ძვ. წ. III—II სს-ის, როგორც ჩანს, ატიკური წარმოების კერამიკულ ფრაგმენტებთან ერთად მიუთითებენ იმაზე, რომ მიუხედავად ახალი სავაჭრო-საწარმოო ცენტრების ასპარეზზე გამოჩენისა და ათენის ეკონომიკური კრიზისის გამწვავებისა, ატიკური იმპორტის მცირე ნაწილი მაინც აღწევს ელინისტური ხანის კოლხეთამდე.

განსაკუთრებული ადგილი საყანჩიაზე მოპოვებულ თიხის ნაწარმში უკავია ტერაკოტულ ფიგურებს, რომლებიც ასეთი რაოდენობით (თერთმეტი სხვადასხვა ფიგურის ფრაგმენტი) პირველად აღმოჩნდა კოლხეთში, თუმცა თავისთავად, რა თქმა უნდა, ეს დიდი რიცხვი არაა (მაგალითად, ოლბიის აგორის ცისტერნაში ტერაკოტების 2000 ფრაგმენტი აღმოჩნდა¹⁶). განვიხილავთ მხოლოდ რამდენიმე მათგანს, რომელთაგან უმნიშვნელოვანესად მიგვაჩნია ადგილობრივი თიხისაგან დამზადებული ყალიბი (ჩ-22 სმ) რომელიც მდგომარე წვეროსანი მამაკაცის ფიგურის დასამზადებლადაა განკუთვნილი. იგი თავისუფლად დგას, სიმძიმე მარჯვენა ფეხზე აქვს გადატანილი და მარცხენა ილლით კომბალს (კეტს?) ეყრდნობა. წელს ქვემოთ მოსასხამი აქვს შემოხვეული, თავზე გვირგვინი (?) შეინიშნება. მარჯვენა ილლით ქვეშ მრგვალი საგანი (ვაშლი?) უჭირავს.

ერთი შეხედვით ამ ყალიბიდან აღებული ფიგურა საყოველთაოდ ცნობილ ლისიპოსის მიერ შექმნილ პერაკლეს სტატუალურ ტიპს გვაგონებს და თითქმის ამ ფიგურის პერაკლედ ატრიბუციას კომბალი, გვირგვინი და ვაშლიც (?) აპირობებს, მაგრამ ზოგიერთი დეტალით გვაიძულებს რამდენადმე ღრმად შევვხებით ამ ფიგურის ინტერპრეტაციის საკითხს. კერძოდ, საყანჩიას გამოსახულებას პერაკლეს სხვა ცნობილი გამოსახულებებისაგან განასხვავებს ისე, რომ იგი ლომის ტყავის გარეშეა.

პერაკლეს კი, როგორც ცნობილია, კომბალთან (ან კეტთან) ერთად ყოველთვის ლომის ტყავი უკავია (ან შემოხვეული აქვს). გამონაკლისს ამ შემთხვევაში ეროტული სცენებიც კი არ შეადგენს;¹⁷ სამაგიეროდ საყანჩიურ ფი-

¹⁴ R. Pagenstechen, Die Calenische Reliefkeramik, Berlin, 1909.

¹⁵ A. H. S. Megaw. Archaeology in Greece 1966—67. Arch. reports for 1966—67, გვ. 19. სურ. 31.

¹⁶ Е. И. Леви, Терракоты из цистерны ольвийской агоры, КСИИМК, вып. 74, 1959, გვ. 9.

¹⁷ C. Vermeule, Greek, Etruscan and Roman sculptures in Boston, AJA, 1964, vol. 68, № 4, გვ. 334, ტ. 105. სურ. 25.

ლიტერატურული ტრადიციების მიხედვით, კომბლითა და ლომის ტყავით პერაკლე პირველად პისანდრემ და სტესიხორმა (ძვ. წ. VII ს.) აღწერეს.

¹⁸ Ch. M. Havelok, Archaistic reliefs of the Hellenistic Period, AJA, 1964, Vol. 68, № 1, გვ. 43—58; H. Herdejür gen, Die tarentinischen Terra-Kotten des 6 bis 4 Jahrhunderts VChr. im Antikenmuseum Basel, Mainz, 1971, Taf. 22; Jan Marcade, Au Musée de Delos, Paris, 1969, გვ. 506, XIX—XX; G. Mendel, Catalogue des sculptures Gresques, Romaines et Byzantines, III, 1914; G. Lippold, Heracles-mosaik von Liria, Berlin, 1924; G. Lippold, Kopien und Umbildungen Griechischen Statuen,

გურას აქვს მოსასხამი, რომელიც ჰერაკლეს ჩვეულებრივ არასოდეს არა აქვს შემოხვეული. უფრო მეტიც — ჰერაკლე ყველა შემთხვევაში შიშველია გამო-
სახული¹⁸

გარდა ამისა, ამ ყალიბიდან აღებულ ფიგურას მეტ-ნაკლებად ახლო პა-
რალებრივ კი არ ეძებნება ჰერაკლეს ტერაკოტულ გამოსახულებებში.

სამაგიეროდ, დიდ სიახლოვეს ამჟღავნებს მასთან კორკირაზე* აღმოჩე-
ნილი ასკლეპიოსის ტერაკოტული ფიგურა, რომელიც ახ. წ. I ს-ით თარიღდე-
ბა, მაგრამ ადრეული ქანდაკების პირადაა მიჩნეული.¹⁹ იდენტური აქვს ამ
ორ გამოსახულებას დგომი, თავის დაყენება, მოსასხამი, კომბალი. კორკირას
ტერაკოტულ ფიგურას არა აქვს გვირგვინი, არც მრგვალი საგანი ილიის ქვეშ
და დგას დაბალ პოსტამენტზე. გარდა კორკირისა, ასკლეპიოსის ასეთივე სკულ-
პტურული გამოსახულებები ცნობილია ათენიდან და ფლორენციიდან²⁰. იგი-
ვეა დანის ნაციონალურ მუზეუმში დაცული ასკლეპიოსის ფიგურაც.²¹

მაგრამ საყანჩის ფიგურის ასკლეპიოსად ატრიბუციასაც გარკვეული წი-
ნააღმდეგობები უდგას წინ. კერძოდ, არ ჩანს მისი მთავარი ატრიბუტი —
გველი ან ფილა (აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ყალიბის ის ნაწილი, რომელსაც
კეტზე შემოხვეული გველის გამოსახულება შეიძლება მოეცა — თუკი იგი,
ცხადია, არსებობდა — ჩამოტეხილია).

ყოველივე ზემოთქმული გვაფიქრებინებს, რომ საყანჩური ყალიბი აღე-
ბულია კორკირას ასკლეპიოსის იდენტური ფიგურიდან, მაგრამ რამდენადმე
ინტერპრეტირებულია — დამატებული აქვს ჰერაკლეს ზოგიერთი ატრიბუტი —
გვირგვინი, რომელიც განსაკუთრებით დამახასიათებელია მცირეზიული ვა-
მოსახულებებისათვის,²² და ვაშლი (თუ მარჯვენა ილიის ქვეშ ამოღებულ
მრგვალ საგანს ვაშლად ჩავთვლით).

ჰერაკლეს, ჩვეულებრივ გამოსახვევს სამი ვაშლით ხელში, მაგრამ ცნო-
ბილია ისეთი გამოსახულებებიც, რომელსაც პესპერიდების ერთი ვაშლი უჭი-
რავს.²³ ხელოსნის მიერ ყალიბის ინტერპოლირება კოლხეთში სრულიად გასა-
გებია გახდება, თუ გავიხსენებთ ძვ. წ. III ს-ის ისტორიკოსის დიურისის ცნო-
ბას ჰერაკლეს განსაკუთრებული პოპულარობისა და პატივისცემის შესახებ
კოლხეთში,²⁴ რაც დადასტურდა კიდევ ვანში ჰერაკლეს გამოსახულებიანი

München, MCMXXIII, G. Lippold, Die Sculpturen des Vaticanischen Museums, Berlin, 1956; S. Mollard-Besques, Catalogue raisonne des figures et reliefs, Myrina, II, Paris, 1963, pl. 105; S. Beques, Catalogue raisonne des figurines et reliefs. En Terra-Cuite Grecs, Etrusques et romains, Vol. II, Paris, 1972; S. Reinach, Repertoire de la Statuaire Gresque et Romane, Paris, T. I—IV; G. Richter, Handbook of the classical collection, New-York, MCMXXX, გვ. 306, fig. 215; A. H. Smith. A catalogue of sculpture, British Museum, Vol. III, London, 1904, გვ. 92,

* კორკირა ფეაქების კუნძულია, იგივე ბერძნული წყაროების კერკირა, ღრუბანე, სქერია. ახლანდელი კორფუ. კორკირა—კერკირა ფორმით ზნირად გვხვდება არგონავტების ციკლში. ცნობილია მეორე კორკირაც.

¹⁹ R. A. Higgins; Greek terracottas, London, 1967, გვ. 106. pl. 48.

²⁰ S. Reinach, Repertoire... t. II, vol. I, გვ. 31.

²¹ N. Breitenstein, Catalogue of terracottas, Copenhagen, 1941, გვ. 76. სურ. 88

²² В. И. Пругло, Геракл в коропластике Боспора, Сб. «Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья», л., 1968, გვ. 244.

²³ S. Reinach, Repertoire..., t. I, გვ. 472.

²⁴ აკ. ურუშაძე, ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში, თბ., 1964, გვ. 343.

ტეიფრისა²⁵ და ბრინჯაოს გამოსახულების აღმოჩენით.²⁶ საინტერესოა, რომ ჰერაკლეს ამ ბრინჯაოს გამოსახულებასაც გვირგვინი ადევს თავზე. მაგრამ სწორედ ასკლეპიოსის გამოსახულების ჰერაკლედ ტრანსფორმაციას, გარდა გარეგნული მსგავსებისა, შესაძლოა, სხვა მიზეზიც ჰქონდა, რადგან, როგორც აღვნიშნეთ, არსებობდა თვით ჰერაკლეს გამოსახულების დასამზადებელი ტეიფრი.

სხვა ტერაკოტული ფიგურებიდან აღსანიშნავია მოყავისფრო-წითელი თიხის ქალის თავი, რომლის შემორჩენილი სიმაღლე 5 სმ-ია. სახის ნაკვეთი დაზვეწილია — ნატიფი ცხვირი, ოდნავ შესქელებული ტუჩები, რომელსაც შეუძენველი, მაგრამ მეტყველი ღიმილი დასთამაშებს, რაც სახის მთლიან გამომეტყველებას ნათელ და ძალდრეკნივით მზერასთან ერთად, სრული სიმწიფის იერს ანიჭებს. თავლები შესაძლებელია ინკრუსტირებული იყო — გუგების ადგილას პატარა ფოსოები შემორჩა. თავს კეფამდე შემოუყვება გვირგვინი (თუ გვირგვინისებურად დავარცხნილი თმები?) რომელიც შუბლს ზემოთ შუაზეა გაყოფილი.

თავი ზოგიერთ ტექნოლოგიურ ნიშანს ატარებს. კერძოდ, კარგად ჩანს, რომ ყალობში დამზადებულია მხოლოდ სახე, შემდეგ კი ხელითაა დამუშავებული (თმები კეფაზე სტეკითაა გამოყვანილი).

საყანჩიაზე აღმოჩენილი ქალის თავი სტილისტურად ძალზე ახლოა ელინისტური ხანის სხვადასხვა საწარმოო ცენტრში დამზადებულ ქალის მრავალ ტერაკოტულ და სკულპტურულ გამოსახულებასთან. ასეთებია ნიმფები კურონიდან (სამხრეთი კვიპროსი),²⁷ მირინადან,²⁸ რომელიც ლევიტის მუზეუმში ინახება,²⁹ დელოსიდან³⁰, აგრეთვე მეტროპოლიტენ მუზეუმში დაცული თავები, რომლებიც პრაქსიტელს სტილშია შესრულებული.³¹

მიუხედავად იმისა, რომ ქალის ფიგურები განსაკუთრებით პოპულარული ჩანს ელინისტური ხანის კოროპლასტიკაში, საყანჩიის ქალის თავს ზუსტი პარალელები არ მოეძებნება,³² რაც ერთგვარად ართულებს მისი დამზადების ცენტრის განსაზღვრას. ამ მხრივ ვერაფერს იძლევა თიხაც, რადგან ერთი დამაკვეთისა და მინარევების თიხა სწორად ერთდროულად რამდენიმე ადგი-

²⁵ საქართველოს არქეოლოგიური კულტურის ძეგლები, 1975;

²⁶ ნ. მათიაშვილი, ვანში აღმოჩენილი ჰერაკლეს გამოსახულებიანი მედალიონი, „ძეგლის მგლობარი“, № 33, თბ., 1973, გვ. 46—49; მ. ი. ს. ე. ლითონის ჰერაკლე, ვანი III, გვ. 111—114.

²⁷ J. H. Uoung and S. H. Uoung, Terracotta figurines from Kourion in Cyprus. Philadelphia, 1955 გვ. 174.

²⁸ Myrina II, pl. 200 b.

²⁹ S. Beques Catalogue..., pl. 282 D. 1496.

³⁰ Delos. XXIII pl. 27, 29—32.

³¹ G. Richter, A Randbook..., გვ. pl. 98a—b.

³² ზემოთ დასახელებული ლიტ. გარდა შეად. F. Winter, Die Typen der figürlichen Terracotten, Berlin, Stuttgart, 1903, II, გვ. 199—222; Ch. H. Morgan II, The terracotta figurins from the North Slope of the Acropolis, Hesperia, Vol. IV, 1935; E. Sjögqvist, Excavations at Mergantina (Serra Orlando), 1963, Preliminary report VIII, AJA, 1964, Vol. 68, № 2; II. Дремсизова, Терракоти от Археологически музей в София, Археология, III, 1961, № 2, გვ. 48—52; М. М. Кобылина, Античная скульптура Северного Причерноморья, М., 1972, გვ. 9—10.

ლას მზადდება.³³ ერთგვარი დახმარება ამ თვალსაზრისით შეიძლებოდა თმის ვარცხნილობას გაეწია, მაგრამ სწორედ ამ ტიპის ვარცხნილობა გავრცელებული ჩანს ძვ. წ. V ს-იდან და განსაკუთრებით ფართოდ ელინისტურ ხანაში ვრცელდება, შემდეგ კი, მართალია აღარ დომინირებს, მაგრამ იმპერიის ხანამდე მაინც არსებობს³⁴.

საყანაიური ქალის თავი საერთო იერით ახლოს დგას იმ რიგის ტერაკოტულ ფიგურებთან, რომლებიც პრაქსიტელეს ან მისი სკოლის ქანდაკებთა რეპლიკებადაა მიჩნეული.

ზემოთგანხილული ყალიბიცა და ქალის თავიც თარიღდება ძვ. წ. III—II სს-ით. ამავე ხანით თარიღდება დანარჩენი ტერაკოტული ფიგურების უმეტესობაც (მიშველი ქალის ტორსი, ქალის ფიგურის მარცხენა მხარე, სამფურეიანი კომპოზიცია და სხვა).

ცალკე გვინდა შევხვით ნამოსახლარზე გათხრილ № 1 საცხოვრებელ კომპლექსს, მიუხედავად იმისა, რომ ნაგებობის სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხე ნაწილობრივ დანგრეულია (ზომები 16,5×10 მ). ნაგებობის საძირკველია შემორჩენილი. იგი რიყის ქვის ოთხრიგაან წყობას წარმოადგენს და საზღვრავს მზიდი კედლის აღმოსავლეთით და დასავლეთით ერთმანეთისადმი სიმეტრიულად განლაგებულ ოთხ სწორკუთხედის ფორმის სათავსს. სამხრეთით სათავსების საძირკველი განსხვავებულია — მსხვილი რიყის ლოდების ერთრიგაანი წყობაა, რომელიც სიგანით სხვა სათავსების საძირკვლის ტოლია — 0,8 მ (ოთხრიგა წყობის სიმაღლე 0,45 მ-ია).

პირველად შესწავლილ იქნა I ნაგებობის დასავლეთი სათავსები, რომლებიც საპლანტაჟე მუშაობის დროს ძლიერ დაზიანებულია. მიუხედავად ამისა, მოხერხდა სათავსების კონტურების მოხაზვა (9,5×3,8 მ) და იატაკის დონის დაფიქსირება, რომელიც, როგორც ჩანს, წვრილი კენჭებით იყო მოკირწყლული და რომელზედაც კრამიტყრილის ნაწილი დაფიქსირდა.

აღმოსავლეთით მდებარე სათავსებიდან გაცილებით უკეთ შემორჩენა 1 B, ხოლო A მთლიანად დანგრეულია. B და C სათავსები ერთმანეთს 1,5-მ-ის სიგანის მსხვილი ლოდებით შემოსაზღვრული ღობით უკავშირდებიან. აქვე შევნიშნავთ, რომ ერთმანეთს უკავშირდებიან მხოლოდ ერთმანეთის სიმეტრიული სათავსები. ასე მაგალითად, A სათავსი არ უკავშირდება გასასვლელით B-ს. მას D სათავსიდანა აქვს შესასვლელი, რომელიც საგულდაგულოდ მომზადებულ თიხატყეპნილს წარმოადგენს.

განსაკუთრებით საყურადღებოა I B სათავსის შესწავლის შედეგები. აქ მთლიანად იყო შემორჩენილი კრამიტყრილი, რომელსაც სხვადასხვა ხასიათი აქვს — მზიდ, შუა კედელთან იგი გაცილებით ინტენსიურია. კრამიტყრილი, რომელსაც მძლავრი ცეცხლის კვალი ეტყობა, ძლიერ ფრავმენტირებულია და შეიცავდა ბათქაშების წვრილ-წვრილ ნამტვრევებს, იშვიათად პატარა რიყის კენჭებსაც, ხოლო მისი აღებისას აღმოჩნდა: კოლხური ამფორის კონუსური და ლილისებური ქუსლები, შავლაკიანი ლავინოსის ყური, შავლაკიანი ლანგრის ქუსლი და რკინის ლურსმნები. კრამიტყრილის ქვეშ მზიდი კედლის გას-

³³ მაგალითად, ელინისტურ ხანაში ყავისფერკეიან (ან ამ ფერის ვარაიციების) ტერაკოტულ ფიგურებს აშაუბდნენ: ატიკა, ტანავრა, დელოსი, მელოსი, პრიენა, პერგამონი, ამისო, ალექსანდრია.

³⁴ A. Krug, Binden in der Griechischen Kunst, Hösels, 1968, გვ. 46—47.

წვრივ დაფიქსირდა თიხანარევი მოყვითალო მიწის მასა, რომლის საშუალო სისქე 0,2 მ-ია და რომელიც, ცხადია, იატაკზე ნგრევის შედეგადაა მოხვედრილი. იატაკი წყობის მეორე რიგის დონეზეა, თიხატყეპნილია და ალაგ-ალაგ გაშვებული (თიხის სისქე 0,1 მ).

ამგვარად, I ნაგებობის სრულად გათხრის შემდეგ დადგინდა რამდენიმე ფაქტი: 1. ნაგებობის დასავლეთი სათავსები ღია იყო დასავლეთის მხრიდან. ამაზე მიუთითებს მოკირწყლულ ფენაზე ჩამონგრეული კრამიტების *in situ* აღმოჩენის ფაქტი; 2. აღმოსავლეთ სათავსებს შესასვლელი ჰქონდათ დასავლეთიდან. შემორჩა 1,5 მ-ის სიგანის ორი ზღურბლი A—D და B—C სათავსებს შორის; 3. ნაგებობის ჩონჩხედი (კარკასი), რომელიც ბათქაშებზე შემორჩენილი ანაბეჭდების მიხედვით 2—4 სმ-ის სისქის ტოტების წნულს წარმოადგენდა, შეღესილი იყო სხვადასხვა სისქის თიხით; 4. სათავსში მზიდ კედელთან დაფიქსირებული თიხანარევი მიწა გამოყენებული იყო კონსტრუქციისა.

ამ ფაქტობრივი მონაცემებისა და კრამიტყრილის ანალიზის საფუძველზე შესაძლებელი ხდება გათხრილი ნაგებობის მთლიანი რეკონსტრუქცია.

როგორც აღენიშნეთ, შემორჩენილი საძირკვლის მიხედვით მთლიანად მოიხაზა ნაგებობის გეგმა, რომელიც სწორკუთხედის ფორმისაა (სიგრძე 10 მ, სიგანე 16,5 მ). აღსადგენია მხოლოდ კედლების ხასიათი, ზომები და სახურავის კონსტრუქცია.

კედლების რეკონსტრუქციისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს უკვე აღნიშნული თიხანარევი მიწის მასის მზიდი კედლის საძირკველთან დაგროვების ფაქტი. ამჟამად, რომ იგი კედლის კონსტრუქციაში უნდა ყოფილიყო გამოყენებული, სხვაგვარად მისი საძირკვლის გასწვრივ ასე ინტენსიურად დაგროვება სრულიად გაუგებარია. ხოლო კედელში მისი გამოყენების ერთადერთი გზა ასეთია: საძირკველზე ამოყვანილი იყო მუხის 10 სმ-ზე მეტი დიამეტრის მქონე ბოძებით გამაგრებული წნულის ორი რიგი (თიხის გუნდებზე შემორჩა ბოძების ანაბეჭდიც), ხოლო სიციარიელ მათ შორის თიხანარევი მიწით იყო ამოვსებული. თუ გავითვალისწინებთ საძირკვლის სიგანეს, ბოძებისა და წნულის სისქეს, ადვილია წნულებს შორის მანძილის დადგენა — იგი დაახლოებით 0,2 მ-ის ტოლია. ამასთან ერთად ცნობილია: 1. თიხანარევი მიწის მასის მოცულობა — 3,8 მ³; 2. სათავსის დასავლეთი კედლის სიგრძე — საძირკვლის შესაბამისად იგი 9,5 მ-ს უდრის. ამ სამ მონაცემზე დაყრდნობით კი ადვილად გამოიანგარიშება კედლის სიმაღლე — 2 მეტრი, ხოლო თუ იატაკსა და საძირკვლის ზედა დონეს შორის არსებულ სხვაობას — 20 სმ გავითვალისწინებთ, მაშინ კედლის სიმაღლე იატაკის დონიდან 2 მ და 20 სმ გამოდის. ალბათ ამ სიმაღლისა უნდა ყოფილიყო ყველა დანარჩენი კედელიც, მხოლოდ როგორც ჩანს, შუა კედლისაგან განსხვავებით, ყველა სხვა კედელი წარმოადგენდა წნულის ერთ რიგს, რომელიც თიხით იყო შეღესილი.

რაც შეეხება სახურავის პროფილსა და ხასიათს, მისი აღდგენა ხერხდება B სათავსში შემორჩენილი კრამიტყრილის ანალიზის საფუძველზე. კრამიტების სტატისტიკური ანალიზის მიხედვით სათავსში ჩამსხვრეული კრამიტების საერთო ფართობი 39 მ²-ია.³⁵ რადგან ცნობილია ერთი სოლგნის ფართობი (0,3 მ²), ადვილად დიანგარიშება 39 მ² ფართობის შესადგენად საჭირო კრამიტების რაოდენობაც — 130 ცალი. რადგან B და C სათავსები ერთმანეთის

ტოლია, ერთნაირი იქნებოდა მათ გადასახურავად გამოყენებული კრამიტების რაოდენობაც. ამგვარად, B და C სათავსზე სულ გამოყენებული იყო 260 ცალი ბრტყელი კრამიტი; ეს ორი სათავსი კი მთელი ნაგებობის 2/3-ს შეადგენს. შესაბამისად, მათ გადასახურავად გამოყენებული კრამიტების რაოდენობაც საერთო რაოდენობის 2/3-ია. აქედან გამომდინარე, ნაგებობის გადასახურავად გამოყენებული იყო დაახლოებით 390 ცალი კრამიტი.

სათავსში ამოკრეფილი კრამიტის ფრაგმენტების ანალიზი კიდევ ერთი დასკვნის გაკეთების საშუალებას იძლევა, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული ამ კრამიტების საერთო ფართობი 39 მ², ხოლო თვით სათავსის ფართობი კი 36,1 მ², სხვაობა ამ ფართობებს შორის სრულიად საკმარისია იმისათვის, რომ სახურავი შუა კედელზე 0,9 — 1 მ-ით აწეულიყო. ეს სიმაღლეთა სხვაობა სახურავის დაახლოებით 18°-იან დახრას იძლევა. რაც შეეხება სახურავის პროფილს, იგი ორფერდა უნდა ყოფილიყო.³⁶ კენზე, როგორც ჩანს, გამოყენებული იყო ლარისებური კრამიტი, სადაც მისი მაქსიმალური რაოდენობა, ალბათ, 40-ს არ აღემატებოდა.

საყანჩიას სახლი ზომებით დიდად არ განსხვავდება ელინისტური ხანის მცირეაზიული³⁷ და ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის³⁸ სახლებისაგან (მაგ., საყანჩიას სახლის ზომებია: 16,5 × 10 მ; ქერსონესის № 1 სახლის ზომებია 15 × 12 მ;³⁹ კალოს ლიმენისა⁴⁰ — 12,3+14,2 მ) რომლებიც რიგით, საშუალო შეძლების მოქალაქეებს ეკუთვნოდათ. რაც შეეხება სახლის გეგმას, მას არსად არ ეძებნება პარალელი. იგი ძალიან მარტივია და მხოლოდ ორი ოთახისა და დასავლეთის მხარეს ღია ორი სათავსისაგან შედგება, განსხვავებით სხვა ნებისმიერი სახლისაგან. თუნდაც იგივე კალოს ლიმენის რიგითი მოქალაქის სახლი, რომელიც ელინისტური არქიტექტურის თითქმის ყველა პრინციპის მიხედვითაა აგებული, შედგება სხვადასხვა დანიშნულების მქონე ექვსი ოთახისაგან, რომ აღარაფერი ვთქვათ მდიდრულ სახლზე, როგორიცაა, მაგალითად პრიენაში გათხრილი ე. წ. „პატრიციუსის სახლი“ (თუმცა იგი განსხვავებული — პერისტილური ტიპისაა). ამ შედარებისას განმსაზღვრელია არა ოთახების რაოდენობა თავისთავად, არამედ ელინისტურ ქალაქთმშენებლობაში უკვე დაკანონებული სათავსების ფუნქციონალური გამიჯვნა; ოიკოსის, ანდრონის, გინეკეას და სხვათა გამოყოფა ცალ-ცალკე სათავსებად.

³⁵ ფრაგმენტების ფართობის გაზომვის შესახებ იხ. Д. В. Деопик, А. М. Караетянци, Некоторые принципы описания применительно к возможностям статистического анализа, СКМА, М., 1970, გვ. 115.

³⁶ თუ დავუშვებთ, რომ იგი ცალფერდა იყო, მაშინ ნაგებობის დასავლეთით მისი სიმაღლე 6 მ-ს მიაღწევდა სწორედ იმ ადგილას, სადაც კედლის არ არსებობდა დოკუმენტურადაა დადასტურებული. გარდა ამისა, ცალფერდა სახურავი ამ ზომის ნაგებობებზე გაუპართლებელია კონსტრუქციულად და პრაქტიკულად, რადგან იგი საკმაოდ მძიმეა (აღნიშნული რაოდენობის კრამიტის მიხედვით შეიძლება ტონაზე მეტი).

³⁷ ВИА, т. II, М., 1973, გვ. 320.

³⁸ Е. И. Леви, А. Н. Карасев, Дома античных городов Северного Причерноморья, сб. «Античные города Северного Причерноморья», М.—Л., 1955.

³⁹ Г. Д. Белов, Эллинистический дом в Херсонесе, Тр. Гос. Эрмитажа, т. VII, 1962, გვ. 143.

⁴⁰ А. Н. Щеглов, Жилой дом эллинистического Калос Лимена, Сб. «Художественная культура и археология античного мира», М., 1976, გვ. 232.

4. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1981, № 2

საცხოვრებელი სათავსების ერთმანეთისაგან ფუნქციონალური გამოიჯნა-
 მხოლოდ ელინისტური ქალაქთმშენებლობის დამახასიათებელი ნიშანი არაა,
 იგი გაცილებით ადრინდელ ნაგებობებშია ფიქსირებული (მაგალითად, ძვ. წ.
 V—IV სს-ის ოლინთოს საცხოვრებელი სახლები, რომელთაც საფუძვლად პას-
 ტადურის ტიპის სახლის სქემა უდევთ). მაშასადამე, საყანჩიას შენობის დაგეგ-
 მარებაში ვერ ვხედავთ ბერძნული ელინისტური სახლისათვის პრინციპულ
 ნიშანს — სათავსების ფუნქციონალურ დაყოფას, რაც შეეხება მშენებლობის
 ტექნიკას, ცნობილია, რომ აქ ყველაზე მეკვეთრად იჩინა თავი ბერძნულ სამ-
 ყაროსთან კონტაქტებმა⁴¹, რაც კონკრეტულ შემთხვევაში გამოიხატა მხოლოდ
 კრამიტის გამოყენებით გადახურვაში, ხოლო ორი დანარჩენი ელემენტი —
 საძირკველი და კედელი რამდენადმე განსხვავებული ხასიათისაა და ელინის-
 ტური კულტურის გავლენის არავითარ კვალს არ ატარებს. კერძოდ, საძირ-
 კველი, როგორც ზემოთ ითქვა, წარმოადგენს რიყის ქვის ოთხრიგიან წყობას
 ჩრდილო სათავსებისათვის, ხოლო რიყის ლოდების ერთ რიგს სამხრეთი სა-
 თავსებისათვის. ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ რიყის ქვის საძირკვლები ფართოდ
 ჩანს გავრცელებული აღმოსავლეთ საქართველოში. ამდენად, საძირკველი ტი-
 პოლოგიურად სრულიად გარკვეულ სიახლოვეს იქნეს აღმოსავლეთ საქარ-
 თველოსთან. განსაკუთრებით საინტერესოა სახლის კედლის ხასიათი — ხის
 მასალით (ამ შემთხვევაში წნულით) ამოყვანილი ორმაგი კედელი, რომელიც
 თიხანარევი მიწითაა ამოვსებული და ემსგავსება ე. წ. პერანგულ კონსტრუქ-
 ტიას, რომელსაც ტიპოლოგიურად ზოგადი პარალელები ეძებნება როგორც
 თვით საბერძნეთში და მასთან უშუალო კონტაქტში მყოფ ქვეყნებში, ისე გა-
 ცილებით შორს მდებარე ტერიტორიებზეც, კერძოდ, შოტლანდიასა და ირლან-
 დიაშიც კი, სადაც კელტები სახლისათვის აშენებდნენ მშრალი წყობის ორ-
 მაგ კედელს, რომელიც შიგნიდან წვრილი ქვებით იყო ამოვსებული.⁴² იგივე
 ხასიათისაა ე. წ. გალური კედელიც (*murus gallicus*). ამდენად, ასეთი კედ-
 ლის დადასტურება ელინისტური ხანის ნაგებობაში კოლხეთშიც ადვილობრი-
 ვი ტრადიციით უნდა აიხსნას. ეს კი თავისთავად კიდევ უფრო საინტერესოს
 ხდის აღმოსავლეთ საქართველოში, კერძოდ სარკინეთში იმავე ტიპის კედ-
 ლის აღმოჩენის ფაქტს⁴³.

რაც შეეხება სახლის მშენებლობის დროს გამოყენებულ ზომის ერთე-
 ულს, მისი ზუსტი დადგენა არ ხერხდება.

ამგვარად, საყანჩიას ძვ. წ. II ს-ის საცხოვრებელი სახლი არც გეგმით
 და არც მშენებლობის ტექნიკით არ უკავშირდება დღემდე ცნობილ ელინის-
 ტური ხანის სახლებს, რომელთა მფლობელებიც ბერძენი ან ძლიერ ელინი-
 ზიებული მოსახლეობა იყო. ამ სახის ანალიზი უფრო მეტად გარკვეულ იბე-
 რიულ-კოლხური ურთიერთობებზე მიგვანიშნებს.

აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ საყანჩიას ნამოსახლარზე გათხრილია
 ძვ. წ. III ს-ის ბრტყელი კრამიტებისაგან შედგენილი ოთხკუთხა საკურთხე-
 ველი, რომელიც ბერძნული საოჯახო საკურთხევლების ტიპს განეკუთვნება.⁴⁴

⁴¹ О. Д. Лордкипанидзе, Античный мир и Восточное причерноморье (Кол-
 хиды, Иберия), Тб., 1975; ით. ლ ო რ თ ქ ი ა ნ ი ძ ე, ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი
 თბ., 1966, გვ. 66.

⁴² А. Л. Монгайт, Археология Западной Европы, М., 1974, გვ. 253.

⁴³ ეს ცნობა მოგვაწოდა ექსპედიციის ხელმძღვანელმა ისტ. მეცნ. კანდ. ა. ბოზოჩაძემ, რის-
 თვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებ.

მსგავსი საკუთრებელები აღმოჩენილია როგორც კონტინენტურ საბერძნეთში, ისე მის ფარგლებს გარეთაც და ყველგან ბერძნულ ეთნიკურ ელემენტს უკავშირდება (ოლინთო, კოლოფონი, კრეტა, დელოსი, მაგნა, გრეცია და სხვ.)⁴⁵ ამდენად, მისი შიდა კოლხეთში აღმოჩენა, ალბათ, კოლხეთის დიდ სავაჭრო-სახელოსნო ქალაქებში ბერძენი მოსახლეობის გაჩენაზე უნდა მიგვანიშნებდეს. ეს ფაქტი კი იმის სრულ საფუძველს იძლევა, რომ კოლხეთში ელინისტური კულტურის აღმოცენება-გავრცელებაში მნიშვნელოვანი როლი ბერძნულ ეთნიკურ ელემენტსაც მივაკუთვნოთ.

საყანჩიის ნამოსახლარზე მოპოვებული მასალის მოკლე მიმოხილვაც კი ნათელ წარმოდგენას იძლევა ამ დასახლების ინტენსიურ ცხოვრებაზე ძვ. წ. III ს-დან ძვ. წ. II ს-ის დასასრულამდე. სამოსახლოს ტოპოგრაფიის გათვალისწინება, მასალის თვისობრივი ანალიზი და ლითონის მეორადი წარმოების გათხრილი ნაშთები სრულ საფუძველს იძლევა იმისათვის, რომ იგი სავაჭრო-სახელოსნო დასახლებად მივიჩნიოთ.

В. Т. ЛИЧЕЛИ

К ИЗУЧЕНИЮ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ВНУТРЕННЕЙ КОЛХИДЫ III—II вв. ДО Н. Э.

Резюме

В течение последних шести лет в Ванском районе, в местности Саканчиа ведутся раскопки, относящиеся к последнему эллинистическому периоду. Раскопаны остатки жилых и хозяйственных построек, а также многочисленные керамические материалы местного и импортного производства, среди которых следует выделить керамическую тару (т. н. группы Никандра, Коринфа, Хиоса) и изделия из стекла и металла. Особо важным является факт обнаружения в слое III в. до н. э. греческого домашнего алтаря, который является несомненным свидетельством существования греческого этнического элемента на территории Внутренней Колхиды именно этого периода.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრმა.

⁴⁴ Constantin G. Lavis, Greek Altars. Saint Louis., Missoure, 1949, გვ. 175—280.

გიორგი გოცირიძე

ნათესაური ურთიერთობის ზოგიერთი საკითხი ფერეიდნელ ქართველებში¹

ფერეიდნელ ქართველებში საქორწინო ურთიერთობის მოწესრიგების უპირველეს მსაზღვრელ პირობას მექორწინე მხარეთა შორის ნათესაობის გამოვლიცხვა წარმოადგენდა.

რეპატრირებულ ფერეიდნელ ქართველებთან ჩვენ მიერ ველზე შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით ირკვევა, რომ ნათესაობის სხვადასხვა ფორმებიდან (სისხლიერი, მოყვრობითი, ხელოვნური) ფერეიდნელ ქართველებში უმთავრესად სისხლით და მოყვრობითი ნათესაობა მოქმედებდა, რაც იმ გარემოებით უნდა აიხსნებოდეს, რომ ირანში გადასახლებული ქართველები სისხლით და მოყვრობით ნათესაობის შენარჩუნებაში „ქართველობის“ შენარჩუნებას ხედავდნენ, ხოლო ხელოვნური ნათესაობის დასამყარებლად (ძმადნაფიცობა, ნათლიად მოკიდება და სხვ.) ადგილობრივი მაჰმადიანური გარემო არ ქმნიდა მათთვის საამისოდ ხელსაყრელ პირობებს¹.

სისხლით ნათესაობის წრეში ფერეიდნელი ქართველები გულისხმობდნენ როგორც მამის ხაზით (აგნატიკური), ისე დედის ხაზით (კოგნატიკური) ნათესაობის (შთამომავლების) წრეს, რომელთაც რეპატრირებულნი „პაპით“ და „დეით“ „თამომავლებს“ ეძახდნენ, აგნატიკური ხაზით ნათესავთა ჯგუფში შედის მამა, ძმა, ბიძა, ბიძაშვილები, პაპა, პაპის ძმა, პაპის ძმის შვილები; კოგნატიკური კი დედა, დეიდა, დედის ძმა, დეიდაშვილები, დედის ძმის შვილები.

ფერეიდნელთა ნათესაური ურთიერთობის ხასიათი ჩანს მათივე დასახლების ფორმებშიც, რომელიც გვართა შორის დამოკიდებულების და ეგზოგამიის ტრადიციული ბუნების შენარჩუნების ერთ-ერთი მთავარი პირობა იყო.

ფერეიდანში „გურჯის“ სოფლები „მაჰლებად“ (უბნებად) იყოფოდა². მაჰლები ერთმანეთისაგან „რუებით“ იყო დაცილებული. თითოეული მაჰლი რამდენიმე „ქუჩის“ გაერთიანებას წარმოადგენდა. „ქუჩები“ ფერეიდნელთა გვარების ეპონიმის სახელით იწოდებოდნენ (ონიკიანთ ქუჩა, ასლა-

¹ ფერეიდნელი ქართველები „ძმადნაფიცობას“ სპარსელებთან ერიდებოდნენ, ხოლო ნათლიად მოკიდების ძველი წესი გამუსლიმანების შემდეგ ქრისტიანულ სარწმუნოებასთან ერთად უნდა დაეკარგათ.

² გეოგრაფი რეკლიუ „ფერეიდუნს“ ოთხ ნაწილად ყოფს: 1. ნაპია გურჯი, 2. ნაპია თოჰმალუ, 3. ნაპია ვარზალ და 4. ნაპია ჩადგუნ. პირველი ქართველთა დასახლებაა, ხოლო დანარჩენი ქუთრებისა და სპარსელების იხ. Э. Реклю, Всеобщая история, IX, СПб, 1892, გვ. 366.

ნანთ ქუჩა და სხვ.) ისინი ერთმანეთთან ზნორად ერთი საერთო „მეიდანით“ (დასახლების ცენტრალური ადგილით) იყვნენ დაკავშირებულნი, სადაც წყაროც ჩამოდიოდა (მათუანთ წყარო, სეფიანთ წყარო, „გელაზი“ და სხვ.) ერთ ქუჩაზე 8-დან 16-მდე სახლი შეიძლება ყოფილიყო,³ სახლები მჭიდროდ, ახლო-ახლო იდგა (თითქმის ერთმანეთზე მიდგმული) და მათი სახურავები ურთიერთის უშუალო გაგრძელებას წარმოადგენდნენ⁴.

მთხრობელთა გადმოცემით ისინი ფერეიდანში „თოკებად“ ცხოვრობდნენ. „ერთმანეთისაგან სამ საბელზე ვიყავით დაცილებულნი, ჩონი „გომე-ბი“ (სახურავები) გადახმული იყო, ჩონ თავლებს (ოთახებს) ერთმანეთში გასასვლელი „ხრელა“ (ხვრელი) ჰქონდა. მტერი რო თავს დაგვესხმოდა მალე შევქუჩდებოდით, თოვლიანობის დროს გომიდან გომზე თავისუფლად გადავდიოდით.... „სახლების ადგილებს კი საბელებით ვზომავდით. ჩონ ერთი გორის ნათესავებს ერთი ნასლისას (سلس) ერთი ძირისას, ერთი საბელისას ვეტყოდით. მამულები გოყოფყე და ჰარ კომლს ოთხსაბელა არი, ოთხსაბელა თექვსმეტი ჩარეჟია, ერთი დანგია, ერთი საბელა ოთხი ჩარეჟია, ნახევარი საბელა ორი ჩარეჟია“⁵.

როგორც ჩვენ მიერ მოტანილი სხვა ეთნოგრაფიული მასალიდან ჩანს, ფერეიდნელები საბელებად დაკავშირებაში ახლო დასახლებას გულისხმობენ, რომელშიც ნათესაეთა გარკვეული წრე შედიოდა. რაც შეეხება „საბელს“ იგი კარგად ცნობილი მიწის საზომი ერთეულია. სულხან-საბა ორბელიანის

³ ქართველების სახლები ე. წ. „გორჯე ფუში“ განთქმული ყოფილა არა მარტო ფერეიდანის მხარეში, არამედ მთელს ირანში. ქართველი ისტატები „დარბაზული“ ტიპის ქართულ სახლებს აგებდნენ. ქართული სახლების ირანული სახლებისაგან გამორჩეულობისათვის არა ერთ მოგზაურს მიუქცევია ყურადღება. იხ. ლ. ა. ლ. ი. ა. შ. ვ. ი. ლ. სპარსეთი და იქაური ქართველები, ტფ., 1896; ზ. შ. ა. რ. ა. შ. ე. ნ. ი. ძე, ახალი მასალები ფერეიდნელი ქართველების შესახებ, თბ., 1969; მ. ს. ი. ვ. ე., „ფერეიდნელი გურჯები“, თბ., 1979.

⁴ ფეოქრობთ, სახლების ასეთი წესით აგება და განლაგება არა მარტო ნათესაური ურთიერთობის, არამედ მიწის სიმცირის გამოც იყო გამოწვეული. მათი სახლების აგების და განლაგების წესის ანალიზი ი. ჭყონიას მიერ აკურაში დამოწმებული წესი: „ოჯახები, რომლებსაც ვენახები საკარმადმო ეზოს გარეთ აქეთ ძველ სამოსახლოზე აგრძელებდნენ ცხოვრებას. ახალ-გამოყოფილ ძველ სახლს მიაშენებდა საცხოვრებელს, რომელსაც საკუთარ კიბეს უყებოდა, რომ სავენახე ადგილი არ შეემცირებულებოდა“. მაგრამ როგორც ჭყონია იქვე შენიშნავს „კიბეების სიმრავლით, არ მოხერხდება სახლის სოციალური სტრუქტურის დღევანდელი (იხ. ჯ. რ. უ. ხ. ა. ძე, ი. ჭყონია, ა. ლ. ე. ა. შ. ვ. ი. ლ., სოფელი აკურა, თბ., 1964, გვ. 63). ვიზირებთ რა ი. ჭყონიას მოსაზრებას „შ. საძლებლად მიგეჩნია, რომ ფერეიდნელებმა საქართვლოდან გადაიტანეს სახლების აგება-განლაგების ზემოხსენებული წესი, რასაც ხელი შეუწყო ადგილობრივი მთიანი ზოლის მიწის სიმცირემაც.

⁵ მთხრობელი 49 წლის ალ. ასლანიშვილი საგარეოდან (1980), რეპატრირებული, ზემო მარტყოფიდან. რეპატრირებულია გადმოცემით ირანში გადასახლებულ ქართველთაგან პირველად თითქმის 19 კაცი (ოჯახი) დაუსახლებიათ და მათი შთამომავალი არიან დღევანდელი ფერეიდნელები. იმ ცხრაშვიტ წინაპარს ფერეიდნელები (ან როგორც მაშინ იყო „ახორე ოლია“) ცხრაშვიტ დანად (ნაწილად) დაუყვიათ (თითოეულს 2 დანგი), რაც დღესაც დასტურდება (მიწის ძველდებურად დაყოფა ცხრაშვიტ ნაწილად დღესაც არის შენარჩუნებული).

იხ. ა. ჭყონია, ფერეიდნელი ქართველები, თბ., 1951, გვ. 56; ზ. შ. ა. რ. ა. შ. ე. ნ. ი. ძე, ახალი მასალები ფერეიდნელი ქართველების შესახებ, გვ. 14, 19, 28; ამასვე დასტურებს საგარეოში მცხოვრები 38 წლის რეზო მიქელაძე (1980) რეპატრირებული ზემო მარტყოფიდან. ფერეიდნელი სახლის, დანგისა და ჩარეჟის შედარება იხ. თ. უ. თ. უ. რ. გ. ა. ძე, დ. ჩ. ხ. უ. ბ. ა. ნ. ი. შ. ვ. ი. ლ., ჯ. გ. ი. უ. ნ. ა. შ. ვ. ი. ლ., ფერეიდნელი მეტყველების შესწავლისათვის, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XXI, თბ., 1979, გვ. 104.

მიხედვით საბელი „ზოგადი სახელი არს ყოველთა შეგარებელთა, მკედის უსხოთა და გრძელთა“⁶, ანალოგიურად არის ახსნილი საბელის მნიშვნელობა ილ. აბულაძისა და ნ. ჭუმბინაშვილის ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონებში. ქართული სპეციალური (ეთნოგრაფიული) ლიტერატურიდანაც ცნობილია საბელის როგორც მიწის საზომი ერთეულის მნიშვნელობა⁷. გ. ჯაფარიძის აზრით, ქართულ წერილობით წყაროებში საბელი როგორც საზომი ერთეული არ ჩანს⁸, დარეჯან მეგრელაძის აზრით, „ქართულ ისტორიულ დოკუმენტებში დამოწმებული საბელი მხოლოდ გაყრის წიგნებში გვხვდება და სხვა ფაქტების დროს (მიწის ყიდვა, გაყიდვა და სხვ.) იგი საზომად არ გამოიყენებოდა“⁹. ქიზიყში სასოფლო სათემო მიწებს 3—5—წლის სარგებლობის შემდეგ თემის წევრები საბელებით დაყოფდნენ¹⁰, ქართველთ მტრებსაც არა ერთ გზის უზომიანთ მიწა საბელით, გზისა და გაყოფა-განაწილების მნიშვნელობით გვაქვს საბელი (საბელი) სპარსულ ენაში (ლექსიკონების მიხედვით)¹¹, შესაძლოა არაბული წარმოშობის ეს საზომი ერთეული, ძველთაგანვე შევიდა ქართულ ყოფაში, როგორც მიწის საზომი. ფერეიდნელ ქართველებში საბელი არა მარტო მიწის საზომი ერთეულია, არამედ იგი „გარკვეულად“ დასახლების ფორმისაც გამოხატავს, ამდენად, ჩვენი აზრით, საბელით „სოციალური მნიშვნელობა“ (ჩვენს შემთხვევაში) ტერმინის პოლისემანტიკური ცვლილების შედეგი უნდა იყოს. აღსანიშნავია ისიც, რომ ფერეიდნული საბელი, როგორც საზომი ბევრად უფრო შემცირებული ზომისაა, ვიდრე ქართულ ყოფაში დადასტურებული სახელი, რაც ალბათ იმით უნდა აიხსნებოდეს, რომ ფერეიდანში მოსახლეობა მიწის სიმცირეს განიცდიდა¹² და ამ მხრივ მათ დიდი საზომი ერთეულები არ გამოუყენებიათ. საბელის სიმოკლეთ, მათი ერთმანეთთან დაკავშირება, ახლო ცხოვრება, შემქმნელობა წარმოგვიდგინეს¹³. ასე, რომ საბელი ფერეიდნე-

⁶ ს უ ლ ხ ა ნ - სა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, ქართული ლექსიკონი, თბ., 1928.

⁷ ჯ. რ უ ხ ა ძ ე, ი. ჭ ყ ო ნ ი ა, დასახ. ნაშრომი; ჯ. ს ო ნ ლ უ ლ ა შ ვ ი ლ ი, მევენახეობა-მეღვინეობის ისტორიისათვის, თბ., 1974.

⁸ გ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ნარკვევები ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან, თბ., 1973, გვ. 160.

⁹ დ. მე გ რ ე ლ ა ძ ე, გლეხობის კლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში (XVII—XVIII), თბ., 1979, გვ. 18.

¹⁰ ს. მე ნ თ ე შ ა შ ვ ი ლ ი, ქიზიყური ლექსიკონი, თბ., 1943.

¹¹ Персидско-русский словарь, под редакций Рубинчика, М., 1970, Персидско-русский словарь, под редакций Миллера, М.—Л., 1967, Арабско-Русский словарь, под редакций Х. К. Баранова, М., 1977.

¹² სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ ირანში „მიწა“ უდიდესი სიძლიერე იყო და ექსპლუატაციის საშუალებას წარმოადგენდა და რომ ირანელი გლეხები მუდამ განიცდიან მიწის სიმცირეს. იხ. ლიტერატურა კ. შ ა რ ქ ს ი, კავიტალი, ტ. III, ნაწ. II, 1934, გვ. 310. История стран зарубежной Азии в середине века, М., 1970; Пигулевская Н. В. и др. История ирана с древнейших времен до конца XVIII века, Л., 1958; გ. ჭ ი ბ ა შ ვ ი ლ ი, ფერეიდნული ქართველები, თბ., 1963.

¹³ ლ. ა ღ ნ ი ა შ ვ ი ლ ი აღნიშნავდა, რომ ფერეიდნელები „საბელს“ თოქს ეძახდნენ და იქვე შენიშნავდა: „საბელს ეძახიან დღეს კახეთში მხოლოდ მოკლე მატყლის თოქს რომელსაც საქონლის უღელში შესაბეღად ხმარობენ“. იხ. ლ. ა ღ ნ ი ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 211. „საბელს“ შესახებ ალ. ჭინჭარაული ვარაუდობს, რომ იგი „საბელს“ უკავშირდება და გრამატიკულ წარმოებით საბ(მ)ელი ქართული უნდა იყოს. აღნიშნული ტერმინი ეტიმოლოგიური, ტრიპოლოგიური და ისტორიული მნიშვნელობით სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს.

ლებში იმ ნათესაური წრის აღმნიშვნელიცაა, რომლებიც ერთ „ქუჩაზე“ ცხოვრობენ. „ქუჩა“-სახელი კი ნათესაური ბუნებისაა. მთხრობელთა გადმოცემით „ჩვენ მაჰლში (უბანში) ქალს გავათხოვებდით, მაგრამ „ქუჩაში“ არ გავათხოვებდით და არც ქალს მოვიყვანდით, ქუჩაზე ერთი „ნასლის“¹⁴ ნათესავები ვცხოვრობდით და ამიტომ არ შეიძლებოდაო“¹⁵.

იმისათვის რომ გასაგები გახდეს ერთ „ქუჩაზე“ მცხოვრებ „ნათესავთა“ ურთიერთობა განვიხილავთ აგნატიკური ხაზით ფერეიდნელთა ზოგიერთი გვარის შთამომავლობით გენეალოგიას, რომელიც რეპატრირებულებთან ველზე შეკრებილი მასალებით დავადგინეთ.

ონიკაშვილთა გადმოცემით მათი გვარის წინაპარი ყოფილა ვინმე ბერა; ბერას ერთი ძე ჰყოლია ნიკა (ნიკოლოზი), რომლის სახელსაც მთხრობელები უკავშირებენ თავიანთი გვარის გაგრძელებას (ნიკა-ონიკა-ონიკაშვილები; ონიკაძეები: ნიკასაც ერთი ძე დარჩენია მემკვიდრედ, რომელსაც მაჰმადიანობა მიუღია და ურუჟყულ ბეგს ეძახდნენ¹⁶. ურუჟყულ ბეგს სამი ვაჟი ჰყოლია: ჰოსეინ სულთანი, სავზალ ბეგი და ასლან ხანი. ძმები გაყოფილან და დამოუკიდებლად ცხოვრება დაუწყიათ. ჰოსეინ სულთანს ორი შვილი დარჩენია რეჰიმ ხანი და ალა ქუჩუქ ხანი; სავზალ ბეგს სამი: ალაჰ ყულა, ჯაფარ ბეგი და ნასროლა ხანი. ასლან ხანს ორი: ნაფაჟ ყულა და ისქანდერ ხანი. ყველა ამათგან სახელოვანი და მეტად აღზავებული რეჰიმ ხანი ყოფილა (რომლის პირდაპირი შთამომავალიც არის ჩვენი ერთ-ერთი მთხრობელი). რეჰიმ ხანზე საინტერესო გადმოცემაც შემორჩენილა. გადმოცემის თანახმად რეჰი ხანი „გურჯი ნაჰაის“ მმართველი — „ოსტანდარი“ გამხდარა, მას თავისი ჭკუითა და უნარიანი მოღვაწეობით შაჰის ერთგული მოხელის სახელი დაუმკვიდრებია, ქონებაც დაუგროვებია, და ძლიერი „ხანი“ შექმნილა. რეჰიმ ხანს თავისი მხარისათვის და თანამედროველებისათვის ბევრი სიკეთე გაუქვებია (გზა გაუყვანია, „ყანათები“ — სარწყავები მოუწყვია და სხვ.), მაგრამ როგორც ეს ხშირად ხდებოდა ირანში, „დღუმანს“ მისთვის თვალი დაუდგია და შაჰთან დაბეზლება დაუწყია — ქურთებთან და ბახთიარებთან აქვს კავშირი და გოლატობსო. შაჰსაც დაუჩერებია და რეჰიმ ხანისათვის უფლებები ჩამოურთმევია. პატივყარილი ქართველი ხანი სიცოცხლის ბოლო წლებს თავის „მამულში“ ატარებდა, მაგრამ სიმაართლეს თავისი გაუტანია, შაჰს გვიან შეუტყვია მისი „ერთგულება“, თავისთან დაუბარებია და სამსახური შეუთავაზებია, რისხვა წყალობით შეუცვლია, მაგრამ რეჰიმ ხანს შაჰის კარზე ცხოვრებისათვის უარი უთქვამს და ისევ თავის მამულს დაბრუნებია ნაჯაფბადში. მხოლოდ ზაფხულობით თუ ადიოდა მარტყოფში. ნაჯაფბადში გარდაცვლილა და მის საფლავს დღესაც დიდი პატივით ეპყრობიან მისი შთამომავალნი¹⁷.

¹⁴ سل — ნასლ, ერთი ძირის, ერთი გვარის, ერთი ფუძისას ნიშნავს.

¹⁵ მთხრობელი 60 წლის რამანა ონიკაშვილი საგარეჯოდან, რეპატრირებული, ზემო მარტყოფიდან.

¹⁶ აღსანიშნავია, რომ მთხრობელთა გადმოცემით ბერა და ნიკოლოზი ქრისტიანები იყვნენ, მათ სახელებიც ქრისტიანული და ქართული რქმევიათ.

¹⁷ გენეალოგიაში რეჰიმ ხანის შემდეგ მის პირდაპირ შთამომავლებთან წოდება „ხანი“ აღარ გვხვდება. ასევეა რეჰიმ ხანის ძმათა შთამომავლებშიც.

რეჰიმ ხანს ერთი ძე დარჩენია აბდულა, რომელსაც, თავის მხრივ, სამი ვაჟი ჰყოლია: რასულა, ჰაზროლა და ასადულა. რასულას შვილიშვილია ჩვენი ერთ-ერთი მთხრობელი რამანი ონიკაშვილი. რეჰიმ ხანის შთამომავლები ონიკაშვილის გვარს ატარებენ. მისი ძმის ალა-ქუჩუკ ხანის შთამომავლები ონიკაძეებს, ხოლო ასლან ხანისა ასლანიშვილებს. ონიკაშვილთა გენეოლოგიის მიხედვით, როგორც ამას მთხრობელები გვიდასტურებენ ქორწინება დასაშვებად ითვლება ერთი წინაპრიდან მე-6 — მე-7 თაობაზე. მაგ., რეჰიმ ხანის უშუალო შთამომავლებში ქორწინება აკრძალულია რამდენი თაობაც არ უნდა იყოს გასული (ე. ი. აკრძალულია ბიძაშვილების ქორწინებაც) ხოლო ამ შტოს წარმომადგენელთა ქორწინება ალა ქუჩუქ ხანის შთამომავლებთან, მხოლოდ მე-6 თაობის შემდეგ შეიძლება. მაგ., რამანა ონიკაშვილის დედა გულჩორა იყო მე-6 თაობა ურუჯყულ ბეგისა. რამანას მამაც ალი ალაც იმავე ურუჯყულ ბეგის მე-6 თაობაა. რამანა ონიკაშვილი დასაშვებად თვლის მისი შვილის მურთაზის ქორწინებას ჰაფიზოლას შვილზე. მურთაზი არის რეჰიმ ხანის მე-6 თაობა, ასევეა რეჰიმ ხანის მე-6 თაობა ჰაფიზოლას შვილიც.

ონიკაშვილების გენეალოგიასთან შედარების მიზნით მოვიტანთ ფანიაშვილების გენეალოგიას, რომელიც ასევე მთხრობელთა ინფორმაციის შედეგად შევადგინეთ.

მაჰმუდ ფანიაშვილის შორეული წინაპარი ყოფილა ვინმე გურგენ ხანი, რომელსაც 3 ვაჟი ჰყოლია რეჰიმა, ასადოლა და აფიზოლა. ასადოლა და აფიზოლა ბახთიარებთან ბრძოლაში დაღუპულან, ისე რომ მათ მემკვიდრე არ დარჩენიათ, ხოლო რეჰიმას ორი მემკვიდრე ჰყოლია ჯაფარ ბეგი და ნაჯაფ-ხანი. ჯაფარ ბეგის პირდაპირი შთამომავალია (მე-4 თაობა) ჩვენი ერთ-ერთი მთხრობელი მაჰმუდ ფანიაშვილი. რომელსაც ცოლად ჰყავს ნაჯაფ-ხანის პირდაპირი შთამომავლის აფიზოლას ასული ჯანათა. ასე რომ ერთი საერთო წინაპრიდან — რეჰიმიდან მაჰმუდ ფანიაშვილი არის მე-6 თაობა, ხოლო ჯანათა მე-7 თაობა. ჯანათაც და მაჰმუდიც ფანიაშვილები არიან, მაგრამ ჯანათა მაჰმუდის პაპის ძმის შთამომავლობით შტოს ეკუთვნის. მთხრობელთა გადმოცემით მხოლოდ ასეთ დაცილებულ თაობათა შეუღლება შეიძლება ერთ გვარში, უფრო ახლოსი კი არა¹⁸. მთხრობელთავე განმარტებით, პირდაპირი შტოს ნათესავებში, რამდენი თაობაც არ უნდა იყოს გასული ქორწინება კატეგორიულად არ შეიძლება, „უფრო ადრე ქართველები, ჩვენი ძველები 7 თაობამდის არ ქორწინდებოდნენ, ახლა 5—6 თაობაზეც შეიძლებაო“. „...სპარსელზე არ გვათხოვებდით ქალს, მიტომ ვაძლევდით ჩვენი გუარისას, მაგრამ 5—6 თაობით დაცილებულს“¹⁹.

როგორც ჩვენ მიერ მოტანილი გვართა გენეოლოგიური სქემები გვიჩვენებენ, ფერეიდნელ ქართველებში შენარჩუნებული და დაცული უნდა იყოს აგნატიკური ხაზით ეგზოგამიის 6 — 7 თაობიანი ტრადიცია, რომელიც თანდათან ღროთა განმავლობაში მე-6 — მე-5 თაობამდე მცირდება. ამას-

¹⁸ ერთი გვარისანთა ქორწინების შემთხვევა გარდა ფანიაშვილებისა ჩვენ რეპატრირებულ ფერეიდნელებთან არ შეგვხვედრია.

¹⁹ მთხრობელი ჯანა ფანიაშვილი 36 წლის, საგარეჯო 1979, რეპატრირებული ზემო მარტყოფიდან.

თან ეგზოგამია მკაცრად არის დაცული პაპის მამის პირდაპირ შთამომავლებში. (გამორიცხულია ბიძაშვილთა ქორწინება — კუზნეური და გროსკუზნეური ფორმებით). რაც უთუოდ ძველი ქართული საქორწილო ჩვეულების — ეგზოგამიის ტრადიციის გავლენის შედეგი უნდა იყოს, მასზე ვერ უმოქმედნია ჟამთა სიივსა და მაჰმადიანური ქორწინების წესებს. რამდენადაც ცნობილია, რომ მუსლიმანურ სამყაროში (მათ შორის ირანში) ახლო ნათესავებს შორის ქორწინება დასაშვებია გარდა ინცესტისა, რაც უძველესი მავნებელი სარწმუნოების შედეგი უნდა იყოს და არა ისლამის²⁰. ფერეიდნელი ქართველები გაურბოდნენ რა ირანელებთან ქორწინებას, საოცარი ძალით ინარჩუნებდნენ საქორწინო აკრძალვებს, რამდენადაც კი მათ ამის საშუალება ეძლეოდათ. ქართული ეთნოგრაფიული სინამდვილისათვის კარგად იყო ცნობილი ეგზოგამიის 7 საფეხურიანი სისტემა, რომელიც ძველი ხალხური ტრადიციული საფუძვლით აიხსნებოდა. ძველი ქართული (კერძოდ ქართლის) კლასობრივი საზოგადოების და სახელმწიფოს ჩამოყალიბების საფუძველზე გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „შვიდთაობიანი ნათესაური სტრუქტურა უძველესი ეგზოგამიური ჯგუფი იყო, ვიდრე ეგზოგამია 7-თაობიანი ნათესაური ჯგუფიდან მთლიანად გვარზე გავრცელდებოდა“...²¹ და რომ „ექვსი-შვიდი თაობის ნათესავთა შორის ნათესაური კავშირები და ნათესაური რიგი უაღრესად ცოცხლად აღიქმებოდა“²².

აგნატიკური ზაზით ნათესავთა შთამომავლობა პირდაპირ და გვერდითი შტოების მიხედვით გამოყოფდა ნათესავთა ისეთ შეზღუდულ წრეს, რომლებიც ურთიერთთან მტკიცე უფლება-მოვალეობით იყვნენ შეკრულნი. ფერეიდნელი ქართველები ამ ნათესაური წრის წარმომადგენელთა მიმართ შემდეგ ნათესაურ ტერმინებს იყენებენ, როგორიცაა „თამომავალი“, „ძმა“, „სახლიკაცი“, „ნათესავი“. შედარებით „შორს მყოფთ“ მიმართავენ „ჩონიანი“, „ძველი“ და სხვ. ტერმინებით²³.

აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ ფერეიდნელები აგნატიკური ზაზით ნათესაობის უახლოეს პირს — ძმას, სახლიკაცსაც ეძახიან. „ძმას ახლობელსაც ვეტყუთ, მაგრამ ნამდვილი ძმა — სახლიკაცია“²⁴. სახლიკაცი სახლის მცნებასთან არის დაკავშირებული, რადგან „სახლი“ როგორც უძველესი სოციალურ-ეკონომიკური სტრუქტურა, სხვადასხვა ხალხებში გენეტიკურად ახლო ნათესავთა სისტემას გამოხატავდა და რომ მოსახლეობის აღმნიშვნელ

²⁰ ისლამი „კრძალავს“ ქორწინებას დედასთან, დასთან, დეიდასთან, ასევე ცოლის ახლობლებთან-მეკრამებთან (დედა, დეიდა, ბებიის, და), რომლებიც ახლობლებად „აყდის“ (ქორწინების ხელშეკრულების გაფორმების) შემდეგ ითვლებიან. მათთან ქორწინება მხოლოდ ცოლთან განქორწინების შემთხვევაში, ყოფილი ცოლისვე ნებართვით შეიძლება. დაწერილებით იხ. Г. М. Керимов, Шарият и его социальная сущность, М., 1978, გვ. 21. შეადარე, Коран, перевод Г. Саблукова, Казань, 1907, сур. 4, аят 27.

²¹ გ. მამულაია, კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება ძველ ქართლში, თბ., 1979, გვ. 12.

²² გ. მამულაია თავისი მოსაზრებისათვის ეყრდნობა ლიტერატურას: B. Leist, Altarisches Lus Civile I, 1892; გვ. 183—270, იხ. გ. მამულაია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 13.

²³ ფერეიდნელები სიტყვა „ძველს“ (ჩონი — ძველი) წინაპრის და საერთოდ ქართველის მნიშვნელობით იყენებენ.

²⁴ მთხრობელი 49 წლის ასლანიშვილი აღექსანდრე საგარეჯოდან (1979), რეპატრირებული ზემო მარტყოფიდან.

ტერმინად ძველად „სახლიც“ იხმარებოდა²⁵. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ნათესავი და სახლი გვარის აღმნიშვნელად შეიძლებადა ყოფილიყო მიღებული რადგან უძველეს დროში სახლი რქმევია²⁶. ტერმინი სახლის ცნებას სათანადო ყურადღება დაუთმეს ქართველმა მეცნიერებმა ივ. ჯავახიშვილმა, ს. ჯანაშიამ, ვ. ბარდაველიძემ, გ. ჩიტაიამ, გ. მელიქიშვილმა, ივ. იმნაიშვილმა, ზ. ალექსიძემ, გ. მაჭავარიანმა და სხვებმა²⁷.

გ. მელიქიშვილის აზრით, „პირველყოფილი თემური წყობილების დროს სახლი თუ ყველგან არა, ქართის ტომების ერთ ნაწილში მაინც აღნიშნავდა გვარს, ხოლო შემდეგ კი სავსებით თემის სასოფლო თემად გადაზრდასთან ერთად მოხდა სახლის მნიშვნელობის დავიწროება და სახლი სასოფლო თემის შიგნით ჩამოყალიბებული საოჯახო თემის აღმნიშვნელ ტერმინად იქცა“²⁸.

ვ. ბარდაველიძე კი სახლის შესახებ წერდა: «Древнегрузинский сахли реконструируется в форме древней большесемейной домовый общины, поскольку в ней насчитывается четыре-пять поколений родственников и поскольку вследствие этого очевидно, она должна возлагаться старшим братом старшего поколения агнатов»²⁹.

მეცნიერის გამოთქმულ შეხედულებას იზიარებს გ. მამულია და ასკვნის, რომ „იმისდა მიუხედავად, რომ სახლის ნათესაურ ბუნებას, სამეურნეო თვალსაზრისი ასახავდა, სახლის როგორც სამეურნეო უჯრედის ძირითად სამუშაო ძალას, მისი განვითარების უძველეს საფეხურზე, ექვსი-შვიდი თაობის სისხლით ნათესავები შეადგენდნენ და ამის გამოც „სახლიშვილი“ და „სახლიკაცი“ ნათესავის სინონიმად შემოგვრჩა“³⁰. ასე რომ უახლოესი ნათესავის სინონიმის მნიშვნელობით დადასტურებული ფერეიდნული სახლი-კაცი აგნატიკური ხაზის 7 თაობიანი სისტემის უშუალო წარმომადგენელია, რაც კიდევ ერთხელ იძლევა იმის საშუალებას, რომ ვიფიქროთ ფერეიდნელ ქართველებში აგნატიკური ხაზით ეგზოგამიის ძველი ქართული წესის შენარჩუნებაზე.

რაც შეეხება ეგზოგამიას კოგნატიკური ხაზით, აქ განსხვავებული ვითარებაა შექმნილი. სავსელ მასალების სიმცირისა და აგნატიკურთან შედარებით, მაჰმადიანური გარემოცვის შედეგად, კოგნატიკური ხაზის არაკატეგორიული დაცვის გამო, სრული სურათის აღდგენა არ ხერხდება. მოხრობელთა უმეტესი რაოდენობა გენეოლოგიური სქემის მონაცემებს გადმოგვცემს უფრო მეტად აგნატის მიხედვით, ჩვენთვის ცნობილია ისიც, რომ ფერეიდნელი ქართველები ქორწინდებოდნენ სპარსელ ქალებზე, ხოლო თავად ქალს არ ათხოვებდნენ სპარსელებზე, ამიტომ დედის მხრივ „თამამავლობის“ და დედის ხაზის ნათესავების სურათის აღდგენა ძნელდება. იყო მხო-

²⁵ გ. მამულია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 44.

²⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ტფ., 1928, გვ. 143.

²⁷ დაწვრილებით იხ. გ. მამულია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 43—49.

²⁸ იხ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970, გვ. 580—581.

²⁹ В. В. Бардавелидзе, Древнейшие формы землевладения в свете грузинских этнографических материалов, М., 1964, гв. 23.

³⁰ გ. მამულია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 43. იქვე შევნიშნავთ, რომ ნათესავი თესლის, შთამომავლის, შემდგომში ტომის მნიშვნელობით დადასტურებული აქვს ივ. ჯავახიშვილს, იხ. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 144.

ლოდ გამოჩაგვრის შემთხვევები როცა სპარსელზე გაათხოვებდნენ ქალს, მხოლოდ იმ პირობით თუ სპარსელი ქართულ გვარზე დაეწერებოდა³¹. ასეთ დროს ნათესავად მოკიდებულ სპარსელის შვილის (უკვე ქართული გვარის მქონეს) ქალს მისცემდნენ, მაგრამ არა დედის გვარისას (რომელზეც მისი მამა დაეწერა).

მთხრობელი გადმოგვცემს: „იყო ერთი მუხთარა, სპარსელი, მარტყოფში გადმოვიდა, ასლანიშვილის ქალი ითხოვა და თითონაც ასლანიშვილზედ დაეწერა, ჩვენ იმის თამომავლებს ქალს მივცემდით, მაგრამ ასლანიშვილისას არა. ჩვენი ნასლისა ყადათ და იმიტომ“³². „ქანა ფანიაშვილის თქმით, მე ჩემს შვილს იოსელიანს არ მივცემ და არც იოსელიანს მოვიყვან, დედაჩემის ნასლისა და იმიტომ“³³. სხვა შემთხვევაში თუ სპარსელი ქართულ გვარს მიიღებდა და „გაქართველდებოდა“ მის შთამომავალს შეეძლო იმავე გვარის ქალი ეთხოვა, რადგან დაწერაზედ არ იყო დამოკიდებული „ჩონ რო ვიცოდით რო სხო გორი ჰქონდა და სხოზე დაეწერა ქალს მივცემდით, მაგრამ როცა რამდენიმე თაობა გაივლიდა მერე აღარ აძლევდნენ, რადგან დედის სისხლის ნათესავები შეიქნებოდნენ“³⁴. ასე რომ კოგნატიური ხაზით ნათესაობას ფერეიდნელი ქართველები ყურადღებას აქცევდნენ ეგზოგამიის თვალსაზრისით, იმდენად რამდენადაც „ცოცხალ სინამდვილეში“ მისი აღქმა შეეძლო³⁵.

ცალკე უნდა გამოიყოს და აღინიშნოს ფერეიდნელებში გვართა შეერთების (შეყრილობის) საკითხები, როცა რომელიმე გვარები ერთიანდებოდნენ. მთხრობელთა ცნობით, ასეთი ვითარება ფერეიდნელებში დაწყებულია რეზა შაჰის (1925—1941) რეფორმების პერიოდიდან, როცა ირანში მოსახლეობის საყოველთაო აღწერა ჩატარებულა³⁶. მანამდე კი, მთხრობელთა თქმით, გვარები არ ეწერათ, როგორც ირანში იყო მიღებული ისე მიმართავდნენ ერთმანეთს, სახელებით; ზეპირად იცოდნენ ძველი ქართული გვარები, რეფორმის შემდეგ კი ზოგი ძველ გვარზე დაეწერა, ზოგი „პაჰის“ სახელზე, ზოგი კი სხვის გვარზე³⁷.

³¹ ქალის გვარზე დაწერა გამოწვეული უნდა ყოფილიყო ქალის გვარის მემკვიდრეობით პრივილეგიის შენარჩუნების მიზნით.

³² მთხრობელი 60 წლის რეზა ონიკაშვილი, ახაშენიდან (1978) რეპატრირებული ზემო მარტყოფიდან.

³³ მთხრობელი 40 წლის ქანა ფანიაშვილი საგარეჯოდან (1979) რეპატრირებული ზემო მარტყოფიდან.

³⁴ მთხრობელი ქანა ფანიაშვილი.

³⁵ აქვე შევნიშნავთ, რომ კოგნატიური ხაზით ნათესაობის ასახენლად აქ მოტიანილი შემთხვევები გამოჩაგვრისა და მასალის განზოგადებისათვის არაა საკმარისი.

³⁶ ირანის მოსახლეობის საყოველთაო აღწერის შესახებ იხ. ლიტერატურა БСЕ, III изд. М., 1971; ნ. ნაჭყეაძე, ირანი, თბ., 1972.

³⁷ ცნობილია, რომ არაბულის გავლენით, ირანში პიროვნებას მამის სახელით მიმართავდნენ და გვარების წარმოება მოგვიანებით შემოიღეს. როგორც ჩანს ფერეიდნელებშიც ასე მოხდა. გვართა გაფორმების დროს მათ ქართული გვარები ირანული ტრანსკრიფციით დაეწერათ. მაგ., ასლანიშვილი-ასლანურევილი, მიქელაძე-მიქელანი და სხვ. ლ. აღნიაშვილი, რომელმაც რეზა შაჰის რეფორმამდე იმოგზაურა ირანში, წერდა: „სპარსეთში საზოგადოდ გვარები (თაიფები) არ არის ხმარებაში, კაცი იცნობება მხოლოდ საკუთარი სახელით. ქართველებს წმინდად შეუწახვთ თავის გვარები. გვარები წმინდა ქართულია და ყოველი მათგანი დღემდე ცოცხლობს საქართველოში“. იხ. ლ. აღნიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 197.

„ნადიანები სხვა სოფლიდან იყვნენ, ველიანიდან. ქალები ჰყავდათ სულ, გვარები არ უგარქმელდებოდათ, ბევრს შვილიც არა ჰყავდა, დაცოტავდნენ და ბახშიანთ შეუერთდნენ, ახლა ბახშიანთ იწერებიან“... „მათიანები ნაწილი იოსელიანებს შეუერთდნენ, ნაწილი ასიანებს“. „შერვანები დაცოტავდნენ, ზოგი გუგუნანთ გვარს შეუერთდა, ზოგი კი ლაჩიანებს“...

...ყასიანი იოსელიანებზე დაეწერნენ — იმათ შეუერთდნენ „...სფვიანთაგან ნაწილი თავის გვარზე დარჩა, ნაწილი ასლანიანებს შეუერთდა“³⁸. „გვარი დაწერაზედ არ იყო, თუ ვიცოდით, რომ ყასიანი იყო და იოსელიანზე ეწერა, იოსელიანის ქალს მივცემდით, თუ იოსელიანი იყო იმას კი არა“³⁹.

ჩვენთვის ძნელია ფერეიდნელი ქართველების გვართა წარმოშობის ისტორიის საკითხების გარკვევა — იგი ხანგრძლივ სტაციონალურ კვლევას მოითხოვს ჯერ ფერეიდანში შემდეგ საქართველოში, ერთი რამ კი ცხადია, რომ ბევრი მათგანი საკუთარი სახელიდან წარმოქმნილი უნდა იყოს, ბევრი გვარი ხელოვნურად არის შექმნილი. ჩვენ მიერ ზემოთ მოტანილ გენეოლოგიიდან კი ნათლად ჩანს, რომ თავდაპირველად ერთი გვარის მქონე ორი განშტოება დროთა განმავლობაში გვარს იცვლის და გვარის შთამომავლობიდან ერთ-ერთის სახელზე იწერება. მაგ., ონიკაშვილების ერთი შტო ალსან ხანის შთამომავლებია და ასლანიშვილებად დაეწერნენ. მიუხედავად ამისა ასლანიშვილებსა და ონიკაშვილებს შორის ეგზოგამიის 6—7 საფეხურიანი სისტემაა შენარჩუნებული⁴⁰. რაც შეეხება გვართა შეყრილობის მიზეზებს. როგორც მასალებიდან ჩანს იგი სხვადასხვაა. ერთ შემთხვევაში გვარის გაძლიერების, მეორე შემთხვევაში გვარის შემცირების გამო. ამავე დროს სოციალურ-ეკონომიკური თვალსაზრისითაც. ძლიერ გავლენიანი გვარი (რომელთა წარმომადგენლებიც ხშირად „ხანები“, „თავადები“, „მამასახლისები“ და სხვ. წოდებისა თუ „თანამდებობისანი იყვნენ“) თავის გვარზე იწერენ რიცხობრივად შემცირებულ ან ეკონომიკურად დასუსტებულ გვარებს, რაც ეროვნული ინტერესებით იყო გამოწვეული, რომ გარკვეული პრივილეგიის მქონე გვარებს მფარველობა გაეწიათ დასუსტებული გვარებისათვის. ძლიერი გვარები დასუსტებულ გვარებს იფარავდნენ გადასახადებისაგან და ასიმილაციის პროცესისაგან იცავდნენ⁴¹.

შეყრილობის წესს და მასთან დაკავშირებულ გვართა შორის ურთიერთობას მრავალი ანალოგია მოეძებნება ქართველი ხალხის ყოფაში⁴².

³⁸ მთხრობელები ალ. ასლანიშვილი, რ. ონიკაშვილი, ე. ფანიასვილი რ. მიქელაძე, საგარეჯო, 1979.

³⁹ მთხრობელი ე. ფანიასვილი.

⁴⁰ შეყრილობით შერთოებულ გვარებს შორის შეძლებისდაგვარად იყო დაცული ეგზოგამიის წესი ერთ უბანში, ერთი რიგის დასახლებაში, ერთ სოფელში, თემში ეგზოგამურობის არსებობა უცხო მოვლენა არ იყო ქართული სინამდვილისათვის. იხ. ე. ითონიშვილი, ქართველ მთიელთა საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1960; ი. ჭყონია, ქორწინების ინსტიტუტი მთიულეთში, თბ., 1955.

⁴¹ ფერეიდანში ზოგიერთი ქართველის აღზევება და შემდგომში მათი პრივილეგია უნდა ჩანდეს ფერეიდნულ საბუთებში, რომლებიც გამოქვეყნებულია მთოდუას მიერ. იხ. მ. თოდუა, ქართულ-სპარსული ეტიუდები, თბ., 1971, გვ. 187.

⁴² შეყრილობის ჩვეულებას ხევსურეთში „ხარ-ქვაბით შამაყრას“ უწოდებდნენ, მოხვევებში კი მას „შაყრა-შაყედლება“ „ერქვა“, იხ. რ. ხარაძე, ხევსურული „ძირი“ და „გვარი“, მიმოხილველი, I, 1949, გვ. 192—195; ე. ითონიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 67. შეა-

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ოჯახებისა და გვარების შეყრილობა მტრის შემოსევით გამოწვეული საშოშროებისაგან თავდაცვის მიზნით წარმოებდა, რაჟი საქართველო ზმირად იყო ჩავარდნილი განსაცდელში, განსვენებული მეცნიერი ამ წესის არსებობას გვაროვნული წყობილების დაშლის და შემდგომში მისი აღდგენის პროცესს უკავშირებს⁴³. მოხვევთა საქორწინო ურთიერთობის შესწავლის საფუძველზე ვ. ითონიშვილი არ იზიარებს ივ. ჯავახიშვილის ზემოთ გამოთქმულ მოსაზრებას და აღნიშნავს, რომ ხევში, ხევსურეთში და სხვ. ქართველ ტომებში გავრცელებული შეყრილობის წესი არა საუკუნეების წინ გამქრალი გვაროვნული წყობილების კვლავ განახლება დამყარების მომასწავებელი იყო, არამედ ცალკეული ოჯახებისა და გვარების ხელოვნურად დანათესავების ერთ-ერთი საშუალება, ხელოვნურად დანათესავება კი სოფელში ქალის უთხოვრობის წესს ამკვიდრებდა. „გვარის სალოცავისა და სამოხელეო ერთეულის მიხედვით გამოყოფილი სოციალური ჯგუფის შიგნით (სამოსახლო უბნისა და სოფლის ფარგლებში) ქორწინება აკრძალული იყო“⁴⁴. ამ წესს იცავდნენ ფშავეზი⁴⁵, ქართლში⁴⁶, კახეთში⁴⁷, თუშეთში⁴⁸, გურულებში⁴⁹, მეგრელებში⁵⁰, აჭარლებში⁵¹, და თითქმის ყველგან საქართველოში. ქართული ეგზოგამიური ტრადიციის შენარჩუნების „გამომძახილია“ ანალოგიური ვითარების ელემენტების არსებობა ფერეიდნელ ქართველებშიც.

ამრიგად, როგორც ჩვენ მიერ ზემოთ მოტანილი ქართული ეთნოგრაფიული ლიტერატურისა და ველზე მოპოვებული სველე ეთნოგრაფიული მასალებიდან ჩანს ფერეიდნელ ქართველებში შენარჩუნებულია ქართული ეთნოგრაფიული სინამდვილისათვის დამახასიათებელი სისხლით ნათესაობითი ფორმით (ავნატიკური და ნაწილობრივ კოგნატიკური ხაზით) ეგზოგამიის დაცვის წესი, ასევე ნაწილობრივ ხელოვნურად დანათესავებულთა შორის („შეყრილობის“) ქორწინების აკრძალვის ჩვეულება. ხელოვნურად დანა-

დარე ვაჟა-ფშაველა, ეთნოგრაფიული წერილები, თბ., 1956, გვ. 136; ნ. ხიზანიშვილი (ურბნელი) ეთნოგრაფიული წერილები, თბ., 1940, გვ. 35.

⁴³ ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრება გვაროვნული წყობილების დაშლა-აღდგენის შესახებ, აკად. გ. მელიქიშვილის განმარტებით, გამოწვეული იყო იმით, რომ განსვენებულ მეცნიერის მსოფლმხედველობით, ერთდროულად, შეიძლებოდა ეარსება გვაროვნულ წყობილებასაც და სახელმწიფოსაც იხ. გ. მელიქიშვილი, საქართველოში კლასობრივი საზოგადოების და სახელმწიფოს საკითხისათვის, თბ., 1955, გვ. 26—27.

⁴⁴ ვ. ითონიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 67.

⁴⁵ იქვე.

⁴⁶ გ. ჩიტიია, ქართლის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია, მიმოხილველი, I, 1949, გვ. 383; გ. ჩიტიია, გ. გეგეშიძე, ი. ქუონია, ახალი ყოფა გორის რ-ის სოფ. თორტიზის, კოლმეურნეობაში, მიმოხილველი II, თბ., 1951, გვ. 361.

⁴⁷ И. Чкония, Новый быт в колхозе им. Куйбышева село Шилда Кварелского района, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, VII, თბ., 1955, გვ. 23.

⁴⁸ И. Цискаров, Записи о Тушетии, Газ. «Кавказ», 1879, № 11; მაკალათია, თუშეთი, თბ., 1933, გვ. 155.

⁴⁹ ი. ქუონია, ახალი ყოფა მახარაძის რ-ნის კოლმეურნეობაში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, VI, თბ., 1953, გვ. 20—21.

⁵⁰ თ. სახოკია, ეთნოგრაფიული წერილები, თბ., 1956, გვ. 72, 80.

⁵¹ თ. სახოკია, მგზავრობანი, თბ., 1956, გვ. 191.

თესავების ისეთ ფორმებს, როგორიცაა „ძმადნადიცობა“, „გაძიძავება“, „ნათლიად მოკიდება“ და სხვ. ჩვენ საველე მასალებით ვერ ვადასტურებთ, შესაძლებელია ეს იმის გამოც, რომ მუსლიმანურმა გარემოცვამ ქართველებს დააქარგვინა ზოგიერთი ქართული ჩვეულება, რადგან სრულიად ბუნებრივია, რომ ისინი დანათესავების ზემოთ აღნიშნულ ფორმებს ირანელებთან გაუბოძდნენ (ყოველ შემთხვევაში გადასახლებიდან კარგა ხნის მანძილზე მაინც). ასევე „ნათლად მოკიდების“ ქრისტიანული წესები ქრისტიანობის დაქარგვასთან ერთად უნდა წაშლილიყო, ხოლო გაძიძავება, ძმადნადიცობა აღზრდის ხალხურ სისტემასთან არის უშუალოდ დაკავშირებული და მისი შესწავლა სპეციალურ კვლევას მოითხოვს.

ცალკე აღვნიშნავთ იმ გარემოებას, რომ ფერეიდნელ ქართველებში იყო გამონაკლისი შემთხვევები ენდოგამიისა, რასაც ეკონომიკურად შეძლებულ პირებთან ეხედებით, მუსლიმანური სამყაროსათვის კი ენდოგამია ზოგადი მოვლენაა⁵².

ქართული საქორწინო ურთიერთობის შესწავლის საფუძველზე ივ. ჯავახიშვილი წერდა, რომ ენდოგამია მხოლოდ წარჩინებულ საგვარეულოში იყო ხოლმე, საერთო მოვლენად იგი არ ყოფილა⁵³. ი. ჭყონია სამართლიანად უსვამს ხაზს იმ გარემოებას, რომ „დიდგვაროვანთა წრეში არსებული ქორწინების წესები მათივე კლასობრივი დამაყოფილების მიზნით უნდა შემუშავებულიყო“⁵⁴. იზიარებს რა აღნიშნულ მოსაზრებას ვ. ითონიშვილი წერს, „წარჩინებულთა ინტერესები კი ძირითადად მემკვიდრეობის საკითხზე ატეხილ დავას უკავშირდებოდა და მოსალოდნელი აურზაურის თავიდან აცილების მიზნით ხშირად მიმართავდნენ დინასტიური ქორწინების ამ ნადავლს ხერხს რითაც ტახტის თუ მამულის ხელში ჩაგდების პრეტენდენტების ოცნებას ფრთებს აკვეცდა“⁵⁵. ვფიქრობთ, რომ ფერეიდნელ ქართველებში ენდოგამიის გამონაკლისი ხასიათი დაახლოებით ანალოგიური მოსაზრებით შეიძლება აიხსნას, რადგან იგი შედარებით პრივილეგიურებულ, ეკონომიკურად დაწინაურებულ წრეში ხდებოდა, („ხანებთან“ და „თავადებთან“), რომელთაც ქონების მემკვიდრეობით გადაცემის გარდა, თავიანთი სოციალური მდგომარეობის გამო, იძულებულნი იყვნენ, ანგარიში გაეწიათ მუსლიმანი არისტოკრატიის ცხოვრების წესისათვის.

ჩვენ მიერ ზემოთ მოტანილი მოსაზრება და ეთნოგრაფიული მონაცემები, საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ფერეიდნელმა ქართველებმა, მიუხედავად სამსაუკუნე ნახევარზე მეტი პერიოდის ისლამური საზოგადოების გარემოცვისა, შეძლებისდაგვარად შეინარჩუნეს ქართული საოჯახო ყოფისათვის დამახასიათებელი ნათესაური ურთიერთობის ბუნება.

⁵² ენდოგამიაში ვვლისხმობთ გვართა შორის ქორწინების აკრძალვის (ეგზოგამიის) დარღვევას და არა როგორც საეკლესიო ნორმას.

⁵³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 164.

⁵⁴ ი. ჭყონია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 23.

⁵⁵ ვ. ითონიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 70.

Г. В. ГОЦИРИДЗЕ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СИСТЕМЫ РОДСТВА У ФЕРЕЙДАНСКИХ ГРУЗИН

Резюме

В статье рассмотрены некоторые вопросы системы родства у ферейданских грузин.

Исследование показывает, что для определения брачных отношений ферейданцев главным являлось исключение родства между вступающими в брак сторонами.

Выясняется, что из различных форм родства (кровное, свойственное, искусственное) среди ферейданцев действовали кровное и свойственное. Это положение объясняется тем, что переселившиеся в Иран грузины сохранением кровного и свойственного родства защищали свои национальные интересы. Формы искусственного родства (братание, крещение) у ферейданцев в настоящее время не наблюдается, оно, возможно, связано с различными социальными и религиозными причинами.

Характер родственных отношений у ферейданских грузин выражается и в формах расселений, которые сами по себе являлись факторами сохранения экзогамии.

Согласно собранным у репатриантов полевым материалам и литературным данным, выясняется, что ферейданские грузины, несмотря на более, чем трехвековое мусульманское окружение, сохранили характерную для семейного быта грузин традиционную систему родства.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ.
ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინ-
სტიტუტის საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილებამ

ლია წინამძღვრობილი

**უმაღლესი სასწავლებლის დაარსების საკითხი XIX
საუკუნის 80—90-იანი წლების საქართველოში**

XIX ს-ის 80—90-იან წლებში კვლავ მთელი სიმძაფრით დაისვა კავკასიაში უმაღლესი სასწავლებლის დაარსების საკითხი, რომელიც ქრონიკულ პრობლემად იქცა ჯერ კიდევ ამავე საუკუნის 70-იან წლებში.

საქართველოს დემოკრატიულ პრესაში იმდენს წერდნენ უნივერსიტეტის სარგებლიანობის შესახებ, რომ ქალაქის სათათბიროც დაარწმუნეს, თბილისში უწინარეს ყოვლისა უნივერსიტეტის, ხოლო მის საფუძველზე სხვა უმაღლესი სასწავლებლის გახსნის აუცილებლობაზე.

თბილისის სათათბიროში იმ ხანად ცხარე კამათი იყო გამართული უმაღლესი სასწავლებლების ტიპის შერჩევის შესახებ. ქართველ პუბლიცისტ ნ. ნიკოლაძეს მგზვნობარე სიტყვა წარმოუთქვამს უნივერსიტეტის სასარგებლოდ. იგი მოითხოვდა სწორედ ამ ზოგადსაგანმანათლებლო დაწესებულებისათვის ეყარათ კენჭი. მართლაც, ხმის უმრავლესობით გასულა უნივერსიტეტის მოთხოვნა, მაგრამ ეს მუხლი სათათბიროს სხდომის რეზოლუციაში ისე ორჭოფულად ყოფილა შედგენილი, რომ მთავრობას უტოვებდა შესაძლებლობას კვლავ გადაედო ჩვენში უმაღლესი სასწავლებლის გახსნის საკითხი.¹

მეფის მთავრობა შეგნებულად აფერხებდა უნივერსიტეტის გახსნას განაპირა რაიონებში საერთოდ და კავკასიაში განსაკუთრებით, რადგან სწორედ ამ ტიპის სასწავლებლებში ხედავდა რევოლუციურ და სეპარატულ იდეათა გავრცელების კერას².

რეაქციის ძალები საქართველოში ილაშქრებდნენ არა მხოლოდ რევოლუციურ-პროგრესული დემოკრატიული ძალების წინააღმდეგ, არამედ საგანგებო ღონისძიებებსაც ატარებდნენ ქართველი ხალხის ეროვნული არსებობის, მისი კულტურისა და ისტორიის, ქართული ენის მოსასპობად, ქართული ენის დანაწილებისა და მისი სხვადასხვა კუთხის დასაპირისპირებლად.

მაგრამ დემოკრატიული პრესის მასალა ნათლად გვიჩვენებს, რომ მოწინავე ქართველი საზოგადოება გულხელდაკრეფილი როდი ელოდა მეფის მთავრობის გადაწყვეტილებას. იგი ყველა საშუალებით ცდილობდა დაესაბუთებინა ჩვენი მხარისათვის უნივერსიტეტის აუცილებლობა. ამტკიცებდა, რომ

¹ ლ. ჩიქოვანი, ვახუტ „თბილისის მოამბის“ (1873—1883 წწ.) სოციალ-პოლიტიკური პროფილი, თბ., 1967, გვ. 263.

² მეფის მთავრობამ, სწორედ ამ მიზნით დავიწყებას მისცა იოანე ბატონიშვილის 1799 წლის პროექტი საქართველოში სამი უმაღლესი სასწავლებლის დაარსების შესახებ. ამიტომ უგულვეტელყო მან 1832 წლის შეთქმულთა მოთხოვნა თბილისში უნივერსიტეტის გახსნის შესახებ (იხ. გ. თაყაიშვილი, სახალხო განათლების და პედაგოგიური აზროვნების ისტორია საქართველოში 1801-1870 წწ., თბ., 1948, გვ. 288—312).

კავკასიის 10 მილიონიანი მოსახლეობა თავისი საშუალო სასწავლებლების ძთელი ქსელით, რომელიც ზრდიდა ყოველწლიურად რამდენიმე ათას მოსწავლეს, საჭიროებდა უმაღლესი ცოდნის მიღებას. გარდა ამისა იყო სხვა არგუმენტებიც; საუნივერსიტეტო ცენტრების სიმცირე, უცხო მხარეში ცხოვრების სიძვირე და ჩრდილოეთის ცუდი ჰავა, ხელს უშლიდა ქართველ მოსწავლეთა უმრავლესობას სწავლის გაგრძელებაში. ხშირ შემთხვევაში კავკასიელები, რომლებსაც განათლება თავისი ქვეყნის ფარგლებს გარეთ ჰქონდათ მიღებული, გამოუსადეგარი იყვნენ თავისი მხარისათვის. გაზეთ „Новое обозрение“-ს რედაქტორი გიორგი თუმანიშვილი გულისტკივლით წერს: „აგრონომმა, რომელმაც შეისწავლა ჩრდილოეთის მკაცრი ბუნება, ან შუა რუსეთის სარტყელი, სრულიად უსუსურია კავკასიაში, რომელსაც სრულიად სხვა თავისებური ბუნება გააჩნია. იურისტმა, რომელმაც დაამთავრა კურსი საუნივერსიტეტო ქალაქში, კავკასიაში მოღვაწეობისას მოთამაშე თოჯინას ემსგავსება პირველ შემხედრ მთარგმნელის თუ ცრუმოწმის ხელში რადგან არ იცის ადგილობრივი ენა, ანდა ადგილობრივი ზნე-ჩვეულებანი“³.

მოწინავე ქართველ საზოგადოებას კარგად ესმოდა უმაღლესი სწავლების მნიშვნელობა ერის განათლებისა და ზნეობრივი სრულყოფის საქმეში, ამიტომ მათი მოთხოვნა კავკასიაში უმაღლესი სასწავლებლის დაარსების შესახებ ობიექტური პირობებით იყო ნაყარანები. „თუ გსურს კავკასიაში მტკიცე მშვიდობის დამყარება, მართლა გინდა ჩვენი მხარის ცივილიზირება, — წერდა ნ. ხიკოლაძე, — თუ გსურს, რომ წინ აღვუდგეთ სხვათა შემოსევას, მაშინ უნდა დავისახოთ: რაც შეიძლება ბევრი სასწავლებლები, არა ფორმალური, არამედ ჭეშმარიტად პედაგოგიური. მეტი გიმნაზიები, რომლებიც თავისუფალნი იქნებიან ვიწრო ეგოიზმის მომაკდინებელი გავლენისაგან და რომლებსაც უხელმძღვანელებენ ჭეშმარიტად სწავლული ადამიანები. დაბოლოს უნივერსიტეტი (ხაზი ჩვენია—ლ. წ.), რომელიც შესძლებს საშუალო განათლების გამოცოცხლებას და დავეირვეინებას. აი საშუალება, რომელსაც დროის დაუკარგავად უნდა მოვიკიდოთ ხელი“⁴.

ნ. ხიკოლაძის ეს მოწოდება დევიზად ისმოდა მომდევნო ხანაშიც და დემოკრატიული ორგანო „Новое обозрение“-ს პუბლიცისტებიც ერთვულად აგრძელებდნენ ბრძოლას კავკასიაში, კერძოდ, თბილისში—უმაღლესი სასწავლებლის, კერძოდ, უნივერსიტეტის დაარსებისათვის.

1880 წელს ქალაქის თვითმმართველობამ ქართველი საზოგადოების მხარდაჭერით აღძრა „შუამდგომლობა თბილისში უნივერსიტეტის დაარსების შესახებ. გადაწყდა საქალაქო სახსრებიდან (საუნივერსიტეტო ფონდიდან) ამ საქმეზე 30 ათასი მანეთის გამოყოფა ყოველწლიურად, მაგრამ ეს შუამდგომლობა უყურადღებოდ დარჩა მთავრობის მხრიდან. თვით კავკასიის საზოგადოების შეუთანხმებლობაც ამ საკითხში საქმის სწრაფ გადაწყვეტას ხელს უშლიდა. საზოგადოების ნაწილს უმაღლესი სასწავლებლის დაარსება ნაადრევად ეჩვენებოდა და მიზეზად კავკასიაში საშუალო საგანმანათლებლო სკოლების ნა-

³ გ. თუმანიშვილი, კავკასიის უნივერსიტეტი, პეტ., 1909.

⁴ ნ. ხიკოლაძე, თხულებანი, ტ. 5, თბ., 1966, გვ. 485.

⁵ გაზეთი „Новое обозрение“ 1884 წ., № 188, მოწინავე, კავკასიის უნივერსიტეტის საკითხისათვის.

5. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1981, № 2

კლებობას ასახელებდა. გაზეთ „Новое обозрение“-ს ფურცლებზე ერთ-ერთი კორესპონდენტი წერდა: „კავკასიელების კურსდამთავრებულთა რიცხვი მეტად მცირეა, რომ მათთვის შეიქმნას უმაღლესი სასწავლებელი, უზიარატესად საჭიროა გამრავლდეს საშუალო სასწავლებლების ქსელი, რომელთა სიმცირე მეტისმეტად იგრძნობა; განსაკუთრებით ყოველი სასწავლო წლის დასაწყისში მისაღები გამოცდების შედეგად დიდი ნაწილი ბავშვებისა სასწავლებლის კედლებს გარეთ რჩება. საკითხი კავკასიის უნივერსიტეტის პრაქტიკულად დაარსების შესახებ ჯერჯერობით ნაადრევიაო“⁶.

უნივერსიტეტის გახსნას ქართველი საზოგადოება დიდხანს ელოდა, მაგრამ უშედეგოდ; დიდი იმედი ამ საქმის განხორციელებისა მათ გულში არ ჰრებოდა. ყველაზე ცხოველ მონაწილეობას კავკასიური ქალაქებიდან თბილისი იღებდა.

90-იანი წლებისათვის ქართველმა საზოგადოებამ აშკარად დაინახა, რომ მეფის მთავრობა შეგნებულად აჭიანურებდა უნივერსიტეტის დროულად გახსნას და მოწინავე საზოგადოების მოთხოვნა უნივერსიტეტის დაარსების შესახებ, გამიზნულად უარყოფილი იქნა.

ამიტომ, უმაღლესი სასწავლებლის გარეშე დარჩენის საშუალებამ აიძულა ქართველი ხალხი თავისი მოთხოვნა პოლიტექნიკური უმაღლესი სასწავლებლით შეეცვალა.

1894 წელს თბილისში რუსეთის მიწათმოქმედების მინისტრის ერმოლოვის ჩამოსვლასთან დაკავშირებით ეს საკითხი კვლავ განიხილეს.

ქალაქის თვითმმართველობამ ითხოვა თბილისში უნივერსიტეტის სანაცვლოდ პოლიტექნიკური უმაღლესი სასწავლებლის გახსნა (ორი განყოფილებით: 1. სასოფლო სამეურნეო და 2. სამთო). თვითმმართველობა კისრულობდა ორასი დესეტინა მიწის ნაკვეთის გამოყოფას სასწავლებლის შენობისათვის და ყოველწლიურად 100000 მანეთის გაღებას ამ საქმისათვის.

ამ მოთხოვნის სამაგიეროდ ერმოლოვმა შესთავაზა ქალაქს საშუალო სასოფლო სამეურნეო სასწავლებლის გახსნა, რომლისათვისაც პირდებოდა ყოველწლიურ დახმარებას 70000 მანეთს. ამ აზრს არ თანაუგრძნო ადგილობრივმა საზოგადოებამ და ორივე ეს წინადადება განუხორციელებელი დარჩა⁶.

1896 წელს, როდესაც მთავრობა აპროექტებდა პოლიტექნიკუმის გახსნას კიევსა და ვარშავაში, ქ. თბილისმაც ატეხა განცხადება. მან თავის ძველ შეწირულებას კვლავ დაუმატა ახალი 30000 მანეთი. თბილისის მაგალითს მიბაძეს კავკასიის სხვა ქალაქებმაც. კავკასიის მხარის საკრედიტო და სამრეწველო დაწესებულებებმა გარკვეული თანხები გაიღეს. ასე მაგალითად, ბაქოს მრეწველთა ყრილობამ გადაწყვიტა თბილისში პოლიტექნიკუმის დასაარსებლად გაეღო 17000 მანეთი წელიწადში.⁷ ქუთაისმა და ბათუმმა — 30000 მან. გარდა ამისა ქ. თბილისმა აღძრა „შუამდგომლობა დაეწყით მთელს ჩვენ მხარეში ხელის მოწერა ქალაქის საუნივერსიტეტო ფონდის შესაკრებად. ამ ღონისძიებებით, როგორც გაზეთი წერს, შეიძლებოდა მოგროვებულიყო ერთ მილიონ მანეთზე მეტი, რომლის პროცენტებს წელიწადში უნდა შეედგინა 40,

⁶ Г. Туманов, Первый камень в закладе Тифлисского политехнического ин-сти тута, Тиф., 1915.

⁷ „Новое обозрение, 1898 წ., № 4882, ფელტონი

¹⁰ «Новое обозрение», 1902 წ., № 6252, გ. თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, კავკასიის უმაღლესი სასწავლებლის საკითხისათვის.

რალი ჩამოთვლა გვიჩვენებს თუ რამდენად დიდია მისი დამუშავების მოთხოვნილება. ქვანახშირი, სპილენძი, რკინა, გლუჟმერის მარილი, ვერცხლი, ტყვიის მადანი, კობალტი, ქვამარილი, თუთია — ყოველივე ეს ხელუხლებელია და ელოდება თავის საათს. ამისათვის კი აუცილებელია სპეციალისტები, განსაკუთრებით კი ადგილობრივები (ხაზი ჩვენია, — ლ. წ.). კავკასია არის სასარგებლო წიაღისეულის მთელი სამყარო. ამიტომ, ვარაუდი რუსი ტექნიკოსის საკმაო მოზღვაებაზე არ შეიძლება. ისინი საჭირონი არიან თვით რუსეთში, რადგან იქაც სწრაფად იზრდება მომპოვებელი და გადამამუშავებელი წარმოება¹¹.

იმავე არგუმენტით ახასიათებდა ქართველი პუბლიცისტი სოფლის მეურნეობის დარგების სურათს¹², რითაც ასახულებდა ჩვენში სპეციალური ცოდნის კერის — პოლიტექნიკუმის აუცილებლობას თავისი სასოფლო სამეურნეო განყოფილებით.

ნ. ნიკოლაძე ვრცელი წერილი მოათავსა გაზეთში იმ აღმშფოთებელი ფაქტის შესახებ, რომელიც პეტერბურგში სასოფლო სამეურნეო პრაქტიკის წარმოებას ეხებოდა. პუბლიცისტმა მთელი სერიოზულობით დამტკიცა დარგების არასწორი განაწილების სისტემა. საქმე ის იყო, რომ ცენტრალური გაზეთის კორესპონდენტი იტყობინებოდა, რომ პეტერბურგში ერთ-ერთი სასოფლო-სამეურნეო სასწავლებელი ამზადებდა მებაღეებს, მეღვინეებს და მომავალ სასოფლო-სამეურნეო სასწავლებლის მასწავლებლებს, რომლებსაც კურსის დამთავრების შემდეგ ანაწილებდნენ მასწავლებლებად და საიმპერატორო თუ საზოგადოებრივი ბაღის გამგეებად. სწავლების კურსი ამ სასწავლებლებში სამწლიანი იყო, მეოთხე წელი დათმობილი ჰქონდა სპეციალურ პრაქტიკას. სწორედ პრაქტიკის წარმოება შორეული ციმბირის ცის ქვეშ იწვევდა ნ. ნიკოლაძის გულისწყრომას: „რა საშუალებით გინდათ მოიპოვოთ მოსახლეობის ნდობა მეცნიერებსა და მათი წარმომადგენლების მიმართ, როდესაც მეცნიერება გამოგიგზავნით თქვენ სწავლულ დოქტორებსა და პროფესორებს მეღვინეებისა და მეხილეების დიპლომებით, რომლებსაც თვალით არასდროს უნახავთ არც ატმის ხე, არც ვენახი და ვერ არჩევენ მათ სვიისაგან. დამეთანხმებით, რომ ყველაფერი ეს ნამდვილია“¹³.

ნ. ნიკოლაძე თავის წერილში აშკარად ატარებდა იმ აზრს, რომ სასოფლო-სამეურნეო დარგის ეს განყოფილება გაცილებით მოიგებდა, თუ იგი დაარსებული იქნებოდა საქართველოში, რომლისათვისაც ყველა პირობა იყო შექმნილი ბუნების მიერ.

რიგი პუბლიცისტებისა თავიანთ წერილებში აშკარად წერდნენ, რომ მომავალი პოლიტექნიკუმი იქნებოდა ქართველი დემოკრატიული ახალგაზრ-

¹¹ «Новое обозрение», 1902 წ., № 6252, გ. თუ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, კავკასიის უმაღლესი სასწავლებლის საკითხისათვის.

¹² „რომ არაფერი ვთქვათ რუსეთში ჩვეულებრივი ხორბლეულის მოყვანაზე (სიმინდის, ხორბლის, ქერის, უგრეხელას, წიწიბურას), აქ. ჩვენში შესანიშნავი პირობებია ისეთი ძვირფასი მცენარეების მოყვანისათვის, როგორიცაა ბრინჯი, ბამბა, შესანიშნავი ხეხილის ბაღებისა და ზვრების გაშენებისათვის. აქვეა ტყის უმარავი სიმდიდრე და ყველაფერ ამასთან რთად სოფლის მეურნეობა იმის მაგივრად რომ წარმატებას განიცდიდეს, რეგრესის გზაზეა («Новое обозрение» 1901 წ., № 56252).

¹³ «Новое обозрение», 1888 წ., № 1434, ფელეტონი, ნ. ნ ი კ о ლ ა ძ ე, დღესასწაულებზე.

დობის განათლების დიდი კერა. „ბევრი ახალგაზრდა რჩება ჩვენში განათლების გარეშე, ან კი თუ მიღის შორეული რუსეთის ქვეყნებში, ბრუნდება დასახელებული და უცხო ბუნების მსხვერპლი ხდება. სამხრეთელი კაცი ხშირად ჩრდილოეთის სუსხიან და მძიმე ჰაერს ვერ იტანს და სნეულდება. ავადმყოფი და ბოლომოდებული, ან სამშობლოში ბრუნდება სწავლა დაუმთავრებელი, ან არადა იქვე ათავენს თავის სიცოცხლეს. ამრიგად, იღუპება ჩვენი მომავალი ძალა. ასეთი ახალგაზრდობისათვის თბილისის პოლიტექნიკუმი სანატრელია, იგი ჩაითვლება დემოკრატიულ დაწესებულებად, შექმნილი არა ბურჟუაზიისათვის, არამედ ხალხისათვის“-ო.¹⁴

პუბლიცისტი გ. ლასხიშვილი („ლალი“) პოლიტექნიკუმის უპირატესობის არჩევას — უნივერსიტეტთან შედარებით შემდეგი არგუმენტებით ამბობს: „ამჟამად უფრო სასურველია სპეციალური სასწავლებლის გახსნა, ვიდრე უნივერსიტეტისა. იმპერიაში არსებობს ცხრა უნივერსიტეტი, რომლებიც როგორცაა აკმაყოფილებენ უმაღლესი განათლების მოთხოვნას, მაგრამ სპეციალური სასწავლებლის ნაკლებობა აღიარებულია ოფიციალურად და საკითხი ერთი-ორი პოლიტექნიკუმის გახსნისა დასმულია დღის წესრიგში“¹⁵.

ამრიგად, თუ XIX ს-ის 70—80-იან წლებში ქართველი საზოგადოების უმეტესობა უნივერსიტეტის დაარსების მომხრე იყო, 90-იანი წლების დასასრულისათვის, აშკარად შეიმჩნევა მოთხოვნა ქ. თბილისში სპეციალური პოლიტექნიკური სასწავლებლის გახსნისა. მიუხედავად ამისა, პრესის ფურცლებზე ატყდა დავა. საქმე ის იყო, რომ XIX ს-ის დასასრულისათვის კავკასიაში, კერძოდ თბილისში პოლიტექნიკუმის დაარსების აუცილებლობა აღარ იწვევდა ეჭვს და არც ის, რომ იგი ქ. თბილისში უნდა გახსნილიყო. მაგრამ პრესის ფურცლებზე ატეხილი დავის საბაზი სწორედ ეს საკითხი გახდა. საზოგადოების გარკვეული ნაწილი „Кавказ“-ის რედაქტორის ველიჩკოს წაქეზებით უპირატესობას ვლადიკავკაზს ანიჭებდა¹⁶.

გიორგი ლასხიშვილის განმარტებით, ველიჩკოს მხედველობიდან გამორჩა ის ფაქტი, რომ ევროპული რუსეთის აღმოსავლეთის მხარე და ციმბირი უკვე ფლობდა უმაღლეს სასწავლებლებს (ყაზანის და ტომსკის უნივერსიტეტებს). როდესაც ლაპარაკი იყო უმაღლესი სასწავლებლების საჭიროებაზე პირველ რიგში მხედველობაში უნდა მიეღოთ იმ მხარის მოსახლეობის სიმრავლე. კავკასიაში მოსახლეობის რიცხვი უკანასკნელი 1897 წლის მოსახლეობის აღწერით გაცილებით მეტი იყო (9723555), ვიდრე ციმბირში (5731732). პუბლიცისტის აზრით, გასათვალისწინებელი იყო ისიც, რომ ვლადიკავკაზი და საერთოდ ჩრდილო კავკასია უკავშირდებოდა ევროპული რუსეთის ამ ნაწილს და ვისაც სწავლის გაგრძელების სურვილი ჰქონდა, თავისუფლად შეეძლო გამგზავრებულიყო საუნივერსიტეტო ქალაქში უმაღლესი ცოდნის მისაღებად, რაც ქართველებისათვის არც ისე იოლი საქმე იყო. ქართველი პუბლიცისტი თვლიდა აგრეთვე, რომ თბილისის გიმნაზიებისა და რეალურ სასწავლებელთა რიცხვი თავისი კურსდამთავრებულებით იძლეოდა შესაძლებლობას ქალაქ თბილისში პოლიტექნიკური უმაღლესი სასწავლებლის დაარსებისათვის. აქაც თბი-

¹⁴ «Новое обозрение», 1898 წ., № 4868, ფელეტონი, ადგილობრივი პრესა კავკასიის პოლიტექნიკუმის შესახებ.

¹⁵ «Новое обозрение», 1897 წ., მოწინავე, ლალი, უადგილო მოცილობა.

¹⁶ «Новое Обозрение», 1897 წ., № 4543, მოწინავე.

ლისის პოლიტექნიკუმის საჭიროებისათვის შეწირული თანხაც სოლიდურ ციფრს შეადგენდა, მაშინ როდესაც ვლადიკავკაზის მთელი საქმიანობა მხოლოდ დაპირებებით ამოიწურებოდა. გ. ლასხიშვილი წერს: „სამეცნიერო მიზანდასახულობის მხრივაც არ შეიძლება ამ ქალაქების შედარება. თბილისის პოლიტექნიკუმის სასარგებლოდ უნდა ითქვას, რომ მთელი ამიერკავკასიის მთელი სამრეწველო დარგების სიმდიდრე. თბილისი — არის ბუნებრივი სამეცნიერო-საზოგადოებრივი და კულტურულ-ეკონომიკური ცენტრი კავკასიის მხარისა. ვლადიკავკაზი კი სუფთა რუსული ქალაქია და ამიტომაც ბევრდეთმა ორგანომ „Кавказ“-მა მას მხარი დაუჭირაო“¹⁷.

ქალაქ თბილისის საზოგადოების ბრძოლა პოლიტექნიკუმის გახსნისათვის, ისევე როგორც ადრე უნივერსიტეტისათვის არ დაგვირგვინდა წარმატებით. ამ საქმის მესვეურებს ძალიან აწუხებდათ ეს საკითხი და ვერ გაეგოთ რა უშლიდა ხელს მის გახსნას. პეტერბურგში სავანებოდ გაგზავნილ გიორგი თუმანიშვილს ქალაქის სათათბირომ განუმარტა, რომ ამ საქმისათვის გაღებული შეწირულება საკმარისი არ არისო, მაშინ როდესაც შეწირულების თანხა ნახევარ მილიონ მანეთს უახლოვდებოდა¹⁸. ეს თანხა შესაძლოა საკმარისი არ ყოფილიყო მთლიანად უმაღლესი სასწავლებლის მოსაწყობად, მაგრამ მისი არაფრად ჩაგდება და უგულებელყოფა საექვოს ხდიდა პოლიტექნიკუმის გახსნის კეთილად გადაწყვეტის საკითხს.

თბილისის მოწინავე საზოგადოება გულმოკლული იყო ქალაქის წარუმატებელი შუამდგომლობით ამ საქმეში. ქალაქის თვითმმართველობის და პრესის მუშაეთა ენთუზიაზმი საქმეს ვერ შეეწყო. აქაც აშკარა იყო, რომ მეფის მთავრობა აფერხებდა და აჭიანურებდა ჩვენში უმაღლესი სასწავლებლის გახსნას.

ძიუხედავად იმისა, რომ ქართველ დემოკრატიულად განწყობილ საზოგადოებას პროგრესული პოზიცია ეკავა მოზარდი თაობის საჭირობოტო საკითხის გადაწყვეტისას, ადგილობრივი უმაღლესი სასწავლებლის დაარსების საკითხი კვლავ გადაიდო გაურკვეველი დროით.

Л. И. ЦИНАМДЗГВРИШВИЛИ

К ВОПРОСУ ОСНОВАНИЯ ВЫСШЕГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ В ГРУЗИИ В ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ XIX СТОЛЕТИЯ

Резюме

В статье рассматривается борьба публицистов грузинской демократической газеты «Новое обозрение» за открытие в городе Тифлисе высшего учебного заведения.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ახალი ისტორიის განყოფილებამ.

¹⁷ «Новое обозрение», 1897 წ., № 4543, მოწინავე, უაღვილო მოცილეობა.

¹⁸ „Новое обозрение“, 1902 წ., № 6252, გ. თუმანიშვილი.

С. С. ДЖАПАРИДЗЕ

КАВКАЗ НА ВСЕМИРНОЙ ВЫСТАВКЕ В ПАРИЖЕ 1878 ГОДА

В XIX веке Кавказ принимал активное участие во всемирных и международных выставках, проводимых в Западной Европе, Америке и России. Исходя из интересов экономического и политического характера, в этих выставках-смотре достижений промышленности и сельского хозяйства государства принимали участие, демонстрируя свои экспортно-импортные возможности, что в эпоху бурного развития капитализма имело большое значение для оживления международной экономической жизни, а также для усиления собственной экономики каждой страны.

На этих торжественных смотрах экономических достижений и потенций крупных держав с особой силой проявлялись ненасытные аппетиты капиталистов, которые, не жалея средств, оформляли свои экспозиции. Всемирные выставки имели важное значение и в политическом смысле, так как на них государства наперебой друг перед другом старались доказать свое преимущество.

Выставки эпохи капитализма — это не только экономическое соревнование, но и демонстрация высокопоставленных вельмож, дипломатического корпуса, разнаряженной великосветской толпы и красивых шансонеток, веселящих публику.

В 1878 г. в Париже была проведена крупная всемирная выставка. Франция, организатор выставки, исходила из осложнившегося ее положения в Европе в середине 70-х годов. Суть заключалась в том, что франко-прусская война 1870—1871 гг. закончилась полным поражением Франции. Страна, некогда главенствовавшая в Европе, оказалась в бедственном положении. Франкфуртский мир (1871 г.), по которому от нее отторгались две наиболее промышленно развитые провинции — Эльзас и Лотарингия, налагая одновременно тяжелую контрибуцию, — зафиксировал приоритет Германии над Францией.

С 1873 г. положение Франции еще более усугубилось вследствие начавшегося мирового экономического кризиса. В результате Франция, занимавшая на протяжении почти всего XIX века по уровню промышленного производства второе место, уступая, хотя и значительно, лишь Англии, в конце XIX в. была отодвинута в мировом промышленном производстве на четвертое место, а по темпам прироста промышленной продукции значительно отставала от стран более молодого капитализма — США, Германии, России и др.

Шаткое положение экономики Франции заставляло ее искать пути выхода из создавшейся ситуации. Она нуждалась в угле и железе, т. к. ее естественные ресурсы были очень слабы. Франция должна была ввозить в страну основное сырье для тяжелой промышленности, что ставило ее индустрию в невыгодное положение по сравнению с конкурирующими с нею странами. Это же причины предопределили

и особенности развития французской промышленности в 70—80-х годах XIX в.

Одна из особенностей французской экономики XIX в. заключалась еще и в том, что она издавна славилась производством предметов роскоши и моды. Эти традиционные отрасли производства принесли ей широкую репутацию на внутреннем и международном рынках. К тому же, по самому своему характеру они не требовали ни большой энергетической базы, ни особого технического совершенства, но, в силу сравнительно малого международного рынка, они не могли спасти положения французской экономики в период бурного расцвета капитализма и начала перехода капитализма к монополистическому империализму. Это сказывалось, прежде всего, в особенности структуры промышленности, которая состояла из небольших мастерских. «Большинство французских промышленных предприятий все еще принадлежало к разряду мелких и средних с числом не свыше ста»¹.

Политическое положение Франции в середине 70-х годов XIX в. также оставалось довольно напряженным. В марте 1875 г. над Францией нависла военная угроза со стороны Германии. «Правящие круги Германии были склонны спровоцировать конфликт с Францией»². Германская дипломатия пыталась заручиться поддержкой своей политики в отношении Франции в обмен за поддержку русских целей на Ближнем Востоке. Эта попытка не имела успеха. «Русское правительство оказало политическую и моральную поддержку Франции. Более того, оно сделало прямое представление Берлину, дав ясно понять, что не одобряет враждебных Франции акций»³. Но германские притязания к Франции на этом не прекратились. В 1877 г., когда Россия была занята войной с Турцией, Бисмарк возобновил свои предложения России против Франции. Суть этих предложений точно определил Д. А. Милютин, в то время военный министр. Он писал, что Бисмарк «сулил полную поддержку свою России в восточном вопросе, не только дипломатическую, но и материальную, войском и деньгами, если только мы предоставим Германии беспрепятственно расправиться с Францией»⁴. Россия и в этом случае поддержала Францию.

Россия явно не испытывала особого удовлетворения от образования «могущественной Германской империи в центре Европы, провозглашенной 18 января 1871 г. в залах Версальского дворца, на оккупированной германскими войсками французской земле»⁵.

Новая политическая ситуация, создавшаяся в Европе в 70-х годах, приведшая к иной расстановке сил на континенте, заставила Россию оказывать Франции более решительную поддержку, которая к концу века оформилась в виде двойственного союза с последней, а затем и тройственного вкупе с Англией.

В подобной политической и экономической ситуации Франция, стремясь найти выход из положения и вернуть былую популярность в Европе, взялась организовать в центре цивилизованного мира Парижскую всемирную выставку. Приглашение участвовать в выстав-

¹ Всемирная история, М., 1973, с. 85.

² История Франции, М., 1973, с. 470.

³ Там же, с. 472.

⁴ Там же.

⁵ А. З. Манфред. Образование русско-французского союза, М., 1975, с. 4.

ке получили все крупнейшие державы. Особо стоял вопрос относительно Германии, которая сыграла в недавнем прошлом отрицательную роль в жизни Франции. Но, исходя из создавшейся в Европе политической ситуации, председатель бюджетной комиссии палаты депутатов Национального собрания А. Гамбетта, заигрывавший с Бисмарком, «скромно просил участия Германии в международной выставке 1878 г.»⁶. Вполне естественно, что наряду с крупнейшими державами, на выставку была приглашена и Российская империя, которая шла навстречу интересам Франции.

Россия приняла предложение французского правительства об участии во всемирной выставке в Париже 1878 г. Официальная установка России в отношении приглашения участвовать в выставке гласила, что, несмотря на продолжавшуюся войну с Турцией, согласно первоначальному заявлению, примет участие наряду с крупными государствами. Петербург заявил, что неблагоприятные обстоятельства, вызванные войной, возлагают особую обязанность на правительственные лица⁷.

Участие в выставке устраивало Россию по многим причинам. Прежде всего, Россия получала возможность демонстрировать себя на всемирном смотре в острейший период войны с Турцией, доказывая тем самым, что, несмотря на ведение войны, она в состоянии заниматься и мирными делами. Россия была заинтересована своей экспозицией привлечь внимание капиталистов к сырьевым возможностям огромной империи, что в условиях пореформенной России играло для ее дальнейшего экономического развития большую роль. Поэтому Россия усиленно настаивала на участии в выставке ее колониальных окраин. Прежде всего, Петербург был заинтересован в участии Кавказа и Средней Азии, где сталкивались интересы крупных держав Европы.

Особенно Россия желала участия в выставке Кавказа, так как ей во что бы то ни стало хотелось показать всей Европе свое значительное укрепление в крае «различных природных противоположностей и великого хозяйственного и экономического разнообразия», где сложились сложные культурные скрещивания», откуда шла «дорога народных движений из Азии в Европу»⁸. Метрополия была заинтересована в показе «успехов» ее влияния на колонии, где она якобы насаждала все передовое и прогрессивное. Наконец, Россия демонстрировала свое отношение к Франции — организатору выставки, — так как она принимала участие в европейской политической игре.

Именно преследуя эти цели, Россия дала свое согласие на участие во всемирной выставке 1878 г. в Париже. В Петербурге была создана комиссия по участию во всемирной выставке. Председателем комиссии был назначен А. Бутовский — министр финансов, который обратился в кавказскую администрацию с соответствующим приглашением участвовать в выставке и с разъяснением: «произведения Закавказского края не могут быть на этот раз выставлены в виде особого отдела, а подлежать будут распределению по соответствующим группам и классам»⁹.

⁶ А. З. Манфред. Указ. раб., с. 121.

⁷ ЦГИАГ, ф. 241, оп. 3, д. 102, л. 79.

⁸ О. П. Маркова. Россия, Закавказье и международные отношения в конце XVIII в., М., 1966, с. 3.

⁹ ЦГИАГ, ф. 241, оп. 3, д. 102, л. 2.

Петербург настаивал перед кавказской администрацией на не-
пременном участии Кавказа в выставке. В этой настоячивости яв-
но проглядывается цель метрополии в демонстрации колонии.

Как всегда, при организации выставки, на Кавказе была создана
комиссия по оказанию помощи всероссийской комиссии. По просьбе
начальника Управления государственными имуществами на Кавказе,
в адрес кавказского наместника поступили правила проведения вы-
ставки¹⁰.

Комиссия пригласила участвовать в выставке Управление горной
части на Кавказе, но Управление в письме от 30 марта 1877 г. на имя
Д. Т. Карновича сообщило, что «не сможет оплатить экспонаты на
выставку, так как не имеет никаких свободных сумм»¹¹. Далее в
письме указывалось, что Управление считает целесообразным при-
гласить «частных горных промышленников и заводчиков в крае»¹²
принять участие в выставке.

Эриванский губернатор в своей докладной на имя председателя
комиссии сообщил, что ему не удастся привлечь экспонатодателей
«ввиду двух обстоятельств: первое — все начальники уездов теперь
очень заняты передвижениями войск, и второе — в вверенной мне
губернии нет ни одного крупного хозяина, который бы мог, ввиду
личных своих выгод, заинтересоваться выставкой»¹³.

Участие Кавказа в Парижской выставке 1878 г. было затрудне-
но, и все же председатель комиссии по участию России в выставке
в своем письме на Кавказ от 7 июня 1877 г. писал: «Условия, в кото-
рых находится в настоящее время этот край, к несчастью, действи-
тельно неблагоприятны. Я не теряю однако надежды, что Вам удаст-
ся привлечь на выставку представителей наиболее значительных ме-
стных производств. Такие произведения, как, например, местные шел-
ковые и шерстяные ткани, кожаные и шорные изделия весьма же-
лательно иметь на выставке»¹⁴.

Действительно, события русской-турецкой войны и крайне тяже-
лое положение экономики губернии вряд ли могли бы в какой-то сте-
пени способствовать расширению экспозиции Кавказа на парижской
выставке. Ссылаясь на войну, управляющий Сухумским отделом так-
же отказался от участия в выставке. В комиссию он сообщил: «вви-
ду настоящего тревожного времени, население края не в состоянии
представить что-либо на учреждаемую в Париже всемирную вы-
ставку»¹⁵.

Кавказский музей и Публичная библиотека являлись постоянны-
ми участниками выставок, проводимых в XIX веке. Комиссия по уча-
стию Грузии в парижской выставке пригласила музей и библиотеку
принять участие в выставке. Директор этого просветительского учреж-
дения Радде 2 мая 1877 г., сетуя на недостаточную рьяность устраи-
телей выставки, направил в комиссию письмо, в котором сообщил
следующее: «Кавказский музей участвовал до сих пор на Московской
(1872 г.) и Венской (1873 г.) выставках, выставляя при этом более

¹⁰ ЦГИАГ, ф. 241, оп. 3, д. 102, лл. 2—5.

¹¹ Там же, л. 13.

¹² Там же.

¹³ Там же, лл. 15—16.

¹⁴ Там же, л. 62.

¹⁵ Там же, л. 18.

или менее ценные коллекции предметов этнографических и из области естествознания. Вследствие небрежности довольно значительная часть этих предметов была утеряна»¹⁶.

Экспонатодатели в ряде случаев отказывались участвовать в выставке, т. к. несмотря на заверения устроителей выставок о выплате потраченных на изготовление экспонатов средств, были случаи, когда деньги за приобретение экспонатов не выплачивались выставочными комиссиями. Так, например, Дербентская городская полиция потратила 119 рублей 50 копеек на приобретение экспонатов для Тбилисской выставки сельского хозяйства 1869 г. И несмотря на то, что канцелярия Дербентской городской полиции два раза обращалась о возмещении истраченных денег, положительного результата она добиться не сумела¹⁷.

Далее Радде отмечал, что успех кавказских экспонатов мог быть определен, если бы Кавказ имел свой отдел. Радде высказал мнение, что без соответствующего финансирования музей вряд ли сможет составить новую коллекцию местного производства, имея в виду шелковые и шерстяные ткани, паласы, ковры, металлическую домашнюю посуду. Отмечая высокие художественные достоинства перечисленных экспонатов, Радде сообщал комиссии: «Означенные предметы в некоторых отношениях отличаются высшими качествами от подобных же предметов европейского изделия. Выработывавшийся в течение тысячелетия вкус сохранился как то относительно узора, так то и общей формы; этот вкус действительно присущ нации; он развился постепенно и установился на известных типичных формах. Отсюда появляется та замечательная простота форм и поражающее достоинство ансамбля»¹⁸.

Финансирование Кавказа для участия в парижской выставке 1878 года, как и предыдущих кампаний по участию во всероссийских и международных экспозициях, проходило в довольно сложных условиях. Петербург сообщил кавказской комиссии, что средства на укомплектование экспонатов необходимо изыскивать из внутренних ресурсов¹⁹.

Трудно было изыскать эти средства в скудной казне Кавказа и обществ, привлеченных к составлению кавказской коллекции, так как, по определению подготовительной комиссии, требовалось до двух тысяч рублей²⁰.

Учитывая, что Петербург был заинтересован в демонстрации кавказских возможностей на всемирной выставке, специальным разрешением министра финансов империи Кавказу было выделено 1000 руб.²¹

Несмотря на то, что финансирование кавказской комиссии все же разрешилось не самым худшим образом, собрать экспозицию было чрезвычайно трудно не только потому, что экспонатодатели не надеялись получить свои экспонаты обратно. Пассивность кавказских предпринимателей в участии в парижской всемирной выставке была вызвана тем, что Кавказ в момент подготовки к выставке был втянут в русско-турецкую войну 1877—1878 гг., и эта причина пас-

¹⁶ ЦГИАГ, ф. 241, оп. 3, д. 102, л. 19.

¹⁷ Там же, д. 128, л. 1.

¹⁸ ЦГИАГ, ф. 241, оп. 3, д. 102, лл. 19—21.

¹⁹ Там же, лл. 52—54.

²⁰ Там же, л. 72.

²¹ Там же, л. 78.

сивности отмечалась как местной администрацией, так и петербургскими организаторами выставки.

Сознавая всю сложность положения Кавказской вспомогательной комиссии по составлению экспозиции края, в Петербург сообщалось, что в связи с создавшейся ситуацией на Кавказе, вряд ли сможет край принять серьезное участие в выставке, но петербургскому комитету было указано приложить все усилия для того, чтобы край был представлен на всемирной выставке. 23 сентября 1877 г. наместником было получено письмо, в котором, в частности, указывалось: «К сожалению, с того времени²² обстоятельства не приняли такого оборота, чтобы можно было ожидать более благоприятного в том отношении изменения. При таком положении дела необходимо прилагать особые старания, дабы иметь на выставке хотя некоторых представителей Закавказского края»²³.

Петербург вновь настаивал: «было бы вполне желательно иметь, по крайней мере, образцы местных произведений, в особенности таких, как кавказские шелка, которые могли бы занять на выставке почетное место»²⁴.

Откликаясь на повторное письмо из петербургской комиссии, инспекторам сельского хозяйства на Кавказе, начальникам уездов Шушенского, Нухинского, Шемахинского, Ахалцихского, Горийского, Карталинского и другим было направлено письмо, в котором сообщалось: «Несмотря на продолжавшуюся войну России с Турцией, объявленная французским правительством всемирная выставка в Париже в будущем году должна осуществиться в полной. Согласно первоначальному заявлению нашего правительства Россия примет участие наряду с первостепенными государствами. Неблагоприятные же обстоятельства, обусловленные войною, возлагают особую обязанность на правительственных лиц»²⁵.

Инспектор призывает кавказских предпринимателей приложить все старания, чтобы участие России в выставке отличалось и обилием предметов производств и отборным их качеством. В своей информации он доводит до сведения местных властей, что в Тбилиси было разрешено устроить сборный пункт для экспонатов и что министром финансов было выделено 1000 рублей на упаковку и отправку экспонатов в Петербург²⁶.

В начале 1878 г. председатель комиссии по участию России в парижской выставке А. Бутовский настаивал не только на посылке в Париж экспонатов, но и на информации относительно количества их производства и данных о производителях. В письме сообщалось: «было бы весьма желательно, дабы иметь на выставке настоящих экспонатов, а не безымянные лишь образцы, отправить по возможности только произведения, лишь самими заявивших желание участвовать в выставке, с обозначением, притом, фамилии и фирмы экспоната и с прибавлением надлежащих сведений относительно самого производства»²⁷.

²² Имеется в виду письмо от 7 июня 1877 г.

²³ ЦГИАГ, ф. 241, оп. 3, д. 102, л. 70.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же, л. 79.

²⁶ Там же, л. 79.

²⁷ Там же, л. 80.

В этом же письме А. Бутовский сообщает Д. К. Морозу — председателю кавказской комиссии, что по желанию экспонентов их экспонаты могут быть проданы или возвращены обратно. Тут же сообщалось, что все экспонаты должны быть доставлены в Петербург не позднее 1 февраля 1878 г.²⁸

Кавказской комиссии не удалось полностью выполнить задачу, поставленную перед ней А. Бутовским. В письме от 17 февраля 1878 г. Мороз сообщал в Петербург, что, несмотря на большую работу, сделанную для укомплектования закавказских экспонатов для парижской выставки, к сожалению, не удалось добиться особых результатов. Объясняет он это тем, что местные жители никак не заинтересовались выставкой, мотивируя, «что теперь не до выставки, что они не могут приготовить желательного качества предметы производства»²⁹.

Председателю петербургского комитета по участию России в выставке постоянно докладывалось о состоянии дел по подготовке Кавказа ко всемирному смотру. Так, 6 октября 1877 г. ему сообщалось, что на Кавказе уже собран ряд экспонатов, число которых со временем будет расти. Петербургу сообщалось также о том, что местных организаторов беспокоила дальнейшая судьба экспонатов, так как экспоненты требовали гарантий сохранности своих изделий и их возвращения.

Председатель кавказской комиссии, несмотря на обнадеживающее сообщение, все же отмечал в своем сообщении, что вряд ли можно было рассчитывать на какое-либо заметное участие Закавказья в выставке. Объясняя причину неполного участия Кавказа в выставке, председатель кавказской комиссии писал: «Такое положение объясняется главным образом современным состоянием края и трудностью транспортировки»³⁰.

Несмотря на большие трудности по составлению коллекции для описываемой выставки, все же кавказской комиссии удалось получить из разных областей края немалое количество экспонатов. Из Тифлисской губернии был послан ряд промышленных и ремесленных изделий, хотя сам губернатор ранее выражал сожаление, сообщая вспомогательной комиссии, что жители, представители торговли, промышленного и ремесленного сословия вряд ли примут участие в выставке³¹. В частности, из губернии на выставку были посланы следующие экспонаты: серебряная спичница, ручная пайка и одна дюжина кожаных козырьков, медная тарелка и кастрюля, лошадиная уздечка и задвижки дверная и оконная, домашние туфельки, башмаки, пара мужских сапог и пара домашних ботинок европейского образца, войлок, крестьянское сукно, табак (дикорастущий, морозостойчивый), лен³².

На выставку в Париж была послана коллекция минеральных вод, а также сообщения о лечебных заведениях Кавказа³³. Значительна была коллекция произведений ахалских ремесленников. Среди предметов, представленных ими для всемирной выставки, были: ко-

²⁸ ЦГИАГ, ф. 241, оп. 3, л. 102, лл. 81—82.

²⁹ Там же, л. 99.

³⁰ Там же, л. 71—72.

³¹ Там же, л. 83.

³² Там же, лл. 73—76.

³³ Там же, л. 84.

жа, сафьян, замша, лайка, обувь, музыкальный инструмент (сантур), шелковые нитки и пояса местного орнамента, фреска турецкая с золотым украшением, турецкая чадра, филигранные работы по серебру. Из города Нухи на выставку были отправлены вышивки по сукну, шерстяные шали, шелковые и шерстяные паласы³⁴.

В Петербург на сборный пункт для отправки в Париж были посланы мука, фотографические снимки видов азиатской Турции, вино³⁵.

Из Эриванской губернии в парижской выставке принял участие всего один житель города Ордубата Б. Бабаев, отправив 26 мотков шелка³⁶.

Кроме товаров производства местных ремесленников и производителей на выставки часто посылались фотографические снимки, отображающие виды края, сцены из жизни местных жителей и типы кавказских национальностей. В Париж была послана большая фотоколлекция³⁷, выполненная Д. Л. Никитиным, который находился при главнокомандующем на Кавказе, и фотографом Ермаковым.

Участие Кавказа в Парижской всемирной выставке не отличилось большим обилием наград. По архивным данным, на выставке были отмечены тифлисский виноторговец П. П. Макаров, производитель из Тифлиса И. М. Мирзоев, награду за кахетинское вино также получил петербургский виноторговец М. Г. Согомонов, участвующий в выставке от имени Кавказа³⁸.

Оценивая участие Кавказа в парижской всемирной выставке 1878 года, необходимо отметить, что, несмотря на то, что Кавказ на предыдущих выставках был представлен довольно широко и имел богатый опыт участия в крупных выставках, на этот раз он не сумел продемонстрировать себя в достаточной степени, так как этому помешала русско-турецкая война 1877—1878 гг., которая отвлекала администрацию от контроля над организацией выставки и не давала ей возможности в достаточной степени финансировать вспомогательную комиссию для составления коллекции. Сами экспонаторы также не проявляли активности, ссылаясь на создавшееся положение, и поэтому полезная отдача от их участия в выставке все же была не очень значительна из-за медлительности царского бюрократического аппарата, не проявляющего достаточного интереса к активизации промышленного производства на Кавказе.

Участие в выставке в условиях войны не могло быть достаточно емким, но Россия именно в этом положении хотела показать Кавказ как свой форпост на Ближнем Востоке.

Кавказ во всемирной парижской выставке 1878 г. был представлен довольно бледно, но он сумел частично удовлетворить устроителей выставки, так как продемонстрировал крепкую позицию России в Закавказье. Это стало весомым моментом в той борьбе, которую Россия вела в этот же период в Сан-Стефано и на Берлинском конгрессе, где она скрепила договорными статьями свой приоритет на Кавказе.

Представил Отдел новой истории Грузии Института истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили АН ГССР

³⁴ ЦГИАГ, ф. 241, оп. 3, д. 102, л. 69.

³⁵ Там же, л. 97.

³⁶ Там же, л. 86.

³⁷ Там же, лл. 98, 102, 104.

³⁸ Там же, л. 105.

ლეილა წამათელი

მცირეაზიელ (კონსტანტ) ბერძენთა გადმოსახლების
და რეპატრაციის ისტორიიდან

ბიზანტიის იმპერიის დაცემა კავკასიისათვის და კერძოდ საქართველოსათვის დიდი თავზარი იყო. იგი თურქთა შემოსევის მრისხანე მომასწავებლად იქცა. საქართველოსათვის და სომხეთისათვის, ისევე როგორც რუსეთისათვის, რელიგიური ერთობით სტიმულირებულ კულტურულ კავშირს ბიზანტიასთან პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ჰქონდა.

კონსტანტინეპოლისა და ბიზანტიური ცივილიზაციის უკანასკნელი კერების დაღუპვამ ბოსფორსა და პელოპონესზე შეწყვიტა ყოველგვარი ოდინდელი კულტურული ურთიერთობა. იწყება თვით ბერძენთა მიგრაცია, მასიური გადასახლებები გაპარტახებული ქვეყნიდან. ბერძნული მიგრაციის ძირითადი ტალღა დასავლეთისაკენ, კერძოდ იტალიისაკენ წარიმართა, რომელთანაც ჯერ კიდევ იყო საზღვაო კავშირი. იქ მიეშურებოდნენ გამოჩენილი მეცნიერები, მხატვრები, პოლიტიკოსები, სასულიერო წოდების წარმომადგენლები. აუხაზლათრებელი ზარალი მოუტანა ბერძნებსა და ბალკანეთის ნახევარკუნძულის სხვა ხალხებს თურქულმა დაპყრობამ. თურქეთის არმიის შეჭრა ყოველთვის მოსახლეობის მასობრივ განადგურებასთან, ტყვეობასთან იყო დაკავშირებული.

„პოსტოს ბერძნები საზოგადოდ და სახელდობრ ტრაპიზონისა ერთ საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში მონაცვლეობით განიცდიდნენ სიმშვიდესა და ღირბევას... მრავალმა ხალხურმა სიმღერამ შემოგვიანახა მოგონება იმ თავისუფალი ბერძნული თემისა, რომელიც ხშირად წარმატებით იბრძოდა ოსმალთა წინააღმდეგ. ოსმალები დაფუძნებული იყვნენ ტრაპეზუნდში და მიიჩნევდნენ მას ქრისტიანული ქვეყნებისაკენ მიმავალ მთავარ ხიდად“¹ — წერდა ემილ ჟანსენი თავის Trébizonde en Colchide-ში.

ოსმალეთის მთავრობა ხელს უწყობდა მცირე აზიიდან კოლონისტების გადასახლებას დაპყრობილი ქვეყნების ქალაქებში და მალე მოხდა ისე, რომ ამ ქალაქებში თურქული მოსახლეობა სჭარბობდა ადგილობრივს.

სოფლის მოსახლეობა ორმაგ ჩაგვრას განიცდიდა: თურქებისა და თურქული ორიენტაციის მქონე საკუთარი ფეოდალებისაგან, რომლებმაც თურქეთის მხარეზე იმთავითვე გადასვლით ასიმილაცია განიცადეს, ისლამის მიღების შემთხვევაში — კი დაწინაურდნენ და თურქულ სახელმწიფოში მაღალი პოსტები მოიპოვეს.

მძიმე მდგომარეობაში ჩავარდნილი ქრისტიანი ბერძნები იძულებულნი იყვნენ თავისი თავი მაჰმადიანად გამოეცხადებინათ. მიცვლებულებს მაჰმა-

¹ E. Janssens, Trébizonde en Colchide, s. a. Tome XV, გვ. 170.

დიანთა სასაფლაოზე მარხავდნენ, მეჩეთებში დადიოდნენ, ფარულად კი ქრისტიანობას იცავდნენ. ბევრი ბერძენი დამოუკიდებლობისათვის და თავისუფლებისათვის ბრძოლის სურვილით იყო გამსჭვალული. თურქეთის ბატონობამ ყოფილი ბიზანტიის იმპერიის, ბალკანეთის ნახევარკუნძულისა და სლავური ქვეყნების ხალხთა მასების გამაოგნებელი მოძრაობა გამოიწვია.

ოთხი საუკუნის მანძილზე თურქები უპირატესად მცირე აზიაში ცხოვრობდნენ. აზიური თურქეთი, მიუხედავად მცირე მოსახლეობისა, მაინც მუსლიმან-ფანატიკოსთა ძალიან მჭიდრო ბირთვს ქმნის, რომელიც თურქულ ერს განეკუთვნება.

ფრ. ენგელსი წერს: „12 მილიონი სლავი, ბერძენი, ვლახი, არნაუტი, (ალბანელთა თურქული სახელწოდება) ერთ მილიონ თურქთა ქვეშევრდომობაში იმყოფება...“

თურქი განეკუთვნება პრივილეგირებულ რელიგიას და ეროვნებას, მხოლოდ მას აქვს უფლება ატაროს იარაღი, და თვით უდიდებულესი ქრისტიანი ვალდებულია, დაბალი წოდების თურქთან შეხვედრისას დაუთმოს გზა². მაგრამ „ცენტრალური ე. ი. თურქული მთავრობის ხელისუფლება წლით-წლობით სუსტდება აჯანყებებით ქრისტიანულ პროვინციებში, რომლებიც არც თუ ისე წარუმატებლობით თავდება პორტას (თურქეთის მთავრობის) სისუსტისა და მეზობელი ქვეყნების ჩარევის გამო“³.

თურქეთის მთავრობა მკაცრად ეკიდებოდა თავის ქრისტიანებს, რომლებიც იძულებული ხდებოდნენ დაეტოვებინათ თავისი ადგილსამყოფელი და კავკასიისაკენ, რუსეთისაკენ წასულიყვნენ, მაგრამ რუსეთი არამც თუ არ ასარულებდა ბალკანეთის ქრისტიანთა მფარველის როლს, არამედ თურქებთან ურთიერთობის გაუარესების გამო, თავდაპირველად ქრისტიან-ლტოლვილებს არ აძლევდა გადმოსახლების უფლებას.

მოსალოდნელი იყო რუსეთისა და თურქეთის ახალი შეჯახება.

ეკატერინე II-მ კარგად აუღო ალღო რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობას და შეძლებისდაგვარად რუსეთის სასარგებლოდ მოქმედებდა. ეკატერინე II-ის მთავრობამ თურქეთთან ბრძოლისას მიიზიდა ბალკანეთის ქრისტიანებიც.

თურქეთი გრძნობდა შავი ზღვის დაკარგვისა და ქრისტიანების მისი ქვეშევრდომობიდან გამოსვლის საშიშროებას და განაგრძობდა მზადებას ახალი ბრძოლისათვის.

ხშირი იყო თურქების თავდასხმა სომხეთ-საქართველოსა და რუსეთის საზღვრებზე.

XVIII ს-ის დასასრულიდან ქრისტიან ბერძენთა შორის განსაკუთრებით შესამჩნევი ხდება მღელვარება და აშკარა უკმაყოფილება თურქეთის მთავრობის პოლიტიკის გამო, ამიტომ ხელისუფლება იძულებულია მათ განსაკუთრებით ადევნოს თვალყურით.

XIX ს-ის დასაწყისში რუსეთი შავი ზღვის სანაპიროს ეუფლება და აღდგნა, თურქეთის უახლოესი მეზობელი ხდება. რუსეთ-თურქეთის ურთიერთ-ვაჭრობის საკითხი მოწესრიგდა. რუსეთის გემები შავი ზღვის მეშვეობით თურქეთის საზღვრებამდე აღწევდა. დროებით ჩამოვარდნილ სიმშვიდეს და-

² К. Маркс И. Ф. Энгельс, сочинения М., 1957, т. IX, Британская Поли-
 тика—Дизраэли—Эмигранты. Мадзини в Лондоне. Турция гл. 5.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, дасახ. თხზულებანი, გვ. 6.

სავლეთ-ევროპის სახელმწიფოები უშლიან ხელს და უკვე XIX ს-ის დასაწყისშივე თურქეთი თანდათან ევროპული ქვეყნების მფარველობის ქვეშ ექცევა⁴.

თურქეთის ქრისტიანთა მდგომარეობა კიდევ უფრო უარესდება, იზრდება ოპოზიციური განწყობილებაც, დამოუკიდებლობის სურვილიც. მოწინავეთა რიგში, რა თქმა უნდა, ბერძნები იყვნენ, რომლებიც სათავეში უდგებოდნენ მასიურ აჯანყებებს. თურქეთი აჯანყებულებს მკაცრად უსწორდებოდა⁵.

რუსეთის მეფემ ნიკოლოზ I-მა გადაწყვიტა პეტრე I-ისა და ეკატერინე II-ის პოლიტიკა გაეგრძეინა და ბერძნებს მიმხრობოდა.

1828 წლის გაზაფხულს დაიწყო რუსეთ-თურქეთის ომი. ბრძოლა მიმდინარეობდა დუნაის იქით და კავკასიაში. თურქთა ქალაქების სიძლიერის მიუხედავად გენ. პასკევიჩმა თურქეთის რამდენიმე ციხე-სიმაგრე და ერზერუმი ხელთ იგდო. 1828—29 წწ. აღრიანოპოლის ზავის მიხედვით, რუსეთმა თავისი ტერიტორიები გააფართოვა: წაიწია ევროპაში მდინარე პრუტსა და დუნაიშლდე, კავკასიაში მოპოვებული მიწები — კი ქართულ გუბერნიაში შევიდა. თავის მხრივ, თურქეთს სრუტეები უნდა თავისუფალი ჰქონოდა ევროპის-სათვის, საბერძნეთმა კი — მთლიანი დამოუკიდებლობა მიიღო 1830 წლის თებერვალში.

ამავე ზავის მიხედვით რუსეთმა დათმო ერზერუმის ვილაიეთში მოპოვებული ადგილები, რის გამოც გაურკვეველ მდგომარეობაში ჩავარდა ადგილობრივი მოსახლეობა, რომლის ნაწილიც ომის დროს რუსეთს ემხრობოდა და რეალურ დახმარებასაც უწევდა. მოსალოდნელი იყო ისევ ხოცვა-ჟლეტა, ადგილობრივმა ბერძნებმა აღძრეს შუამდგომლობა მთავარსარდალ გრაფ პასკევიჩის წინაშე მათი რუსეთში გადასახლების შესახებ. თხოვნა შეწყყნარებულ იქნა. დაარსდა — „თურქეთიდან ქრისტიანთა გადმოსახლების კომიტეტი“, რომელმაც ამ ბერძნებს ფულადი დახმარება აღმოუჩინა და სატრანსპორტო საშუალებითაც უზრუნველყო⁶.

ბერძნები უმაღლეს ტოვებდნენ თავიანთ ტერიტორიებს, მაშინ როცა სხვანი სომხები და ქართველი კათოლიკეები, თავისი სურვილით აუჩქარებლევ ემზადებოდნენ ახალი ადგილების დასაყავებლად. მათ თითქმის 8 თვე ჰქონდათ თავისი მიზნების გახსახორციელებლად.

პირველი წყება ბერძენი კოლონისტებისა თურქეთიდან წალკისაკენ დაიძრა 1829 წლის დამლევს. მათ ყარსსა და გუმრის მიაშურეს.

ამის შემდეგ თურქეთის მრავალი სოფლიდან წამოვიდა ბერძენული და სომხური მოსახლეობის უმეტესობა. წალკის ეს ადგილები იმ ხანებში თითქმის სრულიად ცარიელი იყო: XVIII საუკუნიდან მოსახლეობას ეს ადგილები თანდათან მიუტოვებია⁷.

წალკის მიდამოების დაცარიელებულ სოფლებს გადმოსახლებული ბერძენები დაეპატრონენ და ბევრ მათგანს თავიანთი სოფლების სახელები უწო-

⁴ Ю. С. Ильин, Россия и Турция, М., 1914, გვ. 24.

⁵ Шеремет, Турция и Адрианопольский мир 1829 г., М., 1975, გვ. 8.

⁶ Шеремет, указ. сочинения, გვ. 185

⁷ სიმ. ყაუხჩიშვილი, ბერძნების დასახლების ისტორია საქართველოში, ქუთაისის ა. წულუკიძის სახ. პედ. ინსტიტუტის შრომები, ტ. IV, 1942, გვ. 229.

დეს. ხოლო სადაც ადგილობრივი მოსახლეობა ჯერ კიდევ იყო, დარჩა ძველი ტოპონიმი.

გენერალმა პასკევიჩმა დაამტკიცა დებულებები იმის შესახებ, თუ როგორ უნდა დაესახლებინათ ლტოლვილნი: სოციალური წარმოშობისა, ხელობისა და სარწმუნოების მიხედვით. ხშირ შემთხვევაში ეს დებულებები უგულვებელყოფილი იყო, რაც ახალ მოსახლეობაში იწვევდა უკმაყოფილებას. გადმოსახლებულებს პირველ ხანებში, მართლაც, ძალიან უჭირდათ: უსახლკარობასა და შიმშილს განიცდიდნენ, რამაც განაპირობა ახალმოსახლეთა მოძრაობა ერთი სოფლიდან მეორეში უკეთესის ძიებაში.

ევროპული ქვეყნების ნდობის მოსაპოვებლად, 1840 წელს მიღებულ იქნა ლონდონის ტრაქტატი, რომლის მიხედვით რუსეთმა უარი სთქვა თურქეთის შინაგან საქმეში ჩარევის უფლებაზე. ამის შემდეგ თურქეთის ქრისტიანებზე ერთობლივი მფარველობა დაწესდა: რუსეთის, ინგლისის, ავსტრიის, პრუსიისა და შემდგომში საფრანგეთისაც. რუსეთმა უარი განაცხადა სამხედრო გეშთათვის სრუტეების თავისუფლებაზე. ბოსფორი, ისევე როგორც დარდანელი, ახლა დახურულ სრუტედ იქცა. ამგვარად რუსეთმა თურქეთის ქრისტიანთა დაცვის ისტორიული საქმე მთელ ევროპულ დიპლომატიას გადასცა.

XIX ს-ის მეორე ნახევრისათვის რუსეთის გავლენა თურქეთში შეიცვალა ინგლისის პოლიტიკური გავლენით, რომელიც თურქეთში თავისუფლად მბრძახებლობდა. რუსეთის დიპლომატია საერთაშორისო ასპარეზზე თავისი მდგომარეობის ამალგებისათვის ცდილობდა ჩარეულიყო „წმინდა მიწის“ საქმეებში, რათა მართლმადიდებლურ სამღვდელოებას დაებრუნებინა ბეთლემის ციხის გასაღები, რომელიც თურქებმა კათოლიკეებს გადასცეს. ეს გასაღები მხოლოდ საბაბი იყო 1853 წ. რუსეთ-თურქეთის ომისა, რომელშიც 1854 წელს ჩაერთო ინგლისი, საფრანგეთი და შემდგომში სარდინიაც.

ამგვარად რუსეთს ომის მეორე ნახევარში კოალიციასთან მოუხდა ბრძოლა⁸. ეს დიდი ომი ცნობილია „აღმოსავლური ომის“ ან „ყირიმის ომის“ სახელწოდებით.

ვიდრე რუსეთ-თურქეთის ომში სხვა სახელმწიფოები ჩაებმებოდა, რუსეთმა რამდენიმე მნიშვნელოვანი გამარჯვება მოიპოვა: აღმირალმა ნახიმოვმა 1853 წლის 18 ნოემბერს თურქეთის მთელი ფლოტი გაანადგურა სინოპთან. ამ გამარჯვების შედეგად თურქეთის თითქმის მთელი სანაპირო რუსეთმა დაისაკუთრა.

1855 წლის 16 ნოემბერს დაეცა მძლავრი თურქული ციხე-სიმაგრე ყარსი.

მიუხედავად ცალკეული გამარჯვებებისა, „აღმოსავლური ომი“ რუსეთისათვის არასახარბიელოდ დამთავრდა. ომმა დააუძლურა რუსეთი და აიძულა იგი დასავლეთ-ევროპის ქვეყნებთან მშვიდობიან მოლაპარაკებაზე წასულიყო.

1856 წლის 30 მარტს, პარიზში, თურქეთის შინაგან საქმეებში ქრისტიანთა სასარგებლოდ რუსეთის ერთპიროვნული ჩარევის უფლება ხელახლა იქნა გაუქმებული.

შექმნილი ვითარების გამო ემიგრანტი-ბერძნები ამ წლებშიც ტოვებდნენ თავის კარ-მიდამოს და ახალი მიწების დაკავებას ცდილობენ.

⁸ Ю. С. Ильин, даახ. ნაშრომი, გვ. 33.

„1864 წლის ზამთარში თურქეთიდან გადმოსახლდა 500 კომლი ბერძენი, რა თქმა უნდა, მთავრობის ნებართვით. ამასთან 200 კომლი წალკაზე გავლით სტავროპოლის გუბერნიისაში წავიდა, ხოლო 300 ბორჯომში, ახალქალაქში, ჯე-ლალოლუსა და გომართში. ამ 300 კომლიდან მეტი წილი ციხისჯვარში და-სახლდა, მეტირე ნაწილი მიქელწმინდაში“⁹ — ვკითხულობთ. ყაუხჩიშვილის გა-მოკვლევაში ბერძენების საქართველოში გადმოსახლების შესახებ.

თურქეთში ჩერქეზების გადასახლების შემდეგ, დიდძალი კოლონისტი მიადგა „თავისუფალ“ შავი ზღვის ოლქს, სადაც უკვე 1868 წლის ბოლოსათვის 200 კომლი ანატოლიელი ბერძენი დასახლდა. ანალოგიური მდგომარეობა იყო აფხაზეთში, იმდროინდელი სოხუმის განყოფილებაში, სადაც 1866 წლის აფხაზ თა აჯანყებისა და აჯანყებულთა გასახლების შედეგად ვრცელი ტერიტორია აღმოჩნდა დაცარიელებული. ბერძენ კოლონისტთა უმრავლესობამ საბინად-როდ სანაპირო რაიონები აირჩია, რადგანაც უმეტესობა მეთევზეობა-მეზღვა-ურობას მისდევდა. თუმცა მასობრივ დასახლებამდე საქართველოში ბერ-ძენი ხელოსნები და ვაჭრებიც მრავლად იყვნენ. ახტალასა და სხვა ადგილებ-ში ერეკლე მეფის დროს მოწვეული ბერძენები ქვისმოღელებად და კალატო-ზებად მუშაობდნენ¹⁰.

ბერძენი კოლონისტები უწყვეტ ნაკადად მიეშურებოდნენ სხვა ქვეყ-ნებისაკენ მომდევნო წლებშიც. ლტოლვა უცხო ქვეყნებისაკენ მასობრივ მოვ-ლენად, სოციალურ და ეროვნულ უბედურებად იყო გადაქცეული. ემიგრან-ტები მიეშურებიან რათა იპოვონ თავისი საბოლოო საცანე.

1875 წელს ბოსნიისა და ჰერცეგოვინაში იფეთქა აჯანყებამ თურქეთის წინააღმდეგ, 1877 წლის გაზაფხულზე — კი დაიწყო რუსეთ-თურქეთის ომი, სადაც რუსეთი თურქთა ბატონობის უღელქვეშ მყოფი სლავების განმანთა-ვისუფლებლად გამოვიდა. რუსეთის არმია ქალაქს ქალაქზე იღებდა, და უკვე კონსტანტინოპოლს უახლოვდებოდა, თურქეთმა ზავი მოითხოვა. 1878 წ. იანვრისათვის თურქეთმა დაკარგა თავისი არმია, ქალაქები: ყარსი და ერზე-რუმი.

1877—78 წ. ომის შედეგად განთავისუფლდნენ ბალკანეთის ქრისტიანები თურქეთის ბატონობისაგან. 1878 წლის 10 თებერვალს რუსეთ-თურქეთის მო-ლაპარაკებით სან-სტეფანოში, თურქეთს ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე თით-ქმის „არ ჩრებოდა ქრისტიანებით დასახლებული მიწები“¹¹. რუსეთმა ყარსის ოლქი მიიერთა. გადმოსახლებულ ბერძენთა დიდმა ნაწილმა ახალი მიწების უწყაოფლობის გამო ყარსს მიაშურა, ალბათ უმრავლესობა იქედან იყო აღრე გადმოსული. 1880—85 წლებში წალკიდან სულ 116 კომლი ბერძენი წავიდა¹². ადგილობრივი ზეპირი ცნობების მიხედვით მოგვიანებით ციხისჯვარში ნაცვლად 150 კომლისა, დარჩა 100 კომლი ბერძენი.

ჟურნალმა „Архивъ Востока“ 1971—1972 წ. 31 ნომერში დაბეჭდა თანამედროვე ბერძნულ ენაზე ისააკ ლაურენტიდის ვრცელი სტატია სათაუ-

⁹ სიმ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, ა. წულუკიძის სახ. ქუთაისის სახ. პედ. ინსტიტუტის შრო-მები ტ. VI, 1946 წ. გვ. 144.

¹⁰ სიმ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 137.

¹¹ Ю. С.- И л ь и н დასახ. ნაშრომი, გვ. 41.

¹² В. Эрик сон, Об условиях быта и санитарного состояния Цалкинских поселений: «Мед. сборник». Кавк. мед. общ. № 61, 1898, გვ. 211.

რით: „კავკასიის ბერძენთა რეპატრიაცია საბერძნეთში 1895—1907 წლებში“. დასაწყისში ავტორი იკვლევს ბერძენთა ტოტალურ გადასახლებას და დამკვიდრებას რუსეთსა და კავკასიაში. მისი გამოანგარიშებით გადასახლებულ პონტოელ ბერძენთა საერთო რიცხვი 650000 აღწევს. ძირითადად ყურადღებას მკვლევარი ბოლო 1876—1884 წწ. გადასახლებას უთმობს. მისი ცნობით, სწორედ ამ გადასახლებამ მნიშვნელოვნად დააცარიელა „ბერძნული ელემენტისაგან“ ქალდის, კოლონის, ნეოკესარიის, თეოპოსუპოლის პროვინციები¹³.

მიუხედავად მთელი რიგი სიძნელებისა, ბერძენმა შეინარჩუნეს ნაციონალური ბერძნული წეობა და კოლორიტი.

პირველი მსოფლიო ომის დროს (1914—1915 წწ) პონტოს ბერძენმა კვლავ მიატოვეს რუსეთ-კავკასიის მიწები. ემიგრანტებს ბიძგი მისცა 1917 წ. რევოლუციამ, რომლის შედეგადაც რუსეთის ფარგლებში შემაგალი ყარსის და არდაღანის ოლქები თურქეთს გადაეცა. ყარსისა და არდაღანის ბერძენთა თითქმის აბსოლუტურმა უმრავლესობამ დატოვა დაკავებული ოლქები. 5 ქალაქი და 80 სოფელი უმალ დაცარიელდა. რეპატრირებულითა უდიდესმა ნაწილმა აშკარად მცირე აზიაში დაბრუნების მაგივრად ჩრდილო-საბერძნეთის სოფლებს მიაშურა.¹⁴

ისააკ ლაურენტიდი აღნიშნავს, რომ ემიგრაციაში ყოფნისას პონტოელებმა გარკვეული ცვლილება განიცადეს, თუმცა შეინარჩუნეს მამაპაპისეული ტრადიციები, მეტ-ნაკლები სიწმინდით დაიცვეს მათი ენა, შეინარჩუნეს ნაციონალური ზნე-ჩვეულებანი, გამოირჩიოდნენ პატრიოტიზმის მკვეთრი გრძნობით. „მართალი ხასიათისა და წესიერებისათვის დღესაც პატივისცემით სარგებლობენ საბერძნეთში.“¹⁵

ამ დიდი გადასახლების მიუხედავად ჯერ მარტო საქართველოს ტერიტორიაზე დარჩენილ ბერძენთა სოფლებისა და დასახლებების რიცხვი არცთუ ისე მცირეა. ადგილობრივი ბერძნები ჩვენშიც გამოირჩევიან თავისი ენის და ტრადიციებისადმი დიდი ერთგულებით და სიყვარულით, მაგრამ ბუნებრივია, რომ უცხოენოვანი გარემო მაინც თავის კვალს ამჩნევს მათ მეტყველებას, ამჟამად საქართველოში ბერძნული სკოლები აღარ არსებობს. ბერძნები ძირითადად ქართულ და რუსულ სკოლებში სწავლობენ, ამდენად ბერძნული ენა, რომელიც მათთვის მხოლოდ საოჯახო ენაა არის, თანდათან ქართული და რუსული ენების ძლიერი ზეგავლენის ქვეშ ექცევა. ამიტომ მათ მიერ დღემდე შემონახულ პონტურ დიალექტში თურქულ-ქართულ-რუსული ენების ელემენტები ჭარბად იგრძნობა.

დღეს ბერძნები ჩვენი ქვეყნის სრულუფლებიანი მოქალაქენი არიან, რომლებიც წარმატებით მონაწილეობენ მეცნიერების და ტექნიკის ყველა სფეროში, თუმცა სოფელ დასახლებებში მაინც შეინიშნება მათი მიდრეკილება სხვადასხვა ტრადიციული ხელობისადმი: ქვის მთლელობა, მკედლობა, დურგლობა და სხვა.

¹³ *Ισ. Λαυρεντιδης. Η κατα το 1895—1907 μετακίνηση Ελλήνων Ποντίων Καντακου εις Ελλάδα. „Αρχαίον Πόντου“ 1971—72, № 31, σελ. 33. 427.*

¹⁴ იქვე. გვ. 515.

¹⁵ იქვე.

Л. С. ЦЕРЕТЕЛИ

ИЗ ИСТОРИИ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ И РЕПАТРИАЦИИ
МАЛОАЗИАТСКИХ (ПОНТИЙСКИХ) ГРЕКОВ

Резюме

В работе рассмотрены некоторые вопросы миграции греков-понтийцев из Малой Азии в начале XIX в.

Из изученных материалов становится ясно, что основной причиной миграции греков-христиан стало притеснение со стороны турецких властей и насильственное обращение их в магометанство.

В конце 1829 года первая волна греков-колонистов из Турции двинулась по направлению к поселку Цалка. Обосновавшись здесь в деревнях, греки-понтийцы дали им названия своих бывших деревень в Турции. После Крымской войны часть греков-эмигрантов, благодаря помощи европейских государств, а также России, вновь приняла христианство.

В последующие годы греки-колонисты нескончаемым потоком устремлялись в другие страны, что приняло массовый характер и как бы стало социальным и национальным горем.

В поисках постоянной обители греки-понтийцы осели и в других областях Грузии, но по объективным причинам многие из них в период 1876—1884 и 1914—1915 гг. оставили еще не обжитые места и вновь переселились в северные районы Греции.

Несмотря на это, в Грузии насчитывается достаточное количество оставшихся греков-понтийцев, язык и этнография которых ждет заинтересованного исследователя.

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა.

პურამ პატალია

XIII საუკუნის ინგლისელი ჰერონისტების ჯოგირთი ცნობა
საქართველოს შესახებ

შუა საუკუნეების ინგლისელი ავტორების ცნობები საქართველოს შესახებ მეტად იშვიათია. ამ იშვიათ გამოწვევას განეკუთვნება XIII ს-ის ინგლისელი ჰერონისტების—ბართლომე ინგლისელი (Bartlomeus Anglicus), მათე პარიზელის (Mattheus Parisiensis) და როჯერ ბეკონის (Roger Bacon) ცნობებიც¹, რომლებიც ჯერჯერობით არ ფიგურირებენ ჩვენს ისტორიოგრაფიაში, არ არიან მეცნიერულ მიმოქცევაში.

აქედან პირველი, ბართლომე ინგლისელი (ცხოვრობდა დაახლ. 1190—1250 წწ), ფრანკისკიანელი ორდენის ბერი, რომელიც 1230 წლიდან გერმანიაში მოღვაწეობდა, ავტორია თხზულებისა—„საგანთა თვისებების შესახებ“ (De Proprietatibus Rerum)², რომლის წერა მას დაუსრულებია დაახლოებით 1250 წელს³ ამ თხზულებიდან განსაკუთრებით საინტერესოა გეოგრაფიული ნაწილი, რომელიც საკმაოდ დიდ ინფორმაციას აწვდის მკითხველს ცალკეული ქვეყნებისა და ხალხების შესახებ.

სამწუხაროდ, ეს არ ითქმის ინფორმაციის იმ ნაწილზე, რომელიც საქართველოს ეხება. იგი არც ორიგინალობით გამოირჩევა. ავტორი კეთილსინდისიერად სარგებლობს აღრეული შუა საუკუნეების აღიარებული ავტორის ისიდორე სევილიელის⁴ მონაცემებით, იგი წერს: „იბერია — ეს ოლქია აზიაში პონტოს ახლოს, მეზობელი სომხეთისა. იქ იზრდება ბალახები, რომლებიც სასარგებლოა ნაყენებისათვის, როგორც ისიდორე ლაპარაკობს XV წიგნში“⁵. ასეთია ის ფრაგმენტი, სადაც ავტორი კმაყოფილდება საქართველოს გეოგრაფიული

¹ მოხსენებულ ავტორთა ცნობებს ჩვენ პირველად გავეცანით ვ. ი. მატუზოვის წიგნში—«Английские средневековые источники IX—XIII вв.», რომელიც გამოცემულია მოსკოვში 1979 წელს, გამოცემლობა „ნაუკას“ მიერ. სწორედ ამ წიგნმა გვიბიძგა გავცნობოდი ჩვენთვის საინტერესო ცნობებს ორიგინალში.

² სხვათაშორის, ამ თხზულების უიშვიათესი ეგზემპლარი (ალბათ, ერთადერთი საბჭოთა კავშირში), გამოცემული ნიურნბერგში 1492 წელს, ინახება მოსკოვის სახელმწიფო ისტორიულ ბიბლიოთეკაში.

³ В. Н. Матузова, Английские средневековые источники IX—XIII вв., გვ. 69.

⁴ ისიდორე სევილიელი (Isidorus Hispalensis) მცხოვრები დაახლ. 560—636 წწ. ესპანელი საეკლესიო მოღვაწე (599 წლიდან სევილიის ეპისკოპოსი იყო) და მეცნიერი, ავტორი „ეტიმოლოგიებისა“ (Etymologiarum sive originum libri XX).

⁵ Bartholomaeus Anglicus, De proprietatibus rerum, Apud A. Koburger, Nurembergi, 1492, lib. XV, cap. LXXVII: «Hiberia est regio in Asia iuxta Pontum Armeniae iuncta. In hac nascuntur herbae quae utiles sunt tincturae, ut /di/ cit/ Ysidorus/ libro/ XV». ამ ტექსტში, როგორც ვ. მატუზოვა შენიშნავს, დაშვებულია მცირე უზუსტობა.

მდებარეობის მითითებით და იმის აღნიშვნით, რომ იქ იზრდება სხვადასხვა სა-
მკურნალო ბალახები⁵.

მართალია, ეს ტექსტი რაიმე სიახლეს არ შეიცავს ჩვენთვის, მაგრამ მა-
ინც მნიშვნელოვანია, რამდენადაც საქართველოს შესახებ სათანადო ცნობებს
აწვდის XIII ს-ის ინგლისსა და მთელ ევროპას. ამასთანავე, ავტორები (ისი-
დორე სევილიელი და ბართლომე ინგლისელი) პირველად შემოდიან ჩვენს
ისტორიოგრაფიაში.

სხვათაშორის, ბართლომე ინგლისელი თავის მკითხველს მოუთხრობს კავ-
კასიის მთისა და ამ მთის სახელწოდების ეტიმოლოგიის შესახებაც: „კავკასია—
აღმოსავლეთის მთა, რომელაც გადაჭიმულია ინდოეთიდან ტავრამდე⁶, როგორც
ისიდორე ლაპარაკობს,—წოდებულია მრავალი სხვადასხვა ხალხის მიერ
სხვადასხვა სახელწოდებით. აქი იქ, სადაც აღმოსავლეთით იგი ყველაზე უდი-
დეს სიმაღლეს აღწევს, განსაკუთრებული სითეთრის (თოვლის) გამო იწოდება
კავკასიად. რადგან აღმოსავლურ ენაზე „კავკასია“ ნიშნავს „სითეთრეს“. აი,
რატომაა, რომ ის მთებიც, რომლებიც განლაგებულია ამ მთის გვერდით, წოდე-
ბულია კროხასიად. აქი ახაზისი მათთან ნიშნავს „სითეთრეს“ ანუ „თოვლს“,
როგორც ისიდორე ლაპარაკობს⁷. ამგვარად, ბართლომე ინგლისელის ცნობით,
მთის მრავალ სახელწოდებათა შორის ყველაზე გავრცელებული ყოფილა „კავ-
კასია“. ავტორი არ მიუთითებს კონკრეტულად თუ რომელი აღმოსავლური ენი-
დანაა ეს სახელწოდება შემოსული. მაგრამ ეს, ადვილი გასარკვევი სდება, თუ
კარგად ჩავუყურებთ ბართლომე ინგლისელს მიერ გამოყენებულ წყაროს.
ჩვენ მხედველობაში გვაქვს ისიდორე სევილიელის „ეტიმოლოგიებში“ მოცე-
მული ცნობა⁸, აგრეთვე, ამ ცნობის პირველი წყარო—პლინიუს უფროსის მო-

ნაცვლად „ეტიმოლოგიების“ XIV წიგნისა, მითითებულია XV წიგნი (B.- Матузова, და-
სახ. ნაშრომი, გვ. 91).

⁵ მოყოლებული მედვას დროიდან ბერძენ და რომაელ ავტორებს არაერთი ცნობა აქვთ კოლ-
ხეთსა და ბებრიაში გავრცელებული სამკურნალო მცენარეების შესახებ (იხ. მ. შენგელია,
უძველესი კოლხურ-ბებრული მედიცინა, თბ., 1979).

⁶ „ტავრი“—ბერძნული სახელწოდებაა აზიის მთების იმ ჯაჭვისა (ე. ი. კავკასიისა), რომელ-
საც ბერძენი ავტორების ცნობით, გავრცელება აქვთ აღმოსავლეთში ინდოეთის ზღვამდე. „თუ
გავემართებით აღმოსავლეთში პირკანის ზღვიდან (ე. ი. კასპიის ზღვიდან,—გ. კ.), —წერს სტრა-
ბონი,—მაშინ მარჯვნივ იქნებიან მთები, რომლებიც გადაჭიმულია ინდოეთის ზღვამდე. ბერ-
ძნებთან ისინი იწოდებიან „ტავრად“ (Страбон, География, в 17 книгах, М., 1964,
წიგნი XI, გვ. 510).

⁷ Bartholomaeus Anglicus. De proprietatibus rerum, lib. XIV, cap. V: «Caucasus est
mons orientalis ab India usque ad Thaurum porrectus per gentium iuxta illos montes habi-
tantium varietatem diversis nominibus nuncupatus, ut dicit Isid(orus). Ubi autem ad orien-
tem in excelsiorem surgit sublimitatem propter nimium candorem Caucasus nominatur.
Nam lingua orientali Caucasus, id est candor, dicitur. Inde et eos qui huic monti sunt vi-
cini Chrochasyum vocaverunt. Achasyum enim anud eos candor vel nix appellatur, ut dicit
idem.

აღსანიშნავია, რომ ანალოგიურ ცნობას, თუმცა უფრო ვრცლად, ზემოაღნიშნული როჯერ ბე-
კონიც იძლეოდა. ეს უკანასკნელიც წერდა, რომ „ტავრის მთას“ მის ახლოს მცხოვრები ხალხების
„სხვადასხვაობის გამო“ სხვადასხვა სახელწოდება აქვს, რაც „თოვლივით თეთრს“ (ქათქათას)
„ნიშნავს, ზოგჯერ მას „კასპიის“, „პირკანის“ და მრავალი სხვა სახელთ მოიხსენიებენ. ბეკონმა
კარგად იცის, რომ პლინიუს უფროსი ამ მთას ოცზე მეტი სახელწოდებით მოიხსენიებდა, ხოლო
პაველ ოროზიუსი, გარდა კავკასიისა და ტავრისა, ამ მთას სხვა სახელთაც იცნობდა (The
Opus Majus of Roger Bacon, ed. J. H. Bridges, vol. I, Oxford-London, 1897, გვ. 350—351)

ნაცემები⁹. რომლიდანაც აშკარად ჩანს, რომ „აღმოსავლურ ენაში“ ნაგულისხმებია სკვითური ენა, რომელიც განეკუთვნება ინდოევროპულ ოჯახის ჩრდილო ირანულ ენათა ჯგუფს. აქი გამოთქმულია მოსაზრება (მაგ., მარკვარტის მიერ), რომ კავკასიის მთის სკვითური სახელწოდება წარმოსდგება ირანული სიტყვიდან „Xrohkasi“, რაც „ქათქათას“ ნიშნავს¹⁰. რაც შეეხება გამოთქმას „კროხასისის“ — და „ახასისის“, რომელსაც ბართლომე ინგლისელი ხმარობს, იგი, ჩვენი აზრით, პლინიუსიდან მომდინარე სიტყვის „Croucasim“ — ერთგვარი ტრანსფორმაციის შედეგია. ისიღორე სევილიელთან ეს სიტყვა იღებს „Croacasin“-ის სახეს (აქედან „Casim“ — სითეთრე), ხოლო ბართლომე ინგლისელთან „Chrochasyim“ („აქედან „Achasyim“ — სითეთრე) სახეს.

ასეთია ის ინფორმაცია, რომელსაც ბართლომე ინგლისელი აწვდიდა თავის მკითხველს ჩვენთვის საინტერესო საკითხებზე.

მეორე ქრონიკტი, მათე პარიზელი, თითქმის ბართლომე ინგლისელის თანამედროვეა, ცხოვრობდა დაახლოებით 1200—1259 წლებში, იყო ბენედიქტური მონასტრის ბერი. იგი ავტორია არაერთი თხზულებისა, რომელთაგან ჩვენთვის ამჟერად ყველაზე მნიშვნელოვანია „დიდი ქრონიკა“ (Chronica Majora), ერთგვარი დოკუმენტების კრებული, რომლებშიც თხრობა მოყვანილია 1259 წლამდე. მართალია, „დიდი ქრონიკა“ ძირითადად კომპილაციური ხასიათის მატარებელია, მაგრამ აქ მოცემული ბევრი ცნობა, როგორც ვ. მატუზოვა შენიშნავს, უნიკალურია, რადგან, ისინი დაფუძნებულია არა მარტო წიგნიერ ტრადიციაზე, არამედ ასახავენ ქრონიკტის პირად დაკვირვებასაც (მას არაერთხელ უმოგზაურია ინგლისის ფარგლებში; ყოფილა ნორვეგიაში, როგორც საფრანგეთის მეფის ლუი IX-ის ელჩი)¹¹; ირკვევა, რომ „დიდი ქრონიკის“ ავტორს საკმაოდ დიდი ინფორმაცია გააჩნდა, ხელი მიუწვდებოდა სამეფო არქივებს. პაპისეული და იმპერატორისეული მრავალი მიმართვა შემონახულია მხოლოდ „დიდი ქრონიკაში“¹².

სწორედ „დიდი ქრონიკის“ შემოუნახავს კონსტანტინოპოლის პატრიარქის გერმანე II-ის (1222—1240) მიერ რომის პაპისადმი, გრიგოლ IX-სადმი, 1232 წელს გაგზავნილი მიმართვის ლათინური თარგმანიც (მიმართვის ბერძნული ტექსტი არაა გამოცემული)¹³, რომელშიც ქართველები მოხსენიებულია „მრავალ დიდ ხალხთა“ და „ძლიერთა“ შორის.

მიმართვაში უპირველეს ყოვლისა, ლაპარაკია იმ „უწინდელ“ დროზე, როცა „ლათინე და ბერძნები გაერთიანებული იყვნენ ერთი რწმენით“ და

⁹ იხ. В. Матузова, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 87: «Nam Orientali lingua Caucasum significat candidum. id est, nivibus densissimis candicantem Unde et eum Scythae, qui eadem monti junguntur, Croacasin vocaverunt. Casim enim apud eos candor, sive nix dicitur».

¹⁰ იხ. Макс-Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. II, М., 1967, გვ. 154; «Scythae... Caucasum montem Croucasim hos est nive candidum» — სკვითურად... კავკასიის მთა ანუ Croucasim ნიშნავს თოვლივით თეთრს (ქათქათას)».

¹¹ იქვე.

¹² В. Матузова, *დასახ. ნაშრომი* გვ. 108.

¹³ იქვე.

¹⁴ აღსანიშნავია, რომ არსებობს აღნიშნული მიმართვის ფრანგული თარგმანიც; იგი შესულია წიგნში: Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, vol. I(4), par V. Z aurent, Paris, 1971 (დოკუმენტის ნომერია 1257).

ერთიანად გამოდიოდნენ „ეკლესიის მტრების“ წინააღმდეგ, როცა რომი „თავ-
შესაფარს“ აძლევდა აღმოსავლეთიდან დევნილ ქრისტიანებს, ან კიდევ, როცა
ბარბაროსების მიერ დაპყრობილი რომისათვის აღმოსავლეთის ქრისტიანებს
არაერთხელ დაუბრუნებიათ თავისუფლება. ასეთი ურთიერთდამხარება ორი-
ვე ეკლესიის უშუალოდ მოვალეობა უნდა იყოს. „თუ კი ბერძნები დასუ-
სტლებიან, — ნათქვამია მიმართვაში, — ლათინების მოვალეობაა ფეხზე წამოა-
ყენონ ისინი“. ერთი სიტყვით, მიმართვაში ის აზრია გატარებული, რომ უნდა
დაინგრეს ის კედელი, რომელიც აღმართულია ლათინურ და ბერძნულ ეკლე-
სიებს შორის, რათა „უფრო მტკიცე გახდეს“ მათი ერთიანობა¹⁴. ამასთან,
სადავობდა რა წინადადებას ბერძნული და ლათინური ეკლესიების უნის შე-
სახება, რათა გაერთიანებული ძალით ებრძოლათ „ეკლესიის მტრების“ წინააღ-
მდეგ, გერმანე II პაპს არწმუნებდა ბერძნებს „მსგავსი რწმენის“ მქონე ხალ-
ხების ეკლესიისადმი ერთგულებასა და სიმოწიერეში, იმაში, რომ მათთან კავ-
შირს უდიდესი სარგებლობის მოტანა შეეძლო მთელი საქრისტიანოსათვის.
ჩამოთვლიდა, რა ამ ხალხებს, პატრიარქი უძლიერესთა შორის, პირველ რიგ-
ში, ქართველებსაც შოიხსენიებდა. აი ეს ტექსტიც: „(...) კიდევ ერთს დავუ-
მატებ და ამით მოვრჩები, რომ, როგორც ჩანს, არსებობს მრავალი და დიდი
ხალხი, რომლებსაც ისეთივე რწმენა აქვთ, როგორც ჩვენ, და ჩვენთან, ბერ-
ძნებთან, ყველაფერში მსგავსნი არიან. პირველ რიგში, ისინი, ვინც ცხოვ-
რობს ახლო აღმოსავლეთში: ეთიოპები, შემდეგ სირიელები და სხვანი; კიდევ
უფრო მნიშვნელოვანნი და ძლიერნი, სახელდობრ: იბერები, ლაზები, ალა-
ნები, გოთები, ხაზარები, უთვალავი რუსი ხალხი და ძლევამოსილი ვულგარ-
თა სამეფო (ბულგარეთი) ნავსილესხმები. — გ. კ.) და ყველა ისინი თითქმის
ჩვენი დედის (ეკლესიის) შორილონი, აქამდე, უცვლელად იმყოფებიან ძველ
ორთოდოქსიაში. (...)“¹⁵ (ხაზგასმა ჩვენია — გ. კ.).

ამრიგად, როგორც ეს მოტანილი ფრაგმენტებიდან ჩანს, კონსტანტინო-პოლის პატრიარქი ერთმორწმუნე ქართველებში (რა თქმა უნდა, აღმოსავლე-

¹⁴ *Matthei Parisiensis, Monachi Sancti Albani, Chronica Majora*, ed. H. R. Luard.—Rolls Series, No 57, vol. III, London, 1876, pp. 459—460.

* აღსანიშნავია, რომ რომის ეკლესიასთან „ერთიანობის“ სურვილი, რომელსაც ავღუნ-კონსტანტინოპოლის პატრიარქი გერმან II, ქართველ ეკლესიასთან 1054 წლის ამბების შემდეგ (XIII ს. ჩაოვლით) არ განუწყვეტია კავშირი მათთან. 2. თამარაშვილის თქმით, ამ ურთიერთობაში ერთგვარი ბზარი გაჩნდა მხოლოდ 1230—1235 წლებში (მ. თამარაშვილი, *სპეციალ. 1*, ისტორია კათოლიკოსთა ქართველთა შორის, თბ., 1902, გვ. 13). ნიშანდობლივია, რომ სწორედ ამ პერიოდშია (1232 წ.) გაგზავნილი გერმან II-ის მიმართ.

¹⁵ Mathei Parisiensis, დასახ. ნაწილობი, გვ. 460: «Hoc solum addam, et verbo finem imponam, quod vide licet multae et magnae gentes sunt, quae nobiscum sapient, et nobiscum, qui Graeci sumus, conveniunt in omnibus. Primi, illi qui in prima parte Orientis habitant Ethiopae, deinde Syri, et alii qui graviore sunt, et magis virtuosos, scilicet Hyberi, Lazi, Alani, Gothi, Chazari, innumerabilis plebs Russiae, et regnum magnae Victoriae Wigarorum. Et hi omnes tanquam matri nostrae obediunt, in antiqua orthodoxia immobiles hactenus permanentes...

ამ ტექსტში, როგორც ე. მატუშოვა შენიშნავს, მათე პარიზელს გამოარჩენია „ავსგა“ (ე. ი. აბ-
ხაზები), რომელიც გვხვდით ორიგენაონში ამ მოსიკიბელთ ხალხებს შორის (B. Matusova,
დასახ. ნაშრომები, გვ. 162). სასიამოვნოა, რომ ამ შედიოშიისავე დადგენილია ზედიზედწერილობითი
დრანგული თარგმანი, რომელიც უშუალოდ ბერძნულისაგანა შესრულებული, თუმცა ამ თარ-
გმანშიც გვხვდება დასუსტის: ტექსტიდან ამოვარდნილია „ლაზები“ (იხ. Les Regestes des actes
du Patriarcat de Constantinople, vol. 1, გვ. 66).

თის სხვა ქრისტიანებთან ერთად) ხედავდა მნიშვნელოვან პოლიტიკურ ძალას, რომელსაც შეუძლია თავისი წვლილი შეიტანოს „ეკლესიის მტრების“ წინააღმდეგ ბრძოლაში.

მაგრამ ვინ იყვნენ ეკლესიის ეს „მტრები“? სამწუხაროდ, კონკრეტულად ვის გულისხმობდა ამაში ავტორი, ეს არ ჩანს მიმართვის ტექსტიდან, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ გერმანე II-ის მიმართვა გაგზავნილია ნიკეის იმპერიტორიის იოანე III დუკა ვატაციის (1222—1254) ბრძანებით,¹⁶ მაშინ ცხადი გახდება, რომ მიმართვის ავტორს მხედველობაში ჰყავდა ის ძალები, რომლებმაც უშუალო საფრთხე შეუქმნეს ნიკეის იმპერიას. საქმე ისაა, რომ XIII ს-ის დასაწყისში თათარ-მონღოლთა გამოჩენამ აღმოსავლეთში მნიშვნელოვანი ცვლილება გამოიწვია სახელმწიფოთა ურთიერთობაში. 20-იანი წლების დასაწყისში შუა აზიის დაპყრობამ და მონღოლთა ურდოს შექრამ (ჯებესა და სუბუდაის ხელმძღვანელობით) ამიერკავკასიაში მუსლიმთა მასიური გაქცევა გამოიწვია ამ ოლქებიდან; ისინი გარბიან იკონიის სასულთნოს ფარგლებში და ნიკეის იმპერიის საზღვრებისაკენ. თურქული წყაროების თანახმად, მათი რიცხვი 70 ათასს კაცს აღემატებოდა.¹⁷ მუსლიმანური მოსახლეობის ამ მოზღვავენას შედეგად მოჰყვა სასაზღვრო კონფლიქტები XIII ს-ის 30-იანი წლების დასაწყისში. როგორც ამ ამბების თანამედროვე სირიელი ქრონისტი იბნ ნატიფი წერს, 1230 წლის ახლოს მოხდა ორი ბრძოლა იკონიის სულთან კეი-კუბადა I-სა (1220—1237) და — ლასკარს (იგულისხმება იმპერატორი იოანე III დუკა ვატაცი — გ. კ.) შორის: პირველში გაიმარჯვეს სელჩუკებმა, მეორეში კი — ბერძენებმა.¹⁸ ამ მუსლიმანებთან ერთად, ვფიქრობთ, „ეკლესიის მტრებში“ მონღოლებიც იგულისხმებიან. ნიკეის იმპერატორ იოანე III-სა და პატრიარქ გერმანე II-ს არ შეიძლება არ გაეთვალისწინებინათ ის საფრთხე, რომელიც ელოდათ მათ მონღოლების მხრიდან; არ შეიძლება მათ არ ჰქონოდათ ინფორმაცია იმის შესახებ, რომ მონღოლები ებრძვიან არა მარტო მუსლიმანებს, არამედ ქრისტიანობასაც. აკირუსების დამარცხება კალკასთან 1223 წელს მაშინვე იცოდნენ ევროპაში.¹⁹ რომის პაპს (ამ გზით, ალბათ, ევროპის ქვეყნებსაც) საკმაოდ ვრცელი ინფორმაცია გააჩნდა მონღოლების შესახებ ამავე პერიოდში გაგზავნილი იმ ეპისტოლეებიდან, რომლებიც ეკუთვნოდათ საქართველოს მეფე რუსუდანსა და მის მხედართმთავარს ივანე მხარგრძელს.²⁰ აი, რას წერდა ივანე მხარგრძელი პაპს: „როცა... ვაპირებდით წასვლას ქრისტიანების შესაწევნელად და წმინდა ადგილების დასაცხენლად²¹, ამ დროს თათარნი, ჯვართა წარმძღვანებულნი შემოვიდნენ ჩვენს ქვეყანაში, ქრისტიანობის მოჩვენებით მოგვატყუეს და ექვის ათასამდე კაცი გაწვიტეს. ხოლო შემდგომ რა ვსცანეთ, რომ ქეშმარიტი ქრისტიანები არ იყვნენ, თქვენის (ე.ი. პაპის. — გ. კ.) ლოცვის და-

¹⁶ В. Матузова, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 162.

¹⁷ იხ. E. Werner, *Die Geburt einer Grossmacht—die Osman (1300—1481)*, Berlin, 1972, გვ. 53.

¹⁸ იხ. C. Cahen. *Pre-Ottoman Turkey*, New-York, 1968, გვ. 135.

¹⁹ იხ. В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, М., 1968, გვ. 287.

²⁰ მ. თამარაშვილი, *ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის*, გვ. 7—9.

²¹ აქ იგულისხმება ჯვაროსნებისადმი ლაშა გიორგის დახმარების ის განზრახვა, რომელიც, ჰქონდა მას მონღოლთა შემოსევების წინ.

ლით და წმინდა ჯვრის შემწეობით წინ აღვუდგეით...“²² (ხაზგასმა ჩვენია — გ. კ.) ასევე ცნობილი იყო მონღოლების დაუნდობლობა და სისასტიკე, რომელიც ყოველგვარ საზღვარს სცილდებოდა. მონღოლთა პირველი შემოსევების მომსწრე არაბი ისტორიკოსის იზნ-ალ-ასირის გადმოცემით, უბედურება, რომელიც მაშინ დატრიალდა, ადამის დროიდან დღემდე ქვეყნიერებას არ განუცდიო, არ ინდობდნენ რა არავის, თათრები ზოცავდნენ ქალებს, მამაკაცებს და ბავშვებს, ფეხმძიმე ქალებს კი მუტელს უფატრავდნენ²³. ცხადია, ამგვარი იხფორმაცია გერმანე II-საც ექნებოდა. მას ეცოდინებოდა ისიც, რომ მონღოლთა ჯარის ერთი ნაწილი 1231 წელს ჩრდილოეთ ირანიდან კავკასიისაკენ დაიძრა,²⁴ მეორე ნაწილი კი 1232 წელს ვოლგის ბულგარეთის საზღვართან იდგა²⁵. სწორედ ასეთ ვითარებაშია გაგზავნილი გერმანე II-ის 1232 წლის მიმართვაც. ამდენად, შეიძლება დავასკვნათ, რომ „ეკლესიის მტრები“, რომელთა წინააღმდეგადაც გაერთიანებული ძალით ბრძოლის წინადადებას იძლეოდა მიმართვის ავტორი, სხვა არავინაა, თუ არა ის მუსლიმანები, რომლებმაც უშუალო საფრთხე შეუქმნეს ნიკეის იმპერიას, მასში იფულისხმებიან. აგრეთვე მონღოლებიც, რომლებიც ერთხელ გამოჩენის შემდეგ კვლავ დაიძრნენ ქრისტიანული ქვეყნებისაკენ.

ახლა იმის შესახებ, თუ როგორ მოხდა გერმანე II-ის ეს მიმართვა მათე პარიზელის „დიდ ქრონიკაში“. მიმართვის ლათინური თარგმანი 1237 წელსაა შესრულებული. თუ დავუჯერებთ ვ. მატუზოვას მტკიცებას, რომლის მიხედვით „ქრონიკაში“ მოცემული დოკუმენტებიდან არც ერთი არაა შემთხვევითი შესული,²⁶ მაშინ ცხადი გახდება, რომ ქრონიკაში ამ მიმართვის შეტანასაც გააიზნული დახიშნულება ჰქონდა. საქმე ისაა, რომ „ქრონიკის“ თხრობის ცენტრში თათარ-მონღოლები დგანან²⁷ (ჯვაროსნულ ლაშქრობებს აქ მცირე ადგილი უკავიათ)²⁸, ამ ფონზე მასალებიც ისეა შერჩეული, რომ ყველგან ლაპარაკია კარზე მომდგარი საფრთხის შესახებ, აგრეთვე, იმ სავალალო მდგომარეობაზე, რომელშიც ჩავარდნენ აღმოსავლეთის ქრისტიანული ხალხები და სახელმწიფოები; გამოთქმულია წუხილი და სინანული მოსალოდნელი საფრთხის სათანადო შეუფასებლობის გამოც, რომელსაც იჩენენ ევროპის სახელმწიფოთა მეთაურები და თვით რომის პაპი, მეტიც, დაგმობილია იმპერატორისა და პაპის ურთიერთმტრობაც, რომლებსაც ყურადღებიდან რჩებათ ის გარემოება, რომ „მონღოლთა ძლევამოსილი მეფე ის-ის არის გამოვა მათ წინააღმდეგ“²⁹. და ბოლოს, ყველგან ის აზრია განვითარებული, რომ აუცილებელია ერთიანი მოქმედება მონღოლების წინააღმდეგ. ეს აზრი ყველაზე მკაფიოდაა გამოთქმული იმ მიმართვაში, რომელიც გერმანელი ერის რომის საღმრთო იმპერატორს ფრიდრიხ II-ეს გაუგზავნია 1241 წელს ინგლისის

²² მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 9.

²³ Ибн-ал-Асир, Тарих-ал-камиль, Баку, 1940, გვ. 135.

²⁴ В. Пашуто, დასახ. ნაშრომი, გვ. 284.

²⁵ იქვე, გვ. 283.

²⁶ В. И. Матузова, Монгольское нашествие в свете политических взглядов Матвея Парижского (по материалам «Великой хроники») — წიგნში: «Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР», М., 1978, გვ. 182

²⁷ В. И. Матузова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 182.

²⁸ იქვე, გვ. 186.

²⁹ Matthaei Parisiensis, Chronica Majora, ed. H. R. Luard-RS, № 57, vol. VI, London, 1882, გვ. 115.

მეფე ჰენრი III-ისათვის.³⁰ ჩვენი აზრით, ამდაგვარი პოზიციით უნდა აიხსნას „ქრონიკაში“ გერმანე II-ის მიმართვის შეტანის ფაქტიც; ჩანს, რომ მიმართვის იდეა ახლოს იყო „დიდი ქრონიკის“ ავტორთან, რომელსაც სურდა დაერწმუნებინათ თავისი მკითხველი, უპირველეს ყოვლისა კი, ევროპის მმართველი წრეები — ბერძნული რწმენის მქონე ხალხების სახით თუ რა ძლიერი მოკავშირის შეძენა შეეძლოთ მათ. თუ რამდენად განსახორციელებელი იყო ეს იდეა ჰაზინდელ ევროპაში, ეს სხვა საქმეა (ამჯერად ეს არც შეადგენს ჩვენი მსჯელობის საგანს), მაგრამ ის ფაქტი, რომ ჯერ პატრიარქმა გერმანე II-ემ, შემდეგ კი „დიდი ქრონიკის“ — ავტორმა ასეთი იდეა წამოაყენეს, მრავლისმეტყველია.

დასასრულ, ზემოაღნიშნული მესამე ავტორი, როგორ ბეკონი (დაახლ. 1214—დაახლ. 1292), შუა საუკუნეების გამოჩენილი მოაზროვნეა, ავტორია მრავალი წიგნისა, რომელთაგან ჩვენთვის განსაკუთრებით აღსანიშნავია „დიდი თხზულება“ (Opus majus), რომელიც, როგორც ფიქრობენ, დაწერილია 1266—1268 წწ.³¹ მსგავსად წინამორბედი ავტორებისა, არც ბეკონი ყოფილა საქართველოში; მას უსარგებლია იმ ცნობებით, რომლებიც დატოვეს ადრინდელი საუკუნეების მწერლებმა, მათ შორის პლანო კარპინიმ და რუბრუკისმა. ამის მიუხედავად, ამ დიდი მოაზროვნის ცნობა, თუნდაც კომპილაციური ხასიათისა, მაინც ძვირფასია ჩვენთვის. საქართველოს შესახებ ბეკონს „დიდი თხზულების“ მეოთხე წიგნში აქვს საუბარი. აღწერდა რა აქ მონღოლთა მიერ დაპყრობილ ხალხებს ჩრდილოეთში, ბეკონი იქვე დასძენდა: „ა მ თ ა თ რ უ ლ ი მ ხ ა რ ი ს ს ა მ ხ რ ე თ ი თ, პ ო ნ ტ ო ს ზ ღ ე ს გ ა დ ა ღ მ ა ც ხ ო ვ რ ო ბ ე ნ ი ბ ე რ ე ბ ი დ ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ე ბ ი. ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო შ ი ა რ ი ს ს ა ტ ა ხ ტ ო ქ ა ლ ა ქ ი, რ ო მ ე ლ ს ა ც ტ ე ფ ე ლ ს ი ეწოდება, და რომელშიც ძმა-მქადაგებელთა აქეთ ტაძარი“³². მართალია, ამ ფრაგმენტში დაშვებულია უზუსტობა, როცა „იბერები და ქართველები“ ცალკე ხალხებადაა წარმოდგენილი (ამ შემთხვევაში ბეკონი იმეორებს იმ შეცდომას, რომელიც დაშვებული აქვს პლანო კარპინს³³), მაგრამ ეს ფრაგმენტი, ადრე განხილული სხვა ცნობებისაგან განსხვავებით, მნიშვნელოვანია იმით, რომ მასში ხაზგასმულია საქართველოს სახელმწიფოს არსებობაზე, აკი ლაპარაკია მის „სატახტო ქალაქზე“. ფრაგმენტი ნიშანდობლივია იმითაც, რომ მასში ქართველების ქრისტიანობაზე პირდაპირ არაფერია ნათქვამი, მხოლოდ მინიშნებულია ფრაზით „თბილისში... ძმა-მქადაგებელთა აქეთ ტაძარი“. ამასთან, ჩვენი აზრით, ბეკონის მიერ მოხსენიებულ ტაძარში იგულისხმება ის მონასტერი, რომელიც 1240 წელს დაარსეს თბილისში რომის პაპის მიერ გამოგზავნილმა „წმინდა დომინიკეს ორდენის მონაზვნებმა“ და რომლებიც როგორც მ. თამარაშვილი წერს, საქართველოს ერის გასანათლებლად შრომობდნენ“³⁴. „ძმა-მქადაგებელთა ტაძრის“ ამგვარი მოხ-

³⁰ Matthæi Parisiensis, Chronica Majora, ed H. R. Lunnrd—RS, № 57, Vol. I, London, 1877, გვ. 112—119.

³¹ В. М а т у з о в а, Английские средневековые источники IX—XIII вв., გვ. 189.

³² The Opus Majus of Roger Bacon, vol. I, გვ. 361: «A meridie vero istius regionis Tartarorum super mare Ponticum sunt Hiberi et Georgiani. Et in Georgia est metropolis civitas, quae vocatur Thephelis, in qua fratres praedicatores habent domum...»

³³ პ ლ ა ნ ო კ ა რ პ ი ნ ი, ისტორია მონღოლებისა, რომელთაც ჩვენ თათრებს ვუწოდებთ, იხ. „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკ. II, თბ., 1942, გვ. 52.

³⁴ მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 17.

სენიებით, ვფიქრობთ, „დიდი თხზულების“ ავტორის იმის თქმაც სურდა, რომ ქართველები კეთილმოსურნელ ეკიდებიან ყველა ქრისტიანს, როგორც ბერძნული რწმენის მქონეებს, ისე კათოლიკეებსაც.

მართალია, „დიდ თხზულებაში“ არაფერია ნათქვამი მონღოლებთან ქართველების დამოკიდებულების შესახებ, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ, რომ მისი ავტორი თანაგრძნობით ეკიდებოდა მონღოლების „მოხარკე“ ხალხის ბედს, მაშინ ცხადი გახდება, რომ იგი არც საქართველოს ბედისადმი იქნებოდა გულგრილი. ამასთან, არ გამოირიცხავდა რა მონღოლების მიერ „ლათინთა“ (ე.ი. ევროპის ქრისტიანული სახელმწიფოების — გ. კ.) გარემოცვის საშიშროებას,³⁵ უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ბეკონს ქართველებში (რათქმაუნდა, მონღოლთა უღლის ქვეშ მყოფი სხვა ხალხებთან ერთად) უნდა დაენახა ძალა, რომლებსაც გარკვეული წვლილის შეტანა შეეძლო მონღოლთა წინააღმდეგ ბრძოლაში.

ამრიგად, აღნიშნულ ცნობებს, ფრაგმენტულობის მიუხედავად, გარკვეული ღირებულება აქვთ, ეს წყაროები მიუთითებენ იმ დიდ ავტორიტეტზე, რომელიც ჰქონდა ქართველ ხალხს (მონღოლთა უღლის ქვეშ მოქცევის შემდეგაც კი) საერთაშორისო ასპარეზზე.

Г. М. КУТАЛИА

НЕКОТОРЫЕ СВЕДЕНИЯ АНГЛИЙСКИХ ХРОНИСТОВ XIII ВЕКА О ГРУЗИИ

Резюме

Сведения средневековых английских авторов о Грузии крайне скудны. К ним относятся сведения английских хронистов XIII века — Бартоломея Английского, Матфея Парижского и Роджера Бэкона, о которых в грузинской историографии доныне ничего не было известно.

В этих сведениях проводится идея о значительной пользе, которую мог принести делу борьбы с «врагами церкви» (подразумеваются монголы) союз католических стран и папства с православными народами, в том числе, с грузинами. Это свидетельствует об удельном весе Грузии в международных отношениях XIII века.

წარმოადგინა შრომის წითელი დროშის ორდენოსანი თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შუა საუკუნეების ისტორიის კათედრამ

³⁵ The Opus Majus of Roger Bacon, vol. I, გვ. 370.

პიპი ახვლედიანი

მითოლოგიის საკითხები მოსა ჯანაშვილის ნაშრომებში

მნიშვნელოვანია მ. ჯანაშვილის (1855—1934) ღვაწლი ქართული ფოლკლორის შესწავლის მიმართულებით. საქართველოს ისტორიის დამხმარე და მონათესავე დისციპლინათა შორის მ. ჯანაშვილი ფოლკლორზე უდიდეს იმედებს ამყარებდა. ის ღრმად იყო დარწმუნებული, რომ ფოლკლორული ნიმუშების: ზღაპრების, ლეგენდების, თქმულებების შეგროვება-პუბლიკაციას და შესწავლას შეეძლო ქართველი ხალხის შორეული წარსულის მრავალი პრობლემა აეხსნა და გაეშუქებინა. „ქართველთა მატრიანეში“ იგი წერდა: „საერო ლიტერატურასა და სახალხო გადმოცემებში დაშთენილია დიდი საყურადღებო ცნობები შესახებ ცხოვრებისა და მოქმედებათა არა თუ თითოეული ისტორიული პირისა, არამედ მთელი ერისა“¹.

მ. ჯანაშვილმა მართებულად შეაფასა ზეპირსიტყვიერების როლი და მნიშვნელობა როგორც ისტორიისათვის, ისე მხატვრული ლიტერატურისათვის. მან სახალხო ფილოსოფია მწერლობისა და ხელოვნების წყაროდ გამოაცხადა და ამით მის მაღალ ესთეტიკურ ღირებულებაზეც მიგვანიშნა. იგი წერდა: „სახალხო სიტყვიერებას დაუცავს ფრიალ საგულისხმო თქმულებანი შესახებ ქვეყნისა და კაცის შექმნისა, ენის გაჩენისა, ცისა და ღვთის აღამიანებთან ცხოვრებისა, ძველი და ახალი ზნა ეპოქებისა, ძველი გმირებისა, ზნეობისა, მეზობლობისა და სხვ. ერთის სიტყვით, ეს სიტყვიერება არის სარკე ქართველი ერის ფილოსოფიისა და რწმენისა. თუ რა ღირებულებისაა ეს სახალხო ფილოსოფია ჩვენი ერისა, ჩანს იქითგან, რომ ამ ფილოსოფიის ხელმძღვანელობით შეიქმნენ პოეტნი ლ. რაზიკაშვილი და ძმანი მისნი, ცახელი, ალ. ყაზბეგი, დავით გურამიშვილი, თვით პოეტთა მეფეს შოთა რუსთაველს და მის წინამორბედს მოსე ხონელს — იგივე სახალხო ფილოსოფია დაუდგიათ საფუძვლად თვისი უკუდავის ქმნილებისა, დიად, ხალხში დიდი საუნჯეა დარჩენილი“².

„საქართველოს ისტორიაში“ მ. ჯანაშვილს ცალკე თავად აქვს გამოყოფილი „სჯული და რწმენანი“. ამ თავში მეცნიერი ცდილობს ზეპირ ხალხურ მონაცემთა დახმარებით აღადგინოს ქართველი ხალხის უძველესი სარწმუნოება — წარმართობა. მეკლევარი განიხილავს ცას, ღმერთის საუფლოს, საიდანაც იგი ქვეყანას ჰპატრონობს, მითოლოგიურ პერსონაჟებს — კოსმოგონიურ ღვთაებებს: ვარსკვლავებს, მზეს, მთვარეს, და სხვ. მას მოაქვს ხალხური მითები მზისა და მთვარის შესახებ, სადაც ხელშესახებადაა მოცემული ქართველი ხალხის უძველესი რწმენები და რომელიც უმნიშვნელოვანესი ფაქ-

¹ მ. ჯანაშვილი, ქართველთა მატრიანე, თბ., 1903 (ცალკე ამონაბეჭდი). ამოღებულია 1903 წ., № 4—6 ქუთნ. „მოამბიდან“, სადაც პირველად დაიბეჭდა ეს შრომა, გვ. 59.

² მ. ჯანაშვილი, ქართველები და ქართული ისტორია, „ივერია“, 1895, № 55.

ტორია ქართველი ხალხის რელიგიური მსოფლმხედველობის შესასწავლად. ქართველთა უძველესი რწმენების შესასწავლად მკვლევარი შედარებით მე-
თოდს მიმართავს; საქართველოში გავრცელებული მნათობთა თაყვანისცემის
ამსახველ მითოლოგიურ გადმოცემებს შეძლებისდაგვარად პარალელებს უძებ-
ნის სხვადასხვა ხალხის რწმენაში და არა მარტო ფაქტის კონსტატაციას ახ-
დენს, არამედ სხვადასხვა ხალხის რელიგიებისა და წარმართული შეხედულე-
ბების გათვალისწინებით საკუთარ მოსაზრებებსაც გვთავაზობს. ცისა და მიწის
კავშირის შესახებ იგი ასეთ მითოსურ თქმულებას გადმოგვცემს: „ცა —
ღვთის სატახტოა. თავდაპირველად ცა იმდენად დაშორებული იყო დედამიწი-
საგან, რომ კაცი ცას ხელით სწვდებოდა. ცაზე სუფევდა ღმერთი და პატრო-
ნობდა ქვეყანას, საცა იყო მხოლოდ ნეტარება, სიხარული. მაშინ იყო
მხოლოდ ერთი ენა, რომელიც ესმოდა ყველა ქმნილებას — კაცს, ცხო-
ველს, მცენარეს, ქვას, ქვეწარმავალს. ყველა პირმეტყველი იყო, პირუტყვი
არავინ და არა-რა ჩანდა. ხანდახან ცა იღებოდა და ვინც ამ „ცის კარის“ გა-
ღებას დაინახავდა და რასმე ინატრებდა, გულის წადილი უკლებლივ უსრულ-
დებოდა. მხოლოდ შემდეგში ცა იმ სიმალღემდე აიწია, რა სიმალლიდანაც
დაჰსარქლებია დედამიწას. ამის მიზეზად შეიქმნა მთვარის დედა. ამან თავის
შვილს ლავაშით მოჰბოცა უწმინდურობა და მით შეურაცხჷყო ღვთის მად-
ლი — ჰური. ღმერთმა აღარ ინდომა უმადურ ერთან ახლოს ყოფნა, ცა ასწია
და მალა აღიმართა“.³

ცისა და მიწის განცალკევების მოტივზე მეცნიერი ლაპარაკობს აგრეთვე
წერილში „ქართველთა რწმენანი“, რომლის მეორე თავში — „ზეცა და ღე-
დამიწა“ — გადმოცემულია ინგილოების წარმოდგენა ცისა და მიწის სიახ-
ლოვეზე თითქმის მაშინ, როდესაც ღმერთი ხალხისადმი კეთილად იყო გან-
წყობილი⁴.

ზემომოტანილ მითს პარალელი ეძებნება შუამდინარულ მითოლოგიაში.
სამყაროს წარმოქმნის შემერტული მითოსის მიხედვით, ცა (ან) და მიწა (ქი)
თავდაპირველად ერთი მთლიანობა ყოფილა და „ოდესლაც“ განცალკევებულან:

ოდეს ცა მიწისაგან განეშორა,
ოდეს მიწა ცისაგან განცალკევდა,
ოდეს კაცობრიობის სახელი დამკვიდრდა; —
მაშინ ანმა ცა წაიღო,
ენლილმა მიწა წაიღო...⁵.

ეს მითოსური შეხედულება დამოწმებულია რიგვედას ერთ-ერთ ჰიმნშიც,
რომლის მიხედვით ცისა და მიწის განცალკევება ინდრას მიეწერება: „ოდეს
ინდრამ მოიცა სრულყოფილად ძალი თვისი, ფართოდ განაშორა ერთმანეთი-
საგან ცა და მიწა“⁶.

³ მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, ტ. 1, ტფილისი, 1906, გვ. 80.

⁴ М. Джанашивили, Картвельские поверья, («СМОМПК», 1893, № 17, гл. II, гл. 145.

⁵ ზ. კიკნაძე, შუამდინარული მითოლოგია, თბ., 1976, გვ. 117; В. К. Афанасьева, Одна шумерская песня о Гильгамеше и ее иллюстрации в глиптике (Вестник Древней истории, I, 1962, гл. 84).

⁶ ზ. კიკნაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 120. Б. Л. Огибнин, Структура мифологических текстов, «Ригведы», М., 1968, гл. 29.

ცისა და მიწის კავშირი მკაფიოდ იყო განხორციელებული შემერული ტაძრების შენობებში. ე. წ. ზიქურათეზში⁷. ლარსაში ზიქურათის ეწოდებოდა „სახლი ბრწყინვალე ცის კიბისა“, რომლის ბადალს გვხვდებით ძველ ალექსანდრიაში, იაკობის სიზმარში, სადაც ებრაელთა პატრიარქს მიწიდან ცამდე აყრდნობილი კიბის სახით ევლინება ტაძრის პირველსახე. კიბის თავზე დგას თავად ღმერთი, კიბის ძირში კაცი, იაკობი, ხოლო მათ შორის ვერტიკალზე ადი-ჩამოდიან ანგელოსნი, ღვთის მაცნენი: „მიადგა (იაკობი) ერთ ადგილს და დაიღამა იქ, რადგან ჩასულიყო მზე. აიღო ერთი ქვა იმ ადგილიდან, დაიდო სასათუმალად და დაიძინა იმ ადგილას. ეზმანა, აჰა, აღმართულიყო (მუცკაბ) კიბე მიწაზე და ცას სწვდებოდა მისი წვერი, აჰა, ანგელოსნი ღვთისანი აღიოდნენ და ჩამოდიოდნენ მისზე. და აჰა, უფალი იდგა (ნიცაბ) ზემოთ... გამოეღვიძა იაკობს და თქვა: ნამდვილად უფალი ყოფილა ამ ადგილას და მე არ ვიცი-ოდი. შეშინდა და თქვა: რა საშინელია ადგილი ესე! ღვთის სახლი ყოფილა ეს და ბუნეი ცათანი. ადგა იაკობი დილით, აიღო ქვა, სასათუმალად რომ ედო და აღმართა იგი სვეტად (მაცეცებაჲ) და დაღვარა ზეთი მის თხემზე. და უწოდა ადგილსა მას ბეთელი (სახლი ღვთისა)“ (შესაქმ. XXVIII, 11—19).

დედამიწისა და ცის განცალკევების მოტივი გვხვდება ზურტიტულ-ხეთურ მითოლოგიაში. იგი არაა უცხო ბერძნული მითოლოგიისთვისაც, სადაც ცისა და მიწის განცალკევების ფუნქციას ატლასი ასრულებს⁸.

მ. ჯანაშვილს თავის „საქართველოს ისტორიაში“ მოაქვს თქმულება, რომელიც მზისა და მთვარის წარმოშობასთანაა დაკავშირებული. ამ მითის თანახმად, „მზეს და მთვარეს მამა ერთი ჰყვანდათ, დედები — სხვადასხვა. ორივენი მნათობნი იყვნენ. ღმერთმა გამოუცხადათ: თქვენს შვილებში ერთი დღის მნათობი — მზე უნდა იყოსო, მეორე კი — ღამის მნათობი, მთვარე. მზედ ყოფნა სამჯობინარო იყო. რომელიც მოასწრებდა დილით ადრე აღდგომას, ის უნდა ყოფილიყო მზე. ერთის მნათობის შვილმა ჭინჭარა და ეკალი დაიგო და დაწვა: დილით მე ავასწრებ და მზედ გავხდებიო. პირველს ხანს ბევრი იფხიზლა სიმწვავისაგან, მაგრამ ბოლოს, გათენებისას, ღრმად ჩაეძინა. მეორის შვილი ადრევე ჩაწვა ლოგინში, დაიძინა, დილას ადრიან გამოიღვიძა, იქცა მზედ და წაეცა მსოფლიოს გასანათებლად, მის მეტოქეს გვიან გამოეღვიძა და მთვარედ იქცა. სიმცონარისათვის დედა გაუჭავრდა და ცხვირ-პირში ცომიანი ხელი ჩასცხო. ამის ბრალია, რომ მთვარეზე ლაქებივით მკრთალ წერტილებს ვხედავთ“⁹.

მსგავსი მითოსური თქმულება აფხაზთა მითოლოგიაშიც გვხვდება. იგი აკაკის თეიურ კრებულშია გამოქვეყნებული. „ერთ ჭვრივ დედაკაცს ენით გამოუთქმელი სილამაზის ორი ვაჟი ჰყავდა. ერთხელ დედამ შენიშნა, რომ მისი ვაჟები რაღაც უგულოდ და უმადოდ სჭამენ შინ საჭმელს. ამ გარემოებამ დედა დიდ საფიქრალსა და საგონებელში ჩააგდო. მწუხარე დედამ ყოველი ღონე იღონა, რათა ამ გარემოების ნამდვილი მიზეზი შეეტყო. აჟი კიდევაც მიაკვლია მიზეზს. ერთხელ დილა ადრიანად ვაჟები გავიდნენ სახლიდან და ტყისაკენ გასწიეს. დედაც მათ შორი ახლო დაედევნა უკან და აი რა სურათი დაინახა მან: შუაგულ ტყეში, ამწვანებულ ხის ჩეროში მისი ვაჟები ორი მზეთუ-

⁷ ზ. კიკნაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 119, 120, 121, 122.

⁸ В. В. Иванов, Луна, упавшая с неба, М., 1977, гл. 21—22.

⁹ მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, I, გვ. 79—80.

ნახავე ქალიშვილის აღერსით ტკებებიან. მათ წინ მოდის მწვანე ხავერდზე ნა-
ირნაირი საუტხოვო სასმელ-საჭმელი. საცოდავმა დედამ ამ სურათით შეშინე-
ბულ-გაბრაზებულმა: ვაი, თუ ჩემი თვალის სინათლე შეილება ამა წამართვა-
ნო და მით საუკუნოდ დამაბოლონო, იქვე ახლოს მდებარე ნეხვს სტაცა ხე-
ლი, აიღო ერთი მუჭა, რაც ძალი და ღონე ჰქონდა ესროლა მათ და ერთნა-
რად გასვარა ორივე ქალიშვილი, ერთი ამ ქალიშვილთაგანი მაშინვე მზეთ იქ-
ცა, იქვე ახლოს წყლიან თუნგში ჩაძვრა, გაიბანა ტანი და ისე წმინდათ გას-
წია ზეცისაკენ. მეორე კი მთვარედ იქცა, ტანის დაბანას არ მიხედა ისე გაე-
შურა ზეცისაკენ. თურმე ქალიშვილები მზე და მთვარე ყოფილან, რომელ-
ნიც მოხიბლულან იმ ვაჟების სილამაზით და ამიტომაც ქალიშვილების სახით
მათთან სიყვარულით ტკებოდნენ. მზემ, როგორც უფრო გონიერმა, მაშინვე
მოაშორა თავისი ქუჩუკი; მთვარეს კი მიახმა ნეხვი და დღეს ჩვენ შავ ხალხად
გვეჩვენება. უგუნურმა დედამ თავის უცოდინარობით ვაჟებს ბედნიერება და-
უკარგა და ქვეყანასაც მთვარის სინათლე გაუნახევრაო, — ამბობს აფხაზი¹⁰.

ზემომოტანილ ქართულ და აფხაზურ თქმულებებში ყურადღებას იქცევს
ბუნების ანტროპომორფული სახით წარმოდგენა (მზეს და მთვარეს აქვთ ადამ-
იანური თვისებები: აზრი, გრძნობა და სხვ.) დამახასიათებელი როგორც ყვე-
ლაზე არქაული, ისე სტადიალურად უფრო გვიანდელი მითოსური აზროვნე-
ლისათვის.

ბუნების ანტროპომორფულობა აფრიკის სამხრეთ სახარის ტომების მი-
თოლოგიურ აზროვნებაშიც გვევლება. მაგალითად, ბუშმენებში ასეთი მითია
გავრცელებული: მზე ძველად იყო ადამიანი, რომელიც ილიის ქვეშიდან ანა-
თებდა. როცა ის ხელს აწევდა, დედამიწა მზის სინათლით ნათდებოდა, როცა
წვებოდა დასაძინებლად, ირგვლივ ყველაფერი სიცივესა და წყვდიადში იძი-
რებოდა. მაშინ ადამიანებმა გადაწყვიტეს, რომ მზე ცაზე აეტყორცნათ. ამის
შემდეგ მზე დადის ცაზე და ირგვლივ ყველაფერს ანათებს¹¹.

ქართული წარმართული რწმენებიდან მ. ჯანაშვილი მზისა და მთვარის
კულტზე საგანგებოდ ჩერდება. მეცნიერი აღნიშნავს, რომ ქართველთა რწმე-
ნების მიხედვით, მზე ქალღვთაებაა, მთვარე კი — კაცთღვთაება. ნიშნად მას
მოაქვს ხალხური ლექსი, რომელიც, რა დროისაც არ უნდა იყოს, მითოლოგიუ-
რი აზროვნების საფუძველზეა შექმნილი. აი ისიც;

„ნათელმა მთვარემა ბრძანა;

„ზევრით მე ევლივარ მზესა“.

დაჯდა, დასწერა წიგნები,

ზენა ქარი მიათრევსა.

მზეს რო კაცი მიუვიდა,

მზე ძალიან გააჯვრდესა.

„მე და ვარ და ის ძმა არის,

რად ვმუღღებით ერთმანეთსა“¹².

მოტანილ ლექსში ორ მნათობს შორის დავითის მსოფლმხედველობრივი
კიდილია ასახული, რომელსაც ადგილი ჰქონდა მატრიარქატიდან პატრიარ-
ქატზე გადასვლის დროს, ქალღვთაებათა შეცვლას კაცთღვთაებათა.

მ. ჯანაშვილის დაკვირვებით, ზოგიერთი ქართული გადმოცემის მიხედვით
მზე მამრობითი სქესისაა. იგი წერს: „სხვა გადმოცემით, მზე ძმაა გმირი

¹⁰ აკაკის თვითი კრებული, № VIII, თბ., 1898, გვ. 26—27.

¹¹ Е. С. Котляр, Миф и сказка Африки, М., 1975, გვ. 71.

¹² მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 80.

ქაბუკი, რომელიც მთვარესავით მალვით კი არ დადის ღამის სიბნელეში, არამედ დღისით, გაბედულად, ვაჟკაცურად... სვანური გადმოცემით, მზეს ჰქონდა სპილენძის სახლი. იგი იყო ქაბუკი, ტანთ ეცვა ბრწყინვალე საცმელი. ანათებდა არა თვითონ მზე, არამედ მისი ტანისამოსი¹³. მართლაც, ჩვენს ხელთ არის როგორც ფოლკლორული, ისე ლიტერატურული ნიმუშების საკმაო რაოდენობა, რომელთა მიხედვით მზე ვაჟად არის წარმოდგენილი და მთვარე ქალად¹⁴.

მ. ჯანაშვილს მოაქვს სტრაბონის ცნობა: „ივერიისა და ალვანიის საზღვარზე აღმართულია ღმერთები: მზე, ზევსი და მთვარე. უკანასკნელს აქ უფრო პატივს ცემენ“ მ. ჯანაშვილს მაინც მზე მიაჩნია მთავარ ღვთაებად, რისთვისაც იგი ბერძენ მწერლებს, კერძოდ კი დიოდორე სიცილიელს იმოწმებს, რომლის მიხედვით მზე ღვთაების ტაძარი კოლხეთში, ზღვის სანაპიროზე ყოფილა აღმართული. „დიოდორე სიცილიელის ჩვენებით, ღმერთის მზის ტაძარი იყო აგრეთვე კოლხეთს, ზღვის პირზე. ბერძენებისავე მწერლების გადმოცემით თვით ფაზისი (როინი) იყო შვილი მზისა, კოლხი — ძე ფაზისისა. აფეთისი — ძე მზისა. აფეთისი ბრწყინავდა, როგორც ოკეანედამ ამომავალი მზის გული. მისი ეტლის ცხენები ისე სწრაფნი იყვნენ, ვით ქარი, და ივინი მოეცა მისთვის ღმერთს მზესს“¹⁵.

მ. ჯანაშვილის აზრით, მზეს ღვთაების ყველა თვისება აქვს. იგი თვითაღვთაება, ძლიერი და ყოვლისშემძლე მელი უზენაესი არსება. მზის კულტზე საუბრისას მეცნიერი იმოწმებს ქართულ რიტუალურ საგალობლებს, ქართულ გამოთქმებსა და ჩვენებს, რომლებიც ქრისტიანობამდელი წარმართული შეხედულებებიდან მომდინარეობენ. იგი წერს: „სჩანს, მზეს უწინარეს დროითგანვე ქართველები თაყვანს სცემდნენ, როგორც უპირველეს ღმერთს სინათლისას. თუშ-ფშავ-ხევსურთა ლოცვა დღესაც ასრე იწყება: „დიდება ღმერთა, დიდება მზესა, დიდება მზის ყველა ანგელოზსა“¹⁶. დიდება გმირ კოპალეს, „ცამდის მალალს, ზღვამდის მიაგარს“. აქვე ავტორი იძლევა სახელ „კოპალეს“ ეტიმოლოგიას. „აღბად, თვით მზე მიაჩნდათ კოპალედ (მეგრ. კოპული — შურღული). რადგან სხივებს „ისერის და ასობს“. ქართულ ენასა და ჩვეულებაში დღესაც ბევრია სიტყვები, მაჩვენებელი მზის დიდებისა, ძლიერებისა, მშვენიერებისა და მაცხოვრობისა. ძველს ელისენში თანაბარია ფიცილი: ზისმა, ღმერთმა (მზის მადლმა, ღმერთის მადლმა). „მზის წვერმა უნდა წაჰკრასო ქიის თესლს, რომ მურს სიცოცხლე მიეცესო“. „მზე შინაოს“ სიმღერა იგივე მზის დიდებაა. ფიცილი კაცის „მზით“ („შენმა მზემ“, „ჩემი მამის მზემ“ და სხვ.) უწინ აგრეთვე მტკიცე ფიცი უნდა ყოფილიყო, როგორც ქრისტიანობაში ხატსა და ჯვარზე დაფიცივა. მზეს ადარებდნენ უწინ ყველა კარგს, მშვენიერს და ასრე წარმოსდგნენ სიტყვები: ენამზეობა, მზეგრძელობა, მზექალი, ქალთამზე, მზევინარი, ხვარამზე, მზექაბუკი. ეგვიპტეში სწამდათ: ხარი არისო

¹³ მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 82.

¹⁴ გ. კოტიტოშვილი, ხალხური პოეზია, ქუთაისი, 1934, შენიშვნები, გვ. 357—362.

¹⁵ მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 84.

¹⁶ შენიშვნა: უნდა იყოს „მზისმყოფთ ანგელოზთა“. ეს ლოცვა ქართულ სადიდებელთა მიხედვით, კვირისადმიცა მიძღვნილი (მღრ. დიდება ღმერთსა, დღეს დღესინდელსა, მზესა, მზისმყოფთ ანგელოზთა! დიდება დიდ კვირასა). (ქართული ხალხური პოეზია, ტომი I, ნაკვეთი I, თბ., 1972, გვ. 151.

ემბლემა მზისა, რომელიც დროგამოშვებით იბადება ელვის მიერ დამაკებულ დევეულისაგანო. შეიძლება ჩვენშიც ასრე ყოფილიყო. ხარის „ქედის მადლით“ ფიცილი აქ ყველგან იციან. ამას გარდა მზისა და რქის სახელიც ერთი დ იგვეა ჩვენში¹⁷. ხალხურ მითებს მზისა და მთვარის შესახებ. მ. ჯანაშვილი განიხილავს აგრეთვე წერილში „მზე“ („ივერია“, 1909., № 14).

მ. ჯანაშვილი თავის „საქართველოს ისტორიაში“, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, სპეციალურად მსჯელობს მთვარის კულტზეც, მეცნიერის აზრით, მთვარე ნაყოფიერების ღვთაებაა და ბერძნულ მითოლოგიაში მას არტემი ანუ არტემიდა შეესატყვისება. მთვარის საკერპო და აგრეთვე მისი ძმის აპოლონისა აწყურში იყო. მეცნიერი დასძენს: „ჩვენში მთვარეს მზის ძმად თვლიდნენ, ძმაა, რადგან მზესავით მშინშარა არ არის, დღე-ღამე დაიარებაო. საბერძნეთში იგი მიაჩნდათ მზე ღმერთის აპოლონის დად. არტემი, დაი აპოლონისა, ქალწული ღმერთი მთვარისა, დადის მთებსა და ტყეებშიო, ნადირობსო, იბანება ცივ წყაროებშიო. მფარველობას უწევს მონადირეებს, ღამე აჩენს ცხოველს, ცვარ-ნამს, ემტერება მეზღუდურთ (მისი გულის მოსაგებად სამლოოდ სწირავდნენ ადამიანებს). იგი იყო ღმერთი ნაყოფიერებისა, მიწას ანაყოფიერებდა, ქალთ შეილებს აძლევდა. მას სახავდნენ ქალის მსგავსად ბევრის ძუძუებით — ნიშნად უხეობისა, მის საკერპოში იყო ბევრი შეიარაღებული ქალი“¹⁸.

მ. ჯანაშვილის მოსაზრებანი მითოლოგიური პერსონაჟების — მზისა და მთვარის შესახებ უაღრესად საინტერესოა და ზოგადად გასაზიარებელიც. იგი უდავოდ დგას მაშინდელი ცოდნისა და კვლევის სიმაღლეზე, მაგრამ მკვლევარის ზოგიერთ შეხედულებას უკრიტიკოდ ვერ გავიზიარებთ, დაზუსტება ესაჭიროება. არაა მართებული ეპოქათა დიფერენცირების გარეშე ქართველთა მთავარ ღვთაებად გამოვაცხადოთ ან მთვარე ან მზე. ფოლკლორულ და ეთნოგრაფიულ წყაროებში სხვადასხვა ეპოქის შრეებია დალექილი. ამიტომაც, რომ ამ მონაცემებით ხან მთვარის უპირატესობა ჩანს და ხან მზისა.

მნათობთა გაღმერთება მატრიარქატიდან იწყება და თავდაპირველად მზე მღვდლობითი საწყისის ღვთაებად მიიჩნევა. პატრიარქატმა ახალი ღვთაება — მთვარე გააკულტა, როგორც მამა ღვთაების სახე. ამ დროს მზე ღვთაება ზომლის მეორე წევრი ხდება¹⁹. სწორად მიუთითებს პროფ. მიხ. ჩიქოვანი: „მზე ღმერთი... უძველესიც არის წარმართულ პანთეონში და მატრიარქატის დროიდან მომდინარეობს. დედამთავრულ ფორმაციას მითოლოგიურ ზედნაშენშიც ასევე ქალღმერთთა მთავრობა ახასიათებს, ისე როგორც მომდევნო პატრიარქალურ საფეხურს — კაცღვთაებათა შეენაცვლება. მაშასადამე, ჯერ მზე — ღმერთი, შემდეგ კი მთვარე — ღმერთი, ასეთია განვითარების გზა“²⁰.

ვერ გავიზიარებთ აგრეთვე მ. ჯანაშვილის მოსაზრებას მზისა და კოპალეს იგივეობის შესახებ. მართალია, საქართველოში მზის — მზექალის გაღმერთება ძირძველი ტრადიციის მქონეა, მაგრამ ქართულ კოპალეს მზესთან ვერ გავაი-

¹⁷ მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 84—85.

¹⁸ იქვე, გვ. 86.

¹⁹ В. В. Бардавелидзе, Дрежнейшие религиозные верования, Тб., 1937, გვ. 2.

²⁰ მ. ჩიქოვანი, ბერძნული და ქართული მითოლოგიის საკითხები, თბ., 1971, გვ. 126; მისივე, მიჯაჭვული ამირანი, 1947, გვ. 174.

გიგებთ. თუმცა მეკლევარს ზოგჯერ მართებული დაკვირვებაც აქვს ამ ღვთაებაზე. მაგალითად, მის სწორად აქვს შენიშნული, რომ ღვთაება, „კოპალა“ ანუ „კოპალე“ ფშავ-ხევსურთა წარმართულ ტექსტებში გმირადაა დასახული („დიდება გმირ კოპალეს, ცამდის მაღალს, ზღვამდის მაგარს“²¹).

ჯერ კიდევ ჯეროვნად ვერაა შესწავლილი ამ ღვთაების ფუნქცია და ადგილი ქართულ წარმართულ პანთეონში.

ქართველთა ღვთაების სახელი „კოპალა“ ანუ „კოპალე“ გვაგონებს მცირე აზიაში განსაკუთრებით გავრცელებულსა და საბერძნეთ-რომშიც კარგად ცნობილ ღვთაებას „კუბელს“²². საგულისხმოა, რომ მისი ქანდაკება, არიანეს ცნობით (ახ. წ. II ს.), აღმართული იყო ქალაქ ფაზისის შესასვლელთან. ეს ქალღმერთი, როგორც გადმოგვცემენ, ტახტზე იჯდა და ხელთ ეჭირა ერთგვარი საკრავი — კიბალი, ხოლო ფეხით ლომები ეწვა²³. ქართულ ხალხურ ლექსებსა და საგალობლებში მოხსენიებული კოპალე სქესით, ფუნქციით, ნიშანდობლივი თვისებებით განსხვავდება „დიდი დედის“, „დედოფლისა“ და „ღვთისმშობლის“ წოდებულობის მქონე მცირე აზიის მთავარი ქალღმერთისაგან — კიბელე — კუბელე — კუბელესაგან. ქართული კოპალე ქართული ლექსებისა და საგალობლების მიხედვით, გმირია, რეალური ადამიანი, რომელიც მრავალ საარაკო საქმეთა ჩადენის გამო, ღვთის შვილად და ნაწილიანად იქნა აღიარებული²⁴.

მ. ჯანაშვილი თავის „საქართველოს ისტორიაში“ განიხილავს მითოლოგიურ პერსონაჟს — ვეშაპს. „ხალხის რწმენით, — გადმოგვცემს ისტორიკოსი, ზღვა — ოკიანეები, დედამიწა და მასზე დანდობილი ცა ვარსკვლავებითურთ უკავია ვეშაპს და ეს ვეშაპი რომ შეინძრევას, ირყევას მთელი დედამიწაც. წმ. ნინო ამბობს: „ოდეს შეიძვრის ვეშაპი დიდი, რომელ არს ზღვასა შინა, შეიძვრის ყოველი ქვეყანა ვიდრემდის დაირღვან მყარნი და კლდენი“ (გვ. 80). წერილში „ქართველთა რწმენანი“ მ. ჯანაშვილი ეხება მზის დაბნელების, კერძოდ, მზისა და მთვარის ვეშაპისაგან ჩაყლაპვისა და დაბნელების მითს. მეცნიერი გადმოგვცემს ქართველთა წარმოდგენებს იმის შესახებ, თუ რა მტრები ჰყავს მზეს და მთვარეს და მათ შორის ყველაზე საშინელი რომ გველუშაპია (სვანურად გველი არშაპ), მას მზისა და მთვარის გადაყლაპვა სურს. ხალხს ეშინია და როდესაც დაინახავს ამ მომენტს, თოფებს ისვრიან და ყვირიან. გველუშაპი ფრთხება და თავს ანებებს მზეს (ამიტომაც, რომ მზის დაბნელების დროს თოფებს ისვრიან). მთვარის დაბნელების დროს მთვარე წილდება, ვინაიდან გველუშაპი მას კაწრავს და კბენსო. სვანების წარმოდგენით, გველეშაპს ერთი გვერდი მოწნული აქვს. მზეს რომ გადაყლაპავს, მზე დასწავს მოწნულს და გარეთ გამოდის²⁵.

²¹ მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 85.

²² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 97—98.

²³ ა. აფაქიძე, ანტიკური ხანის საქართველოს კულტურა, წიგნში: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1971, გვ. 677; თ. ლორთქიფანიძე, ძველი კოლხეთის კულტურა, თბ., 1972 გვ. 46.

²⁴ მიხ. ჩიქოვანი, ბერძნული და ქართული მითოლოგიის საკითხები, თბ., 1971., გვ. 150—155; ქართული ხალხური პოეზია, მითოლოგიური ლექსები, თბ., 1972; მ. ჩიქოვანის შესავალი წერილი, გვ. 58—63.

²⁵ М. Джанашвили, Картвельские поверья, «СМОМПК», 1893, № 17, гл. V, II, гл. 147.

როგორც ჩანს, გველეშაპის მიერ მზის ჩაყლაპვის მითი ჩვენში პოპულარულყოფილა. იგი შესულია ქართულ ეროვნულ ეპოსში და ქართულ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეშიცაა შემონახული.

მზის დაბნელების შესახებ პირველი წერილობითი ცნობები „ნინოს ცხოვრების“ ჟღერს ვარიანტში გვხვდება²⁶. იგი დამოწმებულია „ქართლის ცხოვრებაშიც“, სადაც მირიან მეფის ნადირობისა და მზის დაბნელების ამბავია მოთხრობილი. ლეონტი მროველი ამ ეპიზოდის გადმოცემისას მიჰყვება ჰელიოშური „ნინოს ცხოვრების“ თხრობას: „შუა სამხრისა ოდენ დაბნელდა მზე მთასა ზედა და იქნა ვითარცა ღამე ბნელი, უკუნი, და დაიპყრნა ბნელმან არენი და ადგილი“²⁷. მზის დაბნელების მითი გვხვდება „ვეფხისტყაოსანში“. რუსთაველი პოეტური შედარებისათვის მიმართავს მას: მზე ვეშაპსა დაებნელა“ (1158)²⁸.

მ. ჯანაშვილის მიერ მოტანილ ქართულ მითში მზის დაბნელების შესახებ ყურადღებას იქცევს მზის მიერ გველეშაპის გვერდის გამოწვევის მოტივი. იგი ამირანის სევანურ თქმულებაშია შემონახული. ამირანი შიგნიდან გამოჭრის ვეშაპს მუცელს და მოლიავებულ ფერდში ჩადგამს ჩელტს, რათა მზემ — თუცა იგი მოხვდება გველეშაპის წიაღში, და მოხვდება კიდევ თავის ღროზე, — თავისი მცხუნვარებით გამოწვას ეს ჩელტი და ზარეთ გამოვიდეს. ამრიგად, ამირანი თავისი დაბადებით გზას უხსნის მზესაც ანუ, სხვაგვარად, იხსნის მზეს ეს მომენტი, როგორც მართებულადაა შენიშნული სპეციალურ ლიტერატურაში, უძველესი მითოლოგემა ამირანის თქმულებაში შემორჩენილი, რასაც გარკვეულად ეხმაურება ცეცხლის მოტანის ეპიზოდი²⁹.

მზისა და მთვარის დაბნელების მითი სხვადასხვა საფეხურზე მდგომ ხალხთა შორის მთელ მსოფლიოში ფართოდაა გავრცელებული.

მზისა და მთვარის დაბნელება მცირე აზიის ხალხთა მითოსური თქმულებებითაც დასტურდება. ხეთური ეპიკური პოეზიის მიხედვით, ადამიანებს შიში აქვთ იმისა, რომ მთვარე და მზე გაქრებიან ციდან და სამყაროს წყვდიადში დატოვებენ. ეს მოტივი, როგორც შენიშნულია სპეციალურ ლიტერატურაში, პროტოხეთურიდან არის შესული ხეთურ ეპიკურ პოეზიაში³⁰.

მზის გაქრობისა და კვლავ დაბრუნების მოტივი გვხვდება ოკიანეს მითში (ოკიანე თავისთან იჭერს მზეს და არ უშვებს) და ხეთური მითების სხვა ფიკლებშიც, რომლებიც ხათურ (პროტოხეთურ) ტრადიციასთანაა დაკავშირებული. ამ მითოლოგიურ ციკლში, სადაც განსაკუთრებულად მკვეთრად მჟღავნდება წეს-ჩვეულებისა და მითის ერთიანობა, აღწერილია ხატის ერთ-ერთი ღმერთის გაქრობა, მის გაქრობასთან დაკავშირებულია გვალვისა და სხვა უბედურებათა გამოწვევა. გამქრალი ღმერთის მითი მისი სხვადასხვა ვარიაციებით სხვადასხვა ღმერთს მიეკუთვნება: ჭექა-ქუხილისა და მზის ღმერთებს, ხაყოფიერების ღვთაება ტელეპინუსს, ღმერთქალებს — ინარესა და ანცილს. ამ მითის ზოგიერთ ვარიანტში შეტანილია საწესჩვეულებო ნაწილი (მათ

²⁶ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, თბ., 1964, გვ. 135—136.

²⁷ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, 1959, გვ. 109.

²⁸ მ. ჩიქოვანი, შოთა რუსთაველი და ქართული ფოლკლორი, თბ., 1966, გვ. 104.

²⁹ ზ. კიკნაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 112.

³⁰ ვ. ივანოვი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 11.

შორის ძველი შელოცეები), როგორც ჩანს, დაკავშირებული უფრო ძველ ხეივანურ ხალხურ მაგიურ (მათ შორის ლექსურ) ფორმულებთან, რომლებიც ინდოევროპული ფოლკლორული ტრადიციებიდან არის ნასესხები. მთელი ციკლის ფოლკლორული ხასიათი მკვეთრად იმით მუდგანდება, რომ ერთი და იგივე სტანდარტული ფორმულები უმნიშვნელო ვარიაციებით სხვადასხვა კონტექსტს ეხამება.

ამ შითების თავდაპირველი საფუძველი მრავალხრივ საერთოს ამკლავებს ამოსავლეთ ხმელთაშუა ზღვის კულტურის ფართოდ გავრცელებულ მითებთან გამჭრალ და კვლავ დაბრუნებულ ნაყოფიერების ღვთაების შესახებ³¹.

მ. ჯანაშვილი თავის „საქართველოს ისტორიაში“ საუბრობს ქართული წარმართული პანთეონის ღვთაება-კერპების — არმაზისა და ზადენის შესახებ. მეცნიერს არმაზი მზის ღმერთად, ხოლო ზადენი ნაყოფიერების ღვთაებად მიაჩნია. იგი წერს: „არმაზი იყო მზე ღმერთი, მამასადაც, „მზის მომფენელიც“, ხოლო ზადი იქნებოდა დროჟამის ღმერთი „წვიმის მომცემელი“, „ნაყოფთა გამზრდელი“. თვით მისი სახელი ზადი, ვფიქრობთ, უნდა ნიშნავდეს ზრდას, წინსვლას და წარმომადგარიყოს ცნებიდან ზა (სვან (ლი)-ზი, ლი (-ზა)-ლალ-სულა, სირაული), რომელიც უდრის ზმნას წ-წადი-წარ და რომლითგახაც გვაქვს წელიწადისა და მის დროთა სახელები“³².

ძართალია, მ. ჯანაშვილი არმაზს მზის კულტს უკავშირებს, მაგრამ სრულიად მართებულად უარყოფს არმაზის იგივეობას სპარსელების ღვთაება ორმუშთან. ამის მტკიცებისათვის შეცნიერი ბერძენ მწერლებს იმოწმებს. იგი წერს: „არმაზი, საცა იყო ქართველთა სამება, ორმუშად მიაჩნიათ. ქართველი მწერლები მას არმაზს უწოდებენ. მის ხევს დღეს ჰქვია ალმაზის წყალი. ბერძნების არც ერთი მწერალი „არმაზს“ არ ამსგავსებს ორმუშს. იგია არმოზიკე (სტრაბ.), არმასტის (პლინ.), არმატიკა (პტოლომ)“³³. მართლაცდა, არმაზის კულტს არაფერი აქვს საერთო აპურამაზდასთან, ირანულ წარმართობასთან. ისტორიოგრაფიაში ადრე გავრცელებული შეხედულება თითქმის არმაზი აპურამაზდას კულტს უკავშირდებოდა, საფუძვლიანად უარყევს მ. წერეთელმა, ო. ვეზენდოკმა და ივ. ჯავახიშვილმა. ივ. ჯავახიშვილი აქცევდა ყურადღებას იმ გარემოებას, რომ ქართულ ფოლკლორში არმაზული პანთეონი არ ჩანს და მ. წერეთლის კვალობაზე ვარაუდობდა, რომ ქართველთა არმაზი ნამდვილად აპურამაზდა კი არა იყო, არამედ „მცირე აზიის ღმერთი ცისა და სინათლისა, ატმოსფეროსა, წვიმისა და ელვა-ჰექიისა“ — „თემუშ“³⁴.

ამჟამად გავრცელებული თვალსაზრისით, არმაზი ქართული წარმართული პანთეონის მთავარი ღვთაებაა. ისტორიულ წყაროთა ჩვენებით არმაზის კერპი მტკეთაში, მდ. მტკვრის მარჯვენა მხარეს, მთაზე იდგა. არმაზი ხეივანურ-სიტური წარმოშობისაა და მთვარის ღვთაების „არმა“ სახელიდან მომდინა-

³¹ ი. ივანოვი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 11—12.

³² მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 90.

³³ იქვე, გვ. 84—85.

³⁴ მ. წერეთელი, ხეთის ქვეყანა, მისი ხალხები, ენები, ისტორია, კონსტანტინოპოლი, 1924; ო. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 105.

რეობს³⁵. საქართველოში ქრისტიანობის ოფიციალურ რელიგიად გამოცხადების შემდეგ არმაზის კულტი წმინდა გიორგის კულტმა შეცვალა, მაგრამ ქართველ ხალხს მთვარის კულტი ამით არ უარყვია. სწორად შენიშავს ა. აფაქიძე: „ქრისტიანობამ არმაზი განდევნა ქართული პანთეონიდან — ნამდვილად კი — გახდევნა სახელი ღვთაებისა „არმაზი“, ხოლო მთვარის თაყვანისცემა, როგორც უზენაესი მორიგე ღმერთისა, მამა—ღმერთისა, ძალიან დიდხასს შეიხარჩუნა ქართველმა ხალხმა ოღონდ უკვე „წმინდა გიორგის“ სახითა და სახელით. ქართველი ხალხის აზროვნებაში წმ. გიორგიმ ძველი, წარმართობისდროინდელი ქართველების მთავარი ღვთაების — მთვარის ადგილი დაიკავა³⁶.

არმაზთან ზადენიცაა ანტიკური ხანის ქართული პანთეონის მთავარი ღვთაება. ეს ღმერთები ძველი ქართული წარმართული პანთეონის თავღმერთებად შესაძლოა იხიტომაყ ჩანან, რომ ახლად ჩამოყალიბებული სამეფოს პოლიტიკური ორგანიზაციის დროს უპირატეს როლს სწორედ მესხები ასრულებდნენ³⁷.

მ. ჯანაშვილი ძველი ქართული წარმართული პანთეონის სათავეში ასახელებს აგრეთვე ღმერთებს: გაცის და გას. მეკლევარი მათ ქართული წარმართული პანთეონის სამეულში ასახელებს: „არმაზის მთაზე სამებას შეადგენდნენ არმაზი, გაცი და გა. „და მარჯულ (მარჯვენით) მისა (არმაზის) დეა კერა ოქროსა და სახელი მისი გაცი და მარცხლ (მარცხენით) მისა კერა ვერცხლისა და სახელი მის გა“ (შატბ. კრებ. 21). „ყოვლისა დაფარულისა გამოძიებელნი და ძველნი ღმერთნი მამათა ჩვენთანი გაცი და გა“ (იქვე, გვ. 37)³⁸.

მ. ჯანაშვილი ქართულ წარმართულ ღვთაებათა დახასიათებისას ძველი ქართული საისტორიო წყაროების ცნობებით სარგებლობს და ამავე დროს ფართოდ მსჯელობს ამ ღვთაებათა ფუნქციებზე. მეკლევარი ზოგიერთი გეოგრაფიული ადგილის სახელის წარმოშობას წარმართულ ღვთაებებს უკავშირებს. მეკლევარი წერს: „ღმერთებს, როგორც დღეს ფშავ-ხევსურეთში ზატებს, უნდა ჰქონოდათ თავ-თავიანთი მამულები, სახატო მიწები. მათგან, ჩვენის ფიქრით, დაეხატა სახელები — გაჩიანს (გაც-გაჩი გაჩიანი), ზელა-ზენს, არმაზმთას, ციიზს, ჭუმათს, თხოთს, უფლის ციხეს და სხვ.“³⁹ მართლაც, შესაძლებლად მოგვაჩინა, რომ ზედაზენის და არმაზმთას სახელწოდება ქართული წარმართულ ღვთაებათა — ზადენისა და არმაზის — სახელებიდან მომდინარეობდნენ.

მ. ჯანაშვილი თავის „საქართველოს ისტორიაში“ განიხილავს აგრეთვე კიდევ ორ ღვთაება კერპს: აინინას და დანანას. „ამ ღმერთების კერპები საუბრეა დასდგაო მცხეთას, გზის პირად. მათი სახელწოდება ჰგავს შემდეგ სახელებს: ნინა, ნინო (ლექურად ნინო-დედა-ნუნე-ნანა აფხ. ან-ანან) (ანა-სვ.

³⁵ А. И. Болтунова, К вопросу об Армази, ВДИ, № 2 1949, гв. 237; а. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, I, თბ., 1963; ა. აფაქიძე, ანტიკური ხანის ქართული წარმართული კულტურა, წიგნში: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970, გვ. 667—669; Г. А. Меликишвили, Найри-Урарту, Тб., 1954, гв. 420

³⁶ ა. აფაქიძე, ანტიკური ხანის ქართული წარმართული კულტურა, გვ. 669.

³⁷ Г. А. Меликишвили, К Истории древней Грузии, Тб., 1959, гв. 137; а. აფაქიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 676.

³⁸ მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 89.

³⁹ იქვე, გვ. 89.

ხიხ-მეგრ. ნინა). აფხაზთა გადმოცემით, ანან არის დედა — შემოქმედი. ასრე ევედრებიან: „დედანო შემოქმედნო, მწუხარებას ნუ გამაცდევინებთ შვილის სიკვდილით, მაჩვენეთ მათი კეთილდღეობა“⁴⁰.

ზოგიერთი მკვლევარი ქართული წარმართული ღვთაებების (კერპების) — აიხიხასა და დანახას სახელებს უკავშირებს არღვი სურა ანაპიტას, რომელიც ლამაზი ქალის სახითაა პერსონიფიცირებული და მითითური მდინარის ღვთაებაა, ხოლო უფრო გვიანდელ ირანულ ტრადიციაში სახელი ანაპიტა (ანაპიდ, ნაპიდ) ცისკრის ვარსკვლავის აღმნიშვნელია და ირანული კალენდრის ერთ-ერთი თვის სახელწოდებაა. ქალის სახელად იგი ძალიან გავრცელებულია სომხეთში, ანაპიტას კულტმა ფართო გავრცელება პოვა შუა აზიაში ნაყოფიერების ღვთაების ნანას („დედა“) სახელწოდებით⁴¹.

ს. ჯანაშიას აზრით, აინინა წინააზიური სახელის მქონე ღვთაებაა, რომელიც შემოინახა ნანა, ნინი ინას ფორმით. იგი წერს: „წინა აზიის უძველესი ღმერთქალის სახელი — ნანა, ნინი ინა შემონახულია უძველეს ქართული კერპების სახელში აინინა და შემდეგ იგი ქალის ეროვნულ სახელადაც იქცა (ხიხო, ხახა)“⁴².

ხანა წარმართული ღვთაება იყო. ნანას კულტისადმი თაყვანისცემის ტრადიცია საქართველოში ძლიერი ყოფილა. ამის შესახებ სპეციალურ ლიტერატურაში საინტერესო მოსაზრებებია გამოთქმული⁴³.

თუ ს. ჯანაშიას ზემომატინილი მოსაზრება სწორია, თუ სახელი ნანა აიხიხადან ძომდინარეობს, მაშინ აინინას კულტს, ვფიქრობთ, ასახვა უპოვია ქართულ ფოლკლორში, კერძოდ კი — საწესჩვეულებო პოეზიის ნიმუშებში, როგორიცაა „ნანა, „ნანინა“, „იაენანა“. დასახლებული ლექს-სიმღერები წარმოშობით ქალღვთაება ნანასადმი მიძღვნილი უძველესი საკულტო საგლობელია.

მ. ჯანაშვილის ხაშრომებში ჯეროვანი ადგილი აქვს დათმობილი მითოლოგიური პერსონაჟების — დალისა და ალის დახასიათებას. მ. ჯანაშვილს დალი ბუნების ღმერთად მიაჩნია. „დალი ალბათ იყო ბუნების ამწყენებისა და აყვავების ღმერთი (სვან. დაილ — ყვავილი, მდელო-მეგრ. ნდელო, სვ. დიარ-პური, მეგრ. ოდიარე — საძოვარი, საბალახე). ამას დღესაც დამღერაინ ზვეწში („ოდელია, დელა“) (აბ. როდოსელი კოლხიდელთ ერთ ღმერთს უწოდებს დაირა) (ჩაჩნურად დელი — ღმერთი). იგი უნდა იყოს ის ღმერთი თარ, რომელიც იხსენიებს სახალხო სიმღერაში — არანანო, თარანანო“⁴⁴.

წერილში „ქართველები და ქართული ისტორია“ მ. ჯანაშვილი წერს: „დღეს რომ მღერაინ „პო, დელა-დელიას“, აქ არ შეიძლება ამ „დელია“-ს არ

⁴⁰ მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 90.

⁴¹ ირანული პოეზია, შეადგინა, შესავალი წერილი და შენიშვნები დაურთო ვახუშტი კოტეტიშვილმა, თბ., 1978, შენიშვნები, გვ. 529.

⁴² ვაჟ. „კომუნისტი“, 1936, № 294.

⁴³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, 1960, გვ. 101—108; ვ. ბარდავლიძე, ქართული (სვანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, თბ., 1933, გვ. 124, 126, 129; ვ. კოტეტიშვილი, „ხალხური პოეზია“, 1961, გვ. 324, შენიშვნები; ან. ხინთიბიძე, „ნანა“, ჟურნ. „საბჭოთა ხელოვნება“, 1962, № 12, გვ. 90—93.

⁴⁴ მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 91.

დავუკავშიროთ ჩაჩნური დედა, რომელიც იმათ ენაზე ნიშნავს ღმერთს და აგრეთვე სვანური დალი⁴⁵.

მ. ჯანაშვილს ალი წყლის დედად მიაჩნია. იგი წერს: „ალი. აფხაზთა გადმოცემით „წყლის დედა“, ცხოვრობს ტბაში ან წმინდა წყაროში. იგი ფრიად ლამაზი ქალია. ხანდახან გამოდის წყლის ნაპირს. წინ იდებს სავარცხელს და ივარცხნის თავის გრძელ თმას... თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო ქალა-ტყეთა ღმერთი, წყლის დედა, ცეცხლისებრ მანათობელის ქალის სახით. ალი (— სვ. ჰალ) აღზებულ ცეცხლს ჰქვია⁴⁶.

დალის ეპიკური ფუნქციები და მითოლოგიური ბუნება ჯეროვნადაა შესწავლილი. ბეს. ნიჟარაძის ნაწერების⁴⁷; ივ. ჯავახიშვილის⁴⁸, მიხ. ჩიქოვანის⁴⁹ ელ. ვირსალაძის⁵⁰ და სხვა მკვლევართა სპეციალურ ნაშრომებში გარკვეულია, თუ რას წარმოადგენს დალი და განვითარების რა საფეხურები განვლო.

დალი მატრიარქატის დროინდელი ნადირთა ღვთაებაა, რომელიც, ბერძნული არტიმიდეს მსგავსად, ქორწინებისა და მშობიარე ქალის მფარველად ითვლებოდა, ქრისტიანობის წარმოდგენების გავლენით საშიშ, ბოროტ ალად იქცა.

მკვლევართაგან არავის მიუჩნევია დალი ბუნების ღვთაებად და არც მის ეტიმოლოგიაზე უწარმოებია დაკვირვება. დალის ეტიმოლოგია სამეცნიერო ლიტერატურაში დღემდე გაურკვეველია. დალის შეპირისპირება ქართველურ (ქართულ-მეგრულ-სვანურ) და საერთოდ კავკასიურ ენობრივ და ფოლკლორულ სათანადო მასალასთან პირველად მ. ჯანაშვილის მიერაა მითითებული.

მ. ჯანაშვილის დაკვირვებანი დალის ფუნქციასა და წარმავლობაზე, მის თავდაპირველ მნიშვნელობაზე, ვფიქრობთ, არ უნდა იყოს ჰეშმარიტებას მოკლებული. შესაძლოა, რომ დალი, მართლაც, ატარებდა მცენარეთა ღვთაების ხიშხებს, რომელიც შემდეგ, დროთა ვითარებაში დაკარგა.

მ. ჯანაშვილი განიხილავს აგუნასთან — ვაზისა და ღვინის მფარველ ღვთაებასთან დაკავშირებულ რიტუალს. მკვლევარი აგუნას ქართულ წარმართულ ღვთაებათა პანთეონში აკუთვნებს ადგილს. იგი წერს: „გუთრიაში აგუნას იხსენიებენ ახალ წელს. იგი ვენახის ღმერთია. მას ევედრებიან ასრე: „აგუნას აგუნა, ჩამოიარე ჩვენს კარს, ჩვენს მამულში კარგი მტევნები მოიყვანე“. აგუნა, რასაკვირველია, არის იგივე ღუნო, ღვინო, ღვინო (მეგრ. ღვინო, სვ. ღვინალ, სომხ. გინი), მდამბოვრად აგრეთვე ჰქვია ნუნუა“⁵¹.

აგუნას კულტი წარმართული სარწმუნოების შორეულ ხანაში შეიქმნა. აგუნას საახალწლო ვენახის სიუხვეს შესთხოვდნენ⁵². აგუნასთან დაკავშირე-

⁴⁵ „ივერია, 1895, № 55.

⁴⁶ მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 91.

⁴⁷ ბეს. ნიჟარაძე (თავისუფალი სვანი), ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, II, 1964, გვ 35—39.

⁴⁸ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 96, 149—152.

⁴⁹ მიხ. ჩიქოვანი, მიჯაჭვული ამირანი, 1947; ქართული ებოსი, I, 1959; II, 1965; ბერძნული და ქართული მითოლოგიის საკითხები, თბ., 1971.

⁵⁰ ელ. ვირსალაძე, ქართული სამონადირეო ებოსი, 1964; მისივე, Грyзинский охотничий миф и поэзия, М., 1977.

⁵¹ მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 91.

⁵² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თბ., 1960, გვ. 111; ი. ს. ყიფშიძე, მეგრული გრამატიკა, 186.

ბული რიტუალი ბოლო დრომდე სრულდებოდა გურიაში, სამეგრელოსა და ლეჩხუმში⁵³.

კვლევით ნათელი ხდება, რომ მ. ჯანაშვილის ნაშრომებში ფართოდაა წარმოდგენილი მითოლოგია. იგი მეცნიერისათვის საქართველოს ისტორიის საერთო სურათის შემადგენელი ნაწილია. მ. ჯანაშვილი მითოლოგიური მასალების არა მარტო ფიქსაციას ახდენს, არამედ იკვლევს, გამოთქვამს თავის შეხედულებას მითოლოგიის მნიშვნელობაზე ისტორიის შესწავლის საქმეში. მ. ჯანაშვილის მითოლოგიური ძიებანი უთუოდ საგულისხმოა, როგორც ქართული ისტორიოგრაფიის შესწავლის თვალსაზრისით, ისე ფოლკლორისტული ასპექტით.

მართალია, ქართული მითოლოგიის შესახებ მ. ჯანაშვილის ზოგიერთ მოსაზრებას დღეს უკრიტიკოდ ვერ გავიზიარებთ, მაგრამ ისტორიკოსი უეჭველად დგას იმდროინდელი მეცნიერული ცოდნის სიმაღლეზე, რაც მას საპატიო ადგილს უშეკიდრებს ქართულ ფოლკლორისტიკაში.

Г. Н. АХВЛЕДИАНИ

ВОПРОСЫ МИФОЛОГИИ В ТРУДАХ МОСЕ ДЖАНАШВИЛИ

Резюме

В трудах историка М. Джанашвили широко использован мифологический материал: народные мифы о космогонических божествах, разные мифологические мотивы (разделение земли и неба, затменные солнца и др.), сведения о грузинском языческом пантеоне божеств (Армази, Задени, Айнина, Данана, Дали и др.).

Ученый не только фиксирует мифологический материал, он высказывает свои взгляды на значение мифологии в деле изучения истории. Заслуживают внимания соображения М. Джанашвили о происхождении и функциях грузинских языческих божеств.

Несмотря на то, что некоторые соображения М. Джанашвили следует принимать критически, следует отметить, что историк, безусловно, стоит на уровне научных знаний своего времени.

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახ. ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტმა

⁵³ ა. ლეკიაშვილი, შენ ხარ ეენახი, თბ., 1972, გვ. 114—115.

შუაშენა ერიანუვილი

ბავშვის ჯვარში||ხატში მიბარების წესი ხევისჭრეთში*

ბავშვის ჯვარში (||ხატში) მიბარების წესი საგანგებო კვლევის საგანი დღემდე არ ყოფილა. ეთნოგრაფიულ სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით გამოთქმულია ზოგიერთი მოსაზრება¹, რომელსაც წინამდებარე წერილის ავტორიც ითვალისწინებს. მიბარების წესი თავისი სოციალური ფესვებითა და სარწმუნოებრივი მხარით საზოგადოებრივი განვითარების ადრეულ პერიოდს უკავშირდება, მაგრამ ხევსურეთის დღევანდელ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეშიც მოწმდება და აქტიურად მოქმედებს. დღევანდელ ვითარებაში აღნიშნულ წესს დაკარგული აქვს თავისი სოციალური ფუნქცია და მის არსებობას მხოლოდ მისი იდეოლოგიური მხარე განაპირობებს.

საყოველთაო გავრცელება და მოქმედების აქტიურობა წესს მანვე ტრადიციათა რიგებში აყენებს. ამიტომ მისი დაძლევა, რაც შესაძლებელია მეცნიერული შესწავლითა და ამ შესწავლის შედეგების უშუალოდ ხალხისათვის გაზიარებით, უახლოეს ამოცანად ისახება. ამავე დროს მიბარების წესი ძვირფასი წყაროა ეთნოგრაფიული და ისტორიული მეცნიერებისათვის საზოგადოებრივი განვითარების იმ პერიოდის ზოგიერთი მხარის გასაშუქებლად. რომელშიც იგი ფუნქციონირებდა.

როგორც უკვე ვითუწყებოდით, ხევსურეთის თემში ბავშვის ჯვარში მიბარების წესს მხოლოდ ჯვარის (||ხატის) უნჯნი ყმანი||მკვიდრი ყმანი ასრულებდნენ². მაგალითად, გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარი სრულიად ხევსურეთის თემის სალოცავი იყო, მაგრამ აქ მიბარების წესის წესრულება შეეძლოთ მხოლოდ სამი გვარის — ჭინჭარაულის, არაბულისა და გოგოჭურის წარმომადგენელთ, რადგანაც ისინი მისი მკვიდრი, თავდაპირველი, საკუთარი ყმე-

* წაკითხულია მოხსენებად ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების სხდომაზედ 1971 წ. იბეჭდება შემოკლებით და ახალი მასალებით შევსებული. წესის აღწერილობის შესახებ იხ. ე. ე. რ. ი. ა. შ. ი. ლ. ი., „საწულებსა“ და „მისამარეს“ წესები ხევსურეთში, მასალები, საქ.-ლოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. XVI—XVII, 1972.

¹ იხ. В. В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тб., 1957, გვ. 61; მისივე, სიციხისა და სიუხის ხე ქართველთა სარწმუნოებაში, საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები, 1968, გვ. 44.

² ე. ე. რ. ი. ა. შ. ი. ლ. ი., დასახ. ნაშრომი.

ბი (resp. მკვიდრი თავდაპირველი, საკუთარი წულები, ანუ შვილები) იყვნენ. შაგრამ საინტერესოა, როგორ დგას „მიუბარები ს“ საკითხი თვით უნჯის II მკვიდრის შიგნით. თვალსაჩინოებისათვის ავიღოთ იგივე სამაგან-ძუროშ თემი, რომლის გამაერთიანებელ ჯვარად გუდანის საღრმ-თო გიორგი ითვლება. ვნახოთ ვის და როგორ ითხოვს აღნიშნული ჯვარი მისაბარებლად ჭინჭარაულის, არაბულისა და გოგოჭურის გვარები-დან.

1. სოფ. გველეთი³.

გველეთში უცხოვრიათ არაბულის გვარის საველგუჯაუროს განშტოების (ძველი მამის)⁴ მამებს: „ობოლქვრივთ, მგელათ, უცხვიროთ, ქუქუათ, იმედურათ“⁵. ალ. ოჩიაურის ცნობით, ეს მამანი „ერთიმეორის ახლო განაყრები არიან. ამათ ლოფელში არავინ ცხოვრობს არც სხვა გვარი და არც ერთიმეორის შორეული მოგვარე“⁶. გველეთის მეთემენი ბავშვს მიუბარებდნენ სამ ჯვარში: სოფლის მთავარ სალოცავში — მთავარანგელოზში, გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარ-სა და ბაცალიგოს პირქუშის ჯვარში.

მაგალითისათვის ავიღოთ არაბული თათარა ივანეს ძის ოჯახი. 1949 წ. ოჯახი შედგებოდა ხუთი საულისაგან, საიდანაც სამი მამაკაცი ყოფილა:

- 1) არაბული თათარა ივანეს ძე — დაბად. 1886 წ. ოჯახის უფროსი
— „ — გაგა თათარას ძე — „ — 1927 წ. შვილი
— „ — ბერდია — „ — — „ — 1930 წ. — „ —

ოჯახის უფროსი თათარა ბავშვობისას მიუბარებიათ გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარში (თათარა მამა — ივანე — ბაცალიგოს პირქუშის ჯვარში), გაგა-შვილი თათარასი — არსად არ მიუბარებიათ, ჯვარს არ მოუთხოვია, ბერდია — შვილი თათარასი — მიუბარებიათ გველეთის მთავარანგელოზის ჯვარში. ოჯახი ეკუთვნის უცხვიროთ მამას.

2) არაბული მიხეილ ვანოს-ძის ოჯახი. 1949 წ. ოჯახი შედგებოდა ხუთი საულისაგან, საიდანაც სამი ყოფილა მამაკაცი:

- არაბული მიხეილ ვანოს ძე — დაბად. 1915 წ., ოჯახის უფროსი
— „ — ვანო ომას ძე — „ — 1878 წ., მამა
— „ — შიო მიხეილის ძე — „ — 1942 წ., შვილი

ოჯახის უფროსი მიხეილი ბავშვობისას მიუბარებიათ ს. გველეთის მთავარანგელოზის ჯვარში; მიხეილის მამა — ვანო — მიუბარებიათ ბაცალიგოს პირქუშის ჯვარში (მიხეილის პაპა — ომა — მიუბარებულ იყოფილა ბაცალიგოს პირქუშში); მიხეილის შვილი — შიო მიუბარებიათ გველეთის მთავარანგელოზში. ოჯახი ეკუთვნის მგელათ მამას.

³ გველეთის შესახებ ცნობები მოგვაწოდეს მთხრობლებმა: მიხეილ ვანოს ძე არაბულმა, დაბად. 1915 წ., ხუცესი; ლვითსი არაბულმა, დაბად. 1875 წ., ყოფილი ხუცესი; ავტორის საველე დღიურები, ხევსურეთი, 1974—75—76 წწ.

⁴ ძველ და ახალ მამათა შესახებ იხ. რ. ხარაძე, ხევსურული ძირი და გვარი, „მომომხილველი“, 1949.

⁵ ავტორის საველე დღიურები, ხევსურეთი, 1974—75—76 წწ. ალ. ოჩიაური, ხევსურული მასალები, ნაწ. II, გვ. № 3, გვ. 35—36; რ. ხარაძე, ხევსურული ძირი და გვარი, ხევსურეთის „სამი ძირითადი საგვარეულო რუკა, „მომომხილველი“, 1949. გვ. 187.

⁶ ალ. ოჩიაური, ხევსურული მასალები, M 81, გვ. 35—36.

სოფ. თავისი⁷.

სოფ. დათვისში უცხოვრიათ არაბულის გვარის ორი შტოს წარმომადგენელი: საბიჩინაგუროდანი — დათვით, მარაისქეთ, ბერაშვილი, გიგიათ და მათ განაყარ თხოლჩათ, თილილათ, ჭინჭარათ (თილილათ განაყარნი): საჩუჩაყუროდანი — აღიონათ, მანგიურათ, გორელაურთ⁸.

საბიჩინაგუროს მამანი ებარებოდნენ ოთხ ჯვარში: გუდანიის საღმრთო გიორგის, დათვისის წმ. ღვთისმშობლის, ღალანგორ წმ. გიორგის და ზეისტეჩოს ჯვარში. საჩუჩაყუროს მამანი მიზარების წესს ასრულებდნენ გუდანიის, დათვისის დასახელებულ ჯვარებში და ბაქალიგოს პირქუშის ჯვარში.

1) არაბული ბაქია გავას ძის ოჯახი, 1949 წლისათვის ოჯახი შედგებოდა ხუთი სულისაგან. აქედან მამაკაცი — ორი:

არაბული ბაქია გავას ძე დაბად. 1915 წ. ოჯახის უფროსი,
— „ — მიხეილი ბაქიას ძე — „ — 1948 წ. შვილი

ოჯახის უფროსი ბაქია ბავშვობისას მიუზარებიათ ღალანგორის წმ. გიორგის ჯვარში; (მამა ბაქიასი — გავა — მიზარებული ყოფილა გუდანიის საღმრთო გიორგის ჯვარში; შვილი ბაქიასი — მიხეილი — მიუზარებიათ გუდანიის საღმრთო გიორგის ჯვარში; ოჯახი ეკუთვნის გიგიათ განაყარს — თხოლჩათ, საბიჩინაგურო.

2) არაბული აკია გოგოთურას ძის ოჯახი. 1949 წ. ოჯახი შედგებოდა ექვსი სულისაგან, აქედან — ორი მამაკაცი:

არაბული აკია გოგოთურას ძე დაბად. 1909 წ., ოჯახის უფროსი,
— „ — გოთურა ნებეირის ძე — „ — 1885 წ. 22

ოჯახის უფროსი აკია მიუზარებიათ ბაქალიგოს პირქუშის ჯვარში; მამა აკიასი — გოგოთურა — მიზარებული ყოფილა ბაქალიგოს პირქუშში. ოჯახი ეკუთვნის გორელაურთ მამას, საჩუჩაყურო.

სოფ. ჩირდილი⁹.

სოფ. ჩირდილში უცხოვრიათ არაბულის გვარის სარკინაულის განშტოების მამათ — თადიაურთ, თემროზათ, ხელმოკლიათ; ხელმოკლიათ განაყარს — ბახალათ და ვირისცალათ განაყარ ორი ოჯახს; საჩუჩაყუროს მამათ — არაბათ¹⁰. არაბნი ბავშვს მიზარებდნენ შემდეგ ჯვარებში: ბაქალიგოს პირქუშის, გუდანიის საღმრთო გიორგის, ს. ჩირდილის წმ. გიორგისა და დედაღვთისმშობლის ჯვარებში, სარკინაულის მამანი — გუდანიის საღმრთო გიორგის, ზეისტეჩოს, უცანხადუს სანეუბაყა, ჩირდილის წმ. გიორგისა და დედაღვთისმშობლის ჯვარებში.

⁷ სოფ. დათვისის შესახებ ცნობები მოგვაწოდა მთხრობელმა გიორგი გიგიას ძე არაბულმა, ხუცესი; ავტორის საველე დღიურები, ხევისთავი, 1974—75—76 წლები.

⁸ მთხრ. გიორგი გიგიას ძე არაბული, ხუცესი; აღ. თილილა, ხევისთავი მასალები, ნაწ. II, რ. № 2, გვ. 13; რ. ხარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 187.

⁹ ჩირდილის შესახებ ცნობები მოგვაწოდეს მთხრობელმა: აბიკა ბალათურას ძე არაბულმა, ხუცესი; ჯოჯოლა არაბულმა (ავტორის საველე დღიურები, ხევისთავი, 1974—75—76 წწ.)

¹⁰ მთხრ. აბიკა ბალათურას ძე არაბული. რ. ხარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 187.

1) არაბული ხუთია მამუკას ძის ოჯახი. 1949 წ. შედგებოდა ორი სული-საგან, აქედან — 1 მამაკაცი:

არაბული ხუთია მამუკას ძე დაბად. 1874 წ. ოჯახის უფროსი ხუთია ბავშვობისას ბაცალიგოს პირქუთუშის ჯვარში მიუბარებიათ, (მამა ხუთიასი — მამუკა — მიბარებული ყოფილა ს. ჩირდილის წმ. გიორგის ჯვარში). ოჯახი ეკუთვნის არაბათ მამას, საჩუქაყუტოს.

2) არაბული აბიკა ბალათერას ძე ოჯახი. 1949 წ. ოჯახი შედგებოდა ექვსი სულისაგან, აქედან — სამი მამაკაცი:

არაბული აბიკა ბალათერას ძე	დაბად. 1908 წ. ოჯახის უფროსი
— „ — გიგუა — „ —	— „ — 1941 წ. შვილი
— „ — ირაკლი — „ —	— „ — 1948 წ. — „ —

ოჯახის უფროსი აბიკა მიბარებულია სოფ. ჩირდილის დედ-ღვთისმშობლის ჯვარში: (მამა აბიკასი — ბალათერა — სოფ. ჩირდილის წმ. გიორგის ჯვარში; პაპა აბიკასი — ხთისია — გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარში; პაპის მამა — მანგია — გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარში, პაპის პაპა აბიკასი — თათარა — გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარში) შვილი აბიკასი — გიგუა — ჩირდილის წმ. გიორგის ჯვარში; შვილი აბიკასი — ირაკლი — ჩირდილის დედაღვთისმშობლის ჯვარში, ოჯახი ეკუთვნის ბახალათ მამას, სარკინაულოს.

სოფ. გუდანი¹¹

სოფ. გუდანში უცხოვრიათ ჭინჭარაულის გვარის საკუთრდელაუროს მამათ, ვეფხვთ განაყარ ჯარიათ და ნასთვლევათ, ბურკვათ განაყარ — მშვევლათ და თათარათ; ჭილათ განაყარ — დაეითათ, გაიდაურთ, უჭკუათ¹². სოფ. გუდანის ჭინჭარაულნი ბავშვის ჯვარში მიბარების წესს ასრულებდნენ გუდანის საღმრთო გიორგისა და ნახარელა ღვთისმშობლის ჯვარში.

1) ჭინჭარაული ხთისო ბაბოს ძის ოჯახი. 1949 წ. ოჯახი შედგებოდა ოთხი სულისაგან, აქედან — სამი მამაკაცი:

ჭინჭარაული ხთისო ბაბოს ძე	დაბად. 1884 წ., ოჯახის უფროსი
— „ — გიორგი ხთისოს ძე	— „ — 1921 წ., შვილი
— „ — ტუჩა მგელას ძე	— „ — 1932 წ., ბიძაშვილი

ოჯახის უფროსი ხთისო მიბარებული ყოფილა გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარში; (მამა ხთისოსი — ბაბო — გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარში) შვილი — გიორგი — ამავე ჯვარში. 1949 წლის შემდეგ ოჯახს შემატეზია სამი ვაჟი; კოტე გიორგის ძე, გელა გიორგის ძე, ჯუმბერი გიორგის ძე, რომლებიც მიუბარებიათ გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარში.

¹¹ სოფ. გუდანის შესახებ ცნობები მოგვაწოდა გადუა ფოთიას ძე ჭინჭარაულმა, ხუცესი.

¹² რ. ხარაძე, დასახ. ნაშრომი; მთხრ. გადუა ფოთიას ძე ჭინჭარაული, ხუცესი.

სოფ. ბუჩქურთა¹²

სოფ. ბუჩქურთაში უცხოვრიათ გოგოჭურის გვარის ალდი-ურთ მამებს; ნათუშართ, მეგრელთ, თარხანათ; მისურა-ულთ მამას — ფასიორათ და დორეჩალთ¹³. სოფ. ბუჩქურთის თეთენენი ბავშვებს აბარებდნენ. გუდანის საღმრთო გიორგის, ჭორმეშავის წმ. გიორგის, სოფ. ბუჩქურთის მთავარანგელოზის ჯვარს.

1) გოგოჭური ნიკო გიორგის ძის ოჯახი. 1949 წ. ოჯახი შედგებოდა ექვსი სულისგან, აქედან — სამი მამაკაცი.

გოგოჭური ნიკო გიორგის ძე	დაბად. 1923 წ., ოჯახის უფროსი
— „ — გიორგი ალუდას ძე	— „ — 1864 წ., მამა
— „ — თორელი გიორგის ძე	— „ — 1929 წ., ძმა

ოჯახის უფროსი ნიკო მიუბარებიათ სოფ. ჭორმეშავის წმ. გიორგის ჯვარ-ში მამა ნიკოსი — გიორგი — სოფ. ბუჩქურთის მთავარანგელოზში; ძმა ნი-კოსი — თორელი — გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარში. ოჯახი ეკუთვნის ფა-სიორათ მამას.

2) გოგოჭური მამუკა ხეთისოს ძის ოჯახი. 1949 წ. ოჯახი შედგებოდა ექვსი სულისგან, აქედან — სამი მამაკაცი

გოგოჭური მამუკა ხეთისოს ძე	დაბად. 1921 წ., ოჯახის უფროსი
— „ — ხეთისო უთურგას ძე	— „ — 1880 წ., მამა
— „ — გამახელა ხეთისოს ძე	— „ — 1930 წ., ძმა

ოჯახის უფროსი მამუკა ბავშვობისას მიუბარებიათ გუდანის საღ-მრთო გიორგის ჯვარში; მამა მამუკასი — ხეთისო — ამავე ჯვარში; ძმა მამუკასი — გამახელა — ამავე ჯვარში. ოჯახი ეკუთვნის ფასიორათ მამას.

ზემომოტანილ სოფლებში მიბარების საკითხთან დაკავშირებით გამოკვლე-ულია ყოველი კომლის მამაკაცი ცალკეულად. ჩვენ კი თითოეული სოფლიდან მხოლოდ ორ-ორი კომლის მავალითის მოტანით დაკმაყოფილებით ადგილის სიმცირის გამო, ამავე დროს, ასეთივე მასალის მოტანა შეგვიძლია სამაგანძუ-როს თემის სხვა სოფლებიდანაც.

სამაგანძუროს თემში ბავშვის მიბარება ჯვარისგან მოთხოვნით ხდებოდა (მოთხოვნა გამოხატული იქნებოდა ბავშვის ავადმყოფობით, ტი-რილით, ოჯახში მომხდარი რაიმე უსიამოვნო ამბით). როგორც კონკრეტული ეთნოგრაფიული მასალით დასტურდება, სამაგანძუროს თემის გამაერთიანებელ გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარს მისაბარებლად მოთხო-ხილი ჰყავდა მეთემეთა (ყმათა) ნაწილი; ნაწილი სხვა ჯვარებში იყო მი-ბარებულ, მაგრამ გუდანის ჯვარისათვის ისინი მიბარებულ ყმე-ბად არ ჩაითვლებოდნენ, რადგან ელოსანთა მზგავსად, ჯვარის მიბა-რებულ ყმად მეთემე მხოლოდ იმ ჯვარში ჩაითვლებოდა, სადაც აღნიშ-ნულ წესს შეასრულებდა. მაგრამ ისმის კითხვა, სამაგანძუროს თემში ჯვარი-საგან ბავშვის მისაბარებლად მოთხოვნა სტიქიურად ხდებოდა, თუ

¹² სოფ. ბუჩქურთის შესახებ ცნობები მოგვაწოდა მთხრობელმა მამუკა გამახელას ძე გო-გოჭურმა (ავტორის სველე დღიურები, 1974—76 წ.).

¹³ რ. ხარაძე, დასახ. ნაშრომი, მთხრ. მამუკა გამახელას ძე გოგოჭური.

მას ორგანიზებული ხასიათი ჰქონდა? ამ კითხვაზე პასუხის პოვნას დიდი შინაშენლობა აქვს მიბარების მექანიზმის გასარკვევად.

საკითხი შეიძლება სტიქიურობის სასარგებლოდ გადაწყვეტილიყო, თუ კი მარტოოდენ ზევსურ მთხრობელთა ზოგადი ხასიათის განაცხადებით დავკმაყოფილებოდით. ამ განცხადებით, ამა თუ იმ ბავშვს ესა თუ ის ჯვარი მოითხოვს („დამიზნებებს“: ავად გახდის, ან სხვა რაიმე უსიამოვნებას შეჰყარის ბავშვის ოჯახს და ქადაგ-მკითხველის „გამოცნობითა“ და „მიხედვრილობის“ წყალობით მეთემე, იმ ჯვარში მიაბარებს ბავშვს, სადაც ისინი მიუთითებენ.

ჩვენ მიერ მოტანილი, კონკრეტული ეთნოგრაფიული მასალების შესწავლამ დაგვანახა, რომ ამა თუ იმ ჯვარისგან, ამა თუ იმ ბავშვის მოთხოვნას ორგანიზებული ხასიათი ჰქონდა და ემყარებოდა იმავე ქადაგ-მკითხველის ღრმა ცოდნას, იმ ოჯახის, მამაშვილობის (ძველი მამის), ან გვარის, თავდაპირველი საცხოვრისის, შემდეგ იქიდან მისი განსახლების და შესაბამისად, სხვადასხვა ჯვართან მისი დამოკიდებულების (ყ მ ბ ი ს) შესახებ, რომელსაც მისაბარებელი ბავშვი ეკუთვნოდა.

ჩვენ მიერ შესწავლილ თემებში (სოფლებში) ამა თუ იმ ჯვარისგან ბავშვის მისაბარებლად მოთხოვნას (უნჯის||მკვიდრის შიგნით) საფუძვლად ედო შემდეგი გარემოებების გათვალისწინება: 1) რომელ გვარს ეკუთვნოდა ბავშვი; 2) რომელ განშტოებას (ძველ მამას) 3) სად იყო მისი გვარისა, თუ მამის თავპირველი საცხოვრისი და რომელ ჯვართან იყო დაკავშირებული მისი წინაპრების ყმობა; 4) რომელი თემის წევრია ამჟამად მისი ოჯახი და ეს ბავშვი; 5) კიდევ რომელი მსხვილი თემის გაერთიანებაში შედის ეს თემი (სოფელი). შესაბამისად შეიძლება ბავშვი მისაბარებლად მოეთხოვა: 1) ჯვარს, რომელთაგანაც დაკავშირებული იყო მისი წინაპრების ყმობა, ე. ი. ჯვარს, რომელიც მისი, გვარის ან განშტოების (ძველი მამის) ერთობლიობის განმასახიერებელი სალოცავი იყო. 2) იმ სოფლის ჯვარს, სადაც ამჟამად ეს ოჯახი სახლობდა (ასეთი ჯვარი ერთი, ან რამდენიმე შეიძლება ყოფილიყო), 3) იმ მსხვილი გაერთიანების სალოცავ ჯვარს, რომელშიც ეს თემიც (სოფელიც) შედიოდა; 4) იმ თემის სალოცავს, საიდანაც ეს ოჯახი განსახლდა. მაგალითისათვის ავიღოთ არაბული მინდია აბას ძის ოჯახი სოფ. დათვისიდან არაბული მინდია აბას ძე — ბავშვობისას არსად არ ყოფილა მიბარებული, ჯვარს არ მოუთხოვია, მინდიას მამა — აბა — მიბარებული ყოფილა გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარში; მინდიას ერთი შვილი — აბა — მიუბარებიათ ზეისტეჩოს ჯვარში; მინდიას მეორე შვილი — ირაკლი — მიუბარებიათ გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარში. ოჯახი ეკუთვნის არაბულ ღვთისს გვარის საბიჩინაგუროს განშტოებას, მარაისძეთ მამას.

ზეისტეჩოს ჯვარი არაბულის გვარის საბიჩინაგუროს განშტოების (ძველი მამის) საერთო, გამაერთიანებელი სალოცავია. ოჯახიდან ჯვარს მისაბარებლად მოთხოვნილი ჰყავს მინდია არაბულის შვილი — აბა; ოჯახის ამჟამინდელი საცხოვრისის დათვისის სასოფლო სალოცავს არავინ არ ჰყავს მოთხოვნილი; გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარს, რომელიც სამაგანტუროს თემის (რომელშიც შედის, დათვისის სასოფლო თემიც) გამაერთიანებელი, მთავარი სალოცავია, ოჯახიდან მოუთხოვია მინდიას მამა — აბა და მეორე შვილი — ირაკლი.

აბიკა ბადათერას ძე არაბულის ოჯახი სოფ. ჩირდილიდან (იხ. მასალა გვ. 5) სოფ. ჩირდილის დედადღვთისმშობლისა და წმ. გიორგის ჯვარებს — ოჯახის ამჟამინდელი საცხოვრისის ჯვარებს—მისაბარებლად შოუთხოვით აბიკას შეიღები ირაკლი, გიგუა, თვითონ აბიკა და მისი მამა; გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარს სამაგანძურის ცენტრალურ სალოცავს მისაბარებლად მოუთხოვნია აბიკას პაპა, პაპის მამა და პაპის პაპა. სარკინაულის მთავარ სალოცავს, სოფ. ზეისტეჩოს ჯვარს, ოჯახიდან არავინ არ ჰყავს მოთხოვნილი. აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ სარკინაულო საბიჩინაგუროში შედიოდა¹⁴, ამიტომ სარკინაულოსა და საბიჩინაგუროს ერთი მთავარი, გამაერთიანებელი ჯვარი იყო ზეისტეჩოს ჯვარი.

კანონზომიერება მისაბარებლად მოთხოვნაში განსაყუთრებით ნათლად გამოჩნდა სოფ. დათვისის მაგალითზე, სადაც არაბულის გვარის ორი განშტოება ცხოვრობს: საბიჩინაგურო და საჩუჩაყუერო. აქედან საბიჩინაგუროს მამათ ბავშვებს მისაბარებლად ითხოვდა ადგილობრივი, სასოფლო სალოცავი, გუდანის საღმრთო გიორგის, დღანგოროში. გიორგის (სოფ. დათვისის ზოგიერთი ოჯახი ღალანგორიდან, სოფ. ართხმიდან იყენებ. ჩამოსახლებული და, ამდენად, ეს ჯვარი ითხოვდა მისაბარებლად და ზეისტიქროს ჯვარი; საჩუჩაყუეროს შტოს მამების ბავშვებს კი მისაბარებლად ითხოვდა: სოფლის ადგილობრივი სალოცავი; სათემო—გუდანის საღმრთო გიორგი და ბაცალიგოს პირქუშის ჯვარი, რომელიც საჩუჩაყუეროს მთავარი, გამაერთიანებელი ჯვარია.

აღსანიშნავია, რომ სამაგანპუროს თემში (აქ მოტანილი კონკრეტული ეთნოგრაფიული მასალიდან გამომდინარე) ბავშვის ჯვარში მ ი ბ ა რ ე ბ ა სა-
ყოველთაო ხასიათისა იყო და იგი მამრობითი სქესის თითქმის ყველა ბავშვზე
სრულდებოდა. (იშვიათი გამონაკლისის გარდა). მხედველობაში მისაღებია მხო-
ლოდ ეკონომიკური ფაქტორი რამდენად შეძლებდა ოჯახი ყველა ბავშვზე
წესის გადახდას, რადგანაც ჩვენს მიერ დამოწმებულია მასალა, რომლის მი-
ხედვითაც ხევსურის ყველა ოჯახს ეკონომიკურად ამის შესაძლებლობა არ
ჰქონდა, მაგრამ ამის შესახებ ცოტა უფრო ქვემოთ გვექნება მსჯელობა.

ასევე საყოველთაო ხასიათს ატარებდა ბავშვის ჯვარში მიბარების წესი (კისკარულ-ბადათ და ქავთარ-ოჩიაურთ სამშო თემებში. ამ თემებში მიბარება არა თუ საყოველთაო, არამედ აუცილებელი შესასრულებელი წესიც კია მამრობითი სქესის ყველა ბავშვზე, თუ კი ოჯახი ამას ეკონომიკურად შეძლებს. აღსანიშნავია, რომ ამ თემებში, ჯვარისგან „მოთხოვნა“ არ მოქმედებს ყოველგვარი „მოთხოვნის“ გარეშე, მიაღწევს თუ არა ბავშვი მიბარების ასაკს (მიბარების ასაკი მერყეობს ერთი წლიდან სამ წლამდე), მაშინვე მიბარებენ.

¹⁴ რ. ხ ა რ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., „მიმოგზილველი“ № 1, 1949, გვ. 188.

8. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1981, № 2

II. სოფ. ახიელი (არხოტის თემი) მრავალი გვარით დასახლებული სოფელი იყო. ცხოვრობდნენ — ცისკარაულნი, ჯაბუშანურნი, ოჩიაურნი, ნაროზაულნი, ბალიაურნი. სოფლის მთავარი სალოცავი იყო მიქეილ მთავარანგელოზი, რომელიც აგრეთვე სრულიად არხოტის თემის მთავარი სალოცავი იყო. მიქეილ მთავარ ანგელოზის ჯვარი მისაბარებლად ითხოვდა მხოლოდ ჯაბუშანურთა გვარის ბავშვებს, რადგან ჯაბუშანურნი აღნიშნული სალოცავის უნჯი ყმები იყვნენ. სხვა გვარების წარმომადგენელნი კი „ეზარებოდნენ“: მეორეხარისხოვან ჯვარებში (თავ-თავის საგვარო სალოცავები). ახიელის თემშიც მიზარება საყოველთაო შესასრულებელი წესი იყო ყველა მამაკაცისათვის ბავშვობის ასაკში, მაგრამ სათემო სალოცავის მიზარებულ ყმებში მხოლოდ ჯაბუშანურნი იყვნენ.

ხეცსურეთში ჩვენ მიერ დამოწმებულია ისეთი თემებიც, რომელთა შიგნით მიზარების წესი საყოველთაო და სავალდებულო შესასრულებელი წესი არ იყო, რადგან ჯვარები ყველა ბავშვს არ ითხოვდნენ მისაბარებლად. საილუსტრაციოდ მოვიტანეთ მასალა სოფ. გურო-გიორგწმიდისა და შატილის თემებიდან.

სოფ. გურო-გიორგწმიდა¹⁵.

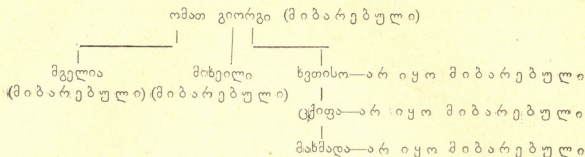
სოფ. გურო-გიორგწმიდაში უცხოვრიათ გოგოჭურის გვარის შემდეგ მამათ ა) ბათაკათ, ბ) ბაჩაყაურთ, გ) სუეკათ, დ) ქერხოსანათ და ე) ქაცუაურთ, მთხრობლის ცნობით, ესენი ძმები ყოფილან და გაყრილან. სოფელი ლოცულობდა სამ სალოცავს: საღმრთო გიორგის, კოპალას და წმ. გიორგის ჯვარებს, ამათგან მთავარი სასოფლო სალოცავი ყოფილა საღმრთო გიორგის ჯვარი.

1) გოგოჭური ცქიფა ხთისოს ძის ოჯახი. 1949 წ. ოჯახი შედგებოდა ოთხი სულიდან; აქედან — ორი მამაკაცი:

გოგოჭური ცქიფა ხთისოს ძე	დაბად. 1890 წ., ოჯახის უფროსი
— „ — მახმად ცქიფას ძე	დაბად. 1945 წ., შვილი

გოგოჭური ცქიფა არსად არ იყო „მიზარებულის, ჯვარს არ მოუთხოვია (მამა ცქიფასი — ხეთისო — ასევე არ იყო მიზარებულის პაპა ცქიფასი — ომათ გიორგი — „საღმრთოში იყო მიზარებულის“. ომათ გიორგის კიდევ ჰყავდა ორი შვილი მგელა უფროსი შვილი, რომელიც კოპალას ჯვარში იყო მიზარებულის და მიხეილი შუათანა შვილი — წმ. გიორგის ჯვარში). შვილი — მახმად — არსად არ იყო მიზარებულის. ოჯახი ეკუთვნის ქუროხოსანთ მამას. სქემის სახით ეს ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ:

¹⁵ სოფ. გურო-გიორგწმიდის შესახებ ცნობები მოგვაწოდა ხახონ სოსოს ძე გოგოჭურმა, დაბად. 1897 წ., გარდაბნის რაიონი, სოფ. გამარჯვება, 1974 წ.

- 2) გოგოჭური მინდია მინდიას ძე დაბად. 1914 წ., ოჯახის უფროსი
— „ — გაბრიელ მინდიას ძე — „ — 1942 წ., შვილი

გოგოჭური მინდია არ ყოფილა მიბარებული არც ერთ ჯვარში (მამა მინდიასი — ასევე მინდია — მიბარებული იყო წმ. გიორგის ჯვარში). შვილი — გაბრიელი ასევე არ იყო არც ერთ ჯვარში მიბარებული; ოჯახი ეკუთვნის ქერხოსანთა მამას.

3) გოგოჭური მიხეილ ოდინას ძის ოჯახი. 1949 წ. ოჯახი შედგებოდა ხუთი სულისაგან. აქედან ყოფილა ერთი მამაკაცი:

გოგოჭური მიხეილ ოდინის ძე დაბად. 1889 წ., ოჯახის უფროსი

მიხეილ არსად არ ყოფილა მიბარებული, არ მოუთხოვია ჯვარს; (მამა მიხეილისა — ოდინა მიბარებული ყოფილა წმ. გიორგის ჯვარში); ოჯახი ეკუთვნის ქერხოსანთ მამას.

ამ მასალის ანალოგიურობა სხვა კომლთა მამაკაცების მიბარებისათვის მიუბარებლობის საკითხზე; სოფელ გურო-გიორგშიდაში „მიბარება სოფლის სამივე სალოცავში თანაბრად სტოდნიათ იმისდა მიხედვით, თუ რომელი ჯვარი მოითხოვდა ბავშვს მისაბარებლად“.

სოფ. შატილი¹⁶.

სოფ. შატილში ცხოვრობდნენ ჰინჭარაულის გვარის საუთურგაულოს და საგილიკაუროს მამანი: ბაღურიაკი, კოკონი, ბაგრატელნი, მანგიანი, თიყანი, შაბურანი; ლიქოკელთა გვარიდან — ანატორელნი. ამ მამათაგან თიყათ და შაბურათ ჯვარი საერთოდ „არ ითხოვდა მისაბარებლად“. ადგილის სიმცირის გამო საილუსტრაციო მასალას მოვიტანთ მხოლოდ კოკოთ მამაში შემავალ ოჯახთა უფროსების შესახებ; შედიოდა შვიდი ოჯახი:

1) ჰინჭარაული ბაბურაული ალუდას ძე — მიბარებული იყო ხთიშობელში.

2) — „ — ბესო ლუხუშას ძე — „არ იყო მიბარებული, არ მოითხოვა“

3) — „ — სადარა ალუდიას ძე — „არ იყო მიბარებული“

4) — „ — ტრიხი ხთისოს ძე — „მიბარებული იყო გიორგობით ვეტყვით, იმ ჯვარში“

5) — „ — გიორგი — „ — არ იყო მიბარებული, არ მოითხოვა“.

6) — „ — ბასილი გიგაის ძე — „ არ იყო მიბარებული, მამა-გიგია იყო მიბარებული ხთიშობელში“

7) — „ — ხთისო გიგაის ძე — „მიბარებული იყო ხთიშობელში“.

¹⁶ სოფ. შატილის შესახებ ცნობები მოგვაწოდეს მთხრობლებმა: ტრიხი ხთისოს ძე ჰინჭარაული, დაბად. 1892 წ., ხუცესი; ნანაის ძე თოთიას ძე ჰინჭარაული, დაბად. 1901 წ.

როგორც შემომოტანილი მასალიდან ჩანს, ხეცურული თემის მოსახლეობიდან მხოლოდ უნჯთ ა/მ კვიდრთ აქეთ ჯვარში ბავშვის მიბარების უფლება, მაგრამ უნჯის/მ კვიდრის შიგნითაც მიბარებულ ყმათა წრე თანდათან ვიწროვდება. თავდაპირველად, ა) ჯვარის უნჯ ყმათა რიცხვი მიბარებულ ყმათა რიცხვის ტოლფარდია (ცისკარაულ-ბადათ თემი, ქავთარ-ოჩიაურთ თემი); შემდეგ ბ) ჯვარის უნჯ ყმათა რიცხვი, მართალია, მიბარებულ ყმათა რიცხვის ტოლფარდია, მაგრამ თემის ცენტრალური სალოცავის მიბარებულ ყმეში მთელი უნჯ ყმათა ნაწილს შეადგენენ (სამაგან ქუროს თემი), გ) თემში ზოგი მიბარებულ ია, ზოგი კი არც ერთ ჯვარში არ არის მიბარებულ ი, რადგან ჯვარი არ მოითხოვს (შატილი, გურო-გიორგწმინდა).

რომელი ხალხური რწმენა-წარმოდგენები დაედო საფუძვლად მიბარების წესს?

მთხრობელთა ცნობით, „ხეცურს ასე ჰქონდა წარმოდგენა, რომ ხატში მიუბარები ბავშვი არ ეზრდებოდა, ეშმაკი დახატრონდებოდა, მიბარებულს ხატი დაიცავდა და ეშმაკს აღარ დარჩებოდა, აღარ გავიყვდებოდა დიდი რომ იქნებოდა; მფარველობას, პატრონობას გაუწევდა, დაიცავდა გზაში, სახლში, ვაჭრობაში, მისვლა-მოსვლაში¹⁷; ანდა „მიბარება დაპატრონებას ნიშნავს, დახატრონდება ჯვარი, ფათერაკს გადაუგდებს“¹⁸.

„თუ ვერ მიბარებდნენ და ავად გახდებოდა, ამას აბრალებდნენ, ვითომ ჩაბარებული არა ჰყავს ანგელოზსო. ყველას ჰყავს ანგელოზი, რომელიც იცავს, გასაჭირიდან იხსნის. თუ ავადმყოფობდა, უფრო მალე მიბარებდნენ. გააჩნდა ოჯახს, ზოგს ან შაძლება არ ჰქონდა, ან უყურადღებოდ იყვნენ. მისაბარები გვყავს ესენიო და ვერ მიგვიბარებიაო — გამიგია“¹⁹.

„მცავ, მფარავ ანგელოზებია, ბალლი უნდა ჩაბარდეს იმათ, უნდა მიეზაროს. ეგ ანგელოზები იმ ხატში არიან, საცა მაგ ბალლის მამის სალოცავია. იცავენ ბალსს, გაიზარდოსო, ზიფათ არ მოუვიდესო; თვალი აქეთ, გული აქეთ, ბალზე, რახან შენახვეწია, რახან მიბარებულა“²⁰.

„მუხის გიორგიში ვაბარებდით ბალლებს. საკლავს მივიყვანდით ცხვარს, დავკლავდით. ბალსს იმის კოშკის ძირში შევავარებდით, შენ გეპარებოდესო. სისხლს დასცხებდა ზუცესი და მიბარებული იყო. საკლავი ერთი სანათლავი იყო, მეორე — მისამბარეო. იტყოდნენ, კაცი უნდა გაიზარდოსო, თვალ-გული უნდა ჰქონდესო ანგელოზს. ზოგი ვერ აბარებდისა; ზოგს სამი-ოთხი შვილი ჰყავდა და ყველა მიბარებული. ზოგ მაგრა ზღვნობდეს ჯვარსა, ზოგი კი ვერა, შაძლებაზე იყო“²¹.

როგორც მოტანილი მასალიდან ჩანს, მიბარება მფარველობის მოპოვებას ნიშნავდა ერთთა აზრით, ჯვარ-ხატებისაგან, მეორეთა მიხედვით ამ ჯვარ-ხატებში მყოფი ადამიანის მფარველი ანგელოზისგან; მიბარებულ ბავშვს ხა-

¹⁷ მთხრ. აბიკა ბალათერას ძე არაბული, ხუცესი, ხეცურეთი, 1974. წ.

¹⁸ მთხრ. ბალო ბაბოს ძე გოგოჭური, სოფ. ატაბედან; წითელწყაროს რაიონი,

¹⁹ მთხრ. რუსიკო ბერდიას ასული ჭინჭარაული, სოფ. ბარისახო, 1976 წ.

²⁰ მთხრ. ლეთისო არაბული, დაბად. 1876 წ. ყოფილი ხუცესი, სოფ. გველეთი, 1976 წ.

²¹ მთხრ. ვანო გიგაის ძე გიგაური, სოფ. გულრუხი, 1973 წ.

ტი, ანდა მფარველი ანგელოზი ეხმარებოდა გაზრდაში, იცავდა ავადმყოფობისა და ყოველგვარი გასაჭირისგან მთელი სიცოცხლის მანძილზე. მიბარების წესის ყველა შვილზე გადახდა მხოლოდ შეძლებულ ოჯახებს შეეძლოთ²².

მთხრობელთა ეს ჯგუფი იმ თემების მცხოვრებლები არიან, რომლებშიც მიბარების წესი საყოველთაო იყო და მას თემის უნჯთა/მკვიდრთა ყველა წევრი ასრულებდა ჩვილობის ასაკში.

იმ მთხრობელთა მიხედვით კი, რომლებიც ისეთ თემებში ცხოვრობენ, სადაც მიბარება „დამიწელების“ შემდეგ ჯვარ-ხატების მოთხოვნით სრულდებოდა (შატილი, გურო-გიორგმთა და სხვ.), აღნიშნული წესი მხოლოდ მაშინ უნდა შესრულდეს, როდესაც მფარველი ანგელოზი, ან ჯვარ-ხატი მოითხოვს მიბარებას. მათი რწმენით, მიუბარებს მხოლოდ იმ ბავშვს მოუვიდოდა ხიფათი, რომელსაც მფარველ ანგელოზი მოითხოვდა მიბარებულად და ოჯახი კი არ შეასრულებდა. უნჯი ყმებიდან, ვისაც მიბარებულად არ ითხოვდა, მას ისედაც გაზრდიდა და უპატრონებდა ჯვარ-ხატითა და მფარველი ანგელოზიც, მიბარებული კი მცავი ანგელოზის და ჯვარის განსაკუთრებული მფარველობის ქვეშ ექცეოდა²³.

ადამიანის მფარველი ანგელოზის, ანუ სულის შესახებ რწმენა-წარმოდგენები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელებში და, კერძოდ ხევსურეთში შესწავლილი აქვს ვ. ბარდაველიძეს²⁴.

მთიელის შეხედულებით მცავი, მფარავი ანგელოზი²⁵ ანუ სული ყოველ ადამიანს ჰყავდა, მფარველ სულთან კავშირის დამყარება ხდებოდა ბავშვის პირველი განათვისის დროს. ერთ-ერთ „დიდ დეობაში“, როდესაც ჯვარის დროშა „გამოდირდა“, დაკლავდნენ სანათლავ საკლავს, რომლის სისხლს ბავშვს შუბლსა და გულზე წაუსვამდნენ „ამ მისტერიის შესრულების მომენტში ბავშვის განათვლასთან ერთად, მას კელ-მკართან მისი მფარველი სული, ანუ ანგელოზი ამოუდგებოდა“. „განათვლა გულისხმობდა საკლავის სისხლის

²² თანამედროვე ვითარებაში, როდესაც მიბარების წესი დაკარგული აქვს სოციალური ფუნქცია, სწორედ ეს რწმენა მფარველ სულისა აიძულებს მოსახლეობას შეასრულოს აღნიშნული წესი და შეასრულოს იმ ჯვარ-ხატში, რომელშიც ტრადიციულად უნდა იყოს მათი მფარველი სულის ადგილსამყოფელი. მფარველი სული კი, უპირველესად, იმ ჯვარ-ხატში, იმყოფება რომელიც მათი თავდაპირველი საცხოვრებელი ადგილის, მათი გვარის მფარველი ღვთაება იყო; აი, რით უნდა აიხსნას ის გარემოება, რომ ზოგჯერ ძალიან შორს გადასახლებული მცხოვრებნი აღნიშნული წესის შესასრულებლად თავის თავდაპირველ საცხოვრებელ ადგილში ჩამოდის და იქ აბარებს ბავშვებს. ამ დროს მას სწამს, რომ ამ ბავშვების მფარველი სული, რომელმაც ხელი უნდა შეუწყოს მათ ზრდა-განვითარებას, ამ ჯვარ-ხატში იმყოფება. ამ შემთხვევაში მოქმედებს მხოლოდ რწმენა, წესი შენარჩუნებული აქვს მხოლოდ რელიგიური ფუნქცია. ოჯახს სწამს, რომ დაბადებიდან ძალიან მალე ბავშვი თავის მფარველ ანგელოზს უნდა მიიბაროს, თორემ არ გაიზრდება.

²³ მთხრობლები: ხაზონ სოსოს ძე გოგოჭური, დაბად. 1897; ტრიხი ხოთის ძე ჭინჭარაული, დაბად. 1892 წ., ნანაიძე თოთიას ძე ჭინჭარაული, დაბად 1901 წ.

²⁴ ვ. ბარდაველიძე, ქართველი ხალხის რელიგიური აზროვნების ისტორიიდან (მრავალსულისაობის კონცეფცია), „მომომხილველი“, ტ. I, 1949 წ. გვ. 123—155; მასალები ადამიანის მცავი, მფარავი სულის შესახებ; იხ. აგრეთვე ალ. ოჩიაური, თქმულებები ხევსურულ ღვთაებათა და ღვთისშვილთა შესახებ, რკ. № 3, გვ. 27.

²⁵ ვ. ბარდაველიძის აზრით, სულს ანგელოზი ქრისტიანული რელიგიის ზეგავლენით ეწოდებოდა.

წასმის საშუალებით ადამიანის განწმენდას, ე. ი. ადამიანის ორგანიზმიდან ავი სულების განდევნასა და ამავე დროს მისთვის მფარველი სულის მინიჭებას²⁶.

ადვილი საფარაულებელია, რომ ბავშვის პირველი განათვა სწორედ „მიბარების“ დროს ხდებოდა, რადგანაც აღნიშნული წესი ერთი პირველთაგანი იყო ბავშვის მიმართ რომ ასრულებდნენ ჯვარში ჩვილობის ასაკში; მითუმეტეს, რომ განათვა ღამის ერთ-ერთი შემადგენელი ელემენტი იყო; ასეთი ვარაუდის დაშვების უფლებას გვაძლევს ის კავშირიც, რომელიც განათვლისა და მიბარების წესებს შორის არსებობდა. ხევესური მთხრობლების ცნობით, აგრეთვე, საარქივო მასალებით, განათვა და მიბარება ერთსა და იმავე ჯვარში ხდებოდა. მათი სიტყვით, ბავშვი სადაც ინათლებოდა, იქვე ებარებოდა, ანდა სადაც ებარებოდა, იქვე ინათლებოდა. გვაქვს ასეთი პირდაპირი ცნობაც: „წელგათავებამდე ვაჟს ოჩიურები განათლავენ („სანათლავს გადაუხდიან“) თავის ჯვარში, გორულში. მაშინვე იქნება მიბარებაც. ერთი საკლავია სანათლავი და მეორე მისამბარეო²⁷.

ადამიანის მცავი, მფარავი სულები, ანუ ანგელოზები დაყოფილი იყვნენ სქესობრივ-საყობრივად. მამაკაცის მცავი, მფარავი ანგელოზი „დიდ ანგელოზი“, ძლიერი ანგელოზი იყო. მამაკაცთა მფარველი სულები გაერთიანებული იყვნენ ჯვარ-ხატების ირგვლივ. ისინი ემორჩილებოდნენ იმ ჯვარ-ხატს, რომლის ყმასაც²⁸ ეს მამაკაცი და მთელი მისი გვარი წარმოადგენდა. ე. ი. თითოეული გვარის სალოცავში გაერთიანებული იყვნენ მთელი გვარისკაცობის სულები²⁹. ჩვენი მასალების მიხედვით, მეთემე-მამაკაცის მფარველი სული შეიძლება ემორჩილებოდეს: ა) ჯვარს, რომელთანაც დაკავშირებულია მისი წინაპრების ყმობა, ე. ი. იმ ჯვარს, რომელიც მისი გვარის, ან განაშტოების (ძველი მამის) სალოცავი იყო; ბ) ჯვარს, რომელიც მისი ახალი საცხოვრისის სალოცავია; გ) იმ მსხვილი სათემო გაერთიანების სალოცავ ჯვარს, რომელშიც ის თემიც შედის, რომლის წევრსაც ამჟამად ბავშვის ოჯახი წარმოადგენს; მაგალითად, ჭინჭარაულის გვარის კაცების მფარველი სულები ემორჩილებოდნენ ნაჭარელა ღვთისმშობელს — მათ საგვარეულო სალოცავს და სათემო სალოცავს — გუდანის საღმრთო გიორგის, სოფ. დათვისის არაბულის გვარის კაცების მფარველი სულები ემორჩილებოდნენ: ადგილობრივ სასოფლო სალოცავს, სათემო სალოცავს — გუდანის საღმრთო გიორგის, ღალანგორ წმინდა გიორგის (ღალანგორი ადგილია ართხში, საიდანაც ზოგი დათვისელი ჩამოსახლდა); ზეისტერიოს ჯვარს—არაბულის გვარის საბიწნაგუროს განაშტოების (ძველი მამის) საერთო სალოცავს და ბაცალიგოს პირქუშის ჯვარს — არაბულის გვარის საჩუჩაყუროს განაშტოების (ძველი მამის) საერთო სალოცავს.

ბავშვის მფარველი სულის ადგილსამყოფელს მაშინ გაიგებდნენ, როდესაც ესა თუ ის ჯვარი მოითხოვდა მის ბარებლად. ამასთან, მიბარების წესის შესწავლით ირკვევა, რომ სალოცავ ჯვარში გაერთიანებული იყვნენ ძხოლოდ უნჯ/მკვიდრ ყმათა მფარველი სულები („მიბარების“ წესს

²⁶ ე. ბარდაველიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 127.

²⁷ ე. ბარდაველიძის პირადი არქივი, ჩაწერილია 1947 წ., მთხრ. მიხა ოჩიური.

²⁸ რომლის უნჯ ყმასაც—დავაზუსტებული ჩვენ—ე. ე.

²⁹ ე. ბარდაველიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 126.

ზომ მხოლოდ „უნჯნი“||„მკვიდრნი“ ასრულებდნენ) აქედან იდეოლოგიური დასაბუთება იმ აკრძალვისა, რომლითაც ე. წ. მოსულთ, ანდა თემის არაუნჯ მოსახლეობას არა ჰქონდა მიბარების წესის შესრულების უფლება, რადგანაც მათი მფარველი სულიერ ემორჩილებოდნენ იმ გვარის, ან თემის სალოცავს, რომელიც მათ დატოვეს.

ქალთა, დიაცთა მფარველი ანგელოზები მხოლოდ ხახმატის ჯვარს ემორჩილებოდნენ³⁰. აქედან კვლავ სარწმუნოებრივი დასაბუთება იმ აკრძალვისა, რომლის მიხედვითაც ქალებს (მდედრ. სქესის ბავშვს) არა აქვთ უფლება მიეზარონ საგვარო ან სათემო სალოცავებს. ისინი მხოლოდ ხახმატის ჯვარში ეზარებიან და ინათლებიან.

რადგანაც მცავი, მფარავი ანგელოზები ჯვარ-ხატებში ერთიანდებოდნენ და მათ ემორჩილებოდნენ, მფარველი სული და ჯვარ-ხატი ბავშვის მიზარებისა და განათვლის დროს წარმოთქმულ ხუცობათა ტექსტებში თითქმის ერთ მთლიანობაშია წარმოდგენილი. მცავი, მფარავი სულისადმი მიზარებით ბავშვს თავისი საკუთარი, ინდივიდუალური მფარველი უჩნდებოდა, ჯვარ-ხატის გარდა, რომელიც საზოგადოდ მთელი თემის ყმათა (უნჯის//მკვიდრისაც და მოსულისაც) მფარველად ითვლებოდა. საკუთარი მცავი, მფარველი სულის გაჩენა შეეძლოთ მხოლოდ უნჯ//მკვიდრ ყმათ, მოსულთ კი არ შეეძლოთ იმ უბრალო მიზეზის გამო, რომ მათი მცავი, მფარავი სულები აქ არსებული სალოცავის განკარგულებაში არ იყვნენ. როგორც ზემოთაც უკვე აღვნიშნეთ, აი, სარწმუნოებრივი დასაბუთება ამ სოციალური ფაქტორისა.

მაგრამ რა სოციალური წონის მქონე უნდა ყოფილიყო მიბარების წესი? საქმე ის არის რომ კელოსნები მხოლოდ მიზარებულ ყმათაგან დგებოდნენ. ამასთან, ვინც რომელ ჯვარში იყო მიზარებული, კელოსნადაც იქ უნდა დამდგარიყო, იქ უნდა შესრულებინა „საწელოში ჩადგომის“ ანდა „ზღუბლის დაღაცვის“ წესი.

მოვიტანოთ საილუსტრაციო მასალა:

„ხევსურეთში წესადაა; სადაც ვინ მიეზარება და გაინათლება, საწელოც იქ უნდა გადაიხადოს“³¹.

„ოჩიაურები გორული (ანუ ჯაჭველის) ჯვარის უნჯნი ყმანი არიან და ისინი ამ ჯვარში ინათლებიან, ამ ჯვარში ეზარებიან და საწელოში დგებიან“³².

„იაჯსრის ჯვარი ჭოლიკაურთ მამის სალოცავია. ჭოლიკაურნი ამ ჯვარის უნჯნი ყმანი არიან. ამდენად, ჭოლიკაურნი იაჯსარში თავის ბალებს აზარებენ, ნათლავენ და... საწელოს უხდიან“³³.

„ერთი წლის შაზარებულ ბავშვი ხატში არის მომავალი კელოსანი. ვინც რომის მთავარანგელოზში ჩააბარებს ბალებს, ის ბალები მომავალ-

³⁰ ე. ბარდაველიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 126; ალ. ოჩიაური, თქმულებები ხევსურულ ღვთაებათა და ღვთისშვილთა შესახებ, რვ. № 3, გვ. 27.

³¹ ე. ბარდაველიძის პირადი არქივის მასალები; ჩაწერილია 1947 წ. მთხრ. გირჩილა წიკლაური (ბერდიშვილი მამად), დაბად. 1849 წ.

³² იქვე. მთხრ. ნათელა ბაღიაური და თეთქალი ბაღიაური-მაკალათისი.

³³ იქვე, მთხრ. ხირჩილა წიკლაური.

ში იქ იხელოსნებს, ხოლო ვინც დიდგორს შეებარება, ის დიდგორში იველოსნებს³⁴.

„პეტრე მოციქულის ანუ რკენის ჯვარი ქარჩათ სასამამო სალოცავია. ამ ჯვარის უნჯნი ყმანი ქარჩანი არიან. ამიტომ ქარჩანი თავის შვილებს რკენის ჯვარში აბარებენ, ნათლავენ და სახელოს უხდიან“³⁵.

„გუდანის ჯვარის მკვიდრი ყმები ჰინჭარაულნი, არაბულნი და გოგო-ჭურნი არიან: ამიტომ ამ ჯვარში ებარებიან, ინათლებიან და ევლოსნობენ მხოლოდ ეს გვარები“³⁶ მთხრობელთა ამ ზოგადი განაცხადების გარდა, საკითხთან დაკავშირებით მასალები მოვიპოვეთ ხევსურეთის თითქმის ყველა თემიდან: ბუღე-ხევსურეთის (სამაგანძუროს თემი) შვიდი, მიღმა-ხევ-შატილის მხარის ორი, პირიქითის, ანუ არხოტის თემის სამი სოფლიდან. აღნიშნულ სოფლებში ჩვენთვის საინტერესო საკითხებზე შესწავლილია ყოველი კომლის ცალკეული მამაკაცის მიბარებისა და კელოსნობის საკითხი. კომლთა შემადგენლობა კი შედარებით ძველია, როდესაც მასობრივი გადმოსახლება მოსახლეობის ხევსურეთიდან ჯერ კიდევ არ იყო მომხდარი. მასალები მოპოვებულია გვარების, ძველ მამათა (გვარის განშტოებათა) და ახალ მამათა მიხედვით. მოპოვებული კონკრეტული ეთნოგრაფიული მასალის შესწავლითაც, მიბარების წესი და ჯვარის ხელოსნად გახდომა (საქელოში ჩადგო-მისა და ზღუბლის დალაკვის წესების შესრულება) ერთმანეთთან მჭიდროდ დაკავშირებული ჩანს: ამასთან უკვე ძნელი აღარ არის ერთი საერთო ხაზის დანახვა: განათვლა, მიბარება, საკელოში ჩადგომა (II ზღუბლის დალაკვა), რითაც მთავრდება კიდევ ახალგაზრდის თემის სრულ-უფლებიან წევრად ჩამოყალიბება. მაგრამ როგორ „ასახუთებს“ იდეოლოგიურად მთიელი აღნიშნული წესების ასეთ თანამიმდევრობასა და ურთიერთკავშირს? აქაც საქმე კვლავ ადამიანის მფარველი სულის საკითხს ეხება. დაამყარებს რა კავშირს მფარველ სულთან განათვლის და მიბარების წესების საშუალებით, მეთემე მამაკაცი სრულწლოვანების ასაკამდე პერიოდულად, 2—3 წელიწადში ერთხელ „მიბარების დღის თავზე“ ინათლება (საკლავს კლავს, მსხვერპლს სწირავს და მისი სისხლით ინათლება), რათა ეს კავშირი არ გაწყდეს, ხოლო 15—16 წლისას, მთიელის შეხედულებით, კვლავ — „მოითხოვს“, „მაიკვლევს“ მფარველი სული, რათა მასა „ემსახუროს“. ამ დროს ახალგაზრდა იხდის „საქელოში ჩადგომის“, ანდა ზღუბლის „დალაკვის“ წესს და კელოსანი ხდება. მეთემე მამაკაცი კელოსანია ღრმად მოხუცებამდე და თავის ჯვარ-ხატსა და მფარველ სულს „ემსახურება“, ისევე, როგორც ეს ჯვარ-ხატი და მფარველი სული მას მთელი სიცოცხლის მანძილზე „იფარავენ“ და „იხსნიან“ გასაჭირისგან. მხოლოდ ძალიან მოხუცი „გამოვა კელოსნობიდან“, „გამოეწირება“ მოტივით: „მოხუცდი და ანგელოზის ღირსი აღარ ვარო“.

რელიგიის მეკლევარნი, საზოგადოებრივი განვითარების იმ საფეხურს, რომელიც ადამიანის, როგორც ინდივიდის მფარველ, მკაცრ სულს წარმოშობს, ასე ახასიათებენ: „ადამიანის პირადი მფარველი სულების კულტი ასახავს პირ-

³⁴ ე. ბარდავლიძის პირადი არქივის მასალები, მთხრ. მთიელი თურმანული, დაბად. 1869 წ.

³⁵ იქვე, მთხრ. კირჩლა წიკლაური, დაბად. 1849 წ.

³⁶ ავტორის სხვა მასალები (ხევსურეთი 1974—75—76 წლები) მთხრ. გიგია გიორგის ძე, ჰინჭარაული.

ველუოფილ-თემური ურთიერთობების დაშლის, სამეურნეო და ყოფით სფეროში ინდივიდის დაწინაურების, გამოყოფის, საფეხურს. პირველყოფილ-თემური წყობის დროს, სადაც პიროვნება, ინდივიდი, მთლიანად კოლექტივშია გათქვეფილი, რელიგიის ასეთი ფორმის არსებობა შესაძლებელი არაა. ანდა: „ეს არის მსოფლმხედველობის ინდივიდუალიზაციის პროცესი, რომელიც ასახავს ადრეულსობრივის წინაურ საფეხურის დაშლას, გვაროვნული თემიდან პატარა ოჯახის გამოყოფას, შრომის ინდივიდუალური ფორმების განვითარებას. ცალკეული პიროვნება თანადათან თავისუფლდება რა გვაროვნულ-თემური წყობის მეურვეობიდან, თავს უმწეოდ გრძნობს გარემო სამყაროს გარემოცვაში და ცდილობს ზებუნებრივ ძალებში იპოვოს მფარველი: მფარველი—ინდივიდუალური, რადგან საზოგადოებრივი განვითარების ამ საფეხურზე იგი სჭირდება არა მარტო მთელ კოლექტივს, არამედ ცალკეულ პირსაც“. ჩვენს შემთხვევაში კოლექტიურ მფარველს—ჯვარ-ხატს—ენაცვლება ინდივიდუალური მფარველი — მცავი, მფარავი სულის სახით³⁷.

მაგრამ ჩვენ მიერ მოტანილი ციტატის დანიშნულება ის კი არ არის, რომ ამტკიცოს აღნიშნული წესის საზოგადოებრივი განვითარების ამ საფეხურზე (გვაროვნული თემის დაშლის შემდგომ) წარმოშობა. ეს საფეხური მიბარების წესშია, რა თქმა უნდა, განვლო, რასაც ზემომოტანილი ციტატიც მოწმობს. ვფიქრობთ, შესაძლებელია, „განათვლის“, „მიბარების“ და აგრეთვე „საკელო-ში ჩადგომის“ „ზღუბლის დაღაცის“ წესებში გენეტურად ინიციაციის წესებთან შორეული მზგავსების დაჭერა (მრავლეთაპოვანი ინიციაციის წესებთან, ბავშვობის ასაკიდან დაწყებული, სრულწლოვანების 'საკამდე რომ გრძელდებოდა და ახალგაზრდის უფროსთა რიგებში გადასვლით., საზოგადოების სრულუფლებიან წევრად ჩამოყალიბებით მთავრდებოდა; მიგვანიშნებს ახალგაზრდის იზოლირება „საწმინდარში ყოფნა“. ტაბუ ზოგიერთ საქმელზე, წყლით განბანვა და სხვა საკულტო ჩადგომის „ზღუბლის დაღაცის წესების³⁸ შესრულების დროს), ანუ უკეთ, აღნიშნული წესების გენეტურად ინიციაციიდან მომდინარედ ზიხნევა. მით უმეტეს, ცნობილია, თუ საზოგადოებრივი განვითარების რა ადრეულ საფეხურამდე (მატრიარქატის) დამყავდა მიბარებისა და საწულე³⁹ წესები. ვ. ბარდაველიძე, სწავლობდა ჯვარ-ხატების დროშის საკითხს და ზედავდა მასში გენეტურად საკულტო (resp. ტოტემურ) ხეს, რომელთანაც უნდა ესრულებინათ აღნიშნული წესები. საკითხის შედარებით შესწავლის შედეგად, მკვლევარი მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ ბავშვის დროშის ქვეშ შეგორების მომენტი, მიბარების წესში, მისი შობის სიმულაციას გამოხატავდა ერთ დროს საკულტო ხის, შემდეგ კი ჯვარ-ხატების და მათი განმასახიერებელი დროშის მიერ. მთლიანად წესი კი ბავშვის ღვთაებისადმი (ტოტემური ხის, საკულტო ხის⁴⁰. ჯვარ-ხატის და მისი განმასახიერებელი დროშისადმი) მიშველებასში მდგომარეობდა. აღნიშნულ მოსაზრებას მხარს

³⁷ С. А. Токарев, Ранние формы религии и их развитие, М., 1964, გვ. 306, 319.

³⁸ აღნიშნულ წესების შესახებ იხ. ე. ე. რ. ი. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი, კელსონის ინსტიტუტის საკითხისათვის ხეცურეთში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. XIX, 1978.

³⁹ „საწულეს“ ჩვენ ვასხევეთ „მიბარებისგან“ და მას სხვა დანიშნულების, საზოგადოებრივი განვითარების სხვა საფეხურზე წარმოშობილ წესად მივიჩნევთ. იხ. ე. ე. რ. ი. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი, საწულე, „მაცნე“, ისტორიის სერია, № 3. 1979.

⁴⁰ იხ. ვ. ბარდაველიძის დასახ. ნაშრომები.

უჭერს ცნება „მიბარებაში“ ნაგულისხმევი შინაარსი ზოგიერთ ხეცსურულ წესში. ერთ-ერთი მათგანია „ბავშვის მიბარება დავლათიან დაცვისა და კაცისათვის“. წესის შინაარსი ასეთია: თუ ოჯახის ბავშვი უკვდება და „არ რჩება“, მაშინ ასეთი ოჯახი ახალშეძენილ ბავშვს „დავლათიან“ ღიას ან კაცს „მიბარებს“. „დავლათიანი ეწოდება ისეთ ოჯახს, რომელსაც შვილი არ მოჰყვდომია. ასეთ დავლათიანთან წაიყვანს დედა ან ბებო ბავშვს, მას ამ 'კაცსა, თუ ღიაც კაბაში ჩაუსვამს და ეტყვის — ეს ჩვენ ნუ არა იყვასა, შენ დავლათ მიმიბარებავ. ამისთანა ბავშვს „ნაშვილობო“ ეწოდება ამ კაცისა და ღიაცისათვის. ამ დროს ბავშვის მშობლებსა და ამ ოჯახს შორის ახლობლური ურთიერთობა მყარდებოდა. იციან აგრეთვე მთელი სოფლისათვის ბავშვის მიბარებაც; შეპყრიან მთელ სოფელს და ასეთი სიტყვებით მიმართავენ: „სოფელო, თემო, თქვენის დავლათისად მაგვებარება... ავებ გაიზარდას“⁴¹. როგორც წესის შინაარსიდან ჩანს, მიბარება აქ ნიშნავდა ბავშვის მიწვილებას სხვა ოჯახისა ან სოცლისადმი.

მნიშვნელოვან შედეგებს იძლევა სიტყვის პირველადი მნიშვნელობის შესახებ ენობრივი ანალიზიც. ქართულ ენაში „მიბარება ნიშნავს ვინმეს ან რაიმეს მოსაყვლად, საპატრონოდ, აღსაზრდელად და შესანახად მიცემას“⁴². რაც სრულ შესატყვისობაშია წესის შესრულების ეხლანდელ დანიშნულებასთან, მაგრამ ვფიქრობთ, შესაძლებელია უფრო ადრეული საფეხურის გამოყოფაც. მიბარება-ა-ში ბარ სიტყვის ძირია. ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევით, ბარა მცირეწლოვანების, შვილების აღმნიშვნელია⁴³. ნიშანდობლივია, ამ მზოვ, ის ფაქტიც, რომ ბერე ქანურში შვილს ეწოდება, ხოლო მეგრულსა და ქართულში შემორჩენილია გვარებსა და სახელებში, რაც „საქართველოში ძველად ბერის, ვითარცა შვილის, ანუ ძის აღმნიშვნელი სიტყვის, არსებობას ამტკიცებს“⁴⁴. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, უეჭველია ბარას და ბერეს ფონეტიკური სახესხვაობა დათვის შვილის სახელად ქცეული სიტყვა ბელიც. როდესაც ახალი ნორჩი ტოტების გამოსატანად და ერთნაირი განახლების მიზნით ხეს ძველ ტოტებს შეაჭრიან, ამას დაბელვა ეწოდება. ეს სახელმწიფა, რა თქმა უნდა იმავე ბელიცაგან არის ნაწარმოები და ამ შემთხვევაში ეს სიტყვა ხის ახალ, ნორჩ ტოტებს გულისხმობს. ეს გარემოება ცხადყოფს, რომ ბელსაც წინათ ზოგადი მნიშვნელობა ჰქონია და ოდესღაც იგი მართლ დათვისა კი არა, არამედ საერთოდ ნაშობის, გამონაყოფის გამომხატველი ყოფილა. მკვლევრის აზრით, ბარა, ბერე და ბელისგან შემდგარი სიტყვათა წგუფიდან „თითოეული ცხოველისა, თუ ადამიანის შვილის სახელია“, „ბა და ბე მარცვლები“, სქესის განურჩევლად შვილის აღმნიშვნელ სიტყვებს აქვთ“⁴⁵. აგრეთვე „ბერ“ ჩაჩნურად ნიშნავს შვილს, „ბერწი“ — უშვილოს.

⁴¹ ივ. ჯავახიშვილის პირადი არქივის მასალებიდან, ჩაწერილია 1947 წ.

⁴² ს. ლუხანაშაძე ორბელიანი, სიტყვის კონა, გვ. 58, 386; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, გვ. 297, 298, 257.

⁴³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, 1937, § 7. ურასი, ურის, ვირისა, ევრანის, ბარას, ბერეს და ბელის პირველადი მნიშვნელობა და ეტიმოლოგია, გვ. 205—210.

⁴⁴ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 209; არნ. ჩიქობავა, ქანური-მეგრული ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 19—20;

⁴⁵ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი.

მაშასადამე, მიბარებას (აგრეთვე განათვლას, საჯელოში ჩადგომის//ზღუბლის დალაგვის წესებს) განვითარების გრძელი გზა უნდა გაეცლოთ.

ზემომოტანილი მასალების გააზრებით, მიბარება (ეს უდიდესი სოციალური წონის მქონე წესი: მიბარებულთაგან დგებოდნენ კელოსნები, ხოლო კელოსნათაგან — ჯვარიონნი — ორგანიზატორული ფუნქციის მატარებელი პირები თემში) გენეტურად გვაროვნულ-თემური წესი ჩანს. თავდაპირველად იგი თემის ყველა წევრისათვის (გარკვეული საფეხურიდან მხოლოდ მამაკაცთათვის) აუცილებელი შესასრულებელი წესი უნდა ყოფილიყო ბავშვობის ასაკში. წესის შესრულების თავდაპირველი დანიშნულება და მიზანიც ჯვარ-ხატისადმი (გვაროვნული ღმერთებისადმი) ბავშვას მიშვილება უნდა ყოფილიყო. გვაროვნული თემის წევრები თავიანთი საგვარო ღვთაების შვილებად (ანუ წულებად) განიხილებოდნენ.

გვაროვნული თემის დაშლის შემდგომ, განსახლების გვაროვნული პრინციპის რღვევის შედეგად, როდესაც თემის ტერიტორიაზე დაშვებულ იქნენ უცხო, არამოჩათესავე გვარები, თუ პირები — ე. წ. „მოსულნი“, მიბარება წარმოშობს თავის მზგავსს წესს — „საწულეს“, რომელსაც მოსულნი ასრულებდნენ, რითაც სათემო სალოცავის შვილები (წულები, შემდეგში ყმები, და თემის წევრნი ხდებოდნენ; მოსულთა და დაპირისპირებით, დამხედლნი ფორმდებიან როგორც ადგილას (თემის ტერიტორიის) უნჯნი, ანუ მკვიდრნი, ხოლო სათემო სალოცავისადმი — როგორც „უნჯი“ „მკვიდრი“, ანუ „საკუთარი“, ანუ „ნამდვილი“⁴⁶. შვილები (ანუ წულები; შემდგომში „უნჯი“, მკვიდრი“, „საკუთარი“, „ყმები“) უნჯნი//მკვიდრნი აგრძელებენ მიბარების შესრულებას, მაგრამ თვით წესი აღარ არის იმ დანიშნულების, როგორც ადრეულ საფეხურზე; ამ დროს მიბარება უკვე ნიშნავს ადამიანის მცავი, მფარავი სულისადმი ბავშვის საპატრონოდ, გასაკუთრებული მფარველობის ქვეშ ჩაბარებასა და არა ჯვარხატისადმი მიშვილებას. მიშვილება ხდება მხოლოდ მოსული მოსახლეობისა.

Ж. Г. ЭРИАШВИЛИ

ОБРЯД ПОСВЯЩЕНИЯ РЕБЕНКА В ОБЩИННОЕ БОЖЕСТВО В ХЕВСУРЕТИ

Резюме

В статье обряд посвящения ребенка («мибарება», «мисамбарео») в общинное божество рассматривается как один из этапов пути становления общинника полноправным членом общества и его непосредственная связь с обрядами «ганатвла» (очистительный обряд) и «сахелоши чадгома», «згублис далахва» (обряды для возведения общинника в сан «хелосани», который являлся полноправным членом общины).

С идеологической точки зрения изучаемый обряд приводит нас к верованию в личного духа-покровителя человека, происхождение которого исследователи религии связывают с последующими ступеня-

⁴⁶ „საკუთარი“, „ნამდვილი“, „მკვიდრი“ არის „უნჯის“ ხალხური განმარტება.

მი после распада родовой общины. Генетически изучаемый обряд, а также следующие за ним обряды, берут свое начало в системе инициации и являются общинно-родовыми обрядами. На названной ступени обряду подвергались все дети общины (с определенного периода только дети мужского пола).

На следующем этапе общественного развития обряд посвящения ребенка и связанные с ним обряды исполняет только коренное население («унджи», «мквидри») общины, выдвинувшееся как в общественном, так и в экономическом отношении.

Так называемые «пришельцы» («мосули») не выполняют вышеуказанного обряда, (а также последующие). Поэтому носителями организаторских функций в общине являлись коренные жители. Этот социальный фактор имел свое идеологическое обоснование: личные духи — покровители «пришельцев» не обитали в местных святилищах.

Общественно-экономическая дифференциация, происшедшая впоследствии и среди коренных жителей, еще более сужает круг посвященных («мибаребули») общинников.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
 აკადემიკოსმა გ. ჩიტაიამ

პუბლიკაცია

პეტრე პაპიძე

ორი დოკუმენტი იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური ისტორიისათვის

(XVIII ს-ის 80-იანი წლები)

1784 წლის 23 აპრილს იმერეთის მეფე სოლომონ პირველი, რომელიც წმინდა გიორგის დღესასწაულზე ხონში წასასვლელად ემზადებოდა, მოულოდნელად გარდაიცვალა¹. მას პირდაპირი მემკვიდრე არ ღარჩენია. სოლომონის ერთადერთი ძე ბატონიშვილი ალექსანდრე, მეოთხე წელია ცოცხალი აღარ იყო², ხოლო ალექსანდრეს ვაჟს — გიორგის, როგორც უკანონოდ შობილს, ტახტზე კანონიერი უფლება ვერ ექნებოდა³. ამიტომ სოლომონ I-ს მემკვიდრედ გამოცხადებული ჰყავდა თავისი ძმისშვილი დავით არჩილის ძე, ერეკლე II-ის შვილიშვილი.

მეფის უეცარმა სიკვდილმა დასავლეთ საქართველოს მსხვილი ფეოდალების გააქტიურება გამოიწვია. მიუხედავად იმისა, რომ სოლომონ I-ის მეფობის დროს (1752—1784 წწ.) იმერეთის პოლიტიკური მდგომარეობა შედარებით სტაბილური იყო, თავადური ოპოზიციის აღმოფხვრა მაინც ვერ მოხერხდა. ეს განსაკუთრებით ნათლად გამომჟღავნდა 1778 წელს სოლომონ I-ის წინააღმდეგ მიმართულ თავადთა შეთქმულებისა და აჯანყების დროს. ახლა იმერელი თავადების ცალკეულ დაჯგუფებებს ხელსაყრელი ვითარება შეექმნათ თავიანთი ზრახვების განსახორციელებლად. ტახტის ოფიციალური მემკვიდრე, 12 წლის დავით არჩილის ძე, კახეთში ცხოვრობდა დედასთან, რომელიც მეორედ იყო გათხოვილი ქიზიყის მოურავ ანდრონიკაშვილზე. ცხადია, მას ქვეყნის მართვა ჯერ არ შეეძლო. უნდა მოეძებნათ სხვა კანდიდატი. მაგრამ დავით არჩილის ძის ზურგს უკან ფეოდალთა გარკვეული ჯგუფი და, რაც მთავარია, ერეკლე მეორე იდგა. იმერეთის ფეოდალთა სხვა ჯგუფს სწორედ ეს აფიქრებდა. დავით არჩილის ძის გამეფებას, მათი აზრით, შედეგად მოჰყვებოდა ერეკლეს გავლენის გაძლიერება დასავლეთ საქართველოში, თავადური სისტემის შეზღუდვა და იქნებ იმერეთ-ამერეთის გაერთიანებაც კი. ამიტომ გადაწყვიტა ტახტზე აეყვანათ სოლომონ I-ის ბიძაშვილი დავით გიორგის ძე. იგი 1778 წლის შეთქმულების დამარცხების შემდეგ ქართლში იყო გადახვეწილი და ერეკლე II-ის კარზე იმყოფებოდა⁴. გარდაცვალებამდე ცოტა ხნით ადრე სოლომონ I თავის ბიძაშვილს შეურიგდა, იმერეთში ჩასვლის ნება დართო და მამულებიც დაუბრუნა⁵.

¹ ნ. დ. დ. ი. ა. ნ. ი., ქართველთა ცხოვრება, ტექსტი გამოსცა, წინასიტყვაობა, გამოკვლევა, კომენტარები, საძიებლები და ლექსიკონი დაურთო შ. ბუჩქაძემ, თბ., 1962, გვ. 181.

² შ. ბუჩქაძემ, იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური ისტორიისათვის (1784—1789წწ.) ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, II, თბ., 1960, გვ. 81, 241.

³ აქტები, ტ. III, თბ. 1864, გვ. 108, 129, 133—134 167, 369.

⁴ ქუთაისის სახელმწიფო მუზეუმი, ისტორიულ დოკუმენტების ფონდი, საბუთი № 114, 227.

⁵ С. Бурнашев, картина Грузии, Тб., 1896, გვ. 22.

დავით გიორგის ძის მომხრეთა დასს მეთაურობდნენ სარდალ-მოლარეთ-უზუცესი პაპუნა წერეთელი და სარდალ-მოურავი და ბოქაუთუზუცესი ბერი წულუკიძე. ეს გავლენიანი და პატივმოყვარე ფეოდალები იმერეთის სამეფოში პირველკაცობისათვის იბრძოდნენ. მათ მხარს უჭერდა სამეგრელოს მთავარი კაცია დადიანი⁶. ბატონიშვილ დავით გიორგის ძის გასამეფებლად, გასაგები მიზეზების გამო, ენერგიულად იღწვოდნენ აგრეთვე ელიზბარ ქსნის ერისთავი (სოლომონ პირველის სიძე) და ბესარიონ გაბაშვილი (ბესიკი).

დავით გიორგის ძის მომხრეები ჩქარობდნენ. მათ კარგად ესმოდათ, რომ თავიანთი კანდიდატი ტახტზე უნდა აეყვანათ მანამდე, ვიდრე საქმეში თურქეთი და ერეკლე II ჩაერეოდნენ. ირკვევა, რომ თავდაპირველად დავით გიორგის ძის, დავით არჩილის ძისა და გიორგი ალექსანდრეს ძის მომხრე ძალები მკვეთრად არ დაპირისპირებიან ერთმანეთს. გამოიძებნა კომპრომისისაკენ მიმავალი გზები. ამზე მეტყველებს დავით გიორგის ძის ფიცი, რომელიც მან 26 აპრილს, სოლომონ I-ის გარდაცვალებიდან მეოთხე დღეს, დადო იმერეთის ფეოდალების წინაშე. ფიცი, რომელიც ფაქტობრივად ახალი მეფისა და მისი მთავრობის სამოქმედრო პროგრამა იყო, შედგენილია დავით გიორგის ძის, დავით არჩილის ძის და გიორგი ალექსანდრეს ძის სახელით. დავით გიორგის ძე ფეოდალებს აღუთქვამდა, რომ დავით არჩილის ძესა და გიორგი ალექსანდრეს ძეს „მამაშვილურის სიყვარულით“ აღზრდიდა და მამულებს ხელუხლებლად დაუტოვებდა. ამ დაპირებას უნდა დაეშოშმინებია მცირეწლოვან ბატონიშვილთა მომხრეები. დავით გიორგის ძე პირობას დებდა, რომ განუზრგელად და მტკიცედ გააგრძელებდა სოლომონ I-ის მიერ აღებულ კურსს, როგორც საშინაო, ასევე საგარეო პოლიტიკის დარგში⁷.

დავით გიორგის ძის გამეფების საკითხი შედარებით ადვილად გადაწყდა იმის გამო, რომ მისი მომხრეები ქვეყანაში შექმნილი მდგომარეობის ფაქტობრივი ბატონ-პატრონები აღმოჩნდნენ. პოლიტიკური კრიზისი დაიწყო შედარებით გვიან, ივლის-სექტემბერში, როდესაც შინააშლილობამ იჩინა თავი. 1 მაისს იმერეთის დიდებულებმა წერილით აცნობეს პავლე პოტიომკინს სოლომონ I-ის გარდაცვალება და დავით გიორგის ძის გამეფება. „ჩვენი მეფის ანდერძის მსგავსად, — ნათქვამია წერილში, — აღვირჩიეთ და მემკვიდრე რ[ომე]ლიც უფროსი და მოსწრებული ბრძანდება, რომ ჩვენი შემოვლა და პატრონობა და მეფობა ამას შეუძლიან, ყოვლის ამ ქ[უე]ყნის ნებით და გამორჩევით მეფედ აღვიარებთ დავით მეფესა ყოვლისა საიმერეთოსასა, ძესა გიორგისასა, დავითიანსა და ერთობით ყოველი საიმერეთო ამას დაუმორჩილა ღ[ვით]ს მინდობით და ქ[ეშმარი]ტის ერთგულობით, რომელიც რომ კურთხეულის ჩვენი მეფის სოლომონის აღსრულების მერვე დღეს მეფედ და პატრონად დაემკვიდრა ყოველსა სახლსა და სამეფოსა თვისსა და ქ[უე]ყ[ა]ნასა...“

აწ ჩვენი მოწყალე, ამისმა უგანათლესეულობამ უმჯურავლესად ჯერ იჩინა და განცხადებულად მტკიცითა ფიცითა აღიარა ყოველსა სამეფოსა ამას ერთგულება უდიდებულესისა ს[რულია]დ რუსეთისა იმპერატორობისა წ[ინაშ]ე და ყ[ოველ]თა შორის დაამტკიცა მინდობა და სამსახური და ყმობა საუკუნოდ...“⁸.

ამ წერილში რამდენიმე საყურადღებო დეტალია. ჯერ ერთი, იმერელი დი-

⁶ ნ. დადიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 181.

⁷ ქუთაისის სახელმწიფო მუზეუმი. საბ. № 327.

⁸ გ. მაჭარაძე, ბესიკი დიპლომატიურ სარბიელზე, თბ., 1968, გვ. 247.

დებულები თავიანთ არჩევანს ამართლებენ იმით, რომ ბატონიშვილებს შორის სრულწლოვანი მხოლოდ დავით გიორგის ძე იყო; მეორე, მასში მითითებულია დავით გიორგის ძის მიერ რუსეთის ერთგულებაზე ფიცის დადების შესახებ და მესამე, „ფიცის წიგნი“ შედგენილია 26 აპრილს, ხოლო ახალი მეფე ტახტზე აუყვანიათ 30 აპრილს, სოლომონ პირველის გარდაცვალებიდან მერვე დღეს. ჩანს, ელოდნენ რა პოზიციას დაიჭერდნენ „ფიცის წიგნის“ მიმართ იმერეთის საქმეებით დაინტერესებული ძალები.

იმავე თარიღით გაგზავნილ ცალკე წერილში დავით მეფე პ. პოტიომკინს თხოვდა ნება დაერთო რუსეთში გაესტუმრებია იმერეთის ელჩები, რომელთა გამგზავრება შეფერხდა სოლომონ I-ის გარდაცვალების გამო. „თუ ამაზედ არ გაირჩება თქვენი უაღმატებულებობა, რომ საჩქაროდ არ მოგვივიდეს თქვენი ამბავი, კეთილი საქმეები შეიცვლება და ქვეყნების ამრევენი მტერნი ჩვენში არ დასცხრებიან მტერობას და არეულობას ეცდებიან“⁹. ქვეყნის შიგნით მშვიდობიანობის შენარჩუნებისა და გარეშე მტრების წინააღმდეგ ბრძოლის საქმეში დავით მეფე სერიოზულ იმედებს რუსეთზე ამყარებდა.

სოლომონ I-ის გარდაცვალებისა და დავით გიორგის ძის გამეფების ამბავი ცნობილი გახდა, როგორც ქართლ-კახეთის სამეფოში, ასევე თურქეთში. ერეკლე II დროებით შეურიგდა მომხდარ ფაქტს, 7 მაისს ერეკლე ს. დ. ბურნაშოვს წერდა: „სოლომონ პირველი გარდაიცვალა. იმერეთის მეფის მემკვიდრედ სოლომონის მიერ აყვანილი იყო ჩემი შვილიშვილი დავით არჩილის ძე, მაგრამ აურჩევიათ დავით გიორგის ძე, სოლომონის ბიძაშვილი. პროტესტი არ განვაცხადე, რადგან დავით არჩილის ძე მცირეწლოვანია და სამეფოს გაძღოლა არ შეუძლია“¹⁰. 8 მაისს ამავე საკითხზე იგი პ. პოტიომკინს აცნობებდა „...პროტესტი არ განვაცხადე იმ მოსაზრებითაც, რომ ოსმალეთი არ ჩარეულყო იმერეთის საქმეებში და ამას რუსეთის უკმაყოფილება არ გამოეწვია. შემდეგ კი, როცა დავით არჩილის ძე სრულწლოვანი გახდება ისე მოვიქცევი, როგორც რუსეთის მთავრობა გადასწყვეტს“¹¹. შემთხვევითი არ არის ისიც, რომ ზაგრატ ბატონიშვილი თავის „ახალ მოთხრობაში“ მიუთითებს იმერლებმა დავით გიორგის ძე დასვეს „აჩა მეფედ, არამედ ნაიბად. ვიდრე აღზრდამდე არჩილის ძისა დავითისა“¹².

თურქეთის მთავრობა ენერგიულად შეეცადა იმერეთის საქმეებში ჩარევას. მან სასწრაფო ზომები მიიღო ქაიხოსრო აბაშიძის გასამეფებლად. რუსეთის სტამბოლელი ელჩი ბულგაკოვი იტყობინებოდა: „სოლომონის გარდაცვალების უმალ პორტამ გასამეფებლად გაგზავნაო ერთი ქართველი თავადი, მაგრამ გზიდან უკან დაუბრუნებიათ. გაუგიათ, რომ ტახტის ორმა მოქიშპემ უკვე დაიჭირეს სოლომონის მემკვიდრეობა — იმერეთი. პორტა უეჭველად შეიცდებო, — წერდა ბულგაკოვი, — ან მიიმხროს ერთი პრეტენდენტი (ალბათ დავით გიორგის ძე, რადგან მეორე ერეკლეს კანდიდატია, ამიტომ ის არც სანდოა და არც სასურველი) ან სხვა ვინმე წამოსწიოს სამეფოდ“¹³.

⁹ ვ. მაკარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 245.

¹⁰ ის. ლორთქიფანიძე, მასალები საქართველოს ისტორიისათვის (მე-18 ს.), მსკი, 1942, ნაკ. 2, გვ. 44.

¹¹ იქვე.

¹² ზაგრატ ბატონიშვილი, ახალი მოთხრობა..., გამოსცა თ. ლომოურმა, თბ., 1941, გვ. 59.

¹³ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგნი მე-4, 1967, გვ. 174.

რუსეთის მთავრობა დადებითად შეხვდა დავით გიორგის ძის გამეფებას. მან გადაწყვიტა მხარი დაეჭირა ახალი მეფისათვის ქვეყნის შინაგანი სიმტკიცისა და ერთიანობის შენარჩუნებაში, რაც უპირველესი პირობა იყო იმერეთის საშინაო საქმეებში თურქთა ჩარევის აღსაკვეთად.

1784 წელს იმერეთში მიმდინარე პოლიტიკური ამბებისადმი თურქეთისა და რუსეთის დამოკიდებულების შეფასებისას ნ. ბერძენაშვილი წერს: „ოსმალეთის კანდიდატია იმერეთის ტახტზე თავადი (ქაიხოსრო) აბაშიძე. ეს თავადი ოსმალეთში ფაშად უქცევიათ, ჯარს აძლევენ, გზავნიან. ოსმალეთი ბეცია: იმის მაგივრად, რომ იმერეთი მოიხმარიოს, მტერს იჩენს იქ... რუსეთი კი ბრძნულად მოქმედებს. იცავს მის მიერვე განთავისუფლებულ ხალხს და სურს, რათა ეს ხალხი თავის საკუთარი მმართველობის ქვეშ დარჩეს. მეფე, რომელიც ეხლა იმერეთში აღურჩევიათ (დავითი) კანონიერია ის სოლომონის უახლოესი მემკვიდრეა „რუსეთის კანდიდატი დავითი შეიქმნა“¹⁴.

დავით გიორგის ძის მხარდასაჭერად რუსეთის მთავრობის მიერ გადადგმული ერთ-ერთი პირველი ნაბიჯი იყო სტეფანე დანიელის ძე ბურნაშოვის გაგზავნა იმერეთში. ერეკლეს ინიციატივით მას თან წაჰყვა კათალიკოსი მაქსიმე. ისინი იმერეთში 9 ივნისს ჩასულან. 1784 წლის 21 ივნისს იმერეთის მეფემ და თავადებმა, ბურნაშოვისა და მაქსიმე კათალიკოსის თანდასწრებით, ერთმანეთს ფიცის წიგნები მისცეს¹⁵. დავით მეფე იმერეთის თავადებს ფიცს აძლევს: „ჩვენ ნებითა ღმერთისათა მეფე ყოვლისა იმერეთისა დავით დავითიანი, უწინარეს ამის ჟამისა, ოდეს აღმირჩიეთ და დამადგინეთ მემკვიდრედ მეფედ იმერეთისა, მას ჟამსა ფიცითა მტკიცითა აღმოთქუამს სამეფოსა შინა ქალაქსა და ტახტსა ზედ]ა ჩვენსა ქუთათისს, რ[ომე]ლიცა წერილითა და ბეჭდითა ჩვენი პირობა დამტკიცებულ არს და თვით წერილი ფიცი და პირობა იგი, წმიდასა გაგნათისა ეკლესიასა შინა არს, და ხახულის ღმერთისშობებლისა ხატისა წინაშე დაგვიცს, რათამცა სიმტკიცე იგი და პირობითი აღთქმული ჩვენგან, ვიდრე საუკუნოდ არ შეიცულოს, არცა ვინ მას ზედ]ა გარდახდობა იკადროს...“¹⁶.

ამ საბუთში დასახელებულ „ფიცისა და პირობის წიგნზე“, რომელიც გელათის მონასტერში ყოფილა შენახული, აზრთა სხვადასხვაობაა. იას. ლორთქიფანიძე მას დაკარგულად თვლის¹⁷. შ. ბურჯანაძემ, სავსებით სამართლიანად, მიიჩნია იგი დავით გიორგის ძის მიერ 26 აპრილს მიღებულ ფიცის ტექსტად¹⁸. ვ. მაჭარაძე 21 ივნისს შედგენილ დოკუმენტის საფუძველზე ასეთ დასკვნას აკეთებს: „...1) ფიცი აღრე იყო დადებული, ახლა იგი მხოლოდ უცვლელად განაახლეს მაქსიმესა და ბურნაშოვის თანდასწრებით; 2) ფიცის წიგნში არსად არაა ნახსენები დავით არჩილის ძე, რასაც ბურნაშოვის მოხსენების საფუძველზე იმერეთზენ დუბროვინი და ბურჯანაძე; 3) მეფის ფიცის წიგნში არსადაა ლაპარაკი რუსეთის ორიენტაციის ძიებაზე პირობის დადების შესახებ, როგორც ეს შ. ბურჯანაძეს ეგონა“¹⁹. ვ. მაჭარაძე ასე კატეგორიულად მსჯელობს იმიტომ, რომ არ იცნობს 26 აპრილს მიღებული ფიცის ტექსტს. იგი ფიქრობს, რომ და-

¹⁴ ნ. ბერძენაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 173.

¹⁵ იას. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45; ვ. მაჭარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101—102.

¹⁶ ვ. მაჭარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 106.

¹⁷ იას. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 43.

¹⁸ შ. ბურჯანაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 82.

¹⁹ ვ. მაჭარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 107.

ვით გიორგის ძის მიერ ტახტზე ასვლისას დადებული ფიცი 21 ივნისს უცვლელად გაიმეორეს, რაც სწორი არ არის. 26 აპრილს და 21 ივნისს შედგენილი იქნა ორი სხვადასხვა დოკუმენტი. 21 ივნისს დავით მეფემ ფიცი დადო, რომ მტკიცედ დაიცავდა ტახტზე ასვლისას 26—30 აპრილს მიღებულ ფიცს. ახალი ფიცის (21 ივნისის) ტექსტი პირდაპირაა მითითებული („კ[ვალა]დ განგიახლებთ თანამოწამეობითა უწმინდესისა მამამთავრისა ჩვენისა კ[ათალიკო]ზისა მაქსიმესითა და თავდებობითა ყ[ოვლა]დ უდიდებულესისა კელმწიფისა ჩვენისა მიერ და ჩვენს[ედ]ა დადვინებულისა უფლის პოლკოვნიკის სტეფან დანილიჩის ბურნაშოვისათანა, რათა აქვენდეს მას ჩვენ მიერ გელათს დადებულს წიგნს სიმტკიცე...“²⁰. ყოველივე ამის გამო საჭიროდ მიგვაჩნია გამოვაქვეყნოთ 26 აპრილს შედგენილი „ფიცისა და პირობის წიგნი“, რომელიც იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური ისტორიისათვის საყურადღებო პირველწყაროა.

მეორე დოკუმენტია მაქსიმე კათალიკოსის მიერ დავით მეფისათვის პეტერბურგიდან გამოგზავნილი წერილი.

სოლომონ I, გარდაცვალების წინა დღეებში, პ. პოტიომკინს წერდა, რომ მფარველობის სათხოვნელად რუსეთში ვაგზავნი სახლთუხუცეს ზურაბ წერეთელს და მდივანბეგ დავით კვინიხიძეს²¹. დავით მეფემ ამ ელჩობას სათავეში ჩაუყენა მაქსიმე აბაშიძე, რომელიც იმერეთში დაბრუნებისთანავე აღდგენილი იქნა კათალიკოსის თანამდებობაზე, და რუსეთში გაისტუმრა. 21 დეკემბერს იმერეთის ელჩობა პეტერბურგში ჩავიდა, 1785 წლის 12 იანვარს კათალიკოსმა მაქსიმემ წერილი გამოუგზავნა დავით მეფეს რუსეთის სამეფო კარზე მათი მიღების შესახებ.

26 აპრილს შედგენილი „ფიცისა და პირობის წიგნი“ და მაქსიმე კათალიკოსის წერილი დავით მეფისადმი დაცულია ქუთაისის ნ. ბერძენიშვილის სახ. სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში (საბ. № 327, 936).

ქვემოთ ვებეჭდავთ დასახელებულ დოკუმენტებს:

1. დავით მეფის „ფიცისა და პირობის წიგნი“

1784 წლის 26 აპრილი. დედანი, თეთრი ფერის ქაღალდი, მუქი ქაღებით; 32×23 სმ; ფურ. 2; მხედრული. განკვეთილობის ნიშნად ნახშირია წერტილი და ორი წერტილი. დათარიღებულია, ქუთაისის მუზეუმში, საბ. № 327.

V ა: ქ. ჩვენის კელმწიფის კურთხეულის მეფის სოლომონის ბრძანებულის ანდერძის მსგავსად ჩვენ მათნი შვილნი დავით და დავით და გიორგი განცხადებულად ყოველთავე ქვეყანისა ჩვენასა სამღუდლოთა და საეროთა მთავართა და მზე/დრობათა დიდთა და მცირეთა მდიდართა და გლახაკთა და უღონოთა ესრეთ აღვ/ითქვამთ და მტკიცედ უიჭველის ბრძანებით გეტყვით/

დ(ვთ)ის ნებით და მოწყალებით დავით და გიორგი ჭეშმარიტის მამაშვილურის/ სიყვარულით ჩვენთან განუშორებლად უზაკველად და შეერთებულად იყვნენ და მათ/თს მამულს ეპატრონებოდნენ და იმსახურებდნენ. და ჩვენთან კეთილის რიგით იზრდებოდნენ. და მე ამათზედ სიყვარულასა შემატებისა და მამა-

²⁰ ვ. მაქარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 106.

²¹ იქვე, გვ. 242.—243.

ფ. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1981, № 2

შვილობის მეტი სხვა საწუ/ხარი არავისგან მიეცემოდეს და ერთობით დამტკიცებულნი ვიყვნეთ სანამდის ცო/ცხალნი და სულდგმულნი ვიყვნეთ/

ბ. ქ. მეორედ ყოველთავე ჩვენთა სამკვდროთა სამლუდლოთა და საერთოა ესრეთ / ირწმუნეთ რომ. რაგვართაც, ჩვენში ხელმწიფე მეფე სოლომონ ტყვის გაუყიდველობი/სათვის თავდადებული და გარჯილი ბძანდებოდა. ეგრეთვე ჩვენც ჩვენი თავი და სის/ხლი ქრისტიანეთათვის არ დავზოგოთ და ჩვენს დროშიდ ტყვის განყიდვა არას მი/ზნით აღარ შემოვიდეს და თუ ვისმე გამოაჩნდეს ამგვარი საქმე. უსჯულოებისა / ამათისათვის შეუწყნარებელად სიკვდილით და ტანჯვით ვღვენიდეთ/

გ. ქ. ბატონი ჩვენი დელუფალი გულქან და ჩვენი დანი ბატონის შვილები დარე/ჯან და მარიამ. დედისა და დების მსგავსად და დებად უნდა შეეერთოთ და ბრძანდებოდენ მათის პატიოსნებით და ჩვენ უვლიდეთ შვილსა და ძმასავით, და რაც რამ ბატონის მეფისაგან მიცემული სათავისთაო მამულები მიცემული აქვსთ. ჩვენც ისე დავვიმ/ტვიცებია და განცხადებულად უწყოდეთ ყოველთა რაოდენ შეძლება გვექნება ამათს სია/მოვნებასა და სამსახურს ვეცდებით ვიდრემდის სიცოცხლე გვექნება/

რ დ. ქ. ჩვენის ბატონის მეფის ბრძანების მსგავსად. ერთგულთა ზედა ერთგულად / და მწყალობელად ვიყვნეთ და შემცოდეთა ზედა რივიანისა და სამართლიანის გზით შერისხვით და განაპატიუებით/

ე. ქ. ამ ჩვენის ქვეყნის აოხრებისა დატყვევებისა და მეფის ორგულობისათვის სამართლად / განდევნილნი, რაჭის ერისთავის შვილნი და აბაშიძენი რომელნიც ორგულნი იყვნენ. ჩვენის / ქვეყნისა და ჩვენის მეფისა. ისინი მეორედ ამ ქვეყანაში ჩვენის მიზეზით და ჩვენის ყმების / მიზეზით აღარ შემოვიდნენ და მეორედ საცთური და არეულობა და გაურჯულოება / აღარ იქნას ჩვენს ქვეყანაშიდ მყოფის კაცისაგან და არც ჩვენგან/

ვ. ქ. წმიდათა ჩვენთა ეკლესიათათვის და სამლუდლოთა ზედა სიყუარულით მოწ/ყალებით შეწვევით და რივიანის საქმით ვეგნეთ და უსამართლოდ მათ ზედა/მოძალე გელი არ შეეხოს და რაც შეწირულობის წიგნებით მამულები. ჰქონდესთ ყოველივე დანებდეს და მიეცეს და არა მოაკლდეს. ჩვენს მეფობაში და ჩვენს ცხოვრებაში:

ზ. ქ. რაც ჩვენის ბატონის კურთხეულის მეფის სოლომონისაგან. მისის ოფლით და სისხლით ნაშოვნი და შემატებული ქვეყნები არის. ესენი არაო/დეს ჩვენგან სხუათ აღარ მიეცეს სხვათა სამთავროდ აღარ გაიცეს / და თუ მიეცეს ვისმე ჩვენისავე ქვეყნის ერთგულს მიეცეს და ბაგრატიანების / ოჯახის ერთგულთა. ამით გარდა სხვებ მათი გაცემა არ იქნეს.

პ. ქ. უკანასკნელი ანდერძი და ნება რომელიც რომ ჩვენმა ბატონმა მეფე სოლო/მონ განიზრახა და ქვეყნის სამჯობინარად მისი თავი ოჯახი და ქვეყანა/შეაგედრა ყ(ოვლ)ად მოწყალის რუსეთის კელმწიფეს. ყოვლის მისის სამლუდლ/ელოთა და საერთო ბეჭდებით. საერთოვლო წიგნი მისწერა ჩვენცა და ჩვენნი/ მორჩილნიც ერთობით ამ კეთილის ფიქრისა და საქმის ბეჯითობას უწოდა ვე/

V ცადნეთ, რომ მათი საფარველი არ ავიწადოთ და მათის დიდებუ/ლების წინა აღმდევად და მტყუარად არ გამოვსჩნდეთ. და ესრეთ / ყოველთავე ჩვენ და თქვენ ერთგულთა ჩვენთა. რაოდენიც დამტკიცე/ბით აღგვიწერია და ცხადად სამეფოსა სახლსა შინა ჩვენსა / თქვენთვის პირობა მოვვიცემია და თქვენც დაავირებებიხართ: ისე უნდა / ვემსახუროთ ჩვენის ბატონის ბრძანებას და მისგან.

ამაგ ნაქნარს. ქვეყა/ნას, ყოვლის კეთილის გზით. ერთობით და ერთ სულობით უვლიდეთ/ და განვაგებდეთ. რომ ამიერიდანვე სცნან ყოველთა ერთგულთა და მტე/რთაცა ქვეყანისა ჩვენისათა, უკეთუ ამიერიდან. ჩვენგან ამაზედ პირობას/ გარდაცდობა ნახოთ ან დიდმა ანუ მცირემან. და ჩვენის შემდეგისაებრ ამ/აზედ გამტყუნოთ და ესრეთ არ აღვასრულოთ. ვიყვნეთ შეგნებულ/... შვიდთა სოფ-ლიოთა კრებათაგან და ჩვენთა ყ(ოვლა)დ სამღვდელთა ეპი/სკოპოსთა და მა-მათ მთავართა და მღვდელთა მიერ. და საშინელისა მას ქ(რისტ)ს მეორედ მო/ს-ვლასა გარდაცვდეს ამას შინა ბრალი და უზრუნველობა. და ესრეთ მა/ღლითა კაცთ მოყუარებითა სახიერისა და მოწყალისა ღ(ვთ)ისაგანმცა შე/მძღებელ და აღმასრულებელ ვიქმნეთ ყოველისავე სიტყვისა და საქმისა ამისა/ვე საუკუნოდ ამინ. აღიწერა თვესა აპრილსა კვ(ქრისტ)ეს აქათ ჩ დ ჰ დ

ოთხკუთხა ბეჭედი — მხედრული წარწერით — ბატონის/შვილი დავითი.

2. კათალიკოს მაქსიმე აბაშიძის წერილი დავით მეფისადმი.

1785 წლის 12 იანვარი.

დედანი; თეთრი ფერის ქაღალდი, მუქი ლაქებით; 31×32 სმ; ფურ. 2; მხედრული. გან-კვეთილობის ნიშნად ნახმარია წერტილი, ორი წერტილი და სამი წერტილი. დათარიღებულია. ქუთაისის მუზეუმი, საბ. № 936.

ყ(ოვლა)დ უგანათლებულესო და უმაღლესო/
სრულიად იმერთა მეფეო/
დავით/

ჩუწნო მრავალ მწყალო/ბელო
კელმწიფეჲ.

О დიდ ფრიადესითა კრძალულებითა უღირსა მონა უფლისა კათალიკოსი მაქსიმე ი(ვთი)თ/ მამაკაცისა იესო ევმანუილისა მიერსა ღოცვა კურთხევისა მრავლად, გიძღნეი და ვევედრები/ უფალსა მიზეზსა ყოვლისა კეთილობისასა და მამასა მოწყლებისასა რათა მშუდობასა, და კეთილ/მსახურებასა შინა წარმართ-ნეს ყოველნი ჟამნი ცხოვრებისა თქუენისანი. და კ(უალა)დ ჩაწნ/ცა მონანი თქუენის უმაღლესობისა სახლთ უზუცესი წერეთელი ზურაბ. მდივან ბეგი/ და-ვით მდაბლად თაყვანის ცემით კალათს კოცნას მოგახსენებ. და თქტწნს მშვიდო-ბით სუფ/ევას ღ(მერ)თსა ვთხოვთ: ვიცით რომ ჩტწნს ამბავს მოიხსენებთ. ღ(ვ)თის მოწყალებით. და თქტწნის ბედნიერობით ყოველისავე საქმისა ჩტწნი-სა კეთილ წარმართებისა ნიშნებსა ვხედა/ვთ. რომელიც რომ თქტწნის მეფობის და. თქტწნის ქტწნისათვის სამჯობინარი. არის. და/ ღ(მერ)თმან სრულ ყოს თვისითა მოწყალებითა: აწ საქმისა ჩვენისა ვითარებასა ფ(რა)დ მოკლითა/ და არა განერცელებითა სიტყვითა მოგახსენებთ. ოცდა ერთს დეკემბერს დღესა შა-ბათსა/ სამი ოთხი საათი ღამისა იქნებოდა გასრული იმდროს სამეფუფოსა ქალაქ-სა პეტრე ბრუნს მო/ვიწიენით და ერთს დიდებულს საკელმწიფო სასახლეში, რომელიც რომ ჩვენთვის განემზა/დათ იქ მივუძღვენ. და დაგვაყენეს. მეორე დღეს დილას ადრე უგანათლებულესს./ კნიაზს პოტემკინს კალასკა ებოძა. და შუადღის შემდგომად ნახვა ებრძანებინა. მერმე იმ დღეს კელმწიფის შვილის შვილი მონათლეს იმ საქმისაგან მოუცელელად ბძანებულ იყო/ და ცოტათ შუუძ-ლოთაც გამხდარიყო. და იმის მიზეზით ველარ ვნახეთ. დღეს ორ/

შაბათს კიდეც კატი ებოძა და ვეახელით, დია მზიარული გონებით და თავაზიანის ქცევით მოგვ/ვეგება და უ(რია)დის სიყვარულით მოგვიკითხა და ჩვენც რომელიც ჯეროვანი იყო იმ გვარად/ მადლობა მოვახსენეთ წიგნები მივართეთ. და ჩუქნი საქმის ვითარება ყოველივე გამოუცხა/დეთ. მეოთხე დღეს სამშაბათს შობის წინ დღეს პირველ ეგზირის მეორე შემდგომს ვეზი/რს ვეახელით რომელმანცა დიდის პატივით და სიყვარულით მიგვიღო. და ყოვლითურთ/ გულ სავსე გვენა მათის იმპერატორობის დიდებულებისაგან თქუწნეზდ წყალობის მოფ/ენისათვის. და კ(უალა)დ მის დღისა მწუხრსა ერთი ვინმე კეთილშობილი. და დიდად პატივცემუ/ლი კაცი მობძანდა. და ჯელმწიფის წყალობა. რვა ათასი რუბლი მოიტანა ქართულად ათასი/ თუმანი და იმერულად ოცი ქესა. მისისი იმპერატორობის დიდებულებას ებოძებინა./ შობის მეორე დღეს ზუთშაბათს კიდეც მესამე ეგზირის ვეახელით ისიც დია კეთილის გონებით/ და სიყვარულით შეგვეყვარა. ოც და ცხრას დეკემბერს დღესა კვირიაკესა დიდებულს ჯელმწიფეს ვეახელით. დიდის პატივით და კარგის ცერამონიით მაგიყვანეს. და სადაც ელჩების/ სანახაი სასახლე არის იქ ბძანდებოდა დიად მზიარულებით. და წყალობით მიგვიღო წი/გნები მივართეთ. და რომელიც თქუწნის უმაღლესობისა. ანუ თქუწნის ქუყენისა/ მიერი ვედრება იყო ყოველივე მოვახსენეთ. ჩუქნი ქართულად მოვახსენებდით და რუ/

სულათ დაწერილს ტოლმანი წაკითხვით მოახსენებდა. და მათის იმპერატორობის დიდებულება/ ყოველსავე მზიარულებით ისმენდა. შემდგომისსა სხვას სახლში ჯელმწიფის შვილთან მიგუ/უძღვენ და მასცა იგივე სიტყვა მოვახსენეთ. მერმე ჯელმწიფის შვილის შვილთან შეგვიყვანეს/ კიდეც სხვა სასახლეში. და როგორც რიგი იყო მასაც ისე სიტყვა მოვახსენეთ და რომელიც/ იმ უამად დიდებულს ჯელმწიფეს ანუ შვილსა და შვილის შვილს მისსა ჩუქნი მიერ სი/ტყვა მოხსენდა იმავე კვირეში ლათინურსა და რუსულს ენაზედ სტამბად გამოიდეს: ეს სა/ქმეები რომ დასრულდა წამოვედით დიდად მზიარულნი. და მმადლობელნი დ(ვ)თისანი ესე ვით/ არისა პატივით მაღებისა. და წყალობისათვის და უმეტეს ამისათვის რომ ეს პატივი და წყალობა/ ყველა თქვენი პატივის ცემა არის და თქუწნე უნდა შერაცხოთ. მის მეორე დღეს ორშა/ბათს ჯელმწიფის ბრძანებით წარმოვლენილი ერთი დიდებული კაცი ლურჯ კავალერაინი/ იარანალი პორუნიკი ჩვენს სადგომს მობძანდა და თვით ჯელმწიფის სტოლი მოატანინა თავისის მოსამსახურეებით და დიდად გვიმასპანძლდა ჯელმწიფის მაგიერათ. და წასვლის დროს იმ/ დიდებულს კაცს მდაბლის თავკანის ცემით მრავალი მადლობა მოვახსენეთ. სხვა ჩვე/გან არა იკადრებდა რა და არც წეის იყო. და სხვათა სტოლის მოსამსახურეთ ზუთასი რუბ/ლი ვაჩუქეთ. მას მერმე ახალ წელიწადს. ნათლის ღებას ჯელმწიფის კარის საყდარში/

მივედით და ჯელმწიფეც ენახეთ. და ნება გვაქ მოცემული როდესაც გვინდა ყოველთ/ თვის ვეახლებით სხვა ამას გარდა ჯერ ბრძანება არ გამოსრულა და დ(ვ)თის წყალობის/ მსასოებელნი ვართ რომ ამ ცოტას ზანში ბძანება გამოვიდეს და ჩვენი საქმე ყო/ველივე კეთილად წარმართებითა სრულ იქმნეს./ სხვა ულუფა თვეში ორასი თუმანი გვაქუს./

იანვარს. იბ./

წელსა ჩ დ პ ე/

П. ВАЧРИДЗЕ

ДВА ДОКУМЕНТА ИЗ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ
ИМЕРЕТИНСКОГО ЦАРСТВА
(80-ые годы XVIII в.)

Резюме

В апреле 1784 г., при воцарении в Имеретии Давида Георгиевича, был составлен текст присяги, являющийся программой действия нового правительства. В нем выражена твердая решимость неуклонного продолжения внутренней и внешней политики Соломона I (1752—1784 гг.).

Давид Георгиевич, надеясь на поддержку России, отправил в Петербург посольство во главе с Имеретинским каталикосом Максимэ Абашидзе. В январе 1785 года царь получил от каталикоса письмо о ходе переговоров.

Текст присяги и письмо каталикоса, которые публикуются нами, — весьма интересные документы из политической истории имеретинского царства 80-х годов XVIII в.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ.
ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრა-
ფიის ინსტიტუტის საბჭოთა კავშირის ხალხებთან საქართველოს
ურთიერთობის ისტორიის განყოფილებამ

გულჩინა აკოფაშვილი

ყმა, მსახური, ტაძრული

(ისტორიულ-ტერმინოლოგიური ძიებანი)

„ყმის“ შინაარსობლივ მნიშვნელობასა და განვითარებაზე არაერთმა ისტორიკოსმა გაამახვილა ყურადღება¹. საგანგებო შესწავლა კი არავის გაუხდია მიზნად. გამოთქმულ შეხედულებებს საკითხის განხილვისას გზადაგზა შეეცემა.

ფეოდალური ხანის ქართულ საისტორიო წყაროებში სიტყვას „ყმა“ (უძველესი ფორმით „ყრმა“) რამდენიმე მნიშვნელობა აქვს. თავდაპირველი მნიშვნელობა — ბავშვი, ჭაბუკი, ახალგაზრდა, ე. ი. ადამიანის გარკვეული ასაკობრივი მდგომარეობა. ეს მნიშვნელობა მას ბოლომდე შერჩა. ამასთანავე დროთა ვითარებაში „ყმა“ გარკვეულ სოციალურ შინაარსსაც იძენს — დაქვემდებარებული პირის, მოსამსახურის, მსახურის, ფეოდალური ხანის „მონის“ შესატყვის ტერმინად იქცევა (ეს ტერმინოლოგიური განვითარება სრულიად ბუნებრივი ჩანს — კარზედ მოსამსახურეებად მოზარდებს, ახალგაზრდებს იყენებდნენ, ჩვეულებრივ. ის ანალოგიურია შემდეგდროინდელი „ბიჭის“, „გოგოს“ ხმარებისა მოსამსახურის მნიშვნელობით დამოუკიდებლად ამ „ბიჭის“ თუ „გოგოს“ ასაკისა).

მოსამსახურის, ფეოდალური ხანის „მონის“ მნიშვნელობით გვხვდება „ყმა“ „ბიბლიასა“ თუ „შუშანიკის მარტვილობაში“, აგრეთვე „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“. ეს ნათლად არის ნაჩვენები ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში².

ფეოდალურ ურთიერთობათა შემდგომ განვითარებასთან ერთად, კერძოდ. ვასალურ ურთიერთობათა ფართო მასშტაბით გავრცელების შემდეგ, „ყმის“ მცნება ფართოვდება, ვასალის მნიშვნელობას იტევს და თანდათან ფეოდალზეც ვრცელდება, რამდენადაც ფეოდალიც ამა თუ იმ შემდგომის, მსხვილი ფე-

¹ ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, ტ. II, წ. I, 1928, გვ. 66—69; კ. კ ე ე ლ ი ძ ე, ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, 1935, გვ. 128—129; ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, შრომები, II, გვ. 429—434; ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VII, გვ. 80; Н. Я. М а р р, Вступительные и заключительные строфы «Витязя в барской коже», Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. XII, СПб., 1910, გვ. IX—XII; მ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველო XI—XII საუკუნეებში, 1970, გვ. 80—85; ა. ბო გ ვ ე რ ა ძ ე, ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიური განვითარება IV—VIII სს., 1979, გვ. 211—215, გ. ჯ ა მ ბ უ რ ი ა, ბატონყმობის საკითხისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1979, № 4, გვ. 175, და სხვ.

² И. Дж а в а х о в, Государственный строй древней Грузии и древней Армении, გვ. 73; კ. კ ე ე ლ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 128—129; ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ე, ძველი, ქართული ენის ლექსიკონი, 1973, გვ. 468, და სხვ.

ოდლის თუ მეფის მიმართ დაქვემდებარებულ მდგომარეობაში ექცევა, ვასალი ხდება. „ყმის“ მცნების კიდევ ერთი გაფართოება XIII ს-ის დასასრულიდან ჩანს. ამ დროიდან ის უკვე გლეხსაც, პირად თავისუფლებად მიწის მწარმოებელსაც მოიცავს.

ამდენად, „ყმა“ თავისი შინაარსობრივი განვითარებით შესანიშნავად ასახავს ქართულ ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ძირითად ეტაპებს. ერთ-ერთი პირველი ჩვენამდე მოღწეული ძეგლთაგანი, სადაც „ყმას“ აწკარად გამოხატული ვასალის მნიშვნელობა აქვს, „მატიანე ქართლისაჲა“ მხოვტანთ ერთ მაგალითს: ნინია ლიპარტის ძე ბაღვაში ანისს გარდაიხვეწა „ბერძენთა თანა“ და იქვე გარდაიცვალა „ბერძენთა ყმობასა შინა“³.

ბაღვაშის „ბერძენთა ყმობა“, ცხადია მისი საბერძენეთის „ბიზანტიის“ ქვეშევრდომად, ვასალად ყოფნას აღნიშნავს.

XI საუკუნისავე ძეგლში, პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონში ნათქვამია: „უკეთუ გამოჩნდეს თჳსად ჩემდა სახელდებულთაგან ვინმე, ანუ მსახურთა და ყრმათა ჩემთაგანი...“ ძეგლის გამომცემელი აკად. ა. შანიძე ამ კონტექსტში „ყმას“, სრულიად სამართლიანად, „ვასალად“ თარგმნის.⁴ ასევეა თარგმნილი ამ ძეგლის „ყმა“ სხვა შემთხვევაშიც (გარდა, რა თქმა უნდა, იმ შემთხვევებისა, როდესაც „ყმა“ ბავშვის მნიშვნელობით არის ნახმარი).

საინტერესო ჩვენებას იძლევა სამართლის ძეგლი, რომელიც, როგორც ჩანს XI საუკუნეზე გვიანდელი არ უნდა იყოს (და, იქნებ. უფრო ადრინდელიცაა)⁵. ესაა ბაგრატ კურაპალატის სამართალი. აქ 148 და 149 მუხლებში იხსენიება „ყმა“ სრულიად ნათლად ვასალის მნიშვნელობით. § 148-ში ნათქვამია: „თუ უსამართლოდ პატრონმან ყმა გაძარცვოს, 12 გლეხი დაუურვოს“. მაშასადამე, პატრონს ყმის უსამართლოდ გაძარცვის შემთხვევაში სასჯელად ედება 12 გლეხის ყმისათვის მიცემა. როგორც ვხედავთ, სამართალი ყმის მფლობელობაში გლეხების გადასვლას კანონიერად სცნობს. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ „ყმა“ გლეხთა მფლობელია.

კიდევ უფრო საინტერესოა § 149: „თუ უსამართლოდ პატრონსა ყმა წაუვიდეს, 12 გლეხი შეეკაზმოს“. ახლა უკვე საუბარია ყმის დანაშაულზე პატრონის მიმართ. ყმას პატრონისაგან წასვლა შეუძლია, მაგრამ „სამართლიანად“. „უსამართლოდ“ (ე. ი. პატრონის მიერ ვასალური შეთანხმების დარღვევის გარეშე) თუ წავიდა ყმა, მან უნდა 12 გლეხი მისცეს პატრონს სასჯელის სახით.

ამ ორი მუხლიდან შემდეგი დასკვნა ბუნებრივად გამომდინარეობს: 1. ყმას წასვლის უფლება აქვს, 2. ის გლეხების მეპატრონეა. ასე რომ, ცხადია, „ყმის“ ამ ძეგლისეული შინაარსიდან გლეხის მცნება (რომელსაც არც წასვლის თავისუფლება აქვს და არც გლეხების ყოლის იურიდიული უფლება) გამორიცხულია.

³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 305.

⁴ ა. შანიძე, ქართული მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი, 1971, გვ. 100 და 308.

⁵ იქვე, გვ. 309, 287, 314.

⁶ ამ ძეგლის თარიღის შესახებ ლიტერატურაში სხვადასხვა აზრია გამოთქმული. არის აზრი, რომ ის IX საუკუნეს ეკუთვნის (გ. ჯამბურია, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. II, 1977, გვ. 244).

„ყმას“ ვასალის მნიშვნელობით ვხვდებით „ისტორიანსა და „აზმანში“ „ვეფხისტყაოსანში“. ცოცხალია ამ მნიშვნელობით ეს ტერმინი უფრო გვიანაც.

„ყმა“ ვასალის მნიშვნელობით ნახმარი აქვს ლაშა-გიორგის დროინდელ მემატინასაც. ის წერს: თამარის ეპოქაში „აზნაურის ყმანი მათთა პატრონთა სწორად იმოსებოდესო“, ⁷ ე. ი. პატრონები და მათი ვასალები ერთნაირად კარგად იყვნენ ჩამუშლნიო. არ იქნებოდა სწორი მიგვეწერა მემატინასათვის თითქოს ის ამბობდეს, რომ ერთნაირად იყვნენ შემოსილნი ფეოდალები და გლეხები. რაც არ უნდა გაეზვიადებინა ქვეყანაში დატრიალებული კეთილდღეობა, ასეთ ცხად შეუსაბამობას მაინც ვერ მიმართავდა. იმდროინდელი საზოგადოების სხვადასხვა ფენის წარმომადგენლები (ფეოდალები, ვაჰრები, ხელოსნები, მიწის მუშები) იმდენად განსხვავებულ ტანისამოსს ატარებდნენ, შემოსილობა იმდენად სოციალური ხასიათისა იყო, რომ ასეთის თქმა წარმოუდგენელი ჩანს. გლეხს ფეოდალის დარად ჩაცმის უფლებაც არ ჰქონდა, ისე როგორც ვაჰარს ფეოდალივით და ა. შ. მაგრამ რომ დიდებული და წვრილი აზნაური თუ მსახურ-მეომარი, თუ კი შეძლება გააჩნდათ ამ უკანასკნელთ, ერთნაირად ყოფილიყვნენ შემოსილნი, ეს კი დასაშვებია იყო, თუმცა მატერიალურად ძნელი და მემატინაც ამას გახაზავს ქვეყანაში დოვლათიანობის ზრდის აღსანიშნავად. ასე რომ, ისტორიკოსის ამ სიტყვებში ნახსენები ყმა, ვფიქრობთ, არ შეიძლება გლეხად იქნეს გაგებული.⁸

ამავე დროს XI—XII საუკუნეებში აღსანიშნავია კიდევ ერთი სიახლე „ყმის“ შინაარსობლივი განვითარების ხაზით—„ყმა“ ამ დროისთვის რაინდის მნიშვნელობასაც ღებულობს. ეს მეტად საინტერესო მოვლენაა ქართული რაინდობის ისტორიის თვალსაზრისით, მაგრამ აქ აღარ გავაგრძელებთ ამაზე სიტყვას და აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ რაინდის შინაარსით ხმარების მაგალითები მოყვანილი აქვს ნ. მარს ნაშრომში «Вступительные и заключительные строфы «Витязя в барской коже»⁹.

არც ერთ ზემოთგანხილულ ძეგლში „ყმა“ არ არის ნახმარი გლეხის მიმართ. ამავე დროს „ყმის“ მცნება ნათლად გულისხმობს ფეოდალს, ეწოდება ხოლმე ის ხშირად მსახურს და საერთოდ სენიორ-ვასალის ურთიერთობაში ჩაბმულ უმცროს კონტრაგენტს¹⁰.

განსაკუთრებით საინტერესოა ძეგლის „ბექა-აღბუღას სამართლის“ ჩვენებანი. „ყმა“ ამ ძეგლის ათიოდე მუხლში იხსენიება. ზოგიერთი ამ მუხლთაგანის მონაცემი (ისევე როგორც ეს გამოჩნდა „ბაგრატის სამართალშიც“) პირდაპირ გამორიცხავს შესაძლებლობას „ყმაში“ გლეხიც ვიგულისხმოც. „ყმა“ აქ პირ-

⁷ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 369.

⁸ გლეხად ესმის ის ამ ტექსტში გ. ჯამბურაის (დასახ. ნაშრომი, გვ. 175).

⁹ Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. XII, Тб., 1910, გვ. IX—XXX.

¹⁰ მ. ბერძენიშვილი ნაშრომში „საქართველო XI—XII საუკუნეებში“ აღნიშნავს სამართლიანად, რომ ყმად იწოდებოდა აზნაური და მსახური. ხოლო ყმასა და გლეხს შორის დიდხანს არსებობდა განსხვავება. ავტორს მოტიანილი აქვს XIII ს-ის საბუთი, რომელიც ნათლად მეტყველებს ამ განსხვავებაზე. საბოლოო ანგარიშით კი ასევე სამართლიანად წერს მ. ბერძენიშვილი, ყმა „გლეხთა რიგებში ერთიანდება“ (დასახ. ნაშრომი, გვ. 83). არსებობს სხვა შეხედულებაც. გ. ჯამბურაის აზრით, „ყმის“ მცნება ფეოდალური ხანის მთელ სივრცეზე გლეხსაც მოიცავს. (გ. ჯამბურაი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 176).

აღად თავისუფალი კაცია გლეხისაგან განსხვავებით. გავარჩიოთ ამგვარი ხასიათის მუხლები: § 31-ში „ყმა“ ვასალის მნიშვნელობით არის ნახმარი. აქ „აზნაურის“ წესით“ ყმობაზეა საუბარი: „თუ (კაცი) დიდებულისა შექმნილი იყოს და მასვე ყმად ჰყვეს აზნაურისა წესითა, სამამულისა ქონებითა, მისი სისხლი 12 ათასი თეთრია“. როგორც ვხედავთ, აქ საუბარია ყმაზე, რომელიც დიდებულის უკანონო შვილია. არსებული წესის თანახმად, დიდებულის შვილი იქცეოდა აზნაურად, მაგრამ არა გლეხად.

§ 72¹-ში საუბარია იმაზე, თუ რისი წაღება შეუძლია თან ყმას პატრონისაგან წასვლის შემთხვევაში, მაშასადამე, აქ აშკარად დადასტურებულია ყმის პატრონისაგან წასვლის უფლება (რაც გლეხს არ ჰქონდა მთელი ქონების პატრონთან დატოვების პირობითაც კი).

§ 55¹-ც ყმას პირადად თავისუფალ კაცად განიხილავს. და მაინც, სამართლის ეს ძეგლი ერთ-ერთი პირველთაგანია რომელიც მიგვანიშნებს XIV საუკუნისათვის მომხდარ „ყმისა“ და გლეხის სოციალურ გათანაბრებაზე, „ყმის“ შინაარსში „გლეხის“ მნიშვნელობის შეთავსებაზე, უფრო ზუსტად, ამ პროცესის დასაწყისზე. თუმცა ძეგლში „ყმა“ და „გლეხი“ ჯერჯერობით მაინც განცალკევებით იხსენიებიან (იხმარება გამოთქმა — „გლეხი გინა ყმა“), აშკარაა, რომ მათ შორის თანასწორი მდგომარეობის დამყარება ხდებდა. გამოთქმა „გლეხი გინა ყმა“ 74-ე და 77-ე მუხლებში ისე ხაზგასმით არის ნახმარი და თანაც ისეთ მნიშვნელოვან საკითხთან დაკავშირებით როგორცაა ხანდაზმულობის საკითხი, რომ აშკარაა — არც თუ დიდი ხანია, რაც ისინი იდენტურ მდგომარეობაში აღმოჩნდნენ და იქნებ, სწორედ ეს საკითხია (ბატონისაგან წასვლა), რომელიც მათ ოდესღაც არსებითად განასხვავებდა და ახლა სამართლის ძეგლი ამ საკითხში კანონის წინაშე თანასწორი მდგომარეობის მტკიცებას ეწევა, ხაზს უსვამს საგანგებოდ.

ვინ არის ის „ყმა“, რომელიც ამ დროისათვის გლეხს გაუთანაბრდა მდგომარეობით? სხვა არავინ თუ არა პროფესიით გაგლეხებული და სტატუსითაც გლეხებთან დაახლოებული მსახურთა ფენის ფართო მასა, რომლის შესახებაც საუბარი ქვემოთ გვექნება.

ამრიგად, „ყმის“ შინაარსობრივი განვითარების შემდეგი გზა გვაქვს: ბავშვი-მსახური-ვასალი-მეომარი (რაინდი) — გლეხობა. ეს გზა ქართულ ფერდალურ ურთიერთობათა განვითარების ეტაპებს შეესაბამება: ადრეფეოდალურ ხანაში ჩნდება „ყმა“ მსახურის, მოსამსახურის მნიშვნელობით. განვითარებული ფეოდალიზმის ხანისათვის, ვასალიტეტის ფართო განვითარებასთან ერთად ტერმინით „ყმა“ ვასალურ ურთიერთობათა უმცროსი კონტრაგენტი აღნიშნა. რამდენადაც ვასალი ამ დროს ძირითადად იგივე პროფესიონალი — მეომარი, სამხედრო სამსახურის ვალდებული და მით პრივილეგირებული პირია, „ყმა“ მეომარ-მსახურთა და მეომარ-ფეოდალთა — რაინდთა შესატყვისად იქცა.

„ყმა“ როგორც სოციალური ტერმინი, ამრიგად, პირადი სამსახურიდან წარმოიშვა. თავდაპირველად სამსახურის იმ სახეობისაგან, რომელსაც ხელზე მოსამსახურე (ბიჭი) ეწეოდა ბატონის კარზე, შემდეგ კი ყოველგვარი, უფრო მაღალი რანგის სამსახურისაგანაც, სამხედრო სამსახურის ჩათვლით. ამიტომაც, რომ „ყმა“ არ ეწოდებოდა მიწის მწარმოებელს, რომლის მებატონესთან ურთიერთობის თავდაპირველი საფუძველი იყო არა პირადი სამსახური, არამედ

სამიწო დამოკიდებულება¹¹. ბატონის და მიწის მფარმოებელის ურთიერთობა მიწისჭერაზეა დამყარებული, სადაც ერთი მხარე მიწის მესაკუთრეა და მეორე — მიწის ფაქტიური მფლობელი. მფარმოებელი ამუშავებს მიწას და შემოსავლის ნაწილს მიწის მესაკუთრეს უზიარებს. თანდათან, პირადი თვისუფლების დეკარგვასთან ერთად, მფარმოებელი უკვე გარკვეული სახის პირად სამსახურსაც კისრულობს, მაგრამ მაშინაც სამხედრო სამსახური მის მოვალეობას თუ პრივილეგიას არ შეადგენს. ყმისა და პატრონის დამოკიდებულება ამ დროს მიწას ემყარება, მაგრამ უკვე სწორედ სამხედრო სამსახურის პირობით და, რაც არანაკლებ მნიშვნელოვანია თავისუფალი შეთანხმების საფუძველზე.

საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების იმ ეტაპზე, როდესაც მკვეთრად იზღუდება მისი განვითარების ნორმალური პირობები და ქვეყანა მძიმე სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური კრიზისით არის მოცული (XIII—XIV სს. და შემდგომ), მთელ რიგ სოციალურ გარდაქმნათა შორის, მსახურთა ფენის ძირითადი ნაწილი პირველ რიგში ეკონომიკური პირობების მძაფრი გაუარესებისა და სხვა მიზეზების შედეგად გლეხთა კლასში ერთიანდება. ეს პროცესი „ყმის“ შემდგომ შინაარსობრივ გაფართოვებაში გამოიხატა — „ყმის“ მცნებას ამიერიდან გლეხობაც შეუერთდა. დამკვიდრდა კომპოზიცია — „ყმა-გლეხი“, რომელშიც დაბალი, უფლებაშეზღუდულობის გამო მხატველი აქცენტი თანდათან უკვე „ყმაზედ“ გადადის. რუსული ტერმინი „კრეპოსტნოი“ უკვე ამ კომპოზიციით — „ყმა-გლეხით“ გამოიხატება, ჩვეულებრივ, იმ დროს, როდესაც გლეხი ადრეც, ფეოდალური ხანის მთელ სიგრძეზეც სხვას არაფერს ნიშნავდა თუ არა სწორედ კრეპოსტნოის — პირად თავისუფლებამოკლებულს და უფლება შეზღუდულ მიწის მფარმოებელს.

დასასრულს, ინტერესს მოკლებული არ არის გავისენოთ ევროპულ ტერმინს „ვასალის“ წარმოება-განვითარება. კელტური სიტყვა *vassus* მოსამსახურეს აღნიშნავდა. კელტურიდან ეს სიტყვა გადავიდა ლათინურში, რომელზეც ლაპარაკობდა საფრანგეთის უძველესი მოსახლეობაც — გალები. ფრანგი ისტორიკოსი მ. ბლოკი წერს, ვასალის შინაარსი, მისი ვულგარულ ლათინურში გადასვლის ჟამს მეტისმეტად კნინობით იყო, ახალგაზრდა ბიჭს აღნიშნავდა. სამსახურის დაბალი სიღრმიდან გამოსული ეს სიტყვა თანდათან საპატიო გახდა. კავშირი, რომელიც აერთიანებდა მეომარ-მსახურებს თავიანთ მეთაურთან ნებაყოფლობითი ერთგულების ერთ-ერთი ხელშეკრულებათაგანი იყო, ხოლო მაღალი პიროვნების მფარველობაში შესვლა აძლევდა კაცს არა მხოლოდ უშიშროების გარანტიას, არამედ ანიჭებდა პატივსაც. სამსახური ხმლით, მახვილით, ცხენით თანდათან კიდევ უფრო ზდიდა ვასალის მნიშვნელობას¹².

როგორც ვხედავთ „ყმის“ შესატყვისმა საერთაშორისო ტერმინმაც განვითარების დაახლოებით იგივე გზა განვლო: ბიჭი — შინამოსამსახურე — ვასალი — პროფესიონალი მეომარი. ოღონდ ქართული „ყმისაგან“ განსხვავებით ის არა-

¹¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევების III ტომის (თბ., 1979), გვ. 134-ზე ვკითხულობთ „ყმა — თავისუფალი მიწის მფარმომცემი (ხაზი ჩვენია — ა), ვასალი, შედარებით სუსტი, უფრო ძლიერი ადამიანის მფარველობაში შესული პირია“, და შემდეგ, იქვე სქოლიოში: „ყმად იწოდება... თავისუფალი მიწისმომქმედი...“. დამოკიდებულება დამყარებული მიწისმომქმედსა და მიწის ფეოდალურ მესაკუთრეს შორის (რაც არ უნდა პირადად თავისუფალიც იყოს მიწისმომქმედი) ვასალურ ურთიერთობათა კატეგორიას არ განეკუთვნება. სამსახური, რომელიც ყმას ვასალს აწევს (სამხედრო სამსახური, ხლება და სხვ.) მიწისმომქმედის პროფესიას გამოირიცხავს.

¹² M. Bloch, La société féodale, ტ. 1, 1939, გვ. 235—241.

სოდეს გავრცელებულა გლეხზე. მაგრამ ეს უკვე XIII—XIV საუკუნის საქართველოსაგან განსხვავებული განვითარების პირობებით აიხსნება.

2. მსახური, ტაძრული

მსახურთა ფენა ფეოდალური ხანის მთელ მანძილზეა ცნობილი. მაგრამ ფეოდალური ურთიერთობის განვითარების ამა თუ იმ ეტაპზე ის განსხვავებული სოციალური შინაარსის, სხვადასხვა სოციალური ფუნქციის მატარებელია. ამასთანავე თვით სიტყვა „მსახურსაც“ აქვს როგორც ფართო, ზოგადი მნიშვნელობა, ასევე ვიწრო. სპეციალური ტერმინის შინაარსიც. ზოგადი მნიშვნელობით ის აღნიშნავს ყოველგვარ პირს, ვინც კი რაიმე სამსახურს ასრულებს, რა ხასიათისაც არ უნდა იყოს ეს სამსახური, ხოლო ვიწრო მნიშვნელობით კი „მსახური“ არის გარკვეული სოციალური მდგომარეობის მქონე ჯგუფის, წოდების თუ საზოგადოებრივი ფენის წარმომადგენელი. „მსახურის“ სწორედ ეს უკანასკნელი მნიშვნელობა იქნება ჩვენი განხილვის საგანი.

სიტყვა „მსახური“, ეს სრულიად აშკარაა, წარმოდგა „სახლი“-დან-მ-სახლური, ანუ შინაური, შინამოსამსახურე. ფეოდალურ ხანაში ასე ეწოდებოდა ~~ადამიანს~~, რომელიც ფეოდალურ „სახლს“ ემსახურებოდა. მსახურები დაწყებული ადრეფეოდალური ხანიდან მრავალრიცხოვან დასს ქმნიან მეფისა თუ მსხვილი ფეოდალის კარზე. ისინი სხვადასხვა სახის სამუშაოებზე არიან დასაქმებული — სამეურნეო, ადმინისტრაციულ, პოლიტიურ-სამხედრო.

მსახურთა ფენას ფეოდალური ხანის საქართველოში არაერთი მკვლევარი შეხებია. ლიტერატურა ამ საკითხზე იმდენად ვრცელია, რომ მარტოოდენ ჩამოთვალაც კი დიდ ადგილს დაიჭერდა¹³.

მსახურთა სოციალური სტატუსის შესახებ გამოთქმული მოსაზრება შეიძლება სამ ძირითად დებულებად დაჯგუფდეს: 1. მსახური იგივე გლეხია (გ. ჯამბურია, დ. გვრიტიშვილი, ქ. ჩხატარაიშვილი და სხვ.); 2. მსახური ფეოდალთა კლასს ეკუთვნის (ზ. რატიანი, История СССР, 1975.); 3. მსახურები გარდამავალი საზოგადოებრივი ფენა თავისი ბუნების ორმაგი (აზნაურული და გლეხური) ტენდენციით (ნ. ბერძენიშვილი, მ. ბერძენიშვილი და სხვ.).

აზრთა სხვადასხვაობა მსახურთა სოციალური სტატუსის განსაზღვრაში, ვფიქრობთ, ტერმინოლოგიური სირთულითაც არის გამოწვეული. გარდა იმისა, რომ „მსახურს“ ორგვარი, ზოგადი და ვიწრო, სპეციალური ტერმინის მნიშვნელობა აქვს, ეს უკანასკნელი მნიშვნელობითაც დროთა ვითარებაში ცვალებადია ქვეყნის ისტორიული განვითარებისადა კვალად. მსახური არ შეიძლება განხილული იქნას როგორც ერთხელ და საბოლოოდ ჩამოყალიბებული სოციალური კატეგორია, რასაც ზოგჯერ ვხვდებით სპეციალურ ლიტერატურაში.

მსახურები სულ ადრეულ ეპოქაშიც არ წარმოადგენდნენ ერთგვაროვან მასას და სოციალურად საკმაო სიჭრელთ ხასიათდებოდნენ. ასე მაგალითად, ადრეფეოდალურ ხანაში მსახურები განირჩევიან, უპირველეს ყოვლისა, თავი-

¹³ მსახურთა შესახებ არსებულ ლიტერატურას დაინტერესებულ პირს შეუძლია გაეცნოს ქ. ჩხატარაიშვილის წიგნში: „ნარკვევები სამხედრო საქმის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში“, 1979, გვ. 70—75 და მ. სანაძის წიგნში—„გლეხობა დასავლეთ საქართველოში XV—XVII საუკუნეებში“, 1979, გვ. 5—19.

ანთი წარმოშობით. მსახურთა დასი ამ დროს ყალიბდება როგორც თავისუფალი, ისე არა თავისუფალი ელემენტებისაგან, — ყოფილი ალოდისტებისაგან და სხვ. გამომდინარე აქედან, განსხვავდებიან ისინი თავიანთი უფლება-მოვალეობითაც. მსახურთა ფენაში ამ დროს გამოყოფილ უნდა იქნეს 3 ძირითადი ჯგუფი: 1. შედარებით მაღალ ადმინისტრაციულ-სამეურნეო თანამდებობებზე დასაქმებული მსახურები, 2. სამხედრო რაზმის წევრები და 3. დაბალი, უმთავრესად სამეურნეო და საყოფაცხოვრებო სფეროში მომსახურე პერსონალი. ყველა ამათ შორის, ექვს გარეშეა, არსებითი სხვაობა არსებობს ცხოვრებისეული პირობებისა და პერსპექტივების მხრივაც. მეომრებს თავის გამოჩენისა და სოციალური თუ ეკონომიკური დაწინაურების ფართე შესაძლებლობანი აქვთ, ადმინისტრაციული აპარატის მსახურებსაც მეტი ეკონომიკური და მის საფუძველზე სოციალური წინსვლის პერსპექტივები გააჩნიათ.

დაბალი სამეურნეო პერსონალის შესაძლებლობანი ამ მხრივ გაიკლებით უფრო შეზღუდულია. მათი საქმიანობის ხასიათი, საერთო მდგომარეობა. მათ დაბალ უფლებრივ მდგომარეობასაც განსაზღვრავს. ეს ის ჯგუფია, რომელიც ფეოდალური ეპოქის მთელ მანძილზე არსებობს უცვლელად და რომლის გამუდმებული წყარო ყმა-გლეხთა უმთავრესად დაბალი კატეგორიებია, გვიანდელი ტერმინით რომ ვთქვათ, მოჯალაბეთა, შინამოსამსახურეთა მრავალრიცხოვანი დასია ყველა რანგის ფეოდალის კარზე.

ჩვენი ყურადღების საგანი კი ამჟამად მსახურთა პირველი ორი ჯგუფია, რომელიც მომავალში ერთ სოციალურ ფენად, წოდებად ჩამოყალიბდება და საკმაოდ მნიშვნელოვან ადგილსაც დაიჭერს ფეოდალურ იერარქიაში.

ადრეფეოდალურ ხანაში მსახურთა შესახებ ჩვენი ცოდნის ძირითადი წყაროა V—IX საუკუნეთა ქართულ ორიგინალური მწერლობის ძეგლები — „წამებაი წმიდისა შუშანიკისი დედოფლისა“, „მარტვილობა და მოთმინება წმიდისა ევსტათი მცხეთელისა“, „წამება წმიდისა და ნეტარისა მოწამისა ქრისტესისა ჰაბოასის“. ძეგლთა მიხედვით მსხვილ ფეოდალთა თუ ქვეყნის მმართველთა კარზე მრავალი მსახური საქმიანობს როგორც საყოფაცხოვრებო, ისე ადმინისტრაციულ-საპოლიციო სარბიელზე. აქ არ შევუდგებით ამ ცნობების სათითაოდ განხილვას, ისინი ზედმიწევნითაა გაანალიზებული ქართულ სოციალურ ლიტერატურაში. შევჩერდებით მხოლოდ ერთ საკითხზე. ყველა ზემოჩამოთვლილ ძეგლში საკმაოდ ხშირად იხსენიებიან მსახურნი, რომელთაც შეიარაღებული სამსახური აკისრიათ — დამნაშავეთა შეპყრობა, მათი მცველობა და სხვა. ამ საპოლიციო ძალის გარდა, ანდა უფრო სწორად, მათი ჩათვლით, მეფესა და მსხვილ ფეოდალს ჰყავს ზოლმე თავის კარზე მუდმივი სამხედრო ძალა, რომელთა თანხლებით მოგზაურობს ადგილიდან ადგილზე, ატარებს მცირე მნიშვნელობის სამხედრო ოპერაციებს, იცავს სასაზღო-ციხე-სიმაგრეებს და მამულებს თავდასხმებისაგან და სხვ. ეს რაზმი, ჩვეულებრივ, რამდენადმე ასე-უღი კაციისაგან შედგება. ასე მაგალითად, როდესაც ნერსე ერისმთავარი, არაბთაგან დევნილი, ოსეთის კარით ხაზარეთს გადავიდა, „იყო მის თანა, ერისაგან მისისა ვითარ სამას ოდნ მამაკაცს“¹⁴ ეს 300 კაცი ნერსეს მუდმივი სამხედრო რაზმია, მის მსახურთა სამხედრო ნაწილია.

¹⁴ მარტვილობა აბო ტფილელისა, კ. კ ე ე ლ ი ძ ე, ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, 1935, გვ. 64.

მსახურთა სამხედრო ნაწილს, უპირატესად მეფის ან მსხვილი ქვეყნის მმართველი ფეოდალის კარზე მყოფ სამხედრო ძალას თავისი კერძო სახელიც ჰქონდა — „ტაძრეული“.

ტაძრეულთა ვინაობის შესახებ ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთი საყურადღებო აზრია გამოთქმული. ი. ჯავახიშვილი თვლიდა, რომ ტაძრეულნი მსახურთა უმაღლეს ჯგუფს ეკუთვნოდნენ, მაგრამ აზნაურთა წოდებისანი არ იყვნენ¹⁵.

ს. ჯანაშიას აზრით, „ტაძრეულნი“ რანგით რამდენიმე მსახურზე მაღლა უნდა მდგარიყვნენ. რამდენადაც თვით „ტაძარი“ თავისი სემანტიკური მნიშვნელობით „მაღლა“ იდგა „სახლზე“.

1970 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში გ. მელიქიშვილმა ტაძრეულნი სამხორ ვოსტანიცებს დაუკავშირა და მათთან ანალოგიით გამოთქვა სამართლიანი მოსაზრება, რომ ტაძრეულნი მსახურთა ფენის სამხედრო ნაწილია¹⁷.

1974 წელს გამოქვეყნებულ ნ. ბერძენიშვილის „საქართველოს ისტორიის საკითხების“ VII ტომში „ტაძრეულთა“ ვინაობის ასეთ განმარტებას ეპოულობთ: „ტაძრეულნი არიან სამხედრო პირნი, რომელნიც სასახლეში (ტაძარში) სხვადასხვა საქმეს ასრულებდნენ, იყვნენ მეფის ტალანი, გუშაგნი, მესაწოლნი და სხვა საყნადარმო დავალებათა შემსრულებელნი... მსახურნი, ტაძრეულნი, დარბაზის ერნი, მონა-სპა, მცველთა ჯარი... ერთი ტიპის მოვლენები“¹⁸.

როგორც ვხედავთ, ნ. ბერძენიშვილის მიხედვითაც „ტაძრეულნი“ სამხედრო დანიშნულების რაზმი.

ქ. ჩხატარაიშვილის განმარტებით, ტაძრეულნი მეფესთან მუდმივად მყოფი მსახურეულ პირთა წრეა. მათ ხელთაა როგორც სამხედრო, ასევე არასამხედრო ფუნქციები.

ტაძრეულს ქართულ საისტორიო წყაროებში პირველად მხოლოდ XI საუკუნეში დაწერილ ჯუანშერის საისტორიო თხზულებაში ვხვდებით. მაგრამ საფიქრებელია, რომ ის საკმაოდ ძველი ტერმინია. ჯუანშერიც მათ წარსულში ვარაუდობს, VIII ს-ის ამბებთან დაკავშირებით ასენებს. თავისი შინაარსითა და მნიშვნელობით „ტაძრეული“ უნდა უდრიდეს იმას, რასაც რუსულ ისტორიულ ტერმინოლოგიაში „დრუჟინა“, ხოლო ევროპის ქვეყნებში ანტრუსტიონი ეწოდებოდა. ეს ის მსახურებია და ის სამხედრო ძალაა, რომელიც ქვეყნის მმართველის სასახლესთან (ძველი ქართული ტერმინოლოგიით — ტაძართან) არსებობს, მისი კუთვნილებაა, მისი კმაყოფაზეა.

გარკვეულ ხანაში ანტრუსტიონები დას. ევროპის ქვეყნებში მანამდე მუდმივად მეფის კარზე და მეფის ხარჯზე მყოფნი, თანდათან მიწისმფლობელებად იქცევიან. ჩვეულებრივ, მათი საბოლოოდ მიწაზე დასმა გარკვეულ ეპოქალურ ტეხილთან არის დაკავშირებული. თუ ადრეფეოდალურ ხანაში, როდესაც ჯერ კიდევ ძლიერია თავისუფალ მიწისმოქმედთა ფენა, რომელიც ფეოდალური ქვეშევრდომობის წესით მეფის მიმართ გარკვეული სახელმწიფო გამოსაღების ვალდებულია, მრავალრიცხოვანი კარის შესანახად მეფეს ჯერ კიდევ სა-

¹⁵ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ტ. II, ნაკვ. I, გვ. 61.

¹⁶ ს. ჯანაშია, შრომები, I, გვ. 279.

¹⁷ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, 1970, გვ. 607—608.

¹⁸ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VII, გვ. 42—43.

¹⁹ ქ. ჩხატარაიშვილი, ნარკვევები სამხედრო საქმის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში, 1979, გვ. 49, 50, 51.

კმარის სახსრები გააჩნია. მას შემდეგ, რაც თავისუფალი მწარმოებელი თანდათან ყმობის უღელში ებმება (ფეოდალის ყმა-გლეხი ანდა ფეოდალურად დამოკიდებული ხდება), ცენტრალურ ხელისუფლებას საგრძნობლად აკლდება შემოსავალი და ამასთან ერთად სამხედრო რაზმისა და მრავალრიცხოვანი კარის მსახურთა შენახვა, ბუნებრივია, უძნელდება. მეფეს ახლა ურჩევნია მის ხელთ არსებული მიწის ფონდიდან ნაკვეთები გამოუყოს ანტრუსტიონის წევრებს თავის შესანახად. აი, ამ დროსაა, რომ ანტრუსტიონის მიწაზე დასმა მიდინარეობს.

ანალოგიურ მოვლენასთან გვაქვს საქმე საქართველოში ტაძრულებთან დაკავშირებით. XI ს-ის ისტორიკოსს, ჯუანშერს შემონახული აქვს მეტად ძვირფასი, ეპოქალური მნიშვნელობის ცნობა. არჩილ მეფე „მოვიდა... კეტეთად და ყოველთა ტაძრულთა მისთა მუიუბოძა კახეთი და აზნაური ყენა ივინი“²⁰.

უარესად მნიშვნელოვანია ეს ცნობა პირველ რიგში იმ მხრივ, რომ აშკარად მიუთითებს ტეხილზე VIII ს-ის შუახანებასა თუ მის მეორე ნახევარში. ამ დროისათვის, თავისუფალ მწარმოებელთა შიგნით მიმდინარე დაყმევების ინტენსიური პროცესების წყალობით, მეფეს, ჩანს, აკლდება საჭირო სახსრები ტაძრულთა შესანახად და მათ, საარსებო წყაროდ, მეფემ თავისი დომენიალური ქვეყნიდან — კახეთიდან მიწის ნაკვეთები მიუჩინა. ყველა ტაძრულის საარსებო წყაროდ ამიერიდან გახდა მიწის და ამ მიწაზე მჯდომი მწარმოებლის ექსპლუატაცია, ხოლო საქმიანობა კი ძველი დარჩათ. ისინი არიან არა მემამულე-მეურნენი და მით უფრო, არა მიწის მუშები და მწარმოებლები, არამედ მეომარნი, სამხედრო სამსახურის ვალდებულნი მიწის ჭერის სანაცვლოდ. ისინი ქმნიან გარკვეულ საზოგადოებრივ ფენას, რომლის აღსანიშნავად ამიერიდან „ტაძრულთა“ ნაცვლად „მსახური“ მკვიდრდება²¹.

მეფე არჩილის აღნიშნული ღონისძიებისადმი ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში მართებული ყურადღებაა მიქცეული²². ამ ღონისძიების სახით ჩვენ გვაქვს მფლობელობის ბენეფიციალური სისტემის მასობრივი შემოსვლის ფაქტი, რომელიც თავისი შინაარსითა და მნიშვნელობით მოგვაგონებს ფრანკთა

²⁰ ქართლის ცხოვრება, გვ. 243.

²¹ შტრ. ა. ბოგვერაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 209. ქართულ საისტორიო წყაროებში „ტაძრულთა“ ხსენებას გადმონათვის სახით ამის შემდეგაც ვხვდებით: დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ნათქვამი აქვს—დავით მეფე „იღვა ნაჭარმავეს ტაძრ ულითა“ და ამ მცირე სამხედრო ძალით შეტაკება მოუხდა თურქ სელჩუკებთან (ქართლის ცხოვრება I, გვ. 332). როგორც ცნობილია, დავითმა 5 ათასიანი რაზმი—მონა-სპა გაიჩინა, მასთან მუდმივად მყოფი გვარდია. ჩანს, ამ ტერმინის გახსენებამ ფაქტის შედეგი უნდა იყოს. „ტაძრულთა“ ხსენება ამის შემდეგ ვამთავალმწერელთან გვაქვს სამცხის ათაბაგ ყვარყვარეს საომარ მოქმედებათა აღწერისას (იქვე, გვ. 213, 252). ყვარყვარეს, როგორც ჩანს, რაღაც ამგვარი პირადი სამხედრო რაზმი უნდა ჰყოლოდა თავის კარზე. XVI ს-ის შემდეგ ვიდრე XVIII საუკუნემდე წყაროებში „ტაძრული“ აღარ გვხვდება არც საისტორიო თხზულებებში, არც დოკუმენტებსა თუ სამართლის ძეგლებში და მხოლოდ გახუჭტი ბეგრატიონი აცოცხლებს ამ ტერმინს თავის თხზულებებში და არც თუ იშვიათად ხმარობს ამა თუ იმ საომარ მოქმედებათა აღწერისას მეფის მცველი რაზმის მნიშვნელობით. ამ ტერმინის გამოცოცხლება ამ დროს, ვფიქრობთ, არ უნდა იყოს შემთხვევითი და ის ვახტანგ VI-ის მიერ, ე. წ. მცველთა რაზმის შემოღების შედეგი უნდა იყოს.

²² საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, 1958, გვ. 121 (მიითითებული ნაწილის ავტორი—ნ. ბერძენიშვილი); მ. ლორთქიფანიძე, მიწათმფლობელობის ფორმების საკითხისათვის IX—X სს. საქართველოში. მას. საქ. და კავკ. ისტ., ნაკვ. 34, 1962, გვ. 18; ა. ბოგვერაძე, დასახ. ნაშრომი გვ. 208—209.

სამეფოში VIII ს-ის შუა ხანებში გატარებულ ცნობილ ბენეფიციალურ რეფორმას, რომელიც აგარაული გადატრიალების სახელით არის ცნობილი და ფეოდალიზმის სრულ გამარჯვებას მოასწავებს. ბენეფიციალური სისტემა ვასალიტეტის სწრაფ გავრცელებას იწვევს, მალე ის ლენურ მიწისმფლობელობად იქცევა. მწარმოებელთა დაყმევებას კი სენიორალური რეჟიმის გამარჯვება მოაქვს და ყველაფერი ეს აღრეფეოდალური სახელმწიფოს დაშლით მთავრდება. ფეოდალური დაშლილობის გამარჯვებით აღინიშნა ის ჩვენშიც — VIII—XI საუკუნეებში მრავალმთავრიანობის ხანა დაიწყო — საქართველო დიდი და მცირე სამთავროებით, სენიორიებით მიმოიფინა²³. განვითარებული ფეოდალიზმი თავის უფლებებში შედის, მსახურთა ფენა არსებობას განაგრძობს და ახალი წითარების შესაბამისად ეწყობა. ის არამარტო განაგრძობს არსებობას, არამედ უფრო მრავალრიცხოვანი, უფრო დიდი მნიშვნელობის მქონე ხდება, უფრო საჭირო და აუცილებელი, ჯერ ერთი, სენიორიების ორგანიზაციულ ჩამოყალიბებასთან დაკავშირებით და შემდგომად ამისა, საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების დაწყებულ პროცესში სამხედრო ძალის საჭიროების ზრდის გამო. კიდევ უფრო დიდი ხდება მისი მნიშვნელობა და წონა საქართველოს გაერთიანებულ სამეფოში, როდესაც გამუდმებული და წარმატებული ომები მიმდინარეობს ქართული მიწა-წყლის გაფართოებისათვის — ამ ომების ძირითად ძალას აზნაურებთან ერთად სწორედ ეს მსახურები წარმოადგენენ, რამდენადაც ამიერიდან საყოველთაო მასშტაბით ფეოდალურად დაყმევებული უმუშალო მწარმოებელი არსებითად ჩამოცილებულია სამხედრო ვალდებულებას.

განვითარებული ფეოდალიზმის ეპოქის ქართულ ისტორიულ წყაროთა მწირი მონაცემები მსახურთა სოციალური მდგომარეობის დასახასიათებლად საკმაოდ სრულად არის თავმოყრილი და გამოყენებული მ. ბერძნიშვილის ნაშრომში „საქართველო XI—XII საუკუნეებში“²⁴ და აქ აღარ გავიმეორებთ. მოკლედ შევჩერდებით მხოლოდ XIV ს-ის სამართლის წიგნზე, რომელიც განსაკუთრებით ძვირფას ცნობებს იძლევა მსახურთა სოციალური მდგომარეობის დასახასიათებლად. ამ ძეგლში პირდაპირ მითითებებს ეპოვებთ იმის შესახებ, რომ მსახურები ცალკე წოდებას წარმოადგენენ დიდებულთა და აზნაურთა გვერდით და გამოყოფილი არიან გლეხთა კლასისაგან. როგორც სამართლის ამ ძეგლიდან ირკვევა, მსახურები ყმათა მფლობელები არიან ისევე როგორც დიდებულები და აზნაურები (§ 78); ირკვევა, რომ მათი ძირითადი საქმიანობა მეომრობაა (§9); ირკვევა, რომ თავისი მდგომარეობით ეს წოდება ამ დროს არა თანაბარია და შეიძლება დაყოფილ იქნეს სამ ჯგუფად (ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს სამი ჯგუფი გარჩეულია, განსაკუთრებით ლიტალურად ის ზ. რატიანს აქვს გადმოცემული, მაგრამ, რადგანაც ჩვენი ინტერპრეტაციას შესაძლოა რამდენადმე განსხვავებული იყოს, მოკლედ შევჩერდებით ამ ჯგუფებზე).

უპირველეს ყოვლისა უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ძეგლში ჩვენ ვხვდებით მსახურთა როგორც წოდების ისტორიული განვითარების, ასე ვთქვათ, ბოლო ეტაპს, იმ ეტაპს, როდესაც ამ წოდების დაშლის პროცესი უკვე დაწყებულია. ამიტომ ჩვენ არ გვგონია, რომ შესაძლებელი იყოს ამ ძეგლში ასახული მსახურთა სოციალური მდგომარეობის სურათის მთელი თავის მთლიანობაში)

²³ საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, გვ. 121; ს. ჯანაშია, შრომები, II, გვ. 392; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, II, გვ. 314—315.

²⁴ მ. ბერძნიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 94—104.

X—XIV საუკუნეების მსახურთა წოდებაზე გავრცელება. ასე მაგალითად, საკუთრივ ამ ეპოქისათვის, (XIV ს-ნისათვის, უნდა იყოს დამახასიათებელი, ჩვენი აზრით, მსახურთა მკვეთრად განსხვავებული ორი ჯგუფის არსებობა — მათი ვინც აზნაურულად ემსახურება პატრონს და მათი, ვისაც არ ძალუძს ამგვარი სამსახური თავისი მატერიალური ბაზის სიღიწროვის გამო. რას ნიშნავს აზნაურულად სამსახური, ძეგლიდან კარგად ჩანს — ესაა სამხედრო სამსახური აბჯრით, რაც გულისხმობს საბრძოლო საქურვლით და ჯავშნით გამოცხადებას საბრძოლო ექსპედიციაში თუ პატრონის კარზე ხლებიას, აგრეთვე სამხედრო ექსპედიციაში თან კარვის და სათადარიგო ცხენის, ქოთლის ქონებას. მსახური, რომელსაც უნარი შესწევს ასეთი სამსახური გასწიოს, აზნაურის დარია და მისი სისხლის ფასი ათასი თეთრია. ამასთანავე თუ ის რაიმე სახელის მფლობელიცაა, მაშინ მისი სისხლი 12 ათას უდრის, მაგრამ ამ შემთხვევაში თუ მსახურს არ შეუძლია მთელი ამგვარი აღჭურვილობით სამსახურში გამოსვლა, რაც მის ეკონომიკური შეძლების დამცრობასთან არის პირველ რიგში დაკავშირებული, მისი სისხლი უკვე მხოლოდ 1 ათასი თეთრია. შესაძლოა, რომ სამართლის წიგნში ამ უკანასკნელი მუხლის შეტანა ეპოქის (XIV საუკუნე) სინამდვილით არის ნაკარანხები.

ვფიქრობ, ყოველ შემთხვევაში, დასაშვებად მიმაჩნია, რომ ძეგლის გამოთქმა „აზნაურული სამსახური“ სწორედ ამ ეპოქაში შემუშავდა უკვე დაწყებული ქვეყნის საერთო ეკონომიკური დეგრადაციის პირობებში. ადრე კი — აბჯრით კარვით და ქოთლით მსახურის გამოსვლა ჩვეულებრივი ამბავი იყო. ამას სათანადო მუხლის (§10) აღნაგობაც გვაფიქრებინებს, აქ ნათქვამია: „თუ ქოთლიდან — კარფოსანი აზნაურად მსახურებდეს ბატონთანა და მოკუდეს, მისი ძმა ანუ შვილი და ნათესავი ვეღარა ისრე მსახურებდეს ბატონთანა, მისი სისხლი ათასი თეთრი იყოს“. მაშასადამე აქ შემდგომი თაობის დამცრობაა გათვალისწინებული (რაც სწორედ ამ ეპოქისათვის იყო დამახასიათებელი) და არა ნორმალური მდგომარეობა.

ამავე დროს ძეგლში მთელი სისრულით არის ასახული ის ძირითადი ნიშნები, რომლითაც X—XV საუკუნეთა მსახური ხასიათდება: მეომრის პროფესია, ყმა-მამულის მფლობელობა.

ამრიგად, მსახურთა ფენა X—XIV საუკუნეთა საქართველოში თავისი სოციალური მდგომარეობით ფეოდალთა კლასის სოციალურ მდგომარეობას უახლოვდება, მიემსგავსება. მაგრამ მსახური აზნაურზე რამდენადმე უფრო დაბლა დგას, თუმცა უშუალოდ მოსდევს მას, ძირითადი და არსებითი, რაც მსახურთ (იგი როგორც ფეოდალებს) გლახთა კლასისაგან განასხვავებს არის ის, რომ მსახური არიან არა მწარმოებლები, არამედ მწარმოებელთაგან მიღებული რენტის მომხმარებელნი, არიან მიწისმფლობელნი და ექსპლუატაციას უწყევენ მიწაზე მჯდომ გლეხებს. ფეოდალებთან აახლოვებთ მსახურთ საერთო სოციალური ფუნქცია — მეომრობა. ის გარემოება, რომ ინარჩუნებენ თავიანთ სოციალურ სახელწოდებას — „მსახური“, კიდევ ერთი მოწმობაა იმისა, რომ აზნაურობაში ცალკე სოციალურ ფენას, ცალკე წოდებას ქმნიან.

მსახურთა ანალოგიურ სოციალურ კატეგორიასთან გვაქვს საქმე ზოგიერთი სხვა ფეოდალური ქვეყნის სინამდვილეშიც. ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში დიდი ხანია შენიშნულია, რომ ქართული მსახურთა ფენა თავის ანალოგს პოვებს

ევროპულ მინისტრიალიტეტთან²⁵. მართლაც, ამ ორ სოციალურ კატეგორიას ბევრი რამ აქვთ მსგავსი და საერთო, განსხვავებული კი თითოეული ქვეყნის ისტორიული განვითარების თავისებურებებით არის განპირობებული. თვით სახელწოდებაც—მსახური და ministerialis ანალოგიური შინაარსისა და წარმოშობისაა²⁶. განსაკუთრებით ძლიერი და მრავალრიცხოვანია ეს ფენა X—XV სს. გერმანიაში. საფრანგეთში, ამ ქვეყნის განვითარების ისტორიულ თავისებურებათა გამო მინისტრიალიტეტს დიდხანს არ უარსებია, ის მალევე შეერწყა ფეოდალთა კლასს. ევროპულ სპეციალურ ლატერატურაში საკმაოდ ფართოდ არის დამუშავებული მინისტრიალთა სოციალური სტატუსის საკითხი. ჩვენ ძირითად დავეყრდნობით განსჯოვის მონოგრაფიას²⁷ ამ საკითხზე, სადაც დიდძალი მასალის საფუძველზე განსაკუთრებით ნათლად არის ნაჩვენები და განმარტებული მინისტრიალთა საზოგადოებრივი ფენის მდგომარეობა და ძირითადი არსი. ტერმინს „მინისტრიალი“, ისე როგორც ქართულ „მსახურს“, აქვს ფართო და ვიწრო მნიშვნელობები. განსპოვო წერს, რომ ფართო გაგებით ის ნიშნავს ყოველგვარ მსახურს, მოსამსახურეს, მოხელეს და ასეთ შემთხვევაში არავითარი იურიდიული თუ სოციალური მდგომარეობა არ იგულისხმება. ვიწრო მნიშვნელობით კი ტერმინით „მინისტრიალი“ ადამიანთა ის კატეგორია აღინიშნება, რომელიც თანდათან ცალკე წოდებად ყალიბდება. ევოლუციური სახელმწიფოს პირველ ხანებში ესაა ისეთი არათავისუფალი ან ნახევრად თავისუფალი, რომელიც მეფემ თუ სენიორმა მოიხმო რაიმე მნიშვნელოვანი სამსახურის შესასრულებლად—კარის ადმინისტრაციული თანამდებობის, ცხენით სამხედრო სამსახურის თუ სამამულო ორგანიზაციის მნიშვნელოვანი თანამდებობის მოვალეობათა შესასრულებლად. მაღალი სამოხელეო რანგის სამსახურმა მიიყვანა მინისტრიალები განსპოვის თქმით, შევალეთა არათავისუფალი ფენის შექმნამდე. მას შემდეგ რაც მინისტრიალებს მათი სამსახურის სამაგვიროდ ფიქვები მიეჩინათ, მათი ცხოვრების წესი უახლოვდება თავისუფალი შევალეებისაგან წამომდგარ ფეოდალურ არისტოკრატას—ნობლესს. თანდათან (სხვადასხვა სახელმწიფოში მეტ-ნაკლები სისწრაფით) მინისტრიალიტეტმა, დაკარგა არათავისუფალი ხასიათი და საბოლოოდ ნობლესს შეერწყა.

ამრიგად ავტორის დასკვნით, მინისტრიალები წარმოშობით ძირითადად მიწისმოქმედთა არათავისუფალი კლასის — სერვებს ეკუთვნიან. ხოლო თავიანთი სამოხელეო და სამხედრო სამსახურის წყალობით ეთიშებიან მათ და მას შემდეგ, რაც ფიქვის მფლობელნი შეიქმნენ, მას შემდეგ, რაც მათი ამგვარი მდგომარეობა მეგვიდრეობითი გახდა, ისინი ცალკე წოდებად ჩამოყალიბდნენ. ისინი თავისუფლად არიან სამიწო გადასახადებისაგან და სამიწისმოქმედო შრომისაგან; მათი საქმიანობა და ვალდებულება სამხედრო სამსახურია, სენიორის კარზე სამოხელეო თანამდებობის შესრულება და სენიორის ხლება. ეს

²⁵ ყველაზე ვრცლად და ზავასმით ეს მოცემული აქვს ქ. ჩხატარაიშვილს ამ ბოლო ხანებში დაბეჭდილ წიგნში „ნარკვევები სამხედრო საქმის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში“, გვ. 137—150. ოღონდ ავტორი მინისტრიალებს, ისე როგორც მსახურთ, გლგხთა კლასის შემადგენელ ნაწილად განიხილავს ფეოდალური განვითარების მთელ მანძილზე.

²⁶ И. Х. Дворецкий. Латинско-русский словарь, 1976, гв. 637. Minister—слуга, подручный, служитель, ს. ყალხჩიშვილი, ლათინურ-ქართული ლექსიკონი, 1940, გვ. 232: minister—თანამეფე, მსახური.

²⁷ F. L. Ganshof, Etude sur ministeriales en Flandre et en Lotharingie, Bruxelles, 1926, გვ. 456.

10. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1981, № 2

არის ცხოვრების ის წესი, რომელიც ახსლოვებს მათ ფეოდალთა ფართო მასასთან, შევლიე—რაინდებთან. მაგრამ ისინი ჯერ კიდევ განსხვავდებიან ამ უკანასკნელთაგან, რაც უმთავრესად იმაში მდგომარეობს, რომ მინისტერიალები ჯერ კიდევ პირადად რამდენადმე არა თავისუფალნი არიან, ავტორის აზრით²⁸, თუმცა სენიორის მიმართ იმყოფებიან არა სერვილურ, არამედ ვასალურ დამოკიდებულებაში. ავტორის თქმით, არათავისუფალი ვასალები არიან. ყმა გლეხთაგან განსხვავებით მინისტერიალები მიწაზე მიმაგრებულნი არ არიან, დიდების მიტოვების შემთხვევაში უფლებამოსილი არიან დასტოვონ სენიორი, წაუვიდნენ მას, და მაშინ იზადება კითხვა, მაშ რას ნიშნავს მათი „არათავისუფლება“? ნაშრომში ამ კითხვაზეც გაცემულია პასუხი. ა. ისინი შეზღუდულნი არიან ქორწინების საკითხში — იმ შემთხვევაში, როდესაც ქორწინება ხდება არა ერთი და იმავე სენიორის მინისტერიალებს შორის, აუცილებელია სენიორის თანხმობა; ბ. გაღმონაშთის სახით მათ ზოგჯერ ეთხოვებათ ზოგიერთი სულადი გადასახადი; გ. სენიორს შეუძლია მათი გასხვისება მათ ყმა-მამულთან ერთად.

ამასთანავე მინისტერიალთა სამსახური საპატიოდ ითვლება და თავისუფალი კაცის ღირსეულია კიდევაც. მრავალი თავისუფალი, განსაკუთრებით გერმანიაში, ხალხით შედის მინისტერიალთა რიგებში.

XI—XII საუკუნეთა წყაროების მიხედვით მინისტერიალები თავიანთი სასახეწოდებით ჯერ კიდევ განირჩევიან თავისუფალი შევალებისაგან. *Ministerialis* ამ დროს წყაროებში უპირისპირდება *nobiles*-სს. თანდათან მდგომარეობა იცვლება. მათი სოციალური მდგომარეობის ფეოდალთა სოციალურ მდგომარეობასთან სიახლოვე, დროთა ვითარებაში, შლის არსებულ განსხვავებას, მინისტერიალთა არათავისუფლების ნიშნები ქრება, დავიწყებას ეძლევა (ავტორი ამას დიდძალი ფაქტიური მასალით ასაბუთებს) და XIII ს-ში, როგორც საფრანგეთში, ასევე ლოტარინგიასა და ფლანდრიაში, მინისტერიალიტების ფეოდალთა კლასთან, ნობელესთან სრული შერწყმა წარმოებს. განსპოვის თქმით, ეს იყო ნელი ევოლუციის შედეგი. თანდათან ხდება მინისტერიალის სენიორისაგან პირადი დამოკიდებულების შესუსტება. სამსახურის სიმძიმე ამ სამსახურის რეალურ ბაზაზე—ფიფზე გადადის. სამსახური უკვე არა პირადად მინისტერიალს, არამედ მის ფიფს ადევს. XIII ს-ის დამლევდიან მინისტერიალებსა და ნობლებს შორის დაქორწინების ფაქტები დასტურდება. მინისტერიალების ნაწილი დიდი მამულების მფლობელები არიან. ზოგიერთი მათგანი ციხე-სიმაგრესაც ფლობს; არ განსხვავდებიან ისინი ფეოდალთაგან არც თავიანთი სენიორალური უფლებებით.

მინისტერიალთა ფეოდალთა კლასთან შერწყმა სათანადო ტერმინოლოგიაშიც აისახა. XIII ს-ის დამლევდიან წყაროებში ისინი იწოდებიან *nobilis ministerialis*, ანდა, ისევე როგორც ფეოდალები—*milites*.

თუ XIII ს-ის მეორე ნახევარში საფრანგეთსა და მის ახლო მიმდებარე ქვეყნებში, ლოტარინგიის დასავლეთ ნაწილსა და ფლანდრიაში მინისტერიალთა შერწყმა ფეოდალთა კლასთან უკვე მომხდარი ფაქტია, გერმანიაში ასეთი

²⁸ სამეცნიერო ლიტერატურაში ის აზრიც არსებობს, რომ მინისტერიალები პირადად თავისუფალნი არიან (ვიტჩი, ოპერმანი). ამ აზრს განსპოფი კლასიკოსი უწოდებს—გაბატონებულად თვლის.

შერწყმა რამდენადმე უფრო გვიან ხდება. ჯერ კიდევ XIV ს-ის მანძილზე და XV საუკუნეშიც კი გერმანიის აღმოსავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ რაიონებში მინისტერიალიტეტი ჯერ კიდევ განაგრძობს არსებობას და მხოლოდ XV საუკუნიდან ქრება მთლიანად, ერწყმის ფეოდალთა კლასს ანდა ქალაქის პატრიციატის შემადგენელ ნაწილად იქცევა. მინისტერიალიტეტის გაქრობის შედეგებით დავიანების მიზეზი გერმანიაში, როგორც აღნიშნავს განსპოფი. ის იყო, რომ აქ ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარება საფრანგეთთან შედარებით გაცილებით უფრო ნელი ტემპით მიმდინარეობდა.

ამ საინტერესო დაკვირვების სამართლიანობას ქართული სინამდვილეც ცხადყოფს. ცნობილია, რომ XII ს-ის შემდეგ სხვადასხვა მიზეზის შედეგად საქართველოში ფეოდალური ურთიერთობის შემდგომი განვითარება ერთმანეთს შეჩერებულია. ნელი ტემპით ხდება მსახურთა ფენის სრული შერწყმა ფეოდალთა კლასთან. XIV ს-ის სამართლის წიგნის თანახმად მსახურებს აზნაურთაგან რამდენადმე განცალკევებული მდგომარეობა უჭირავთ, თუმცა ჯერ კიდევ შენარჩუნებული აქვთ პრივილეგიური მდგომარეობა ყმა-გლეხთა კლასთან შედარებით. მაგრამ მინისტერიალთაგან სრულად განსხვავებული ვამოდგა მსახურთა ამის შემდგომი ბედი, ვინაიდან მისი შემდგომი განვითარება ევროპის ქვეყნებისაგან სრულიად განსხვავებულ პირობებში მიმდინარეობს და XII—XIV საუკუნის შემდეგ მსახურთა შემდგომი ბედობალი უკვე დიამეტრულად ცალკეა მინისტერიალიტეტის ბედობალს. თუ მინისტერიალიტეტი თანდათან ქრება, ერწყმის ფეოდალთა კლასს, ქალაქის პატრიციატს, მსახურთა ფენა საქართველოში განაგრძობს არსებობას ამავე სახელწოდებით, ოღონდ სოციალურად ძირფესვიანად შეცვლილი და დაკნინებული სახით.

XIII ს-ის შემდეგ საქართველოში მსახურთა წოდების დეგრადაცია იწყება. თუ მინისტერიალიტეტის დამლა სახელმწიფოს ეკონომიკური და პოლიტიკური აღმავლობის პირობებში ხდებოდა, ჩვენში მსახურთა წოდების დამლა ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის მკვეთრი გაუარესების პირობებში წარმოებს. მსახურთა დიდი ნაწილი (მცირედი ნაწილი, ვფიქრობთ, აზნაურთა ფენას ერწყმის) მიწის მოქმედებას კიდებს ხელს და ეკონომიკური სიმძვლეების წინაშე დამღვარი, გლეხდება, ყმა-გლეხთა მასას ერწყმის, მისი შემადგენელი ნაწილი ხდება, თუმცა რამდენიმე ინარჩუნებს ზოგიერთ პრივილეგიას — უმთავრესად იმას, რომ მხოლოდ ზღება-სამსახურის ვალდებული ბატონის მიმართ ძირითადი და საგლეხო გადასახადები არ აძევს. შედეგებით მაღალი ადმინისტრაციული პოსტები, რომელიც მსახურებს ადრე ეკავათ ხოლმე, ახლა ერთთავად აზნაურთა ხელშია. XV—XVIII საუკუნეების საქართველოში მსახურებს იშვიათად უჭირავთ რაიმე საპატიო თანამდებობა — მამასახლისების და ნაცვლების ზევით არ აღიან ჩვეულებრივ. ძირითადი მოვალეობა ხდება — მასპინძლობა თანდათან კი უფრო მძიმედაც იბევრებიან (თუმცა ძირითად საგლეხო გადასახადებისაგან კი თავისუფალნი არიან).

ამრიგად, მსახურთა ფენის ისტორიაში XIII—XV საუკუნეებში დიდი გარდატეხა ხდება (ისე როგორც საერთოდ ქართული სახელმწიფოს ისტორიაში). ცვლილებები მსახურთა სოციალურ მდგომარეობაში (გარდა სახელმწიფოს საერთო ეკონომიკური დაცემისა) კავშირშია სახელმწიფოს სამხედრო ორგანიზაციის საქმისთანაც. სამხედრო ვალდებულება ამ დროს გლეხობას დააწვა თავის მთლიანობაში (შეუძლებელია გამოკლებით, ცხადია). მუდამ საბრძოლო მზადყოფნაში არსებული სამხედრო რაზმების საჭიროება მკვეთრად კლებუ-

ლობს (ამ მხრივ დამახასიათებელია XIV ს-ის კანონმდებლობის უხალისობა ვადარჩინოს ეს წოდება). ჯარი იკრიბება მხოლოდ იშვიათ აუცილებელ შემთხვევაში. მცირე მამულიან მსახურებს მატერიალური სიღირსივე ყმა-გლეხთა შემადგენელ ნაწილად აქცევს.

ჩვენი მიზანი იყო გვეჩვენებინა მსახურთა სოციალური ფენის განვითარება ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს განვითარების ცალკეული ეტაპების შესაბამისად. ამის და მიხედვით მსახურთა ფენის ისტორიამ 3 ძირითადი პერიოდი გამოიყოფა:

1. მსახურთა წოდებად ჩამოყალიბების პროცესი ადრეფეოდალურ ეპოქაში. ამ დროს მსახურნი ძირითადად სენიორის კარზე მოღვაწეობენ, მის ხარჯზე ცხოვრობენ და სხვადასხვა სახის მოვალეობათა შემსრულებლები არიან.

2. მსახურთა წოდება X—XIII საუკუნეთა საქართველოში. მსახურთა მრავალიცხოვანი დასი წოდებად არის ჩამოყალიბებული. მათ სენიორისაგან მცირე ზომის ყმა-მამული უჭირავთ, რისთვისაც ეწევიან სენიორის სასარგებლოდ სამხედრო სამსახურს, ქმნიან მის ამაღლას, უჭირავთ ადმინისტრაციული თანამდებობანი სენიორის კარზე. ყმა და მსახური ამ დროს ურთიერთშემხვედრი ტერმინებია. ყველა მსახური (გარკვეული სოციალური ფენის მნიშვნელობით) ყმაა, მაგრამ ყველა ყმა მსახურია ამ უკანასკნელი სიტყვის მხოლოდ ფართო მნიშვნელობით, რამდენადაც მსახურებთან ერთად ყმად იწოდება მთელი ფეოდალთა კლასიც. 3 მსახურთა წოდების დაშლა. ეს პროცესი XIII—XIV საუკუნეებიდან იწყება და მათი ყმა-გლეხთა პრივილეგიებზე ნაწილად გადაქცევით მთავრდება.

Г. Д. АКОПАШВИЛИ

«КМА», «МСАХУРИ», «ТАДЗРЕУЛИ»

(Историко-терминологические заметки)

Резюме

В труде рассмотрены некоторые древнегрузинские социальные термины, смысловые изменения которых связаны с отдельными этапами развития грузинских феодальных отношений. Так, например, термин «кма», одно из значений которого соответствует вассалу, после превращения части вассалов, т. н. мсахуров, в крепостных крестьян (XIII—XIV вв.), распространяется также и на этих последних. Термин «тадзреули», употребляемый для обозначения царской дружины, позже почти полностью выходит из употребления в связи с инфеодацией царской дружины, (середина VIII в.) и превращение ее членов в вассалов-феодалов.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის განყოფილებამ

В. Б. ВИНОГРАДОВ, С. А. ГОЛОВАНОВА

О РОЛИ ГРУЗИНСКОГО ЭЛЕМЕНТА В ИСТОРИИ ХРИСТИАНСКИХ ХРАМОВ ВЕРХНЕГО ДЖУЛАТА (ДЕДЯКОВА)

Решающим фактором в освещении проблемы христианизации народов Северного Кавказа является вопрос, связанный со средневековой церковной архитектурой. В этом отношении заслуживают пристального внимания три христианских храма, открытых на территории городища Верхний Джулат (Татартуп) в Северной Осетии, уверенно отождествляемого ныне с руинами аланского города Дедякова¹. Вплоть до сего дня нет ясности относительно времени постройки, культурой принадлежности и исторической интерпретации этих интересных, многозначительных памятников.

Верхне-джулатская церковь № 1 была расчищена в 1959 г. отрядом Северокавказской археологической экспедиции под руководством О. В. Милорадович. Первоначально Е. И. Крупнов, отправляясь от формы квадратного кирпича (плинфы), высказал мысль, что открытый на аланском городище храм можно датировать «раннемонгольским временем», а само кирпичное здание рассматривать как показатель существовавшего христианства, зависящего от грузинского культурного влияния на население Северного Кавказа².

Но в дальнейшем (причем очень скоро) кавказовед счел необходимым отказаться от сформулированного им перспективного и исторически логичного направления поиска. Он стал относить церковь № 1 к «широкому кругу памятников византийско-киевской архитектуры XI—XII вв.», полагая, что ее конструктивные особенности позволяют усматривать связь через Тмутараканское княжество с зодчеством Киевской Руси³. В своих выводах Е. И. Крупнов исходил из того, что до пристройки второй апсиды здание представляло собою крепостобразный, бесстолпный одноапсидный храм, очень якобы схожий «с определенными образцами византийского церковного зодчества и архитектуры широкого славянского мира, начиная от Византии и Балкан и кончая Киевской Русью». Признавая, что храмы подобного типа не чужды и Восточной Грузии, автор тем не менее решительно от-

¹ Х. М. Мамаев, О городе Дедякове и Алхан-Калинском городище. — Сб.: Археология и вопросы этнической истории Северного Кавказа (далее: АВЭИСК), Грозный, 1979, с. 112—120 (там и библиография).

² Это мнение было обнародовано в прессе, в докладах Е. И. Крупнова и отражено в его статье «Христианский храм XII в. на городище Верхний Джулат». Материалы и исследования по археологии СССР (далее: МИА), 114, М., 1963, с. 44—46.

³ Е. И. Крупнов. Новое в изучении истории Северного Кавказа. — Тезисы докладов, посвященных итогам полевых исследований в 1960 г. М., 1961, с. 48; его же. Христианский храм XII в., с. 44—68.

вергал теперь возможность тут грузинского влияния. Он утверждал также, что наличие подалтарной крипты, имеющейся в церкви, «довольно обычно в храмах Руси и всего славянского мира». Со временем строительства храма связывал Е. И. Крупнов и находки каменного кистеня и кирпича с процарапанными «вавилонами», сопоставляя их с древнерусскими аналогами. Все вместе это склоняло его к признанию памятника следствием влияния Киевской Руси уже в домонгольскую эпоху.

Эта версия приобрела известную популярность в научной среде⁴. Незначительное расхождение наметилось лишь в датировке. Сам Е. И. Крупнов считал возможным относить постройку храма к концу XII в., а В. А. Кузнецов, О. В. Милорадович датировали церковь № 1 началом XIII в.

Вскоре (в 1962 г.) отрядом В. А. Кузнецова были открыты еще два христианских храма в Верхнем Джулате. Они также интерпретировались как построенные под влиянием древнерусского зодчества в конце XII — начале XIII в. (церковь № 2) и в XIII в. (церковь № 3)⁵.

Однако в дальнейшем у В. А. Кузнецова стала вырабатываться собственная точка зрения по вопросу датировки и исторической оценки храмов Верхнего Джулата. Сперва отмечается намерение возродить, несколько откорректировав, первую версию Е. И. Крупнова, в результате чего строительство церквей относилось хотя и к золотоордынскому периоду, но, как и возведение мечетей, приписывалось «пленным ремесленникам и строителям из Закавказья», которые обслуживали и мусульманское, и «христианское население города»⁶. Недолго спустя (в 1974 г.) В. А. Кузнецов провозглашает датировку церкви № 1 «концом XIII или даже началом XIV в.» и считает уже решительно невозможным сопоставление ее с древнерусской архитектурой. Тогда же автор впервые вспоминает, что на территории «Татарии» действовали католические миссионеры, а в Джулате существовала даже католическая кафедра в XV в., хотя вполне определенно отмечает: «католичество у местного населения не привилось, а католических памятников в районе Татаргута пока еще не найдено»⁷.

Но менее чем через год В. А. Кузнецов в двух идентичных публикациях попытался доказать, что «церкви Верхнего Джулата принадлежат к этой католической кафедре и были построены пленными кавказскими мастерами по заказу католических миссионеров, отразив в своей архитектуре их привычные нормы и требования». Считая, что джулатские храмы по строительным материалам и технике кладки едины с мусульманскими архитектурными памятниками городища и представляют общий в хронологическом и историческом отношении комплекс, археолог датирует теперь время их сооружения годами

⁴ См., например: В. А. Кузнецов, О. В. Милорадович. Археологические исследования в Северной Осетии. — Краткие сообщения Института археологии АН СССР, 86, М., 1961, с. 92—101; Н. П. Гриценко. Истоки дружбы. Грозный, 1975, с. 12.

⁵ В. А. Кузнецов, Отчет Северо-Кавказского отряда СКАЭ (раскопки городища Верхний Джулат) в 1962 г. — Архив ИА АН СССР; его же. Раскопки аланских городов Северного Кавказа в 1962 г. — Краткие сообщения Института археологии АН СССР, 98, М., 1964, с. 108.

⁶ В. А. Кузнецов, О чем рассказывают памятники археологии Северной Осетии, Орджоникидзе, 1968, с. 50.

⁷ В. А. Кузнецов, Путешествие в древний Ирыстон, М., 1974, с. 53—59.

«правления хана Узбека (1312—1342 гг.)»⁸. Отныне вопрос представляется ему решенным⁹.

Подобная уверенность, однако, удовлетворяет не всех.

В те же годы А. Ф. Гольдштейн высказал догадку о строительстве церкви в Верхнем Джулате в VIII—X вв.¹⁰, которая, впрочем, имела абсолютно умозрительный характер. Зато вполне конструктивной выглядит позиция З. Ш. Дидебулидзе, отраженная в ряде работ и окончательно сформулированная в 1974 г. З. Ш. Дидебулидзе придерживается первой гипотезы Е. И. Крупнова о преобладающем грузинском элементе в церкви № 1, утверждая, что такие специфические особенности памятника XII в. как крестовокупольная планировка, наличие подальтарной усыпальницы-крипты, кирпич-плинфа присущи и архитектуре соседней Грузии. Примиряя свою точку зрения со второй версией Е. И. Крупнова, исследователь пишет, что данный храм «скорее всего представляет собой образец перекрестного влияния трех родственных культур — Византии, Древней Руси и Грузии»¹¹.

Не убедила система доказательств В. А. Кузнецова и ряд специалистов Северного Кавказа (в том числе нас), высказавших свои сомнения по части достоверности хронологической и историко-конфессиональной оценки соответствующих памятников¹².

Таким образом, датировка и интерпретация Верхне-джулатских храмов¹³ не получила еще удовлетворительного решения. Ситуация явно дискуссионна и требует новых попыток осмысления источников. Полагаем также, что охарактеризованные выше зигзаги, чисто археологического анализа показывают: решение этого сложного вопроса только на основе материалов стратиграфического порядка бесперспективно. Необходимо объективно и максимально полно учитывать все конструктивные детали церквей и конкретную историческую обстановку того периода, на что ранее не обращалось должного внимания.

Начнем с критической оценки некоторых фактических суждений наших предшественников.

Разумеется, форма кирпича-плинфы не может быть определяющей при выяснении времени постройки и направления культурного

⁸ В. А. Кузнецов, Церкви Верхнего Джулата, их время и интерпретация. — V Крупновские чтения по археологии Кавказа. Тезисы докладов, Махачкала, 1975, с. 108; ту же публикацию см.: Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференций, ч. III, Киев, 1975.

⁹ В. А. Кузнецов, Актуальные вопросы истории средневекового зодчества Северного Кавказа. — Сб.: Северный Кавказ в древности и средние века (далее: СКДСВ), М., 1980, с. 169.

¹⁰ А. Ф. Гольдштейн, Средневековое зодчество Чечено-Ингушетии и Северный Осетии. М., 1975, с. 60.

¹¹ З. Ш. Дидебулидзе, Культурные взаимосвязи народов Грузии и Центрального Предкавказья в X—XII вв. — Автореф. канд. дисс., Тбилиси, 1974, с. 26.

¹² В. Б. Виноградов, Рец. на книгу В. А. Кузнецова «Путешествие в древний Иристон». — Изв. Северо-Кавказского научного центра высшей школы (далее: ИСКНЦВШ), Ростов-на-Дону, 1975, 2, с. 117; Г. М. Мамаев. Указ. соч., с. 119, сноска 32; Т. С. Магомадова, С. А. Голованова. Находки древнерусских предметов в бассейне рек Кумы и Терека (X—XV вв.). — АВЭИСК, Грозный, 1979, с. 122.

¹³ Впоследствии В. А. Кузнецовым раскопаны остатки еще одной церкви на городище. Однако, поскольку материал совершенно не опубликован, мы воздерживаемся от его использования в данной статье.

влияния, и прав оказался Е. И. Крупнов, когда (после первоначальных заблуждений на этот счет) он писал, что «кирпич-линфа имел широчайшее распространение и применение в строительном деле во всех областях Восточной Европы и Южной Азии с IX по XV в., а в Закавказье даже до XIX в.»¹⁴. Но, трезво говоря, сам факт отнюдь не исключает возможности влияния именно со стороны наиболее близкой Грузии и уж, конечно, не дает права отдать предпочтение древнерусскому или любому иному варианту.

С другой стороны, бездоказательным осталось утверждение Е. И. Крупнова об обычности подалтарных крипт в храмах древней Руси, не подтвержденное конкретными аналогиями. Действительно, в научной литературе нет сообщений о таких прецедентах в древнерусском церковном зодчестве, на что справедливо указывает В. А. Кузнецов.

Весьма интересны немногочисленные предметы (кистень, кирпич с «вавилонами», железные сошник, скобель, подкова), найденные при раскопках городища, для которых Е. И. Крупнов и В. А. Кузнецов устанавливают древнерусское происхождение¹⁵. Но едва ли они могут играть решающую роль при определении времени строительства церкви. Стратиграфические условия находок (на мостовой, в завале строительного мусора) достаточно невыразительны. Датировка их именно началом XII в. (в чем были единодушно оба автора) крайне условна. Ведь летописями зафиксировано присутствие тут русских в 1278 году (о чем речь пойдет ниже). Общеизвестен и факт пребывания русских людей во всех основных городских центрах Золотой Орды в XIII—XIV вв.¹⁶, что подразумевает широкий хронологический ситуационный диапазон толкования этих предметов в культурном слое городища.

Возможно, В. А. Кузнецов прав, утверждая, что подалтарные крипты в двух церквях Верхнего Джулата — признак не ранее XIV в., свидетельствующий о появлении «новых (католических) литургических норм»¹⁷. Однако сооружение крипты по позднейшим канонам совсем не исключает использование для этого ранее существовавшего храма, тем более, если он уже имел подалтарный или подземный склеп, как это не раз наблюдается в грузинской архитектуре, в частности, X—XIII вв.¹⁸. Сомнения вызывает и попытка В. А. Кузнецова использовать палеографические данные (надписи на черепице № 2) для датировки возведения церкви временем хана Узбека. Во-первых, здесь настораживает разноголосица консультантов (причины которой умалчиваются)¹⁹, а, во-вторых, учитывая реальную историю Верхнего

¹⁴ Е. И. Крупнов, Христианский храм XII в., с. 63.

¹⁵ Там же, с. 53; В. А. Кузнецов, Отчет..., с. 198, 202.

¹⁶ М. Д. Полубояринова, Русские люди в Золотой Орде. М., 1978.

¹⁷ В. А. Кузнецов, Церкви..., с. 108.

¹⁸ См., например: Ш. Амиранашвили История грузинского искусства, М., 1950; П. Г. Акритас, Археологические исследования Чегемского ущелья в 1959 г. — Сборник статей по истории Кабардино-Балкарии, Нальчик, 1961, с. 187; Л. П. Семенов, К вопросу о культурных связях Грузии и народов Северного Кавказа. — МИА, 23, М., 1951, с. 302—306; М. Б. Мужухоев, Таргемский храм. — СКДСВ, М., 1980, с. 177—183 (однако передатировка в последней статье Таргемского храма на XIII в. нереальна).

¹⁹ Первоначально знаки на черепице трактовались как «буквы армянского алфавита» (определил проф. Е. А. Пахомов), затем говорилось уже о «рельефных грузинских буквах конца XIII — начала XIV в.» (Т. В. Барнавели).

Джулата можно предполагать (даже априорно) неоднократный ремонт церковных зданий в течение нескольких веков (что и есть на самом деле).

Наши реплики преследуют цель показать, что вопрос строительства и использования церковей Верхнего Джулата более сложен, чем может показаться сначала. Он вряд ли решается однозначно. В этом смысле куда более конструктивной (хотя и также априорной по существу) представляется нам позиция З. Ш. Дидебулидзе, охарактеризованная выше.

Мы также склоняемся к признанию перспективности первоначального (во многом интуитивного) толкования Е. И. Крупновым верхне-джулатских храмов, как отмеченных явным грузинским влиянием. Однако принимаем мы и мнение В. А. Кузнецова с единственной серьезной поправкой: церкви были не впервые возведены католической кафедрой в Джулате, а лишь восстановлены, перестроены, использовались ею впоследствии.

Подчеркиваем, что и Е. И. Крупнов, и В. А. Кузнецов отмечали, что церкви № 1 и № 2 подвергались перестройке. Но оба автора не использовали возможность осмысления этих разных строительных периодов, не сопоставили их с исторической обстановкой эпохи. Попытаемся восполнить этот существенный пробел, понимая определенную относительность наших археолого-архитектурных наблюдений, построенных на полевой отчетности, а не на личном впечатлении о раскопках. Последнее, впрочем, удел всех современных о будущих интерпретаторов данных храмов (кроме В. А. Кузнецова).

Специфической чертой грузинской церковной архитектуры является наличие вписанной в прямоугольный контур восточной части храма, а не выступающей полциркулярной алтарной апсиды и крестовокупольная планировка здания. Эти элементы выявляются при внимательном рассмотрении и у храмов Верхнего Джулата.

Е. И. Крупнов указывал, что первоначально церковь № 1 была построена якобы в виде прямоугольного, крестовокупольного здания с полциркулярной апсидой, выступающей с восточной стороны. В дальнейшем, по его мнению, к ней был пристроен с юга небольшой придел с одной апсидой²⁰. Однако наличие специальной прямоугольной площадки из булыжника, на которой высится фундамент последней апсиды, будучи вписан в нее, свидетельствует, пожалуй, не о назначении ее для укрепления апсиды, как показалось Е. И. Крупнову, а является остатком фундамента некогда существовавшей на этом месте церкви, построенной по образцу грузинских. Впоследствии он и послужил основой для возведения нового здания. При этом строительство центрального помещения и придела могло осуществляться одновременно.

В. А. Кузнецов, исследовавший церковь № 2, отмечает, что она состоит из притвора и центрального помещения. Притвор в плане является собой сложный вписанный крест. Центральное же помещение прямоугольное, с выступающей с восточной стороны полциркулярной апсидой. Стены его значительно толще стен притвора и отличаются иной техникой кладки. Изучение строительных швов показало, что центральное помещение было пристроено к притвору²¹. При этом ука-

²⁰ Е. И. Крупнов, Указ. соч., с. 49.

²¹ В. А. Кузнецов, Раскопки аланских городов..., с. 108.

зывается на более раннее происхождение притвора²², что, однако, было забыто в дальнейших исследованиях.

Нетипичный план притвора и его более раннее происхождение дают право рассматривать это помещение, как первоначально существовавшую самостоятельную небольшую церковь, близкую грузинским канонам.

Церковь № 3 сохранилась значительно хуже и весьма отличается по планировке от уже рассмотренных храмов. Она состоит из одного помещения, подальтарная крипта отсутствует. Апсида церкви прослеживается только по остаткам булыжной кладки: крупным камнями и отдельным валунам. В. А. Кузнецовым зафиксирована интересная деталь — в северо-восточной части сохранилась кладка из булыжника, двух валунов и кирпичей, продолжающая северную стену далее контура абсиды. Автор отметил: «Данная стена наводит на предположение — не была ли абсида церкви № 3 не полуциркулярной, а прямоугольной». Но дальше этого не пошел²³, находясь под впечатлением древнерусской версии происхождения храмов. Но в данном случае следует вновь обратиться к планировке грузинских храмов, вписанные абсиды у которых могут вполне удовлетворительно объяснить первоначальный вид церкви, дошедшей до нас в сильно разрушенном состоянии.

Весьма важно, что церковь № 3 перестройке не подвергалась, на что указывают особенности ее планировки и плохая сохранность по отношению к двум другим храмам. Свидетельством этого могут служить и сообщения путешественников XVIII в. Так, и И. Гюльденштедт и И. Ф. Бларамберг видели на руинах Татартупа лишь две церкви, то есть те, которые поддерживались позднейшими перестройками²⁴.

Итак, черты грузинской архитектуры оказываются не чужды исходным вариантам всех трех храмов, заложенных, вероятно, в одну эпоху.

Не стоит подробно освещать вопрос о том, что тесные политико-культурные отношения между Грузией и населением Северного Кавказа достигли своего апогея в X—XII вв.²⁵ Правда, судя по авторитетному мнению археологов, нет оснований связывать верхне-джугатские церкви со слоями городища ранее конца XII—начала XIII в. Вместе с тем, считаем нужным подчеркнуть, что до сих пор специалистами по Алании недостаточно учитывается особенность ситуации, именно в XIII в., сложившейся в этом конкретном районе.

Известно, что в 1238—1239 гг. Северный Кавказ подвергся нашествию монголо-татар²⁶, которые нанесли сильный удар аланской государственности и культуре, но отнюдь не сразу и не повсеместно ус-

²² В. А. Кузнецов, Отчет..., с. 218.

²³ В. А. Кузнецов, Отчет..., с. 220.

²⁴ См.: Адыги, балкарцы, карачаевцы в известиях европейских авторов XIII—XIX вв. Нальчик, 1974, с. 419.

²⁵ В. А. Кузнецов, Алания в X—XIII вв. Ордженикидзе, 1971; его же. Зодчество феодальной Алании, Ордженикидзе, 1978; Г. Г. Гамбашидзе, К вопросу о культурно-исторических связях средневековой Грузии с народами Северного Кавказа, Тбилиси, 1977; В. Б. Виноградов, Вайнахо-аланские связи в этнической истории горной Ингушетии, — Сов. этнография, 1979, № 2 и др.

²⁶ В. Б. Виноградов, Аланы в Европе, — Вопросы истории, 1974, № 8, с. 118—121.

становили свой прочный контроль. Завоевание некоторых территорий Алании растянулось не на один десяток лет. И в этом существенную роль, по нашему мнению, сыграла специфика грузино-аланских взаимоотношений, особенно укрепившихся при царице Тамар и ярко проявившихся в округе Дарьяльского прохода. Следует считаться с тем, что связи эти отнюдь не были прерваны вторжением нового страшного врага. Больше того, они получили новый стимул. К тому же, вскоре после поражения от монголов Грузии, она оказалась в сфере господства государства ильханов Хулагуидов, вступивших в длительную и упорную борьбу на Кавказе с Джучидами Золотой Орды.

В недавней ценной работе Г. В. Цулая вдумчиво проанализированы некоторые грузинские и иные письменные источники XIII—XIV вв., сопоставлены мнения специалистов и дана объективная оценка сложившейся ситуации²⁷. Автор раскрыл большое значение сохраняющегося грузино-аланского альянса в отпоре различным группам завоевателей. Удачно (хотя и фрагментарно) обозначил он причины и реальное содержание особого места Грузии и ее традиционных северокавказских союзников, в первую очередь алан, в политико-военной практике Хулагуидов. Эта перспективная проблема нуждается в специальном исследовании²⁸. Мы же пока ограничимся акцентированием вполне справедливого тезиса о том, что «успеху Хулагуидов в их длительной борьбе с золотоордынцами во многом способствовала поддержка со стороны христианских народов и особенно — грузин, армян и алан»²⁹. При этом со стороны южной ветви монгольских династий демонстрировалась вплоть до рубежа XIII—XIV вв. изрядная веротерпимость, доходившая порой до предоставления определенных льгот и покровительства, которыми умело пользовались правители Грузии и церковные иерархи. Гнет Хулагуидов был достаточно тяжел. Но мог бы он быть и еще жестче, если бы не известное единство Грузии и ее горских северных соседей в их действиях перед лицом обеих монгольских сил.

Тем самым, условия для достаточно активного осуществления грузино-аланских политических и культурных связей не были аннулированы нападением на Аланию в 1238—1239 гг. Скажем определеннее: вплоть до жестокого разгрома аланского города Дедакова и всей этой части равнинной Алании золотоордынским ханом Менги-Тимуром, они должны были оставаться весьма энергичными, взаимопродуктивными и вполне допускающими церковное строительство в Дедакове (Верхнем Джуглате), организуемое Грузией.

Разгром же этот произошел в начале 1278 г. Золотая Орда решила окончательно сломить сопротивление алан, объективно увязывающееся с политикой враждебных Хулагуидов. Незаурядность и большой размах этой джучидской акции подтверждается тем, что хан повел с собою войска большинства вассальных русских княжеств и земель.

Память об этом событии сохранили русские летописи: «В лето 6785 (1277 г.) поидоша князи в Татары, князь Борис с княжною и детми, князь Глеб Ростовский с сыном Михаилом, князь Федор, князь

²⁷ Г. В. Цулая, Грузинский «Хронограф» XIV в. о народах Кавказа. — Кавказский этнографический сборник, 7, М., 1980, с. 193—208.

²⁸ К нему приступил сейчас М. К. Джигоев — аспирант из Юго-Осетии, обучающийся на кафедре истории СССР периода феодализма в Московском государственном университете им. М. В. Ломоносова.

²⁹ Г. В. Цулая, Указ. соч., с. 206.

Андрей и иные князи многие... Князь же Ростовский Глеб Василкович с братичем своим с князем Константином, князь Федор Ростиславич, князь Андрей Александрович и иные князи, мнози бояры и слугами поехали на войну с царем Менгитимуром и поможе бог князем русским, взяша славный град ясыкий Дедяков...»; «Князи же вси со царем Менгу Темирем пойдоша на войну на ясы. И приступиша рускии князи ко яскому городу, ко славному Дедякову и взяша его месяца февраля восьмого, и много корысть и полон взяша... град же огнем пожгоша»³⁰. Археологически также засвидетельствованы следы трагедии, постигшей город в конце XIII в.

И вот знаменательный факт: в «Каталоге древнерусской живописи» опубликована икона грузинского письма XIII в. «Богоматерь Толгская», находящаяся в Воздвиженской церкви близ Ярославля³¹. А в походе 1277—1278 гг. принимал участие ярославский князь Федор Ростиславич Черный, который, как считают, и привез эту икону с Северного Кавказа. В. А. Кузнецов по этому поводу пишет: «скорее всего она была взята при штурме Дедякова — ведь аланы с X в. были христианским народом, поддерживавшим связи с соседней и единой Грузией»³². Апелляция к X в. в данном случае излишня. Икона XIII в. «Богоматерь Толгская», попавшая из Дедякова на Русь, подтверждает гипотезу о сильном грузинском влиянии не только на архитектуру, но и интерьер церквей Верхнего Джулата и является объективным свидетельством существования там христианских храмов уже ко времени разграбления Дедякова. Следовательно, храмы эти были выстроены ранее 1278 г., возможно в середине XIII в., а в дни падения Дедякова — разрушены и опустошены.

Но город не исчез после похода Менги-Тимура. Монголо-татары по достоинству оценили его выгодное стратегическое положение, и он вскоре стал важным золотоордынским центром, получив в народе название Татартуп («Стоянка татар»). Интенсивное строительство велось в нем при хане Узбеке. В связи с политикой исламизации, которую он проводил в своих владениях, возводятся мечети и минареты. Очевидно, в этот же период (хотя и не одновременно) вновь отстраиваются и некоторые верхнеджулатские церкви, на что указывает тождество материалов и техники кладки мусульманских памятников и церквей № 1 и № 2, подвергшихся не только восстановлению, но и перестройке. При этом в фольклоре местного населения сохранилось воспоминание, зафиксированное И. Ф. Бларамбергом, что «эти церкви были построены френгами», то есть западноевропейцами, «которые жили в Татарии»³³.

Тут и надлежит обратиться к фактам, углубляющим и уточняющим схему В. А. Кузнецова.

Как известно, еще с начала XIII в. на Кавказе развернули широкую пропаганду католические миссионеры. Последующие отношения между Римом и золотоордынскими ханами налаживались медленно и трудно. Лишь в 1315 г. в Сарае было учреждено католическое епископство, первым главой которого стал францисканец Стефан. Сохранились письма, подтверждающие, что хан Узбек поддерживал пря-

³⁰ ПСРЛ, XVIII, с. 75; «Воскресенская летопись», с. 173.

³¹ В. И. Антонова, Н. Е. Мневa, Каталог древнерусской живописи (опыт историко-художественной классификации), т. 1, М., 1963, с. 202—203.

³² В. А. Кузнецов, Путешествие..., с. 53.

³³ Адыги..., с. 420.

мые контакты с папой Бенедиктом XII, отправлял к нему послов. В переписке папа в самых лестных выражениях благодарил за подарки, за заботу о католиках, проживавших в Золотой Орде, и выражал надежду на обращение всей ханской семьи в католичество. Все это, однако, не помешало Узбеку в 1324 г. организовать поход русских князей против Литвы, чтобы запретить Гедимину принять католичество, а также и форсировать исламизацию подвластных земель³⁴. Не случайно, понадобилось около двух десятилетий, чтобы последствия католического миссионерства в Золотой Орде дали реальные плоды. М. Д. Полубояринова привела сообщение францисканца Элемозина 1336 г. о том, что-де в Золотой Орде «насаждена истинная церковь, и здесь братья-минориты учредили свои убежища в десяти местах: пять из них в татарских городах, пять — в боевых станах и пастушеских таборах татарских»³⁵.

Донесения миссионеров носили подчас преувеличенный характер. Трудно поверить в достоверность сообщения автора о «насаждении истинной церкви» повсеместно в Золотой Орде. Но все же успехи католичества к 1336 г. очевидны. И возможно, что в число пяти затронутых ими городов входил и Татартуп, в котором после завершения строительства мусульманских культовых зданий, скорее всего, уже в 30-х годах XIV в., были частично подняты и перестроены церкви. Это отвечало планам джучидов, заинтересованных в том, чтобы насаждением тут католичества среди немусульманской части населения окончательно разорвать традиционные узы религиозного альянса Грузин и алан.

Католические миссионеры нашли в Дедакове-Татартупе подходящую почву: ведь большинство местного населения и различного люда, пригнанного из Закавказья и Руси, были христиане, единые в своем неприятии ислама и потерявшие до поры традиционные возможности для отправления своих конфессиональных обрядов.

При этом, однако, не следует забывать, что культы любого вероисповедания в конкретных этно-культурных условиях приобретают специфические черты и, внедряясь в духовную жизнь, впитывают в себя компоненты исконной местной культуры³⁶. Наглядным свидетельством такого положения и является архитектура вновь поднятых из руин храмов Верхнего Джулата. Очевидно, восстановление церквей велось по заказу католических миссионеров пленными ремесленниками из Закавказья и Руси, что и объясняет появление в связи с католическими храмами кирпича с «вавилонами» (след присутствия русских мастеров)³⁷ и черепицы, изготовленной закавказскими (грузинскими?) мастерами.

Вскоре, начиная со второй половины XIV в., отношения Золотой Орды с Западом стали резко ухудшаться. И уже при Тимуре были уничтожены достижения католической пропаганды среди татар³⁸. Войсками Тимура в 1335 г. был разрушен и Татартуп, после чего он уже больше не восстанавливался как городской центр, постепенно превра-

³⁴ М. Д. Полубояринова, Указ. соч., с. 27.

³⁵ Там же, с. 27.

³⁶ С. Ц. Умаров, О некоторых особенностях этнизации отдельных христианских культов в Чечено-Ингушетии. — АРЭИСК, Грозный, 1979, с. 125.

³⁷ Б. А. Рыбаков. Архитектурная математика древнерусских зодчих. — Сов. археология, 1957, I, с. 108.

³⁸ М. Д. Полубояринова. Указ. соч., с. 27.

тившись в Верхне-Джулатское городище — почитаемое место для окрестного населения самых разных вероисповеданий.

Немецкий путешественник Иоанн Шильтбергер, побывавший в начале XV в. на Северном Кавказе, оставил сообщение о том, что он посетил «гористую страну Джулад, населенную большим числом христиан, которые там имеют епископство. Священники их принадлежат к ордену кармелитов, которые не знают по-латыни, но молятся и поют по татарски для того, чтобы их прихожане были тверды в своей вере. Притом многие язычники принимают святое крещение, так как понимают то, что священники читают и поют»³⁹.

По всей видимости, И. Шильтбергер в своих записках говорит о том христианском населении, которое обитало в широкой округе поверженного города после того, как ушли тимуровские полчища. Сравнительно недолгое время оно продолжало придерживаться католической обрядности, постепенно теснившейся старыми культовыми представлениями и церемониями. Вот почему он отмечает, что «молятся и поют» здесь по-татарски. Вполне вероятно, что эти (и иные) литургические действия были еще связаны с разграбленными Тимуром храмами города. А под татарами автор, скорее всего, подразумевает местные кавказские народы, которые по ассоциации у него выступают под этим собирательным названием.

Любые уступки и ухищрения не укрепили здесь позиций католической доктрины, подвергавшейся неуклонной этнизации. А с XVI в. вновь возрастает влияние Грузии и ее церкви на соседние народы Северного Кавказа⁴⁰. Уже в середине XVII в. турецкий путешественник Эвлия Челеби упорно причисляет округу запустевшего города Джулата к «Даданской земле», то есть к Грузии, сообщая о широком распространении тут грузинского языка⁴¹. Важно заметить, что свидетельства Челеби по этому вопросу базировались не столько на личных впечатлениях (сам он — в отличие от бытующего в литературе убеждения — руин города не посещал), сколько на контаминации фольклорных сюжетов, услышанных в этих местах. А эти последние вполне закономерно оттеняли ту явственную роль, которую сыграл грузинский политико-культурный элемент в былой истории сперва аланского, а потом золотоордынского города близ устья Дарьяльского ущелья.

Существенно, что столь длительная история церквей в Верхнем Джулате олицетворяется и обширным христианским могильником, окружающим церковь № 1. О. В. Милорадович датировала его XII—XIII—XV вв.⁴². На самом деле хронологический диапазон погребений охватывает здесь XIII—XVII вв.⁴³ Это значит, что уже и после окончательного запустения самих храмов (в связи с исламизацией рав-

³⁹ Путешествие Иоанна Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1384 по 1427 г. — Записки Новороссийского университета, т. 1, ч. 1, Одесса, 1867, с. 30.

⁴⁰ В. Б. Виноградов, Назревшие задачи изучения религиозных верований на Центральном Кавказе. — Тезисы докладов X Крупновских чтений, М., 1980, с. 66—68.

⁴¹ Эвлия Челеби, Книга путешествия, вып. 2, М., 1979, с. 97—103.

⁴² О. В. Милорадович, Христианский могильник на городище Верхний Джулат, — МИА, 114, М., 1963, с. 105.

⁴³ В. Б. Виноградов, О некоторых критериях датировки позднесредневековых погребальных комплексов Северного Кавказа, — ИСКНЦВШ, Ростов-на-Дону, 1977, I, с. 64—68.

нинной зоны Северного Кавказа в XVI—XVII вв.) руины их продолжали оставаться святыней для окрестных народов, сохранявших следы христианского вероисповедания.

Итак, наш анализ позволяет усомниться в плодотворности однозначной историко-конфессиональной (католической) интерпретации верхне-джулатских церквей. Перспективное представляется выделить два периода функционирования христианских храмов Верхнего Джуката:

XIII в. (до 1278 г.), когда они были построены и использовались под прямым влиянием грузинской церкви и в результате постоянных тесных взаимосвязей с Грузией;

30-е годы XIV — начало XVI в., когда произошло оживление христианства под воздействием католических миссионеров, что и повлекло восстановление и перестройку части ранее разрушенных храмов, потерявших именно на этом этапе свою исходную близость к кругу грузинской церковной архитектуры.

Представлена кафедрой всеобщей истории Чечено-Ингушского госуниверситета им. Л. Н. Толстого

ეთერ ორჯონიკიძე, XIX საუკუნის რევოლუციური ხანის
საქართველოს აზარულ ურთიერთობათა ეპოქაში,

გამ. „მეცნიერება“, 216 გვ.,

საქართველოს ცხოვრებაში XIX საუკუნი-
დან ახალი ხანა დადგა. ქვეყნის აჯარულ ურ-
თიერთობაში მიმდინარე ძვრები 1830-იან
წლებიდან ინტენსიური და მასშტაბური გახ-
და, ფეოდალური ურთიერთობის წიაღში ბურ-
ჟუაზიული ურთიერთობა ჩაისახა და 40—60-
იან წლებში კაპიტალისტური წყობა ჩამოყა-
ლიბდა.

ეს გარდაქმნები საგანგებო ინტერესს იმ-
სახეობენ როგორც გვიანფეოდალური, ისე
კაპიტალისტური ხანის საქართველოს ეთარე-
ბის შესწავლის თვალსაზრისით, მით უმეტეს,
რომ მოცემული პროცესის კვლევას ტრადიცია
არ გააჩნია.

ბურჟუაზიული ურთიერთობის გენეზისი და
განვითარება ჩვენში ამ ბოლო დრომდე რამ-
დენამდე ზერელედ, „ვიწროგვიგონულად“, გა-
რემომცველ სამყაროსგან იზოლირებულად
შუქდებოდა. ამგვ დროს, კაპიტალისტური ურ-
თიერთობა თავისი ბუნებით კოსმოპოლიტურია
და „ნაგვიანე“ კაპიტალისტურ ქვეყნებში (მათ
შორის რუსეთის იმპერიაში და მის განაპირა
ეროვნულ მხარეებში) ბურჟუაზიული ურთი-
ერთობის ჩამოყალიბებაზე ენერგიულად ზემო-
ქმედებდა „პირველი ეშელონის“ კაპიტალის-
ტური ქვეყნების „მაგალითი და დახმარება“,
მსოფლიო კაპიტალისტური მეურნეობა და სა-
ერთაშორისო ბაზარი. ამგვარი ზეგავლენა ძა-
ლუმად იგრძნობოდა საქართველოში, რომელიც
იმდროინდელი „მსოფლიო შარავნით“ (საზ-
ღვო გზით) საიმედოდ იყო დაკავშირებული
შიდა რუსეთთან და უცხოეთთან.

საქართველოს ახალი ისტორიის გაშუქება-
ში მეორე უქიდურესობა ისაა, რომ XIX ს-ის
რევოლუციური საქართველოს ფეოდალურ-
ბატონყმური მეურნეობის ღრმა კრიზისი, კლა-
სობრივი ბრძოლის გამწვავება და რევოლუციუ-
რი სიტუაციის შექმნა ზოგიერთ ნაშრომში არ-
სებითად მხოლოდ გარეგანი ფაქტორის (რუსე-
თის იმპერიის გავლენის) წარმონაქმნად მიიჩ-
ნევა.

სხენებული პრობლემის გაშუქებისას ამ
ბოლო დრომდე ზნირად გაუთვალისწინებელი

რჩებოდა მისი მთავარი ნიშანთვისება, სახელ-
დობრ ის, რომ კაპიტალისტური ურთიერთობის
გარიერაზე „ვაჭრობისა [და] მრეწველობის
ზრდა წინ უსწრებს მიწათმოქმედების
ზრდას...“ (ე. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 3, გვ. 708).

ჩვენთვის საინტერესო ისტორიული პრო-
ცესის შესწავლის ის ცდა, რომელიც სურათის
წარმოდგენას პირველად სააქციო წყაროების
გამოყენებლად ესწრაფოდა, მარცხით დას-
რულდა. ამგვარი ექსპერიმენტი მართო რევო-
ლუციონარული თვადანხილვით და ბურ-
ჟუაზიული ისტორიული და სტატისტიკური ლი-
ტერატურის მეტწილად ტენდენციური ცნობე-
ბისა და მონაცემების გამოყენებას იმყარებო-
და. რთული მოვლენისადმი ზედაპირული და
ცალმხრივი მიდგომაში ჩამოყალიბდა მოსაზრება,
რომ თითქმის XIX ს-ის რევოლუციური პე-
რიოდში საქართველოს საწარმოო ძალებს მნიშ-
ვნელოვანი ცვლილება არ განუცდია, რომ აქ
ადგილი ჰქონდა არა ფეოდალურ-ბატონყმური
ურთიერთობის რღვევას, არამედ მის „გაჯანსა-
ღება-განმტკიცებას“. ამ თვალსაზრისის გაბათი-
ლებისა და რთული სოციალურ-ეკონომიკური
პროცესის მათელ მეცნიერულ დონეზე გაშუქე-
ბის ნიშნულია ე. ორჯონიკიძის გამოკვლევები,
რომლებიც ამ ბოლო 20 წლის მანძილზე ქვეყნ-
დება. ეს ნაშრომები ახალ ეტაპს განეკუთვნე-
ბიან გვიანფეოდალური და ბურჟუაზიული საქარ-
თელოს ისტორიის შესწავლაში.

ე. ორჯონიკიძის მონოგრაფიაში — „ვაჭ-
რობა და ვაჭართა ფენა რევოლუციური ხანის
საქართველოში“ (თბ., 1974) ჩვენს ისტორიო-
გრაფიაში პირველად, ღრმად და გაშუქებულ
ეკონომიკური ურთიერთობის უმნიშვნელოვა-
ნესი ასაარები — ვაჭრობა, რაშიც ყველაზე
ადრე და განსაკუთრებით რელიეფურად იჩენს
თავს ბურჟუაზიული ურთიერთობის განთავილი,
სახმარი ღირებულების წარმოებიდან საცელე-
ლი ღირებულების წარმოებაზე გადასვლა, ნა-
ტურალური მომხმარებლობის ხარჯზე სასაქონ-
ლო მომხმარებლობის ზრდა.

ავტორმა ექვემოტანლად დაადგინა ვაჭრო-

ბის მძლავრი განვითარება XIX ს-ის რეფორმამდელ საქართველოში. ნათელი გახდა, რომ გასული საუკუნის დამდევთან შედარებით 60-იანი წლების საქართველოში შემოტანილი საქონლის ღირებულება გაიზარდა 10-ჯერ, ხოლო ჩვენგან გაზიდული ნაწარმის საშუალო წლიური ღირებულება 36-ჯერ.

დასახელებულ წიგნში დადასტურებულია ჩვენი ქვეყნის სამეურნეო ცხოვრების სწრაფი აღმავლობა გასული საუკუნის 30-იანი წლებიდან, ასევე საშინაო ბაზრის თვალსაჩინო გაფართოება. დადგენილია სოფლის მეურნეობის სპეციალიზაცია, მისი საქონლიანობის ზრდა, ადგილობრივი სიმდიდრის ამოძრავება, 1850—60-იან წლებში საქართველოს მტკიცედ ჩამოყალიბებული საქონელბრუნვაში.

გამოკვლევის უმთავრესი ღირსება ისაა, რომ მან ეპქრობის კაპიტალისტურ ყაიდაზე გაშლის მაგალითზე ცხადყო ჩვენში ახალი ურთიერთობის ჩასახვა და მომძლავრება.

ეპქრობის პარალელურად, ე. ორჯონიძე ათეული წლების მანძილზე სწავლობს სოფელსაც. ამ სამუშაოს შემავსებელია ჩვენი ავტორის განმზოგადებული მონოგრაფია — „XIX საუკუნის რეფორმამდელი ხანის საქართველოს აგრარულ ურთიერთობათა ევოლუცია“. ამ გამოკვლევის საჭიროება და მიზანმიმართულება ცხადდაა ნაჩვენები მის შესავალში, სადაც პრობლემის ისტორიოგრაფია ჯეროვანი სიზუსტით არის შეფასებული. ავტორი ღრმად განიხილავს საქართველოში კაპიტალიზმის გენეზისის პრობლემაზე ორი ერთმანეთის საპირისპირო თვალსაზრისის შემუშავებას. საქართველოში კაპიტალისტური წყობილების ჩამოყალიბებას ქრონოლოგიურად XIX ს-ის რეფორმამდელ ხანას უკავშირებს. ამ თვალსაზრისის ზოგად-თეორიული დასაბუთების პარალელურად, ე. ორჯონიძე არსებითად კრიტიკულად განიხილავს საწინააღმდეგო თვალსაზრისს, რომელიც რეფორმამდელი ხანის საქართველოში კაპიტალისტური წყობის ჩამოყალიბებას გამოარცხავს და მას ქრონოლოგიურად მომდევნო პერიოდში ვარაუდობს.

პრობლემის ისტორიოგრაფიის ავტორისეული გაშუქება, ჩვენი აზრით, უხადია. ამასთანავე მონოგრაფიაში წარმოდგენილი არაა წყაროთმცოდნეობითი ნარკვევი, რაც მით უფრო ვაუმართლებელია, რომ გამოკვლევის პირველადი წყაროების არსენალი სოლიდურია, თან მასში მრავალფეროვანი წყაროების უმეტესობა პირველადია გამოყენებული, ან კიდევ ახლებურადაა განხილული და გაზიარებული.

მონოგრაფიის I თავში ნაჩვენებია ეპქრო-

ბისა და სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარება XIX ს-ის რეფორმამდელ საქართველოში. ავტორის აზრით, სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარება ჩვენში XVIII ს-ში დაიწყო და XIX ს-ის რეფორმამდელ ხანაში წარმატებით გაგრძელდა. „ამ პროცესის განსაკუთრებით გააქტიურებას 40-იანი წლებიდან ჰქონდა ადგილი, როდესაც გარემოება შრომის საზოგადოებრივი განაწილება, მკაფიოდ გამოიხატა სოფლის მეურნეობის დარგობრივი სპეციალიზაცია და თითქმის ყველა ღარმა სასაქონლო ხასიათი მიიღო. თანდათანობით მეურნეობის წამყვან მოტივად საცვლელი ღირებულების წარმოება იქცა. ეს კი ფეოდალურ-ბატონყმური სისტემის კრიზისის მომსწველბელი იყო, ვინაიდან... ფეოდალური ფორმაციის ერთ-ერთი მთავარი ნიშანი თვით-კმარი კარჩაეტილი მეურნეობის ბატონობაა“ (დასახ. ნაშრომი, გვ. 59).

წიგნის II თავში გაშუქებულია გლეხობის ქონებრივი დიფერენციაცია. აქ სწორედ არის შენიშნული, რომ გლეხობის ქონებრივ უთანასწორობას ფეოდალური ურთიერთობის მთელ მანძილზე ჰქონდა ადგილი. ავტორის განცხადებით, ჩვენში იგი განსაკუთრებით საგრძნობია XVIII ს-ში.

ნაშრომში ღრმადია განხილული სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარების შედეგად ქონებრივი უთანასწორობის ზრდა XIX ს-ის რეფორმამდელ საქართველოში. საამისოდ სხვადასხვა დროის კამერალური აღწერების მონაცემების ახლებური კლასიფიკაციისა და ანალიზის გზით (აღწერის მონაცემები გამოიყენეს ა. ფანცხავამ, დ. გოგოლაძემ და სხვებმა) ხტავს ცალკეული ოჯახების სოციალურ-ეკონომიკურ მდგომარეობას. ნათელი სურათის წარმოსადგენად განსაკუთრებით კარგადაა მომარჯვებული გორის მაზრის 1818 წლის, სიღნაღის, თელავის და ახალციხის მაზრების 1842 წლის აღწერის მონაცემები, რომელთა გამოყენებით ავტორმა შემოღო ღარიბი, საშუალო და მდიდარი გლეხობის ერთმანეთისგან გამოყოფა და მათი ხვედრითი თანაფარდობის დადგენა. ჩვენთვის ცხადი ხდება, რომ რეფორმამდელ საქართველოში სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის ზრდის შედეგად ქონებრივი დიფერენციაცია გარემავდა და გლეხობის ძირითად ბატონს, უმეტესობას წარმოადგენდა არა საშუალო გლეხობა (როგორც ეს ფეოდალურ-ბატონყმური ხანისათვის უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი), არამედ ღარიბი გლეხობა. გარდა ამისა საშუალო გლეხობას გამოეყო მდიდარი გლეხობის ფენა (გვ. 83—84).

III თავში დახასიათებულია ფულადი და ნატურალური გადასახადები, დადგენილია ფეოდალური რენტის ფორმები. ჩვენი ისტორიოგრაფიის მიღწევების გათვალისწინებით განხილულია სახელმწიფო, საბატონო და საეკლესიო ბეგარა-გადასახადები საქართველოში, ცალკელად აღწესსებული სხვადასხვა კატეგორიის გლეხთა მიერ გადასახდელი პროდუქტადი, შრომითი და ფულადი რენტა, ხაზგასმულია შრომითი ბეგარის სიმძიმეც.

ფრიად საყურადღებოა ავტორის დაკვირვება სახელმწიფო, საბატონო და საეკლესიო გადასახადებში მომხდარ ცვლილებებზე. სახაზინო ექსპედიციის დათვრების მონაცემებზე დაყრდნობით მკვლევარი დამაჯერებლად აბათილებს იმ ავტორთა მოსაზრებას, რომლებიც ირწმუნებოდნენ, რომ XIX ს-ის დასაწყისს საქართველოში სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარების დონე მეტად დაბალი იყო და კვლავ ნატურალური მეურნეობა ბატონობდა.

ავტორი ეთანხმება აღმოსავლეთ საქართველოში ფულადი გადასახადების მოქმედების ა. ფანცხავასეულ შეფასებას, ნათლად წარმოგვიდგენს ამ გადასახადების მოქმედებას დასავლეთ საქართველოში (იმერეთში, სამეგრელოში). ირკვევა, რომ „1818 წელს საეკლესიო გლეხების გადასახადების კომუტაცია დასავლეთ საქართველოშიც გატარებულია და რაჭა-იმერეთის საეკლესიო გლეხები XIX საუკუნის მთელ სიგრძეზე ეკლესიასთან ანგარიშსწორებას ფულით აწარმოებდნენ“. რომ „1818 წელს გატარებული ღონისძიებების შედეგად ფულადი რენტა გაბატონდა აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო გლეხების ბეგარა-გადასახადებში...“ (გვ. 102—103).

1828 წელს იმერეთში, ხოლო 1840 წელს გურიაში კომლობრივი ნატურალური სახელმწიფო გადასახადის ნაცვლად სულადობრივი ფულადი გადასახადის დაწესება, ჩვენი ავტორის დაკვირვებით, შინაგანი პირობების მომწიფებამ განაპირობა. უდავოა, რომ 1843—1845 წლების საფინანსო რეფორმამ სახელმწიფო გადასახადების საბოლოოდ მოსპო პროდუქტადი რენტა, — სახელმწიფო გადასახადები მთლიანად ფულადით შეიცვალა.

ზოგი მკვლევრის შეხედულებით, რეფორმამდე საქართველოს აგარულ ურთიერთობაში გადაწყვეტილი მნიშვნელობა პროდუქტად და შრომითი რენტის პქონდა, ხსენებულ პერიოდში საადგილმამულო ურთიერთობაში გაბატონებულია შრომამიგებითი რენტა, მეორე ადგილზე — პროდუქტადი, ხოლო მესამეზე — ფულადი რენტა.

ე. ორჯონიკიძე ცხადყო, რომ მოცემული ხანის საქართველოს შრომამიგებითი რენტის თანდათანობითი კომუტაცია განუწყვეტლივ მიმდინარეობდა და ფეოდალური რენტის სახეობას არც თუ ისე დიდი ადგილი ეკავა 40-იანი წლების საადგილმამულო ურთიერთობაში. XIX ს-ის „ბატონყმური საქართველოს საადგილმამულო ურთიერთობაში პროდუქტად რენტასთან შედარებით ფულადი რენტის ბატონობა უდავოა...“ (გვ. 111). ავტორი გვიჩვენებს, რომ განსახილველ პერიოდში საეკლესიო, მიწები „მხოლოდ ფულადი ანაზღაურებით გაიცემოდა“ (გვ. 120), „ასე, რომ საიჯარო ურთიერთობაში ფულადი რენტის დომინირება ექვს არ უნდა იწვევდეს“ (გვ. 120). მკვლევრის უტილობელ დამსახურებას განეკუთვნება იმის დათვლყოფაც, რომ XIX ს-ის 40-იანი წლების საქართველოს მთელ საადგილმამულო ურთიერთობაში ფულად რენტას გაბატონებული მდგომარეობა უკავია.

IV თავში დადგენილია მიწათმფლობელობისა და მიწათსარგებლობის ახალი ფორმები. გარკვეულია „ნასყიდი“ მიწის როლის ზრდა გლეხის მეურნეობაში. მისი საზღვარი დაზღვეულია გორის მაზრის 1818 წლის კამერალური აღწერის მონაცემებიც. ირკვევა, რომ ზოგი გლეხის მეურნეობა მხოლოდ საკუთარ „ნასყიდ“ მიწაზე იყო გამაღვი. ასეთებს არ პქონდათ საბატონო, საეკლესიო და სახელმწიფო მიწები. „ნასყიდის“ მნიშვნელობის ზრდისა და „ნადელის“ როლის დაქვეითების მაგალითზე, ავტორი გვხვავებს მიწაზე ფეოდალური საკუთრების რღვევას, მისი მონოპოლიური საკუთრების მოშლას, წოდებრივი საკუთრებიდან უწოდებრიო ბურჟუაზიულ საკუთრებაზე გადასვლას. ავტორმა დაასაბუთა, რომ ზემოხსენებული პროცესი განსაკუთრებით საგრძნობია რეფორმის წინარე ხანაში, როდესაც დასავლეთ საქართველოს საბატონო გლეხების სარგებლობაში არსებული მიწების 1/3 მათ საკუთრებაშია (გვ. 134). ამასთანავე მიწა იქცეოდა არა მარტო ყიდვა-გაყიდვის საგნად, არამედ ფართოდ ეთარღებოდა მიწის საიჯარო ურთიერთობაში.

ე. ორჯონიკიძე დეტალურად იხილავს მიწის იჯარის ფორმებს და გლეხობის მონაწილეობას საიჯარო ურთიერთობაში. საკუთის ისტორიოგრაფიაში გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ საიჯარო ურთიერთობის დაბალი, განუვითარებელი ფორმა („საღალედ“ მიწის გაყება), რაც ფეოდალზმისათვის დამახასიათებელი ტიპიური მოვლენაა, გაბატონებული იყო XIX ს-ის რეფორმამდე ხანაში. ჩვენი ავტორი დიდძალი საისტორიო მასალის სკრუპულოზური ანალიზით დაასკენის, რომ XIX

ს-ის 40-იანი წლებიდან საქართველოში არც თუ ისე იშვიათად გვხვდება მიწის იჯარის კაპიტალისტური ფორმები, რომ გლეხობის ზედა ფენა თავის მეურნეობას საიჯარო ურთიერთობაში მონაწილეობით აფართოებს, ღარიბი გლეხობის მეცხსური ექსპლუატაციის პარალელურად (მიწის მცირე ნაკვეთების მეორედი იჯარით გაეცმა), საიჯარო მიწებზე წვრილბურჟუაზიული ფერმერული მეურნეობის მოსაწყობად გულმოდგინეობს. შექმნილ ვითარებაში საიჯარო ურთიერთობაში გარეეკონომიკური იძულება ეყონომიკური იძულებით იცვლება და ამდენად იჯარა კარავს ფეოდალიზმისათვის დამახასიათებელ ნიშანთვისებას.

ფეოდალური ურთიერთობის რღვევისა და კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩასახვა-განვითარების უტყუარი მაჩვენებელია ვაჭარ-მოქალაქეთა ჩაბმა მიწათმფლობელობაში და საიჯარო ურთიერთობაში, აღებული მიწის დასამუშავებლად დაქირავებული შრომის გამოყენება, მათ მეურნეობებში საცვლელო ღირებულების წარმოება (მევენახეობა-მეღვინეობა, მეცხოველეობა და სხვ.). ამ პროცესზე დაკვირვებით ავტორი დასკვნის: „XIX საუკუნის I ნახევრიდან სოფლის მეურნეობაში, როგორც წარმოების განსაკუთრებულ სფეროში, ვაჭარ-მოქალაქეების მიერ კაპიტალის დაბადების პროცესი იწყება“ (გვ. 162).

V თავში თვალწინ წარმოგვიდგება ბატონყმობისაგან გლეხობის თავდახსნის პროცესი. ქვეყანაში სასაქონლო-ფუძლი ურთიერთობის გაფართოების შედეგად ფულზე მოთხოვნილება გაიზარდა. ასეთ ვითარებაში მეზატონე ცდილობდა გლეხობის ექსპლუატაციის გაძლიერებით დაეკმაყოფილებინა საკუთარი მოთხოვნილება. ამან ბატონყმური ურთიერთობა გაამწვავა, რასაც თან მოჰყვა, ერთი მხრივ, გლეხობის კლასობრივი ბრძოლის გაძლიერება, მეორე მხრივ, მათი თავგამოდებული სწრაფვა თავდახსნისაკენ. გლეხები ზშირად წარმატებით ახერხებდნენ მიწის შეძენასაც, პირადი თავისუფლების მოპოვებასაც.

ე. ოჯონიძის ფრთხილი, თუმცა დასაბუთებული, ვარაუდი 1800 წლიდან 1864 წლამდე, არასრული ცნობებით, თავისუფლება მიიღო საბატონო გლეხების 12—18%-მა მინც (გვ. 166).

ავტორმა დიდი შრომის შედეგად შეძლო (არქივში მიკვლეული) თავდახსნის წიგნების მონაცემების კლასიფიკაცია, — 1840—50-იანი წლებში გლეხების მიერ თავდახსნის დროისა და ადგილის, თავდახსნელი გლეხებისა და მათი მეზატონეების დასახელება, გლეხების მიერ გამოსყიდული სახნავი მიწისა და ევნახის ფარ-

თობის მითითება, მათი სხვა ქონების აღწერა. საამისოდ შედგენილი ცხრილისა (გვ. 170—179) და სხვა ხელშეისახები მასალის განხილვა ავტორს სრულ საფუძველს აძლევს ჩათვალს, რომ გლეხობა ენერგიულად იყო ჩაბმული სასაქონლო-ფულად ურთიერთობაში, ბევრი მათგანი მნიშვნელოვანი თანხის დაგროვებასა და უძრავ-მოძრავი ქონებით ბატონყმური ურთიერთობისაგან თავის გამოსყიდვას ახერხებდა. ადგილობრივად განთავსებული უმეტესობა მესაკუთრე გლეხი იყო და სოფლის ბურჟუაზიას წარმოადგენდა. უმეჩაყლოდ განთავსებული გლეხთა ნაწილი დღიური მუშებისა და წვრილმა ვაჭარ-ხელოსანთა რიგებს ავსებდა (გვ. 183).

VI თავში გამოკვლეულია გლეხთა კლასობრივი დამლა, რასაც ავტორის მართებული განსაზღვრით, ხელს უწყობდა სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარება, ფეოდალური რენტის ღმინირება, გლეხობის ზედა ფენის ხელში ნასყიდი მიწების თავმოყრა, ბატონყმობისაგან თავგამოსყიდვა და ხავსმორეული ურთიერთობის კრიზისის თანმხლები სხვა პროცესები.

ნაშრომში კახეთის (თელავისა და სიღნაღის მაზრების) სახელმწიფო გლეხთა 1842 წლის აღწერის სარქივო მონაცემების სისტემატიზაციით არის წარმოდგენილი უაღრესად ფასეული ცხრილი (186—198), სადაც დასაბუთებულია ამა თუ იმ სოფლის 320 შეძლებული გლეხური კომლი, თითოეული კომლის მუშახელის რაოდენობა, მათ სარგებლობაში არსებული მიწის ფართობი, მარცვლეულის მოსავლის ოდენობა, დაყენებული ღვინის, ასევე მსხვილფეხა რქოსანი საქონლის, ცხენებისა და ცხვრების რაოდენობა. აქ წარმოდგენილი ოჯახები, კახეთის სახელმწიფო გლეხთა საერთო ოდენობის 6,2%-ს შეადგენდა, მათ მფლობელობაში იყო სახნავ-სათევადი ვარგისი მიწის საერთო ფართობის 20,1%, მათ მოჰყავდათ მარცვლეულის მოსავლის 26%, ღვინის მოსავლის 21,9%, მათ წილად მიიღოდა მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვის 34,27% და ცხვრის საერთო რაოდენობის 72,6%.

ცხრილში წარმოდგენილ მდიდარ კომლებს ბაზარზე შეძლოთ გაეტანათ მოწეული მარცვლეულის 77%. ამ კომლთა მუშახელის რაოდენობისა და მათ სარგებლობაში არსებული მიწის, ასევე შინაური საქონლისა და მოწეული მარცვლეულის თუ ღვინის რაოდენობის ურთიერთშედარება ცხადყოფს, რომ ბევრი გლეხური კომლი დაქირავებული შრომის გარეშე ვერ წარმართავდა მეურნეობას. ავტორმა ცხადყოფს, რომ „რეფორმის წინარე წლებში

გლეხობის მდიდარი ფენა ფეოდალური ფორმაციისათვის დამახასიათებელი ჩვეულებრივი შემოღებული გლეხები კი აღარ იყვნენ, სოფლის ბურჟუაზიას წარმოადგენდნენ (გვ. 201).

ე. ორჯონიკიძემ ურთულესი გაანგარიშებით დამტკიცა, რომ XIX ს-ის 40-იანი წლებიდან საქართველოს სოფელში გლეხობა ერთფეროვანი მასა აღარ იყო: მაგალითად, კახეთის სახელმწიფო გლეხთა უმრავლესობას საშუალო გლეხობა კი აღარ წარმოადგენდა, როგორც ეს ფეოდალურ ხანას ახასიათებდა, არამედ რიცხობრივად ჰარობდნენ გლეხობის უკიდურესი ჯგუფები — ღარიბები და მდიდრები. რიცხობრივად პირველები შეადგენდნენ — 43,45%-ს, მეორენი — 38,14%, მესამენი — 18,14%-ს.

ამრიგად, განსახილველ ნაშრომში XIX ს-ის რეფორმამდე საქართველოს აგრარულ ურთიერთობათა გამოკვლევამ მთელი სიცხადით წარმოაჩინა სოფლის ცხოვრების ინტენსიური ბურჟუაზიული ევოლუცია, — ძველი ურთიერთობის წიაღში ახლის წარმოქმნა, ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის კრიზისის გაღრმავება, ბურჟუაზიული რეფორმებისათვის სოციალურ-ეკონომიკური წინამძღვრების მომზადება.

წიგნის მიმართ გვაქვს შენიშვნები და სურვილები.

1. ეფექტობით, რაკი კვლევა-ძიება ქრონოლოგიურად XIX ს-ის ფარგლებს არ სცილდება, რამდენადმე თამამად გამოიყურება ავტორის განცხადებით XVIII ს-ში ნატურალურ-კარჩავეტილი მეურნეობის რღვევაზე, პროდუქტადი რენტა-გადასახედების კომუტაციაზე და სხვ.

თუმცა ამ შემთხვევებში ავტორი წინამორბედ მკვლევრებს ემყარება (გვ. 59, 60, 124, 165, 204, 207); 2. ნაშრომში მეტისმეტად ზოგადადაა დახასიათებული „სოფლის მწარმოებელი მოსახლეობის მეორე უკიდურესი ჯგუფი, ღარიბი გლეხობა“ (გვ. 201—203). ამასვე უთუოდ მეტი იყო სათქმელი; 3. სურათის სისტულისათვის ურიგო არ იქნებოდა ბატონყმობის ღრმა კრიზისზე და კაპიტალისტურ წყობაზე განმარტებულ დასკვნებს საფუძვლად დასდებოდა არა მარტო ვაჭრობისა და სოფლის მეურნეობის ვითარების ამსახველი მასალები, არამედ სამრეწველო წამოწყებისა და დაქირავებული მუშახელის გამოყენების ჯამური მაჩასიათებლები, რასაც სამეცნიერო ლიტერატურა შეიცავს.

ეს შენიშვნები ნაშრომს ჩრდილს არ აყენებენ.

დაბოლოს უნდა აღინიშნოს, რომ ე. ორჯონიკიძის ორიგინალური ნაშრომისათვის დამახასიათებელია სტრუქტურული გამართულობა, წყაროების, უპირატესად ახალი საარქივო მასალის სიუხვე და მრავალფეროვნება, მასალის ყოველმხრივი აწონ-დაწონვა, მაღალკვალიფიკაციური და კეთილსინდისიერი ანალიზი, მართებული პოზიციიდან გააზრება და განზოგადება, სტილის სინატიფე და დახვეწილობა.

ყოველივე ამან, ერთად აღებულმა, ჩვენს ავტორს თვალსაჩინო წარმატება მოუპოვა მცდარი შეხედულების გადასინჯვასა და სწორი კონცეფციის ჯდროვან დასაბუთებაში.

ე. ორჯონიკიძის გამოკვლევა ჩვენი ისტორიოგრაფიის საუცხოო შენაძენია.

გრიგოლ მარბიანი

ბასკეთში (გარნიკა-ლეიოა) ერთპირიანი მივლინების მოკლე ანგარიში

1980 წ. 25 აგვისტოდან 1 სექტემბრამდე „ბასკეთა ქვეყანაში“ გაიმართა „ბასკოლოგთა საერთაშორისო შეხვედრები“. „შეხვედრების“ ორგანიზატორი ბასკური ენის აკადემია იყო. მონაწილეთა რიცხვი ორმოცდაათს აღემატებოდა: ესპანელი, ფრანგი, პოლონელი, შვედი, ავსტრიელი, ინგლისელი, იაპონელი, გერმანელი (გფრ), ამერიკელი (აშშ) სპეციალისტები. საბჭოთა კავშირი წარმოდგენილი იყო საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ოთხი სპეციალისტით: სპ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. შოთა ძიძიგური (დღეგაგების ზელმძღვანელი), თბილისის სახ. უნივერსიტეტის დოცენტი იური ზიცარი, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის უმცროსი მეცნიერი თანამშრომელი, ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატი ნათელა სტურუა და ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის უმცროსი მეცნიერი თანამშრომელი სალომე გაბუნია.

გასაუბრებელი საინტერესო იყო კონგრესზე ბასკური ენის სპეციალისტების ანტონიო ტოვარის (ესპანეთი), ჟაკ ალიერის (საფრანგეთი), ლუის მიჩელენას (ბასკეთი), შაბიერ კინტანას (ბასკეთი), იან ბრაუნის (პოლონეთი) მონაწილეობა. მოწვეულთა შორის, გარდა ბასკური ენის სპეციალისტებისა, იყვნენ ენათმეცნიერები, რომლებიც, მართალია, სპეციალურად ბასკურზე არ მუშაობენ, მაგრამ გარკვეული წლილი შეუტანიათ ბასკურის წარმოშობის საკითხის შესწავლასა და ენათა სისტემაში მისი ადგილის დადგენაში, კერძოდ, ანდრე მარტინე (საფრანგეთი), ნილს ჰოლმერი (შვედია), გ. მუკაროვსკი (აესტრია).

25 აგვისტოს შედგა „შეხვედრების“ საზეიმო გასვენა ქ. გერნიკაში, ყრილობათა სახლში, რომლის ეზოშიც დგას ბასკეთის სიმბოლოდ ქვეული გერნიკის მუხა. თანამონაწილეებს მიესალმნენ ბასკეთის ქვეყნის პრეზიდენტი კარლოს გარაიკოჩეა, ბასკური ენის აკადემიის პრეზიდენტი ლუის ვილიასანტე და მიცე-პრეზიდენტი, ბაიონის ბასკური მუზეუმის დირექტორი ჟან არიელარი, ბორდოს უნივერსიტეტის პროფესორი, ბასკური ენის კათე-

დრის გამგე (წინათ ეს თანამდებობა ეკავა ჩვენში კარგად ცნობილ, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საპატიო დოქტორს, პროფ. ჩენე ლაფონს). შემდეგ შესარტლეს ბასკეთის ჰიმნი. ყველანი გამოვედით ეზოში, სადაც შემოგვეგებნენ ბასკური ხალხური მუსიკითა და სიმღერებით და სურათი გადაგვიღეს გერნიკის მუხის ფონზე.

კონგრესის გახსნას უამრავი ხალხი ესწრებოდა, ჩამოსულები იყვნენ ბასკეთის სხვადასხვა უნივერსიტეტი, ბეგრნი მთელი ოჯახებით, მცირეწლოვანი ბავშვებით, ზოგიერთებს ეროვნული ტანსაცმელი ეცვათ. ასე რომ, ბასკოლოგთა შეხვედრებმა თავიდანვე სახალხო ზეიმის სახე მიიღო და ბოლომდე შეინარჩუნა ეს განწყობილება.

მონაწილენი დავებინავეს ბილბაოში, ხოლო თათბირი მიმდინარეობდა ბილბაოდან 13 კილომეტრით დაშორებულ ქალაქ ლეიოაში, უნივერსიტეტის შენობაში. ლეიოას უნივერსიტეტი ბასკური უმაღლესი სასწავლებელია. სწავლება აქ ბასკურ ენაზეა, მაგრამ ჯერჯერობით წარმოდგენილია მხოლოდ ჰუმანიტარული დარგები. ტექნიკურ ტერმინოლოგიას ბასკი მეცნიერები ახლა აშუშავენ, რათა შემდგომ შესაძლებელი გახდეს შესაბამის სპეციალობათა საგნების სწავლება ბასკურ ენაზე.

კონგრესის პროგრამა მეტად გადატვირთული იყო. სდომები დილის 10-დან 2 საათამდე გრძელდებოდა, ხოლო შემდეგ ეწყობოდა ბასკეთის სხვადასხვა კუთხეში ექსკურსიები, რომლებიც ხშირად გვიან ღამემდე გრძელდებოდა. მოხსენებები ძირითადად ემეზობოდა ბასკური ენის ფილოლოგიას, მორფოლოგიას, სინტაქსს, ლექსიკას, დიალექტოლოგიას. მომხსენებელთა უმრავლესობა გვერდს ვერ უვლიდა ბასკური ენის წარმომავლობის ბასკურ-კავკასიურ ჰიპოთეზას. კერძოდ, ა. მარტინეს მიაჩნია, რომ დღეს კვლევა-ძიება სწორედ ამ გზით უნდა წარიმართოს. უფრო საფუძვლიანად შეეხო ბასკურ-კავკასიური ნათესაობის პრობლემას ესპანეთის აკადემიის წევრი, ბასკური ენის აკადემიის საპატიო აკა-

დემიოკოსი ა. ტოვარი (ამ ცოტა ხნის წინათ მისი წიგნი „ბასკური ენა“ ქართულად გამოვიდა), რომელსაც მიაჩნია, რომ ბასკური ენის კავკასიურ ენებთან ნათესაობის პირობებზე ამაჟამად ყველაზე უფრო სარწმუნოა და პერსპექტიულ პირობებთან წარმოადგენს. სპეციალურად ბასკურ-კავკასიურ პარალელებს მიუძღვნა თავისი მოხსენება პარიზულმა ბასკოლოგმა და ქართველოლოგმა ი. ბრაუნმა. მან განიხილა, მთელი რიგი ბასკურ-კავკასიური ლექსიკური შეხვედრებისა. ბასკმა მეცნიერმა, ბასკური ენის აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა შ. კინტანამ წაიკითხა მოხსენება თემაზე „ზოგიერთი ბასკური და ქართველური სიტყვის ნათესაობის შესახებ“. ამ ორმა მოხსენებამ მსმენელთა დიდი ინტერესი გამოიწვია. აკად. შ. ძიძიგურის ქართულ ენაზე წაკითხულ მოხსენებას საქართველოში ბასკოლოგიის განვითარების თანამედროვე მდგომარეობისა და ამ დარგში შემდგომი კვლევის ამოცანების შესახებ მოკლე აზრთა ცხოვრივი გაცვლა-გაშთქცვა (საქართველოს დელეგაციის ყველა წევრს ჩამოგვართვეს მოხსენება დასაბუთად „კონგრესის კრებულში“. დამსწრე საზოგადოებაზე განსაკუთრებული შთაბეჭდილება მოახდინა იმ ფაქტმა, რომ საქართველოში არსებობს ბასკური ენის მოყვარულთა საზოგადოება და რომ თბილისის სახ. უნივერსიტეტში იკითხება ბასკური ენის კურსი, ხოლო დანერგვებულ პირთა რიცხვი დღილიდგ მატულობს. გარდა ამისა, ქართულად ითარგმნება სპეციალური ლიტერატურა ბასკური ენის შესახებ (რ. ლაფონისა და ა. ტოვარის შრომები), ქვეყნდება სტატიები.

ყოველივე ამან და საქართველოს დელეგაციის წევრთა მონაწილეობამ საუბრებში, კამათში, განაპირობა ბასკურ-კავკასიური პრობლემისადმი ინტერესის საგრძნობი ზრდა. ბევრმა მეცნიერმა საქართველოში ჩამოსვლისა და ქართული ენის შესწავლის სურვილი გამოთქვა, მათ შორის ბასკური ენის აკადემიის დიკ-პრეზიდენტმა ლ. მიჩელენამ, რომლის მოხსენებებზედამა ბასკოლოგიის მორიგ ამოცანებს (იგი უდიდესი ავტორიტეტით სარგებლობს ბასკ და უცხოელ მეცნიერთა შორის ბასკური ენის საკითხების კვლევის დარგში), საქართველოში ჩამოსვლისა და ქართული ენის შესწავლის სურვილი გამოთქვა ფრანგმა მეცნიერმა, დიდიქტოლოგმა ე. ალიერმა, ტულუზის უნივერსიტეტის პროფესორმა, რომლის ბასკური ენის სახელმძღვანელოს ამჟამად ჩვენ ეთარგმნით ქართულად. საქართველოში ჩამოსვლას კვლავ აპირებს ქართველი ხალხის დიდი მეგობარი შ. კინტანა, რომელიც, როგორც ცნობილია,

ბასკურ ენაზე თარგმნის „ვეფხისტყაოსანს“. შ. კინტანა საქმოდ კარგად ფლობს ქართულს, იგი თავივე ფლობს გველბარაკებოდა ქართულად, რითაც აოცებდა ბასკებს (მან ჯერ კიდევ თბილისში ყოფნისას მიიქცია ყურადღება ქართული ენის დაუფლების არაჩვეულებრივი სწრაფი ტემპითა და იმ ინტერესით, რომელიც მან ქართული კულტურისადმი გამოიჩინა). ლეიონის უნივერსიტეტში შ. კინტანამ მოაწყო საქართველოს კუთხე, ქართველი მწერლების პორტრეტებითა და ისტორიული ძეგლების ფოტოებით. „ბასკოლოგთა საერთაშორისო შეხვედრებში“ ფართო გამოხმაურებას პოვნება პრესაში. ყოველდღე იბეჭდებოდა სხდომის პროგრამა, ძირითად მომხსენებელთა ფოტოსურათები და მათთან ინტერვიუები, აგრეთვე წინა დღის მოხსენებების მიმოხილვა და ზოგჯერ მოკლე შეინაარსიკ კი (მაგ., შ. ძიძიგურის მოხსენების ტექსტი თითქმის სრულად დიბეჭდა გაზეთში). როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სხდომების შემდეგ ეწყობოდა ექსკურსიები. ბილბაოს მახლობლად დავათვალიერეთ სანტიმამინის წინასიტორიული გამოქვაბულები, მაგალენტური ხანის ნახატებით კლდეზე, ბისკაიაში დავათვალიერეთ აგრეთვე ქალაქი ელორბი და იქვე არგინეტაში სან-ადრიანის სამლოცველო და ძველი სასაფლაო X ს-ის საფლავებით, სადაც შემონახულია ორნამენტებით შემკული ცნობილი ბასკური დისკოსებური სტელები. გაიუსსოას პროვინციაში ვიყავით მის დედაქალაქ სან-სებასტიანში, რომელიც ესპანეთის ერთ-ერთ ულამაზეს ქალაქად ითვლება, ზღვისპირა დაბა გეტარიანო. არანასუს ტაძარი ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი რელიგიური და კულტურული ცენტრია ბასკეთში. მის მახლობლად დაბა ონიატეში დავათვალიერეთ ძველი უნივერსიტეტის შენობა, სადაც ამჟამად უნივერსიტეტი ბიბლიოთეკა და არქივი დაცული. პროვინცია ალაგას დედაქალაქი ვიტორია გამოირჩევა სილამაზით, შესანიშნავი არქიტექტურული ძეგლებით. ალაგაში კიდევ ორ ქალაქს ვეწვიეთ; ლაბასტიანსა და ლაუტედიას. ვიყავით ასევე ნავარის ქალაქ ესტელიაში. სიმპოზიუმის მონაწილეთა პატივსაცემად ყველგან, სადაც ჩავიდოდით, გვხვდებოდნენ მუსიკით, სიმღერით, ცეკვით. უკრავდნენ ბასკურ ხალხურ საკრავებზე, მღეროდნენ ხალხურ სიმღერებს (ბასკურმა იავანამ საოცრად მოგავგონა მეგრული ნანა. თავის დროზე ამ მსგავსებისათვის ყურადღება მიუქცევია პროფ. შ. ასლანიფილის (1954) ბისკაიაში, ქ. ელორიოს მახლობლად მოგვიწყვეს ტრადიციული ბასკური სანახაობანი. ბასკი მამაკაცები ერთმანეთს ეკიბრებოდ-

ნენ ვეჯაკობაში, ძალასა და სისწრაფეში (შე-
შის სწრაფად დაჩეხვა ნაჯახითა და ცულით,
უზარმაზარი ქვების თოკით გათრევა, სხვადა-
სხვა ფორმის ოთხკუთხედი, მრგვალი ლოდების
აწევა და კისერზე შემოტარება). დავესწარი
ასევე ვერძების ჰილიუს.

ასპარეზობის შემდეგ მოეწყო ცეკვები: ცეკ-
ვა ჯოხებით, ცეკვა მშვილდებით, მექორწინეთა
მისასალმებელი ცეკვა, ბასკურ ცეკვას მხოლოდ
კაცები ცეკვავენ, მაგრამ ხანდახან სტოდნიათ
ცეკვის მიძღვნა ქალისათვის და ამ შემთხვევა-
ში ქალსაც აცეკვებდნენ ხოლმე. ასეთი პატივი
მეც მხვდა წილად. დამახურეს თავზე წითელი
ბერბერი, თითოეულმა მოცეკვებმე მომიძღვნა
„ბასკური ნახტომი“ (ცნობილია, რომ ეს პა-
კლასიკურ ბალეტშიც არის შესული), შემდეგ
წრის ცენტრში ჩამაყენეს და მაცეკვს.

ბასკოლოვთა საერთაშორისო შეხვედრები
პირველი კონგრესი იყო მას შემდეგ, რაც ბას-
კებმა ავტონომია მიიღეს. ამ შეხვედრებს რო-
გორც ჩანს, მათი თვითშეგნების განმტკიცებ-
ისათვის, ავტონომიის ერთგვარი დადასტურები-
სა და ენის აღიარებისთვისაც დიდი მნიშვნელობა
ქონდა. ბასკეთი ახლა იწყებს დამოუკიდებელ
არსებობას, აქამდე ბასკური ენა დევნილი იყო
(მხოლოდ რამდენიმე კერძო სკოლაში ისწავ-
ლებოდა), ბასკებს ბასკური ავიწყებოდათ. ახ-
ლა კი, როცა ბასკებმა ავტონომია მოიპოვეს,
ცილობენ დაკარგული დრო აინაზღურონ,
ხარკუზები სწრაფი ტემპით შეავსონ. დღეს უკვე
ბასკურად შესანიშნავ წიგნებს გამოცემენ:
ლექსიკონებს, მეცნიერულ გამოკვლევებს, მხა-
რეთულ ლიტერატურას. ხალხი აღფრთოვანე-
ბულია და იმდენ თვალთ შეჰყურებს მომავ-
ლს. არასოდეს დამაიწყებდა, როგორ მღე-
როდნენ ბასკურ ჰიმნს ცრემლმორეული (წი-
ნათ ეს ჰიმნი აკრძალული იყო), რა სიხარულით
გვხვდებოდნენ ყველგან, როგორ უჩუქებოდ-
ნათ გული მოხუცებს, როცა კიმანოში გამო-
წყობილი იაპონელი ქალი, ამერიკელი და გერ-
მანელი მეცნიერები მათ ბასკურად გამოელაპა-
რაკებოდნენ.

განსაკუთრებით მინდა აღვნიშნო ჩვენი
ექსკურსია პროვინცია ნავარაში, რომელიც
ბასკეთის ავტონომიას არ დაუქვემდებარეს (ავ-
ტონომია შეეხო ესპანეთის ბასკეთის დანარჩენ
სამ პროვინციას: ბისკაის, გიპუსკოასა და
ალავას). ნავარაში ფრანკოს დროს იმდენად
იდეგნებოდა ბასკური ენა, რომ დღეს ბევრი
ადრაც ლაპარაკობს ბასკურად. სიმპოზიუმის
მონაწილეთა უმრავლესობას არ სურდა ნავა-
რაში წასვლა, რადგან ბილბაოდან ნავარას ყვე-
ლაზე ახლო მდებარე ქალაქ ესტელიამდე ავ-
ტობუსით თითქმის ოთხი საათის საგალი გზა
იყო. გარდა ამისა, ისტორიული ძეგლების

თვალსაზრისით ესტელიაში განსაკუთრებით
საინტერესო არაფერი გვეუბნებოდა, და მხო-
ლოდ პოლიტიკური მოტივით ამ სიმორეს წასე-
ლა ზედმეტად მაინდით. სიმპოზიუმის ორგანი-
ზატორთა დაკენებით მოიპოვნენ თხსთმეტითი-
დე კაცი მაინც გავემგზავრეთ ნავარას. მერია-
ში გველოდებოდნენ. ქალაქის თავმა ბასკური
არ იცოდა და ესპანურად მოგვესალმა, თუმცა
ბოლომდე ვერ შეძლო სათქმელის თქმა, და
გრძნობამორეულმა ტირილი დაიძინა, ყოველ
ღონეს ვიხმართ, რომ ჩვენი შეილები ჩვენსავით
უბედურები არ იყვნენ, საკუთარი დედა-ენა
დადებრუნებინათ. მისმა დიდი გულისტკივი-
ლით წარმოთქმულმა სიტყვებმა ცრემლი მო-
ჰგვარა აკადემიის პრეზიდენტს და დამსწრე
საზოგადოებასაც. ნავარელი ბასკები მაღლობას
გვიხდიდნენ, რომ არ დაევიწყეთ ისინი და არ
გავრჩეთ. მიუხედავად იმისა, რომ ბასკებმა
უკვე საკმაოდ ბევრს მიადწიეს. მათ კიდევ ბევ-
რი დარჩათ მოსაპოვებელი. ნავარის შემოერთე-
ბა უნდათ და ოცნებობენ როდისმე ესპანეთის-
გან გამოყოფაზე და საფრანგეთის ბასკული მო-
ერთად დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნა-
ზე. ბასკებს თავდადებით უყვართ თავისი სამ-
შობლო. არა ერთ ბასკს გაუწირავს თავი იმის
გამო, რომ უარი უთქვამს ესპანელიზაციაზე.

საქართველოს დელეგაციის მონაწილეობას
„ბასკოლოვთა საერთაშორისო შეხვედრებში“
დიდი მნიშვნელობა ქონდა ბასკურ-კავკასიუ-
რი პრობლემის კვლევის უფრო ფართო ასპა-
რეზზე გატანისათვის და, რა თქმა უნდა, თვით
დელეგაციის წევრებისათვისაც. პირადად ჩემზე
წარუშლელი შთაბეჭდილება მოახდინა იმ ქვეყ-
ნის ნახვამ, რომლის ეთნოგრაფიაც კვლევის
ობიექტად ავირჩიე. ბასკური სოფლების დათ-
ვალეირებამ საშუალება მომცა გავცნობოდი
ბასკების მატერიალური კულტურის ძეგლებს,
ბასკების ცხოვრების წესს. ფოტოგამოსახლე-
ბები სინამდვილედ იქცა, წაიკითხლმა ხორცი
შეისხა.

ამ მოკლე ხნის განმავლობაში ბუნებრი-
ვია, ეთნოგრაფიული მასალის შეგროვებას ვერ
მოვახერხებდი, მაგრამ გამოირკვა, რომ საუი-
როა არა მარტო ეთნოგრაფიული მასალის
უფრო სრულად გაცნობა და არსებული ხარ-
ვეზების შევსება, არამედ საეციალურ ეთნო-
გრაფიულ ლიტერატურაში დღასტურებული
ფაქტების აღვილზე შემოწმებაც. მაგალითად,
აღმოჩნდა, რომ უ. დუგლასის მონოგრაფიაში
ბასკების დაკრძალვის წესების შესახებ, რომელ-
საც მე ფართოდ ვიყენებდი, ზოგიერთი ეთნო-
გრაფიული ტერმინი არახეხტად არის ნახმარი,
ანდა კიდევ, ზოგი რამ სხვაგვარად წარმომედ-
გინა წაიკითხლის მიხედვით.

ბასკეთში მოგზაურობის ერთ-ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან შედეგად ის მიმანია, რომ პი-ადამიანთა და ევსაუბრეთა იმ მეცნიერებს, რომელთაც აქამდე მხოლოდ ნაშრომებით ვიცნობდით. ზოგ მათგანთან საქმიანი კონტაქტიც დადამყარეთ. დაგვიპირდნენ რჩევითა და საქმით დახმარებას, ლიტერატურის გამოგზავნას და,

რაც მთავარია, რამდენიმე თვით მიწვევას უშუალო ეთნოგრაფიული დაცვირებებისა და ენის ცოდნის გაღრმავებისათვის. ასეთი სამუშაო მით უფრო მიმზიდველია, რომ ბასკეთი, მართლაც, ძალიან მოგვაგონებს საქართველოს მისი მრავალფეროვანი ბუნებით, ტიპებით, ხალხის ხასიათითა და ცხოვრების წესით.

სალომე გაბუნია

1978—1979 წლების საველე-ეთნოგრაფიული და ანთროპოლოგიური გამოკვლევებისადმი მიძღვნილი საკავშირო სესია

1980 წლის 13 მაისს ქ. უფაში სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის ბაშკირეთის ფილიალის ისტორიის, ენისა და ლიტერატურის ინსტიტუტში მუშაობა დაიწყო 1978—1979 წლების ეთნოგრაფიული და ანთროპოლოგიური პრეზიდენტის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა აკადემიის ნაციონალური პრობლემების სამეცნიერო საბჭომ.

სესია მიეძღვნა ლენინის დაბადების 110 წლისთავს. სესიის მუშაობაში მონაწილეობა მიიღო საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდენტის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა აკადემიის ნაციონალური პრობლემების სამეცნიერო საბჭომ.

სესია გახსნა ბაშკირეთის მეცნიერებათა აკადემიის ვიცე პრეზიდენტმა რ. გ. კუზნეცმა.

პლენარულ სხდომაზე მოხსენებით გამოვიდნენ:

1. ვ. ი. ბრომლი — „ლენინის მემკვიდრეობა და ეთნოგრაფიული მეცნიერების აქტუალური პრობლემები“; 2. მ. ი. კულიჩენკო, „ნაციის და ნაციონალური ურთიერთობის თანამედროვე პრობლემები ლენინის თეორიულ მემკვიდრეობაში“; 3. ე. ა. ბაგრაძე, „ეროვნული საკითხი თანამედროვე იდეოლოგიურ ბრძოლაში“; 4. ვ. ე. მატვეიძე, „ლენინიზმი და ნაციონალური პროცესი თანამედროვე აფრიკაში“; 5. ი. ვ. არუთინიანი, „ნაციის ეთნოსოციოლოგიური გამოკვლევა“; 6. ს. ი. ბრუკი, „ეთნოდემოგრაფიული პროცესები სსრ კავშირში (მოსახლეობის დაწერის მასალების მიხედვით)“; 7. რ. დ. კუზნევი, ტ. მ. გარიბოვი, ვ. ა. ივანოვი, ნ. ნ. მოსივევა, „ვოლგა-ურალის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რაიონი (ხამოყალიბების ისტორია და თანამედროვე ფუნქციონირება)“.

14 მაისის სხდომაზე მოხსენილ იქნა მოხსენებები:

1. ი. ვ. ბრომლი, „ისტორიულ-კულტურული ერთობების იერარქია (ისტორიულ-სტადიალური ასპექტი)“; 2. ს. ი. ვაინშტეინი, ა. ა. ზუბოვი, ი. ვ. ივანოვი, ლ. ნ. ტერენტიევა, „საველე ეთნოგრაფიული და ანთროპოლოგიური გამოკვლევების შედეგები და პერსპექტივები“; 3. ს. დ. ზუბოვი, „უკრაინის სსრ-ის ხალხური არქიტექტურისა და ყოფის მუზეუმში თანამედროვე სოციალისტურ სოფელზე ექსპოზიციის მოწყობის გამოცდილება“; 4. მ. გ. რაბინოვიჩი, მ. ნ. შმელევა, „ქალაქის ეთნოგრაფიული შესწავლა“.

16 მაისის სხდომაზე მოხსენებებით გამოვიდნენ:

1. ვ. ი. კნოროზოვი, „პროტოინდური და-მწერლობის გაშიფრა“; 2. ა. ი. რობაქიძე, ტერმინ „ეთნოგრაფიული ჯგუფის“ შენარჩუნების შესახებ“; 3. ს. ა. არუთინიანი, ი. ი. მერტუშიანი, „ცხოვრების უზრუნველყოფის კულტურის შესწავლის პრობლემები (სომხეთის სსრ მასალის გამოკვლევის შედეგები)“;

კონგრესის დანარჩენი მუშაობა მიმდინარეობდა სექციების მიხედვით. სულ 6 სექციაზე უნდა მოვევსინა 150 მოსხენება.

სექციები ასეთი იყო: 1. თანამედროვე ეთნიკური და კულტურულ-საყოფაცხოვრებო პროცესები საბჭოთა კავშირის ხალხებში; 2. ეთნოგენეზი და ეთნიკური ისტორია; 3. კულტურის ეთნოგრაფიული ტიპოლოგიის პრობლემები. სსრ კავშირის ხალხების კულტურის

ურთიერთგავლენა; 4. საოჯახო და საზოგადოებრივი ყოფა; 5. რელიგიური რწმენა ძველად და მათი დაძლევა თანამედროვე ყოფაში; 6. ფოლკლორი, ხალხური მუსიკა და ცეკვები, გამოყენებითი ხელოვნება.

სესიის პირველ პლენარულ სხდომაზე «Советская этнография»-ს პასუხისმგებელმა მდივანმა ინფორმაცია გააცეთა ყურნალის თემატიკის და მუშაობის შესახებ; დაასახელა სტატიები, რომელთა გამოქვეყნება მისაშვეწონილია. ესენია: 1. მატერიალური კულტურის, რელიგიის და ეთნიკური პროცესების შესახებ გამოცემული ლიტერატურის მიმოხილვა უკანასკნელი 5—10 წლის განმავლობაში; 2. თანამედროვე ეთნიკური პროცესები; 3. ნაციონალური ურთიერთობის ეთნო-ლინგვისტური ასპექტი; 4. ნაციონალურისა და ინტერნაციონალურის მიმართება მატერიალურსა და სულიერ კულტურაში; 5. რეგიონალური და ეროვნული კულტურის თავისებურებათა მიმართება საერთო საბჭოურ კულტურასთან; 6. თანამედროვე წეს-ჩვეულებები; 7. ეთნოგენეზი და ეთნიკური ისტორია; 8. კულტურის ეთნოგრაფიული ტიპოლოგია; 9. ოჯახი და საოჯახო ყოფა, საზოგადოებრივი ყოფა; 10. რელიგიური რწმენა-წამოზღუდვები და მათი დაძლევის გზა.

ამისთან, შეიძლება გაიგზავნოს სტატია ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ატლასზე და რელიგიის ისტორიის საკითხებზე იმ კრებული-სთვის, რომლის გამოცემა უახლოეს დროშია ნავარაუდები.

მომხსენებელმა ისაუბრა, აგრეთვე, რედაქციაში გამოსავზავნი სტატიის აგებულებაზე, და აღნიშნა, რომ სტატია უნდა იქნეს განხილული სხდომაზე და მხოლოდ შენიშვნების გათვალისწინების და რედაქტირების შემდეგ გაიგზავნოს გამოსაქვეყნებლად.

სესიის შედეგები შეაჯამა სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ი. ვ. ბროძლემ. მან აღნიშნა, რომ კვლევა უყურადღებოდ არის დატოვებული ეთნოგრაფიის ისეთი მნიშვნელოვანი საკითხები, როგორცაა

კვების რაციონი და ჭამა-სმის კომპლექსი, ხალხური მედიცინა და ეთნოპედაგოგიკა¹. დასვა საკითხი ამ თემებზე მუშაობის გასაძლიერებლად. ი. ვ. ბროძლემ კარგი შეფასება მისცა ქართველ ანთროპოლოგების ბოლო წლების მუშაობას. მომხსენებელი საგანგებოდ შეეხო აგრეთვე მოსკოვში მომავალი ეთნოპარკის შექმნის საკითხს და აღნიშნა, რომ გამოფენისათვის სამზადისი თითოეულმა რესპუბლიკამ დროულად უნდა დაიწყო. საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების თუ ყოფის ამსახველი ნივთების თავმოყრა და დაცვა ორგანიზებულიად და სწრაფად უნდა წარიმართოს.

ი. ვ. ბროძლემ აღნიშნა ის ნაკლი, რომელიც რესპუბლიკების ეთნოგრაფიულ მუშაობას აქვს. ყველა რესპუბლიკა მხოლოდ ძირძველ მოსახლეობას იკვლევს. არ სწავლობენ მეზობელი რესპუბლიკების ყოფისა და კულტურის საკითხებს². აღუცხებელია, რომ გამოვლენილი იქნეს რესპუბლიკაში მცხოვრები ხალხის ეროვნული კულტურა და გაირკვეს საერთო საბჭოურ კულტურასთან მათი მიმართების საკითხი.

მომხსენებელმა გამოთქვა სურვილი, ხალხური ღღასაწაულები კრებულის გამოცემის შესახებ. აღნიშნა, აგრეთვე, რომ არ არის სასურველი წერილმანი თემების შესწავლა.

ნ. ნ. მიკულუხო-მაკალაის სახელობის ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის დირექტორის მოადგილემ სამეცნიერო ნაწილში, ლიუდმილა ნიკოლოზის ასულმა ტერენტიევამ თავის საბოლოო სიტყვაში ცენტრში და რესპუბლიკებში მიმდინარე ეთნოგრაფიულ მუშაობაზე გაამახვილა ყურადღება და სინანული გამოთქვა, რომ ზოგიერთი რესპუბლიკა უპასუხისმგებლოდ ეკიდება მათ თხოვნას, არ გზავნის «დემოსისათვის» მასალას და სამუშაო თემატიკას. აღნიშნა აგრეთვე, რომ რესპუბლიკებში სათანადო ყურადღება არ ექცევა რელიგიის ისტორიის შესწავლის საკითხებს. მოითხოვა «დემოსისათვის» მასალა, ინფორმაციები ახალ ნაშ-

1 საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილებაში მედიცინის ისტორიის ზახით 2 თანამშრომელი მუშაობს, ერთი კანდიდატი და ერთი ასპირანტი. დისერტაცია დიცვა ჭამა-სმის კომპლექსზე მუზეუმის ერთმა თანამშრომელმა, ეთნოპედაგოგიკას მესამე წელია ერთი მეცნიერი თანამშრომელი სწავლობს. საერთოდ, ბევრის დაბადებასა და აღზრდასთან დაკავშირებული საკითხებით ქართველი ეთნოგრაფები დიდი ხანია დაინტერესებულნი არიან. ამ საკითხს რამდენიმე გამოკვლევაც მიეძღვნა.

2 უკვე კარგა ხანია, რაც საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილება სხვა რესპუბლიკების ყოფასა და კულტურას სწავლობს, ამ ზახით რამდენიმე ეთნოგრაფიული ექსპედიცია და მივლინება მოეწყო და ნაშრომებიც გამოქვეყნდა. კავკასიის ეთნოგრაფიის განყოფილება ძირითადად ჩრდილო კავკასიის ხალხის ყოფის საკითხებს იკვლევს და შეიძლება კრებულებში გამოიცა.

რომებზე და სტატიები ექსპედიციის მუშაობის შესახებ ჟურნალ «Советская этнография»-ში გამოსაქვეყნებლად.

ორიოდე სიტყვა უნდა ვთქვათ იმ ფერად კინო-ფილმზე, რომელიც ნ. ნ. მიკულხო-მაკაილის სახ. ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის თაოსნობით შეიქმნა და რომელშიც სესიის მონაწილეთა დიდი მოწონება დაიმსახურა. ეს არის ნახევრად დოკუმენტური ფილმი აგრარული კალენდარული დღესასწაულების — ყველიერის, ივანე კუპალას და სხვ. შესახებ. დღესასწაულები აღდგენილია დიდი გულმოდგინებით, სავსე ეთნოგრაფიული მასალის, თემატიკური და საერთო ფოტოინფორმაციის საარქივო მასალის და მდიდარი სამუზეუმო ექსპონატების მიხედვით. დღესასწაულის მონაწილე პერსონაჟთა ტანსაცმელი პირიბითაა. პლენალურ სხდომაზე ნაჩვენები იყო აგრეთვე ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმის ორი დოკუმენტური ფილმი „ხევი“ და „თუშეთი“.

სესიის მუშაობაში აქტიური მონაწილეობა მიიღო საქართველოს ეთნოგრაფების დელეგაციამ, კერძოდ, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის თანამშრომლებმა: ალექსი რობაქიძემ (რომელიც სესიას არ ესწრებოდა, მაგრამ მოხსენება წაკითხული იქნა), ჯულიეტა

რუხაძემ, გივი ჯავახიშვილმა; ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილების გამგემ გიორგი ჯალაბაძემ, სამხრეთ ოსეთის ენის, ისტორიისა და ლიტერატურის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის განყოფილების გამგემ ზინიდა გაგლოევამ, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის სწავლულმა მდივანმა ეახტანე შამილაძემ, აფხაზეთის დ. გულიას სახელობის ენის, ისტორიისა და ლიტერატურის ინსტიტუტის მეცნიერ თანამშრომელმა გ. სმირმა, სოხუმის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის მეცნიერ თანამშრომელმა ე. ავინჯალმა.

დელეგაციის ყველა წევრის ერთსულოვანი აღიარებით, ქ. უფის სამეცნიერო სესიამ ჩაიარა არამარტო მაღალ მეცნიერულ დონეზე, არამედ უაღრესად ორგანიზებულად და გულთბილ ვითარებაში.

ქ. უფაში სესიის მონაწილეებმა ინახულეს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი, ნესტერევის სახელობის მუზეუმი, ფირმა „აგიდელი“ (ბაშკირული სუვენირების მწარმოებელი), სასახლხო გმირის, პოეტ სალაუტ იულაევის ძეგლი, ოქტომბრის რევოლუციის გმირების ძეგლი, ოპერისა და ბალეტის თეატრი და სხვ.

ჯულიეტა რუხაძე

საქართველოს ეთნოგრაფიის თავკაცი

ამ ცოტა ხნის წინ ჩვენმა სამეცნიერო საზოგადოებამ გულთბილად აღნიშნა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსის, გიორგი სპირიდონის ძე ჩიტაიას დაბადების 90 წლისთავი.

გლენის სპირიდონ ჩიტაიას ოჯახი სოფ. ორპირიდან გადსახლდა ქალაქ ფოთში, სადაც 1890 წელს დაიბადა გიორგი სპირიდონის ძე ჩიტაია. 1907 წელს გიორგიმ დაამთავრა ფოთის საქალაქო სასწავლებელი და შრომას შეუდგა ჯერ ნავსადგურში, შემდეგ რკინიგზაზე და ბოლოს სტამბაში. იმავე დროიდან სიმწიფის ატესტატის მისაღებად ემზადებოდა. 1910 წ. დაამთავრა 7 კლასი, ხოლო 1911 წ. თბილისის მე-2 გიმნაზია. იმავე წელს გ. ჩიტაია სწავლას იწყებს პეტერბურგის უნივერსიტეტში. 1912 წ. იგი კენისბერგის უნივერსიტეტში ისმენს ცნობილი პროფესორის ი. ბროკელმანის ლექციებს.

გ. ჩიტაია იძულებული იყო, პეტერბურგის ამინდით გამოწვეული დაავადების გამო, დროებით შეეწყვიტა სწავლა. მიუხედავად ამისა, იგი მაინც აღწევს საწადელს და 1916 წელს ამთავრებს პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტს ქართულ-სომხური განხრით.

პეტერბურგის უნივერსიტეტშივე მიიღო გ. ჩიტაიამ პირველი მეცნიერული წრთობა საქვეყნოდ ცნობილი მეცნიერების ნ. მარის, ი. ჯავახიშვილის და ი. კრაჩკოვსკის ხელმძღვანელობით. იგი იყო წევრი სტუდენტთა სამეცნიერო წრისა, რომელსაც იგი ჯავახიშვილი უძღვებოდა. ამავე წრის გამგეობის წევრი და თავმჯდომარეც ნ. მარისა და ი. ორბელის ხელმძღვანელობით სტუდენტი გ. ჩიტაია მუშაობდა არქეოლოგიურსა და ეპიგრაფიკულ ექსპედიციებში.

აკად. ივ. ჯავახიშვილის გარდაცვალების წლისთავისათვის გ. ჩიტაია იხსენებს სტუდენტობის წლებს: „პეტროგრადის სუსხიანი, ნოტიო საღამო იყო. სტუდენტთა სამეცნიერო წრის გამგეობის წევრები ივ. ჯავახიშვილის ბინაზე ვიყავით შეკრებილი. ბაასი იმ დროს მიმდინარე იმპერიალისტურ ომს შეეხო. ჩვენი ხელმძღვანელი მწუხარებით აღნიშნავდა, რომ ომში მრავალი ქართველი იხოცება, სავადმყოფოში მრავალი დაჭრილი ქართველია და, რომ ჩვენ გვმართებს ამ უკანასკნელებზე მზრუნველობაო. ამ თათბირის შემდეგ არ გაუვლია ბევრ ჩანს, რომ პეტროგრადის და სხვა უნივერსიტეტების ქართველი სტუდენტების სამეცნიერო წრის წევრები დაუკავშირდნენ ქართველ დაჭრილებს. მრავალ მათგანს შეძლებისდაგვარად შეუმსუბუქეს საავადმყოფოს მძიმე პირობები და და მათს დაბრუნებას სამშობლოში ხელი შეუწყვეს“. იქვეა თქმული იმის თაობაზეც, რომ ბ-ნი ივანე ხშირად იტყოდა ზოლმე. — არაფერი ადამიანს არ ამშვენებს, როგორც „შრომა“. ამას მოჰყვება თვით გიორგისძეული მოწოდება: „ქარგად დავიმახსოვროთ ჩვენი მასწავლებლის ეს მცნება. შრომაში მას მივბაძოთ და მისი ხსოვნა ჩვენს გულში სამუდამოდ დავიმარხოთ.“!

1917 წელს გ. ჩიტაია სამშობლოში დაბრუნდა და ხელი მოჰკიდა მომავალი თაობის სწავლა-აღზრდის საქმეს. მასწავლებლობდა ქ. ფოთის ვაჟთა და ქალთა გიმნაზიებში, ასწავლიდა ქართულ ენას და ლიტერატურას. ფოთის ამ სკოლამ არაერთი ქეშმარიტი მასწავლებელი, საზოგადო მოღვაწე და მეცნიერი შემატა ჩვენს ქვეყანას. გიორგი მასწავლებლისა და მოსწავლეთა შორის გულისყურიანი დამოკიდებულება სკოლაში სწავლის დარულებით არ მთავრდებოდა.

ივ. ჯავახიშვილი შეუწელებელი მეცნიერული კვლევა-ძიების გზით წარმართავდა სამუზეუმო საქმიანობას და იღვწოდა რათა ქართველი ხალხის ყოფისა და კულტურის „ცოცხალი მუზეუმიდან“ მუზეუმის საგანძურში დაესახლკარებინა წინაპართა იმეცვიდრეობა, როგორც ისტორიული ეთნოგრაფიის პირველწყარო, რომ იგი არ დაჰკარგოდა ერის მომავალს. ეს მოძღვრება „კარგად დაიმასხვრა“ გ. ჩიტაიამ და 1922 წლიდან შეუდგა როგორც მუზეუმში, ასევე ველზე გულდაგულ მუშაობას. მეცნიერული შრომისათვის მომზადებული მეცნიერი მუშაკი გ. ჩიტაია ხელს ჰკიდებს არა მხოლოდ მუზეუმში დაცულ ეთნოგრაფიული განძის კანონზომიერ ერთობლიობაში მოყვანას, არამედ ყოფისა და კულტურის „ნაწილისა“ და „მთელისა“ ცოცხალ სამეცნიერებელში ცალ-ცალკე თუ ერთად შესწავლას, ხალხური ცოდნა-გამოცდილების თავიდან ბოლომდე, რაც კი შეიძლება თანმიმდევრობით ჩაწერას, იქვე და იმავდროულად მეცნიერულ გაზრებას. მხოლოდ და მხოლოდ ამ გზით წარმართული სიველე მუშაობის შედეგი შეიძლება გახდეს ეთნოგრაფიის კვლევის სრულყოფილი საფუძველი.

გ. ჩიტაია ჩაუდგა მათვე მუშაობაში ისტორიო მეცნიერების ერთ-ერთი დარგის—ეთნოგრაფიის ახალ საფუძველზე შენებას. იგი ჯერ კიდევ 1926 წელს მიუთითებდა ქართველი ხალხის კულტურისა და ყოფის საკითხებზე თეორიებისა და დასკვნების სიმრავლეს ისე, რომ მათ ავტორებს არ გააჩნდათ მეცნიერებისათვის შესატყვისი მონაცემები.

გ. ჩიტაიასეული კვლევა-ძიების „კომპლექსურ-ინტენსიური“ მეთოდი გამორიცხავს მსგავსების საფუძველით დასკვნების „გაყეთვის“ შესაძლებლობას, მით უმეტეს, როცა „მსგავსი“ სხვადასხვა ეთნოსისა და დროის კუთვნილებაა. „მსგავსებას“ დასკვნის გამოყენისათვის მხოლოდ მაშინ აქვს აზრი, როცა საგნისა და მოვლენის ძირი თვით მათ საბადებელშია დადგენილი. სხვაგვარად გ. ჩიტაიას არ აქვს ნაშრომი დაწერილი. მას კი 150-მდე ნაშრომი აქვს გამოქვეყნებული.

ზემოაღნიშნული შედარებით უფრო სრული გახდება თუ მოკლედ მაინც გავისხენებთ გ. ჩიტაიას წამოწყებას და თოსნობას სამუზეუმო გამოფენის მომზადებისა და გამართვის საქმეში. გ. ჩიტაიას ოჯახში სათუთად ინახება ჩვენი ხელოვნებამცოდნეობის თავკაცის აკად. გ. ჩუბინაშვილის მიერ დაწერილი და ხელმოწერილი წერილი: «Заклучение по детализованной программе развѣртыwania грузинской бытовоy комплексной выставки этнографического отделения». 1930 г. 6. VI. წინააღმდეგარე საბჭოთის დასაწყისში წერია, რომ მუზეუმის ეთნოგრაფის გ. ს. ჩიტაიას მიერ წარმოდგენილი პროგრამა იძლევა საგამოფენო გეგმის კონკრეტულობას. იგი, ეთნოგრაფიული მუზეუმის პროგრამაა, აგებულია ნათლად, მასში გათვალისწინებულია ის ადგილი, რომელიც უკავია „საქართველოს მუზეუმს“ მუზეუმთა ქსელში, როგორც ცენტრალურ მუზეუმს. ასე მთლიანობაში გამოფენა, როგორც დანიშნულებით, ასევე გამოზა-

ტველობით სიახლე იყო მუზეუმის ცხოვრებაში. როგორც „დასკენიდან“ ჩანს, გ. ჩიტაიას მიერ დამუშავებული გეგმა გამოფენისა, როგორც სიახლე, წინააღმდეგობას წაწყდომდა და გ. ჩუბინაშვილის მხრივ დაცვა დასჭირვებია. დასკვნის ავტორს ხაზგასმით აქვს აღნიშნული, რომ „პროგრამა აგებულია მკაფიოდ და ნათლად, რომ მოწინააღმდეგებს სავესებით მხედველობის გარეშე რჩებათ სამუზეუმო ექსპოზიციის კონკრეტული ამოცანები“.

გ. ჩიტაია წინააღმდეგი იყო ძველის, უკვე გაცვეთილი ფორმისა და შინაარსის მიბადებით, (საერთო შაბლონით) გამოფენის გამართვისა. „დასკვნის“ ავტორი თვლის, რომ გ. ჩიტაიას მიერ წარმოდგენილი პროგრამა არის ნამდვილად გააზრებული მონახაზი კომპლექსურ-ყოფითი (ხაზი ჩვენია.—ი. ჭ.) ნაწილის ეთნოგრაფიული გამოფენისა ჩვენს მუზეუმში. და ბოლოს გ. ჩუბინაშვილი დაბეჭდვით მოითხოვს, რომ «Таким образом, представленная Г. С. Читая программа должна быть одобрена и утверждена и согласно всех мероприятий, как по предварительной обработке коллекции так и дополнительной со-
биранию их». კიდევ უფრო მეტის გადმოწერა შეიძლებოდა გ. ჩუბინაშვილის „დასკენიდან“, მაგრამ რაც აქ ითქვა, ისიც ხომ ნათელყოფს გ. ჩიტაიას მუზეუმში შემოქმედებითი მუშაობის მაღალ მეცნიერულ დონეს.

ამჟამად, რომ გ. ჩიტაიას მიერ ჩამოყალიბებული კომპლექსურ-ინტენსიური მეთოდით კვლევა-ძიება ველზე იწყება, მაგრამ იქ კი არ მთავრდება, არამედ მეცნიერული გამოკვლევის წერისა თუ სამუზეუმო გამოფენის გამართვისას თითქმის თანაბარძალიანია. გამოფენაც ხომ მეცნიერული კვლევის შედეგია, რომელსაც მეტი მნახველი ჰყავს, ვიდრე წიგნის მკითხველია. არა ერთი გამოფენა იყო და არის გ. ჩიტაიას ხელმძღვანელობით გამართული მუზეუმის შენობაში თუ ღია ცის ქვეშ, დამთვალეირებლებისათვის ცოდნა და სიამოვნება რომ მიუნიჭებია და მეცნიერთა აღიარება რომ დაუმსახურებია.

ამგვარად, განხორციელდა ივ. ჯავახიშვილის მიერ დაწყებული საქმის გაგრძელება და განვითარება. გ. ჩიტაია 1942 წ. კვლავ უბრუნდება ადრე აღძრულ საკითხზე მსჯელობას. ამ შემთხვევაშიც მან, „კარგად დამახსოვრა“, განახორციელა და განავითარა ივ. ჯავახიშვილისეული აზრი: „საქართველოს მუზეუმი უნდა გადაქცეულიყო ისეთ დაწესებულებად, სადაც საქართველოს მრავალსაუკუნოვანი კულტურის ისტორია იქნებოდა ასახული. მას (ივ. ჯავახიშვილს.—ი. ჭ.) არაერთხელ უთქვამს ჩვენთვის,—განაგრძობს გ. ჩიტაია,—რომ კულტურის ექსპოზიცია საქართველოს მუზეუმმა უნდა განახორციელოს „ყოველგვარი შაბლონის“ გარეშე და არა ისე, როგორც ჩვეულებრივად ბევრ მუზეუმში აკეთებენ ხოლმე. არამედ თავისებურად. აქ ასახული უნდა იყოს შრომის და კულტურის ისტორია შერწყმით და როდესაც საქართველოს მუზეუმის მთავარ გამოფენაში ეს ასე განხორციელდება, მაშინ გამოჩნდება, თუ რამდენად მდიდარია, იშვიათი და თვალწარმატებელი საქართველოს კულტურის ისტორია“.

ხალხური ყოფისა და კულტურის კვლევა-ძიებაში გ. ჩიტაიამ კუთვნილი, საგნობრივად შესატყვისი ადგილი დაუთმო როგორც ისტორიულ წერილობითი წყაროების მონაცემებს, ასევე ამ საფუძველზე შექმნილ მეცნიერულ გამოკვლევას. იგი არაერთ ნაშრომში სათანადო განსჯით იშველიებს ასურულ და ურარტულ წერილობით წყაროებს, ებრაული, ბერძნული, რომაული და

სომხური მწერლობის „ძვირფას მასალას“. არც ის გარემოება აქვს უგულებელყოფილი ჩვენს მკვლევარს, რომ უძველესი ავტორები არ კმაყოფილებიან ეთნოგრაფიული მოვლენების მშრალი აღწერით, არამედ აყენებენ და თავისებურად სწყვეტენ თეორიულ საკითხებსაც“. ამათგან სამაგალითოდ მითითებულია პეროდოტე და სტრაბონი; მათი განზოგადებული დასკვნები კოლხებისა და ეგვიპტელების, ქართველი მთიელების და სარმატების ნათესაობის შესახებ „ყოფითი მოვლენების“ მსგავსებაზე არის აგებული. სწორედ ამიტომ აქვე შენიშნავს ავტორი, — რომ „თეორიულ საკითხებს თავისებურად სწყვეტენ“.

ქართველი ხალხის ყოფისა და კულტურის მკვლევარი მეცნიერისათვის გ. ჩიტაიასათვის ბუნებრივია, რომ მას განსაკუთრებული გულისყურითა და წყაროების ცოდნით შესწავლილ-განხილული აქვს წინაპარ ქართველ ისტორიკოსთა ნაშრომებში მოტანილი მოკლე და ვრცელი ეთნოგრაფიული შინაარსის ცნობები, საკუთარი გააზრებითა და განზოგადოებითურთ, როგორც ცნობილია, ეთნოგრაფიული მეცნიერების ერთი პირველსაქმელთაგანია ხალხის, როგორც თავისთავადი საზოგადოებრივი ერთეულის, წარმოშობა-ჩამოყალიბების ზოგადთეორიული თვალსაზრისი. ამ განხრითაც თავთავიანთი ადგილი დაუმკვიდრა საქართველოს ეთნოგრაფიაში გ. ჩიტაიამ წინამძღვალ ქართველ ისტორიკოსთა საბუთიანობას და მოსაზრებებს. ამათგან მომდევრობით ერთი პირველთაგანია XI ს-ის. ისტორიკოსი, ლეონტი მროველი, რომელიც თავის ნაშრომში ცდილობს დამტკიცოს, რომ ქართველები და კავკასიის ზოგიერთი ხალხი ერთი ჩამომავლობისანი არიან.

გ. ჩიტაია ძველი თაობის ისტორიკოსთაგან გამორჩევით განიხილავს „ქართულ საისტორიო მწერლობაში ეთნოგრაფიული მონაცემებით სავსე ვახუშტი ბატონიშვილის „საქართველოს სამეფო-ისტორიას“. ავტორი (ვახუშტი. — ი. ჭ.) აქ იძლევა ცნობებს საქართველოს ცალკეული რაიონების და მისი მეზობლების ბუნებრივ რესურსებზე, მეურნეობაზე, კოსტუმზე, ნაგებობაზე, ტრანსპორტზე, საქორწინო ჩვეულებებზე, სისლამისხლოებაზე, რწმენა-წარმოდგენებზე და სხვა. თავის თანამედროვე ყოფის აღწერისაგან განსხვავებით, — განაგრძობს გ. ჩიტაია — ვახუშტი არაიმეფიათად მიუთითებს ძველიდან მომდინარე მოვლენებზე, აგრეთვე სპონტანურსა და შეძენილ ჩვეულებებზე. იქვე გამოყოფს მთისა და ბარის მოსახლეობის დამახასიათებელ ნიშნებს და იძლევა მთიდან ბარში, და მთიდან მთაში ხალხის მოძრაობის ახსნას. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ავტორი მტკიცედ იყენებს ისეთ ტერმინებს, როგორიცაა: „ზნე“ და „ჩვეულება“. ამას მოჰყვება გ. ჩიტაიას მიერ ვახუშტისეული მეთოდის შეფასება: „შრომის დაწერისას ავტორს (ვახუშტის, — ი. ჭ.) გამოყენებული აქვს შედარებითი მეთოდი, რაც ვახუშტის დროინდელ ევროპის მეცნიერებაში ჯერ კიდევ ჩანასახის მდგომარეობაში იმყოფებოდა“.

როგორც წინანდელი, ასევე ახალი ხანის ისტორიული წყაროებისა და ლიტერატურის ეთნოგრაფიის მიმართულებით მიმოხილვისას გ. ჩიტაია საგანგებოდ აღნიშნავს ი. ხელაშვილის „კალმასობის“ ხედავს, რამეთუ მასში საკმაოდაა მკვლევრისათვის მრავალსიმეტყველი ქართველი ხალხის ყოფისა და კულტურის მონაცემები.

ხალხის ყოფისა და კულტურის ისტორიული განზოგადების თვალსაზრისით გ. ჩიტაიას პირველ ყოვლისა დასახელებული ჰყავს ილია ჭავჭავაძე.

ვაძე. „ეთნოგრაფიის დარგში ახალი გეზის მიმცემ პიროვნებად ილია ჭავჭავაძე ჩნდება“. საქმე ის არის, რომ ილია ჭავჭავაძის შეხედულებით საქართველოს ისტორიის დაწერა ეთნოგრაფიული მონაცემების გარეშე არ შეიძლება, ვინაიდან... „ქართლის ცხოვრებაში“ მოცემული საქართველოს ისტორია არის მეფეთა ისტორია და არა ხალხის ისტორია და, თუ ჩვენ გვინდა რომ ხალხის ისტორია დაიწეროს, ჩვენ უნდა გვეჩვენოს შეგროვებული ხალხის ზნე-ჩვეულებები, მისი ყოფა-ცხოვრების დამახასიათებელი ფაქტები“. ავტორს იქვე მოჰყავს ი. ჭავჭავაძის დაწერილი მისგან თქმულის დასაბუთება: „სადაც შეგნებული აქვთ თუ რა საუნჯეა დარჩენილი სხვადასხვა ჩვეულებებში, იქ მდებარე ხალხის ყოველგვარ ჩვეულებას, ცხოვრების ყოველგვარ საგანს ჯეროვან ყურადღებას აქცევენ და გამოუკვლევად არაფერს ტოვებენ... მხოლოდ ამნაირი გამოკვლევით შეიძლება ყოველმხრივ შევიგნოთ ხალხის წარსული და აწმყო, იმის ავი და კარგი, იმისი წვლილი, საჭიროება“. ზემოთქმულს დღესაც არ დაუქარავს ძალა; ამ მხრივ უკმარობა, შიგადაშიგ, ჯერ კიდევ შეიმჩნევა.

გ. ჩიტაიამ წიგნად გამოსცა და „წინასიტყვაობაში“ განიხილა სამართლისმცოდნე ნ. ხიზანიშვილის წერილების კრებული; შეაფასა რა მისი მნიშვნელობა საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, ხაზგასმით შენიშნა, რომ ზოგიერთი მოსაზრება, ქართველი ხალხის ცხოვრების წესი რომ შეეხება, ნ. ხიზანიშვილის პირველთქმულია. კერძო საკუთრებამ შესცვალა საგვარეულო ხალხური, იურიდიულმა „მე“-მ სძლია იურიდიულ „ჩვენს“. პირველად გიორგი ჩიტაიამ მიუთითა, რომ „... ნ. ხიზანიშვილი ქართველი ტომების წარსულში მატერიალურობის არსებობას ფაქტად მიიჩნევდა, — ის ორი შესანიშნავი დებულების ავტორად გვევლინება, სახელდობრ იმ დებულებისა, რომლებიც შემდეგში მ. კოვალევსკიმ საქართველოსა და კავკასიის შესახებ წამოაყენა და ზოგად სამეცნიერო ლიტერატურაში კოვალევსკის აღმოჩენადაც ცნობილი“. იქვეა თქმული, რომ ნ. ხიზანიშვილის მასალები, მართალია, სრულად ვერ აკმაყოფილებს კვლევა-ძიების თანამედროვე მოთხოვნებს, მაგრამ „...ნაკლვან, არასრულ, არაზუსტ და ტენდენციური ზისერმანის, ერისთავის, რადეს, ზუდაღოვის მიერ ჩაწერილ მასალებთან შედარებით ნ. ხიზანიშვილის მასალები დიდი ღირებულების მქონეა“. გ. ჩიტაიას არც ის აქვს გამოტოვებული, რომ ნ. ხიზანიშვილის ამ მიმართულებით მუშაობის დაწყებაში ი. ჭავჭავაძეს მიუძღვის წვლილი. ასევე დიდი წვლილი მიუძღვის გ. ჩიტაიას ცნობილი ეთნოგრაფისა და საზოგადო მოღვაწის თ. სახოკიას შრომების გამოცემასა და შეფასებაში. გ. ჩიტაიას საქართველოს ეთნოგრაფიის ისტორიოგრაფიული გამოკვლევებიდან ზემოხსენებული მხოლოდ ერთი-ორი მაგალითია და, ისიც მოკლედ გადმოცემული.

თავის დროზე გ. ჩიტაიას არ გამოუტოვებია წელიწადი, ისე, რომ ველზე არ ემუშაოს, — როგორც ექსპედიციის ხელმძღვანელს, ეთნოგრაფიული მასალების მკვლევარსა და საკუთარი ხელით ჩამწერს. გ. ჩიტაია, უპირველეს ყოვლისა, იკვლევდა მიწათმოქმედების და სამიწათმოქმედო შრომის იარაღებს, საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობებს ცალ-ცალკე და ურთიერთმიმართებაში, აგრეთვე სოფლისა და ოჯახური ცხოვრების წესსა და ჩვეულებებს, რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენებს. ველზე მუშაობის პირობებში შაბათობით

იმართებოდა სხდომა, ექსპედიციის წევრები სხდომას მოახსენებდნენ კვირის განმავლობაში გაწეული მუშაობის შედეგებს. ეს იყო ერთი გაკვეთილთაგანი, როცა ვსწავლობდით, ცოდნა-გამოცდილებას სრულყოფდით, რათა არ დაგვრჩენოდა ჩაუწერელი რაც კი მთხრობელმა იცოდა. ასე და ამგვარად, ამ მხრივ შენიშნული ნაქლის გამოსწორება მეორედ ადგილზევე ხერხდებოდა.

საველე ექსპედიციებში ყოველწლიურად მონაწილეობდნენ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტები. იმჯერად ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ეთნოგრაფიის კათედრას ხელმძღვანელობდა პროფ. გ. ჩიტაია. აქაც სტუდენტები სწვლობდნენ საველე მუშაობას, აღრმავებდნენ უნივერსიტეტში მიღებულ ცოდნას, გრძნობდნენ პასუხისმგებლობას. სტუდენტები ველზე მუშაობის ანგარიშს აბარებდნენ ხელმძღვანელს, მისგან ღებულობდნენ რჩევა-დარიგებას. ველზე მოპოვებული მასალების საფუძველზე არაერთ სტუდენტს უწერია სადიპლომო შრომა. სტუდენტების მოვლა-პატრონობა ექსპედიციის ყოველი წევრის მოვალეობა იყო და ამ საქმესაც გ. ჩიტაია მეთაურობდა. როგორც სამეცნიერო დაწესებულებებში, ასევე ველზე მას გვერდით ედგა მისი მეუღლე. მეცნიერებათა დოქტორი და პროფესორი ვ. ბარდველიძე, რომლის ხელდასმით არაერთი მეცნიერო-ეთნოგრაფიული ზარდა.

საველე-ეთნოგრაფიულ მუშაობასთან ერთად გ. ჩიტაიას არქეოლოგიური გათხრების წარმართვაც დაეკისრა. „არქეოლოგიური გათხრა ზემო ავჭალაში“, რომელიც საქართველოში „გოელროს“ ლენინური გეგმის პირში ზემო ავჭალის პიღრო-ელექტროსადგურისათვის არხის გაჭრისას მიმდინარეობდა. გათხრის შედეგები გ. ჩიტაიამ გამოაქვეყნა 1925 წელს ჟურნალში „მეცნიერება და ტექნიკა“.

გ. ჩიტაია მოკლე ისტორიული მიმოხილვის შემდეგ აღნიშნავდა, რომ „...ჩვენი მიწის წიაღი მრავალი საიდუმლოების შემცველია, რომელთა აღმოჩენა და მზის სინათლეზე გამოტანა ბევრს, მეცნიერებაში სადავოდ მიჩნეულ საკითხს გადაწყვეტდა და ბევრს ბუნდოვან პრობლემას სისწორით დასვამდა.“ საკუთრივ საქართველოს კულტურისა და ისტორიის კვლევისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობის ხაზგასმასთან ერთად გ. ჩიტაია მიიჩნევდა, რომ „...ჩვენს მიწის წიაღში დაფლული არქეოლოგიური ნაშთების აღმოჩენას უაღრესი მნიშვნელობა ენიჭება მეცნიერებისათვის, რამდენადაც საზოგადოდ ჩვენი უძველესი ისტორია გამოდის ვიწრო ადგილობრივი საზღვრებიდან და საერთაშორისო მნიშვნელობას ღებულობს. ეს გარემოება ჩვენ გვაძალავს ყოველივე არქეოლოგიური გათხრა სამეცნიერო შემზადებით ვაწარმოოთ და გათხრის დროს ნაპოვნ ნივთებს შესაფერისი მოვლა და პატრონობა მოვუწყოთ. თუ ეს ორი პირობა — 1. „არქეოლოგიური გათხრა სათანადოს სამეცნიერო შემზადებით“ და 2. „ნაპოვნი ნივთების შესაფერი მოვლა-პატრონობა“, არ შესრულდა, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება არ არის მეცნიერული. არქეოლოგიური მონაპოვრის „ქცევა საისტორიო წყაროდ გამოირცხულება“. გიორგი ჩიტაიას წერილში ხაზგასმული მოთხოვნა საველე არქეოლოგიას შეეხო და ამომწურავად ახასიათებს მის ორ უპირველეს პირობას. წინააღმდეგ შემთხვევაში, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება არ არის მეცნიერული, ნაპოვნი ნივთების ქცევა საისტორიო წყაროდ გამოირცხულება; თუკი შესრულდება, მაშინ ყველა პირობაა შექმნილი მისი შემდგომი მეცნიერული კვლევისათვის. ეს საგანგებოდ არის აღსანიშნავი იმის გამო, რომ

გ. ჩიტაიას ზემოხსენებული წერილი იმ დროისა არის, როდესაც საძიკველი ეყრებოდა ქართულ საბჭოურ არქეოლოგიას. გ. ჩიტაიას არქეოლოგიურმა შრომამ, ბუნებრივია, კეთილმოყვადი გავლენა იქონია ქართველმცოდნეობის ახლად ჩასახული დარგის—ქართული საბჭოური არქეოლოგიის ჩამოყალიბებასა და განვითარებაზე.

გ. ჩიტაიას წინამდებარე ნაშრომი ყურადღებას იმსახურებს არქეოლოგიური მონაპოვრის გააზრება-ანალიზითაც. ასე მაგალითად, აღნიშნულია და განხილული აღმოჩენა გამომწვარი თიხის ქვევრებისა, რომლებშიც ადამიანები ყოფილან დაფლული, რომ „ქვევრები, ჩვეულებრივი, ჩვენებური ღვინის ქვევრების ფორმისაა“. იქვეა ნათქვამი, რომ ქვევრსამარხთა მახლობლად ცხოველებისა და ფრინველების ძვლებიც აღმოჩნდა, რაც იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ ანტიკურსა და ადრეფეოდალურ ხანებში გავრცელებული იყო ფრინველებისა და ცხოველთა ნაწილების საკულტო დარქმალვა. ეს წესი საქართველოში გ. ჩიტაიას შეუნიშნავს.

ავტორი ყურადღებას ამახვილებს იმაზე, რომ მიცვალებულთა ქვევრში დარქმალვის წესი შემერქულ-აქადური კულტურისათვის იყო დამახასიათებელი. კავკასიაში ასეთი სამარხები ჟაკ დე-მორგანის მიერ იყო აღმოჩენილი (ახტალა). გ. ჩიტაია იმთავითვე თვლიდა, რომ ახტალის ქვევრსამარხებისათვის მორგანის მიერ შემოთავაზებული თარიღი — ძვ. წ. XX საუკუნე, ზემოაშკალის ქვევრსამარხებისათვის მიუღებელია. გ. ჩიტაია სავსებით მართალი იყო, როდესაც წერდა: „აღმოჩენილი მასალის სიმცირის გამო ძნელია გადაჭრილი აზრის გამოთქმა სამარხების შესახებ... ამის წერის უფლებას ჩვენ ასე გვაძლევს სამარხებში აღმოჩენილი ინვენტარი: უპირველეს ყოვლისა, რკინის ნივთები“. სამარხული მასალების ამგვარ შეფასებაში ძნელი არ არის დავინახოთ, ჩანასახი კომპლექსურობის, დიფერენცირებული დათარიღებისა. ავტორი უყურადღებოდ არ ტოვებს პალეოანთროპოლოგიურ მასალას, თანაც მეცნიერულ სიფრთხილეს იჩენს დაკრძალულთა ეთნიკური ვინაობის განსაზღვრისას: „თუმცაღა ამ სამარხებში აღმოჩენილი თავისებურებები ეკუთვნის თუ არა ესინი ქართველებს, ამის თქმა შეუძლებელია“. დღეისათვის კავკასიაში ასეულობით ქვევრსამარხია გათხრილი, მაგრამ დაკრძალულთა ეთნიკური ვინაობა უყოყმანოდ არ არის დადგენილი და პალეოანთროპოლოგიურა და არქეოლოგიურა ძიებანი ჯერ კიდევ ვარაუდის სფეროში რჩებიან...

ამრიგად, „ზაქესის“ მშენებლობის წამოყენებისთანავე გამოვლენილი არქეოლოგიური ძეგლების მეცნიერული კვლევა დაკავშირებულია გ. ჩიტაიას სახელთან. მასვე ეკუთვნის ახლადაღმოჩენილი მასალის პუბლიკაციისადმი მიძღვნილი პირველი მეცნიერული ნაშრომიც¹.

იმავე წლებში გ. ჩიტაიამ და ს. იორდანშივილმა წიწამურში გათხარეს შემთხვევით გამოჩენილი სამარხი, სადაც მიცვალებულთან ერთად აღმოჩნდა ცხენის ჩონჩხი, სკვითური ისრის წვერები, საყოფაცხოვრებო ნივთები... გათხრის შედეგი გამოქვეყნებულია გერმანულ ენაზე. გ. ჩიტაიამ 1956 წ. დაწერა და გამაჟივეყნა განხილვა დიდი არქეოლოგიური ნაშრომისა — „მცხეთა არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგი“, ტ. I, რომლის ავ-

¹ გ. ჩ ი ტ ა ი ა ს, ნაშრომის — „არქეოლოგიური გათხრები ზემო აშკალში“ მოკლე მომხილვა მოგვაწოდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა, პროფ. ა. აფაქიძემ, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებთ.

12. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1991, № 2

ტორებია: ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე. რედაქტორი აკად. გ. ჩუბინაშვილი.

აგერტივად მომზადებული ჩაუდგა კვალში გ. ჩიტაია საქართველოს ეთნოგრაფიის თანამედროვე დონეზე კვლევა-ძიებას.

1946 წ. იანვრის 16-ს გ. ჩიტაიამ საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების საჯარო კრებას მოახსენა მისივე ხელმძღვანელობით ჩატარებული ერთ-ერთი პირველი ექსპედიციის დროს საკუთრივ მის მიერ ველზე შესწავლილი საკითხის თაობაზე: „გლეხის სახლა ქვაბლიანში (დარბაზული ტიპი), რომელიც იმავე წელს, იმავე საზოგადოების „მიმომხილველში“ გამოქვეყნდა.

ნაშრომის დასაწყისშივე ავტორი განმარტავს, თუ რამდენად ძნელია „საცხოვრებლის“ როგორც კერძო, ასევე ზოგადი საკითხების შესწავლა და განსაზღვრა: „საცხოვრებელი ბინის სახეები თვით ერთსა და იმავე ხალხში, ხშირად თვით ერთსა და იმავე კუთხეში იმდენად სხვადასხვანაირია, რომ მათი ტიპოლოგიის შედგენა მეტად ძნელი ხდება, ვიდრე თავის მხრით მიკვლეული არ არის მათი წარმოშობის თუ სესხების პირველი წყარო, ხოლო ხალხის კულტურული ვითარება კი, განსაკუთრებით ჩვენში, კავკასიურ პირობებში, სადაც საქმე გვაქვს არა პირველყოფილ ან უკულტურო ხალხებთან, — მეტად რთული მოვლენაა“. საკვლევი საკითხის საგნობრივი შესწავლისათვის აუცილებლად საჭირო მასალა ნაკლულია და „ამიტომ ჩვენ იძულებული ვართ წარმოყენებული პრობლემას გვერდი ავუხვიოთ და ამ ხნობით იმ მასალებით დავკმაყოფილდეთ, რომელიც აქ გვაქვს მოტანილი“. ჩვენი მეცნიერი ქეშმარიტი მეცნიერისათვის ჩვეულ საფრთხილს იჩენს არა მხოლოდ ამ შეითხვევაში. აქვე შეიძლება ითქვას, იმის შესახებაც, რომ მისი თითოეული ნაშრომი მეცნიერულ-მეთოდურად არის.

იმავე ნაშრომში ჩვენი მეცნიერი გამოთქვამს ვარაუდს: „ერთის მხრით, გლეხური სახლის დარბაზისეული ტიპი, როგორც ეს წარმოდგენილია ქვაბლიანში, სოციალური მომენტით დაკავშირებული უნდა იყოს დიდ გვაროვნულ ოჯახთან არსებობასთან, რამდენად ის ოჯახის მრავალ წევრთ იტევდა და სადაც კერის გარშემო (ძველად) ოჯახის წევრები, აგრეთვე გვარის, თავს იყრიდნენ მტერ-მოყვარეობის გასარჩევად“. აქვეა მსჯელობა „სარწმუნოებრივი ელემენტების“ შესახებ. ზემომოტანილ წინადადებაში გამოთქმული ვარაუდი, — „დაკავშირებული უნდა იყოს“ და „ძველად“ იმ გარემოებას განმარტავს, რომ ასე შეიძლება იყოს ძველად და არა იმ დროს, როცა მკვლევარმა შესწავლა დარბაზული გლეხის სახლი ქვაბლიანში. სანამ აოდრულ საკითხზე ავტორისეული მსჯელობა-დასკვნების გადმოცემას გავაგრძელებდეთ, იმის აღნიშვნაც უნდა იყოს საჭირო, რომ ერთობლივი („კომპლექსური“) მეთოდის ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიების ყოველ საფეხურზე უწყვეტად გამოყენება გ. ჩიტაიას შრომას თავიდანვე მოსდგამდა.

რაც შეეხება ამ ნაშრომის დამამთავრებელ ნაწილს, მიუხედავად აგრეთვე თანმიმდევრული ძიება-კვლევისა, ავტორის დასკვნა შემდეგნაირად არის განმარტებული: „მხოლოდ აქვე უნდა შეგნიშნოთ, რომ მაინცდამაინც ეს მოსაზრებები ჭერჯერობით საბოლოო და განუყოფელ დასკვნებად არ შეიძლება ჩაითვალოს, ვიდრე სტაციონალურად შესწავლილი და სათანადოდ შედარებული არ არის ყველა, როგორც საქართველოში, ასე მის მეზობელ

ხალხებში, შენახული დარბაზული ტიპის სახლები. ვიდრე არ შეკრებილა მათთან დაკავშირებული ეთნო-არქეოლოგიური მასალა და არ გაღრმავებულა მათი მეცნიერული დამუშავება“.

გ. ჩიტაია იზიარებს მოსაზრებას, რომ „დარბაზიანობა“, „დარბაზი კომლი“, არის ეკონომიკური სოციალური დაწინაურება-გამოყოფის, სიმდიდრის — ოჯახის შეილობის მაუწყებელი და არა „სოფლის თემის გაღმონაშთის“ თუ „გაღმონაშთური ფორმის“ ნივთიერი მონაცემი.

ისტორიულ მეცნიერებათა გამოკვლევების შედეგად დადგენილია, რომ „სახლი“ — გამართული კერითა და საცხოვრებელ-სამეურნეო ნაწილებით ურთიერთგანლაგებითა და ერთობლიობით — „ბინადარი ცხოვრების“ „მიწაზე ჯდომის“, „მკვიდრობის“ და „სახლობა-მოსახლეობის“ ნივთიერი საბუთია. ამასთან ერთად, ისიც ცნობილია, რომ ქართველი ხალხის მკვიდრად ცხოვრების უპირველესი საარსებო საშუალება და საფუძველი არის მიწათმოქმედების ძველათქველი კულტურა. მიწათმოქმედებასთან იყო შეხამებულ-მერწყმული მეურნეობის სხვა შემადგენელი ნაწილი, რასაკვირველია, გარკვეულ ისტორიულ ხანაში. უპირველეს ყოვლისა ამ მიმართულებით წარმართავდა გ. ჩიტაია საველე კვლევა-ძიებას და მოპოვებული ეთნოგრაფიული მონაცემების ყოფაცხოვრებისეულ ურთიერთკავშირში სისტემურ გააზრება-განსაზღვრებას. დიდია გ. ჩიტაიას წვლილი ამ რიგის რთული საკითხების შესწავლა-გადაწყვეტის საქმეში.

გ. ჩიტაიას ერთ-ერთ პირველ გამოკვლევაში — „მასალები საქართველოს სახენელი იარაღების ისტორიისათვის“ — ვკითხულობთ: „1942 წლის ზაფხულში... ქვაბლიანის ხეობაში (მესხეთი), ჩვენ შემთხვევა გვქონდა სხვა ამოცანებთან ერთად, („გლეხის სახლი ქვაბლიანში“, — ი. ჯ.) მიწის მოხვნის კულტურას გავცნობდით და სახენელი იარაღების ტიპები შეგვესწავლა“. მიზანი მკვლევრისა ნათელია: ერთობლიობაში უნდა შეესწავლა თანამოქმედი, ერთმანეთთან თავიდანვე თანმიყოლებით, კანონზომიერად შერწყმული მეურნეობის დარგები, შრომის იარაღები და ქერ-ფუძე.

ამავე ნაშრომიდან ერთი-ორი საკითხის შესახებ ცალ-ცალკე და ერთად: ველზე ძიებიდან დაწყებული გ. ჩიტაია მიწის მოხვნისა და სახენელი იარაღების ყოველი ნაწილისა და სახენის ჩახატვა-ჩაწერასა და აღწერილობასთან ერთად, განსაკუთრებული ყურადღებით სწავლობს თვით მხენელ-მთესველის ცოდნას, აზრს, — რატომ ასე უნდა და არა სხვაგვარად. გ. ჩიტაია წერს: „გლეხების აზრით, გუთნით ან ჯილდით ხნულზე თესლი მიწაში ღრმად მიდის „მიწა უფრო დაწულია, მას ჯანი მიეცემა მზისაგან“, ისე, რომ „ნაქელის ყაიდაზე მოდის“. ამასთანავე უნდა ითქვას, რომ გლეხებს კარგად ესმით გუთნის უპირატესობა ჯილაზე, მათი სიტყვით — ჯილაში ხარებს უჭირთ, ისინი ხშირად შესდგებიან ხოლმე, „გუთანში კი საათივით მიდის“. მემინდვრეობის აგრერიკად თანმიმდევრული და განზოგადოებული მაღალი დონე თავისთავად არის აგრიკულტურის მამაპაპეული ძველისძველობის ერთ-ერთი უქვეყნო და პირდაპირი საბუთი.

ნაშრომში არც სახენელი იარაღების, განსაკუთრებით, გუთნის მქონე-ბელთა და უქონელთა სამეურნეო-ეკონომიკური მდგომარეობაა უგულებელყოფილი: „მაგრამ გუთნის ამ უპირატესობით სარგებლობა მხოლოდ შეძლებულთ, ბევრი მიწის მქონეთ უხერხდებოდა. ღარიბი და საშუალო გლეხი არონა||არუნით იოლზე გადიოდა. ყოველ შემთხვევაში ქვაბლიანის ხეობის

უმეტეს მოსახლეობაში ჯილღო საყოველთაო სახენელ იარაღს წარმოადგენს“. ამგვარად, გამოაშკარავებულია გლეხობის სიმდიდრე-სიღარიბის, ეკონომიკურ-სოციალური დაყოფის ერთ-ერთი ძირითადი საზომი. ამ მხრივ ეთნოგრაფთაგან არც მანამდე, მაინცდამაინც არც შემდეგ ყოფილა ყურადღება გამახვილებული.

ნათელია, — თუ რაოდენ დიდმნიშვნელოვანი იყო სახნავ-სათესი მიწების მოვლა-პატრონობის, სახენელ-სათესი იარაღების, თვით მხენელ-მთესველთა მცოდნე — „მეცნიერების“ ხელით ასე მაღალ დონეზე გამართვა ჭარბი ხალხის ყოფისა და კულტურის, თანმოყოლებითი სრულყოფისათვის, მით უმეტეს მცირემიწიანობისა („სავარგულების“) და ისტორიული ძნელებლობის პირობებში.

ამასთან კავშირში შეიძლება საჭიროა იმის აღნიშვნაც, რომ „ეს იგივე ქვაბლიანის ხეობაა, სადაც ჩვენ ჯერ კიდევ მეექვსე-მეშვიდე საუკუნისათვის მიწის ყიდვა-გაყიდვის ფაქტი დავადასტურეთ“ (ს. ჯანაშია). „... „ნასყიდი“ საქართველოში მეტად ძველი ინსტიტუტია... V—VI საუკუნიდან მოღწეული ამ რიგის მოწმობანი უფლებას გვაძლევს ამ ინსტიტუტის ხნიერება უფრო დიდი ვივარაუდოთ... საკუთრების პრინციპი ფართოდ იყო გავრცელებული წარმოების ამ ძირითად საშუალებაზე, რაც თავისთავად საზოგადოებრივი ურთიერთობის მაღალი განვითარების ნიშანია... ხსენებული ინსტიტუტის შემუშავების საფუძველი ჩვენში იყო ინტენსიური მიწათმოქმედება, რომელიც იგულისხმება აღმოსავლეთ საქართველოში, კერძოდ, ქართლში, მესხეთში მორწყვასთან იყო დაკავშირებული (ნ. ბერძენიშვილი). „...საკუთრებისა და ნასყიდის განვითარებულობა, თავის მხრივ, მოწმობს მორწყვის საქმის განვითარებულობას“ (ნ. ბერძენიშვილი), ასევე უნდა მოწმობდეს სამიწათმოქმედო იარაღების განვითარებულობასაც.

მიწას ყველა სხვა წარმოების საშუალებათაგან განსხვავებით, ორი თავისებურება გააჩნია: 1. იგი არ შეიძლება შეიცვალოს; 2. ყველა სხვა წარმოების საშუალება ცვდება და მწყობრიდან გამოდის, მიწა — პირობით, უმჯობესდება, თუკი წესიერად მოეპყრობი. უცხო არ იქნება თუ ვიტყვით: დედამიწისადმი ქართველი გლეხის „წესიერად მოპყრობა“ ეთნოგრაფთაგან პირველმა გ. ჩიტაიამ საჭირო სიღრმით გააშუქა, საქვეყნოდ გამოიტანა და ამ მიმართულებითაც ღრმამეცნიერული კვალი გაავლო საქართველოს ეთნოგრაფიაში.

სახენელი იარაღების აგებულებისა და მისგან ხნული ნიადაგების თავისებურებათა შესახებ ხალხური ცოდნა-გამოცდილების ერთობლიობაში აღწერა-კვლევის, ასევე, ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფაში მოქმედი სხვა სახენელების შესწავლა-შეღარების საფუძველზე გ. ჩიტაიამ დაადგინა მესხური ჯილღოს, არონა || არუნას დამახასიათებელი თავისებურება: „ეს თავისებურება, — წერს გ. ჩიტაი, ამ იარაღების ყურიან ქუსლშია მოცემული, რომლის ფუნქციონალური დანიშნულებაც თავისებურია“. იქვეა მოტანილი ავტორის მიერვე დადგენილი სინამდვილე: „საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში სახენელი იარაღების ქუსლი მრავალი ვარიაციითაა მოცემული“. დასასრულ დასკვნა: „საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში სახენელი იარაღების ქუსლის მრავალი სახით არსებობა გვაფიქრებინებს.

რომ მესხური ჯილისა და არონა || არუნას თავისებურება, ყურიანი ქუსლი — ადგილობრივად წარმოშობილ, სპონტანურ მოვლენას წარმოადგენს“.

კიდევ ერთი საკითხის შესახებ გ. ჩიტაიას იმავე ნაშრომიდან. ავტორი დიფერენციალურ განხილავს ქართული, ასევე უცხოური წყაროებისა და ლიტერატურის მონაცემებს მესხური სახენელი იარაღების — ჯილის, არონა || არუნას წარმოშობის სადატურობის შესახებ. ამ მხრივ საქმეს ართულებს ის გარემოება, რომ ამ სახელწოდებათა ძირი ინდოევროპულია. ბ-ნი გიორგი წერს: „ცნობილია, რომ არუნ-ი“ ინდოევროპული ძირის სიტყვაა, რომელიც სახენელი იარაღის სახელწოდებად გავრცელებული იყო და არის ინდოევროპულ ხალხებში“ (მითითებულია რ. ბრაუნგარტის ნაშრომი). ამის მოყოლებით ვკითხულობთ: „მაგრამ ამ ძირისაგან ნაწარმოები სიტყვით აღინიშნებოდა და ეხლაც აღინიშნება უმეტეს შემთხვევაში აჩაჩა-კავის პრიმიტიული სახის სახენელი იარაღები, ამიტომ, ჩვენ არ ვიცით, თუ რა კავშირი შეიძლება ჰქონდეს ამ ძირის სიტყვას დაწინაურებულ მესხური ჯილა არონა || არუნის სახის სახენელ იარაღთან“.

მიუხედავად აღნიშნული სირთულისა, გ. ჩიტაია საკმაო საფუძვლიანობით ამტკიცებს: რადგან „სახენელი იარაღების სახელწოდება უმეტეს შემთხვევაში არ შეესიტყვება სახენელი იარაღების კონსტრუქციულ და ფუნქციონალურ რაობას, ადგილი აქვს ერთისა და იმავე სახელწოდებით სხვადასხვა ტიპისა და განვითარების სხვადასხვა საფეხურის სახენელი იარაღის დასახელებას. ამიტომ მთავარი მნიშვნელობა სახენელი იარაღების ისტორიისათვის ამ იარაღების კონსტრუქციისა და ფუნქციის გამორკვევას ენიჭება“. მაშასადამე, ავტორისეული დასკვნის ამოსავალი არის ამ სახენელი იარაღების განსაკუთრებული დანიშნულება (ფუნქცია) და მასთან შესაბამისობით გაპირობებული ნაწილთა ურთიერთგანლაგება (კონსტრუქცია) და არა სახელწოდება. ქართული ენის ლექსიკოლოგიაში დადგენილია: „კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით საყურადღებოა ნახელავის სახელწოდებანი, (ამ კერძო შემთხვევაში მესხური სახენელის სახელწოდება, — ი. ჭ.), რომელიც თანამედროვე ქართულს უძველესი დროიდან შემორჩენია. რა თქმა უნდა, არ არის მიზანშეწონილი პირდაპირი კავშირის გაბმა სახელსა და საგანს შორის და სიტყვების მიხედვით შორს მიმავალი დასკვნების გამოტანა ამ სიტყვებით მოლაპარაკე ხალხის მატერიალური (თუ სულიერი) კულტურის შესახებ“ (ბ. ფოჩხუა).

გ. ჩიტაია პირველი მეცნიერია, რომელმაც ველზე საკუთარი ხელით მოპოვებული ეთნოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე შესისწავლა სამიწათმოქმედო ყოფისა და კულტურის არაერთი რთული საკითხი და განაზოგადა, ამ მიმართულებით კვლევა-ძიების გაგრძელების საჭიროება, გზები და შედეგები.

სადღეისოდ და ჯერჯერობით არა ერთი ისტორიული და ეკონომიკური გამოკვლევებია გამოქვეყნებული, რომლებშიც გ. ჩიტაიას შრომებიდან არის მოტანილი სრული მონაცემები, კერძო თუ ზოგადი მოსაზრება-დებულებები, როგორც თვალსაჩინო მაგალითი, საყრდენი და ამოსავალი. ზემოთქმულის ნამდვილობას სრულად ნათელყოფს „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ ფუძემდებელი ივ. ჯავახიშვილი. ქვემოთ მოგვაქვს ზოგიერთი ამონაწერი ივ. ჯავახიშვილის წიგნიდან — „საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი პირველი“.

„... საბა ორბელიანის მიერ დასახელებული სხვადასხვა სახის აღმნიშვნელი ტერმინები მაინცდამაინც ან წერილობითი წყაროებიდან უნდა იყოს ამოღებული, ან და მაშინდელი ცხოვრების ანარეკლს უნდა წარმოადგენდეს“... „თუ საბა აქ „ჯილდას ხმარობდა ეს იმის მაუწყებელია, რომ ჯილდა მაშინაც ჩვეულებრივი სიტყვა ყოფილა“.

„ეს გარემოებავე საუცხოოდ მტკიცდება გ. ჩიტაიას შინაარსიანი საუცხოვოდ დაწერილი ნაშრომით „ეთნოგრაფიული მოგზაურობიდან აღბუღალის რაიონში“... ამ ნაშრომიდან ირკვევა, რომ გუთანს გარდა ტერმინები „აჩაჩი“ და „ჯილდა“ ესლაც ცოცხალი სიტყვებია და ხალხი მათ ამჟამადაც ხმარობს“.

„ქართულ წყაროებში შეტანილი სახენელისა და ნაწილებისა და სხვადასხვა სახეობის ზოგადი სახელებისა, უცხოელ მოგზაურთა და ავტორების აღწერილობათა და თანამედროვე ეთნოგრაფიის მასალების შედარებით შესწავლა მკვლევარს (გ. ჩიტაიას), როგორც ქვემოთ ჩვენი თვლით დავინახავთ, სრულ საშუალებას აძლევს სახენელის ყველა სახეობის ნიშანდობლივი თვისებებისა და სახელების გამორკვევა შეძლოს და სახნავი იარაღების გაუმჯობესების ისტორიის მთავარი საფეხურებიც ქრონოლოგიურად დაახლოვებით განსაზღვროს“.

„სამწუხაროდ, თანამედროვე ეთნოგრაფიული მასალები ამ თვალსაზრისით ჯერ სათანადო სისრულით შესწავლილი არ არის. შეიძლება ითქვას, რომ ამჟამად მხოლოდ ერთადერთი ასეთი ნაშრომი მოგვეპოვება. სახელდობრ, აღმოს. საქართველოში აწინდელი სახნავი იარაღები გ. ჩიტაიას აქვს აღწერილი ერთ პატარა, მაგრამ მშვენიერ მონოგრაფიაში, რომელსაც სათაურად ეწოდება „ეთნოგრაფიული მოგზაურობიდან აღბუღალის რაიონში“. ამ ნაშრომში სახენელის სხვადასხვა სახის სურათ-ნახაზებთან ერთად მათი ავტულება და სახელებია ზედმიწევნით განმარტებული, კლასიფიკაციის ცდაც მოიპოვება და გენეზისის პრობლემაცაა განხილული. ~~სამწუხაროა, რომ საქართველოს დანარჩენ თემებში გავრცელებული სახნავი იარაღების ასეთივე დაწვრილებით აღწერილობა ჯერ არავის შეუღდენია~~“. „ეთნოგრაფიული ფაქტებიც, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა გ. ჩიტაიას გარდა, საქართველოში და საქართველოს შესახებ ოდნავად მაინც ფართოდ არავის შეუყრება და შეუხსავლია“.

ზემოხსენებული შრომები გ. ჩიტაიას მეცნიერული მოღვაწეობის ნაყოფია. შემდეგ და შემდეგ ბ-ნი გიორგი განუწყვეტლად იკვლევს მიწათმოქმედებისა და სამიწათმოქმედო იარაღების შეცვლულ კულტურას საქართველოს მიწა-წყლის მთა-ბარში და ათობით გამოკვლევას აქვეყნებს. სამაგალითოდ მოვიტანთ მხოლოდ ერთ-ერთ განმარტებადებულ დასკვნას, მთიან მხარეს რომ ეხება: „ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფით გამოირკვა, რომ მიწათმოქმედების ხანით მშრომელ გლეხობას დაგროვებული ჰქონდა მყარი ემპირიული ცოდნა, რაც მიუთითებს, ერთი მხრივ, ამ კულტურის განვითარების დონეზე, ხოლო, მეორე მხრივ, მის სიძველესა და თვითმყოფ ხასიათზე. ამასთან მიწათმოქმედების კულტურა ისე ღრმად იყო დანერგილი ხალხის ყოფასა და ცნობიერებაში, რომ მისი მიღწევების პრაქტიკულ გამოყენებასთან ერთად, ამ კულტურის ცალკეული ელემენტი ხალხმა თაყვანისცემის ობიექტად აქცია“.

ასე და ამგვარად, ძნელმისახვედრი არ უნდა იყოს, რომ ივ. ჯავახიშვილის მიერ აღნიშნული „სამწუხარო“ მდგომარეობა ისევე და ისევე გ. ჩიტაიამ დასძლია და მოაწესრიგა. ამიტომაც არის გ. ჩიტაია საბჭოური ეთნოგრაფიული მეცნიერების, — საქართველოს ეთნოგრაფიის ფუძემდებელი ჩვენში.

პირველი კვალი არა მხოლოდ ზემოხსენებული მიმართულებით გაავლო გ. ჩიტაიამ საქართველოს ეთნოგრაფიაში, ამ ზომის წერილში მისი ყველა ნაშრომის ჩამოთვლაც კი ვერ მოხერხდება. ამჯერად დავასახელებთ მხოლოდ ზოგიერთ ძირითად საკითხს საქართველოს ეთნოგრაფიიდან, რომელთა კვლევას გ. ჩიტაიამ დაუღო სათავე.

საქართველოს მთისა და ბარის მოსახლეობის კავშირთუთიერთობა ჩვენი ისტორიული მეცნიერების კვლევის ძირითადი საგანთაგანი იყო ძველიდანვე და ასეა დღესაც. დიდია ეთნოგრაფიის მოვალეობა ამ მიმართულებით, რაც ნათლად გამოვლინდა გ. ჩიტაიას გამოკვლევებში. სამაგალითოდ მხოლოდ ერთ ამონაწერს მოვიტანთ გ. ჩიტაიას ერთი ნაშრომიდან, ხეცსურეთს რომ შეეხება: „მსხვილფეხა მესაქონლეობით და მთის მიწათმოქმედების ფორმით ხეცსურები მჭიდროდ უკავშირდებიან ბარის მოსახლეობას. მეურნეობის ამ ხასიათით აიხსნება ხეცსურთა ძველი ყოფის მთელი რიგი თავისებურებანი“.

ჩვენი დროის ეთნოგრაფთაგან პირველი მკვლევარია გ. ჩიტაია, რომელმაც ველზე, მთასა და ბარში მიღევნებით შეისწავლა საქართველოს მთიანეთიდან ბარში ჩამოსახლების მიზეზთა ხელშეშახები მონაცემები და ახსნა შინაარსი დროის მოთხოვნათა კვალობაზე: „აღსანიშნავია, რომ საქართველოს მთიანეთიდან მოსახლეობის დემოგრაფიულ მოვლენას ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია ქართული მეცნიერული ეთნოგრაფიის ფუძემდებელმა გ. ჩიტაიამ, რომელმაც, მაგალითად, ქსნის ხეობის შესახებ სათანადო მასალათა შესწავლის საფუძველზე, ნათლად დაადგინა ძველი დროიდან უკანასკნელ ხანებამდე მთილიან ბარში ეთნიკური გადაჯგუფების პროცესის თანმიმდევრული ხასიათი“ (პ. გუგუშვილი). გ. ჩიტაიამ დაწერა პირველად სოფლად დასახლება-განსახლების განსაზღვრულ პირობათა შესახებ გამოკვლევა, — „დასახლების ტიპი მთიულეთში“..., და სხვა არაერთი.

აქვე უნდა ითქვას, რომ გ. ჩიტაია თავისი გამოკვლევებით არ ამთავრებდა აღძრულ პრობლემებზე მუშაობას, არამედ ამზადებდა ახალგაზრდა მეცნიერებს, ასწავლიდა და განუმარტავდა იმავე განხრით მუშაობის გაგრძელების აზრსა და საჭიროებას. ამიტომაც არის, რომ არაერთი მეცნიერი ეთნოგრაფი კვლავ აგრძელებს ამ მიმართულებით კვლევა-ძიებას. მათგან ახლის თქმა ახარებს ბ-ნ გიორგის.

გ. ჩიტაიამ შეიმუშავა საქართველოს ეთნოგრაფიული ატლასის შექმნის ძირითადი დებულებები. მისი ხელმძღვანელობით უკვე გამოცემულია ატლასის პირველი ტომი („საცდელი“). ზოგად ეთნოგრაფიული საკითხებია გარკვეული გ. ჩიტაიას შრომებში: „I. ცნება კულტურა“, „ერის წარმოშობის შესახებ“... ქართველი ხალხის წარმოშობის პრობლემას ეხება გ. ჩიტაიას ცალკეული გამოკვლევები. მისი რედაქტორობითა და წინასიტყვაობით პირველად გამოიცა ივ. ჯავახიშვილის დიდი ნაშრომი „საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტ-ეთნოლოგიური პრობლემები“; ამავე პრობლემას მიუძღვნა გ. ჩიტაიამ ვრცელი წერილი: „აკად. ს. ჯანაშია და ქართველი ხალხის წარმოშობის პრობლემა“.

გ. ჩიტაის საკვლევადიებო საკითხები საქართველოს საზღვრებით არაა შემოფარგლული. ჯერ კიდევ 1955 წ. „ისტორიის ინსტიტუტის შრომებში“ დაიბეჭდა მისი ნაშრომი: «О задачах кавказской советской этнографии». გ. ჩიტაის მეთაურობით განხორციელდა პირველი ეთნოგრაფიული ექსპედიცია ჩრდ. კავკასიაში — „აღიღეს ეთნოგრაფიული ექსპედიცია“ (1957 წ.). ექსპედიციაში, გარდა ქართველი ეთნოგრაფებისა, მონაწილეობდნენ გ. ჩიტაის გამოზრდილი ადგილობრივი ახალგაზრდა მეცნიერები და მუზეუმის თანამშრომლები. არა მხოლოდ საბჭოთა რესპუბლიკებიდან, არამედ საზღვარგარეთიდან მოვლინებულმა არაერთმა ახალგაზრდამ გ. ჩიტაის ხელმძღვანელობით დაამთავრა ასპირანტურის კურსი და დაიცვა სამეცნიერო ხარისხი ეთნოგრაფიის განხრით. გ. ჩიტაის შრომების არაერთი რეცენზია არის გამოქვეყნებული როგორც ჩვენში, ისე საზღვარგარეთ. გ. ჩიტაისეულ რეცენზიებში განხილულია საბჭოური და საზღვარგარეთული ეთნოგრაფიული შრომები.

აქად. გ. ჩიტაია ხელმძღვანელობს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის სექტორსა და საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილებას, საქართველოს საისტორიო საზოგადოებას. გ. ჩიტაია ბოლო წლებამდე იყო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ეთნოგრაფიის კათედრის გამგე, ამჟამად კი მისი კონსულტანტია. გ. ჩიტაია არის ქართული ხალხური ხუროთმოძღვრებისა და ყოფის ღია ცის ქვეშ მუზეუმის ფუძემდებელი და სამეცნიერო საბჭოს თავმჯდომარე, ფოთის სახალხო აკადემიის — „ფაზისის“ პრეზიდენტი, შრომის წითელი დროშის ორდენოსანი ბ. ძნელაძის სახელობის პიონერთა და მოსწავლეთა რესპუბლიკური სასახლის ნორჩ მხარეთმცოდნეთა საბჭოს საპატიო თავმჯდომარე. ამასთან ერთად, გ. ჩიტაია არის სასოფლო-სამეურნეო იარაღების ისტორიის საერთაშორისო კომიტეტის, ხალხური მევენახეობა-მეღვინეობის შემსწავლელი საერთაშორისო კომისიისა და ეთნოგრაფიული ატლასის საერთაშორისო საორგანიზაციო კომისიის წევრი. ყველგან და ყოველთვის შემოქმედებითი სიასლითა და ძალით მოქმედებს მისი წარმართავი და მზრუნველი ხელი.

დიდი მეცნიერის, საზოგადო მოღვაწის ცოდნა და შრომა, ბუნებრივია, უყურადღებოდ არ დარჩენილა: ჯერ იყო და გ. ჩიტაია შრომის წითელი დროშის ორდენით, ხოლო ახლახან — მისი ცხოვრების 90 წლისთავზე — ხალხთა მეგობრობის ორდენით დაჯილდოვდა. გახარებულია ბ-ნი გიორგი ჩენი რესპუბლიკის პარტიისა და მთავრობის ყურადღებით, გულთბილი მილოცვის წერილით, სკკპ ცენტრალური კომიტეტის პოლიტბიუროს წევრობის კანდიდატის, საქართველოს კპ ცენტრალური კომიტეტის პირველი მდივნის, ამხ. ე. შევარდნაძის პირადი ხელმოწერით რომ მიიღო.

მრავალჯამიერ ცხოვრობდეს და მოღვაწეობდეს სამშობლოს სიყვარულსა და სამსახურში გაჟალარებული ჩენი სასაქადულო მეცნიერი აკად. გიორგი ჩიტაია.

ილია ჯგონია.

ბალერინა გაბაუშვილი

(დაბადების 70 წლისთავი)

გამოჩენილ მეცნიერს, ქართველ აღმოსავლეთმცოდნე ისტორიკოსთა სკოლის მეთაურს, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ახლო აღმოსავლეთის ისტორიის განყოფილების ხელმძღვანელს, მეცნიერების დამსახურებულ მოღვაწეს, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორს, პროფესორ ვალერიან ნიკოლოზის ძე გაბაუშვილს დაბადების 70 და სამეცნიერო მოღვაწეობის 40 წელი შეუსრულდა.

დიდა ვ. გაბაუშვილის ღვაწლი, ქართული საბჭოთა ისტორიოგრაფიის წინაშე. მის გამოკვლევებში მოცემულია ფართო მეცნიერული განზოგადებანი, ახლებურად არის დასმული და გადაწყვეტილი ფეოდალური ხანის საქართველოსა და მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის მრავალი საკითხი. აღმოსავლური და ევროპული ენების ღრმა ცოდნამ და ამ ენებზე არსებულ პირველწყაროთა და გამოკვლევებით თავისუფლად საჩვენებლობამ, ფართო სპეციალურმა და ზოგადმა განათლებამ, დიდა ერუდიციამ, მკვლევრის იშვიათმა ინტუიციამ, ანალიტიკური აზროვნების შესანიშნავმა უნარმა — ყოველივე ამან განაპირობა მისი წარმატებანი საქართველოსა და მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების ისტორიის აქტუალური პრობლემების კვლევა-ძიების საქმეში. ამ საკითხებს მან მიუძღვნა 100-ზე მეტი გამოკვლევა.

საქართველოს ისტორია განუწყვეტლად დაკავშირებული მეზობელი ქვეყნების და, საერთოდ, მახლობელი აღმოსავლეთის ხალხების ისტორიასთან. საუკუნეების მანძილზე საქართველოს მჭიდრო ურთიერთობა (პოლიტიკური, ეკონომიკური, კულტურული) ჰქონდა ამ ქვეყნებთან. საქართველოს ისტორიის საფუძვლიანი კვლევა შეუძლებელია მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების ისტორიის გათვალისწინების გარეშე. ყოველივე ამის გამო აკად. ივ. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით ახალგაზრდა მეცნიერი შეუდგა საქართველოს ისტორიის კვლევასთან ერთად ირანისა და სხვა მეზობელი ქვეყნების ისტორიის შესწავლას. საქართველოსა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის ღრმა ცოდნამ, განაპირობა მისი შემდგომი სამეცნიერო წარმატებანი.

ვ. გაბაუშვილი დიდი დიპლომატიის მეცნიერია. იგი თანაბრად წარმატებით იკვლევს როგორც საქართველოს პოლიტიკური, ეკონომიკური, კულტურული ისტორიის საკითხებს, ასევე მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებისა. ძნელად მოიპოვება მეცნიერის ისეთი წარმატება, რომელიც საქართველოს ისტორიის საკითხები არ იყოს დაკავშირებული მეზობელი ხალხების ისტორიასთან და პირიქით.

ვ. გაბაუშვილის ფუნდამენტური მონოგრაფია „ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII სს-ში (შედარებითი შესწავლის ცდა)“. მასში მდიდარი ფაქტობრივი მასალის საფუძველზე განზოგადებულია ფეოდალური წყობილების თავისებურებანი საქართველოსა და მახლობელ აღმოსავლეთში (ქართული და აღმოსავლური ფეოდალური მიწმფლობელობა და გლეხთა ფეოდალური ექსპლუატაციის ფორმები), კლასობრივი და შიდაკლასობრივი ბრძოლა ირანისა და ოსმალეთის ბატონობის დროს, აღმოსავლეთ საქართველოს საზოგადოებრივი და სახელმწიფო წყობა XVII სს-ში და სხვ.

ვ. გაბაუშვილმა კონკრეტული მასალის საფუძველზე ახსნა მიზეზი იმისა, თუ რატომ დაროგორ შეინარჩუნა ქართულმა ფეოდალურმა საზოგადოებამ საკუთარი წარმოება-მეურნეობა, პოლიტიკური ორგანიზაცია, კულტურა და იდეოლოგია იმ დროს (XVI—XVII სს.), როცა უცხო დამპყრობლები დაეინებოთ ცდილობდნენ საქართველოს დაპყრობას, მის გაოსმალებასა და გაყიზილბაშებას. XVI—XVII სს-ში ირანის და ოსმალეთის დამახასიათებელი

ისე მახლობელ აღმოსავლეთში. ქალაქების და საქალაქო ცხოვრების დაქვეითებამ XVIII ს-ის მახლობელ აღმოსავლეთში მნიშვნელოვნად შეზღუდა საქართველოს და, საზოგადოდ, ამიერკავკასიის ქვეყნების საეკონომიკური ურთიერთობათა გაფართოვების შესაძლებლობა. საქართველოს ქალაქებისათვის განვითარების პერსპექტივა, დასკვნის ე. გაბაშვილი, დაისახა XVIII ს-ის მეორე ნახევარში, როცა საუკუნეების მანძილზე ჩაქვნილი დარბაზის გზა გაიხსნა და გაძლიერდა საქართველოს პოლიტიკური და ეკონომიკური უკავშირი რუსეთთან.

აღმოსავლეთის ქვეყნებში ფეოდალიზმის ჩამოყალიბების საკითხს, რომელსაც დიდი თეორიული ხასიათის მნიშვნელობა აქვს, ე. გაბაშვილმა უძღვნა სპეციალური გამოკვლევები: „აღმოსავლური ფეოდალიზმის გენეზისის პრობლემა“ (1957 წ.). მკვლევარმა უარყო ზოგიერთი მეცნიერის ვარაუდი ამ მოვლენის III საუკუნით დათარიღების თაობაზე, და დაასაბუთა, რომ აღრეფეოდალური პერიოდი მახლობელ აღმოსავლეთში იწყება VI საუკუნიდან. ე. გაბაშვილის ეს დებულება გაზიარებულ იქნა რიგი საბჭოთა ისტორიკოსების მიერ. მას ეყუთენის აგრეთვე, ირანის ფეოდალური ხანის ისტორიის ახლებური პერიოდიზაცია: 1. აღრეფეოდალური ხანა (VI—X სს.), 2. განვითარებული ფეოდალიზმის ხანა (IX—XVIII ს-ის პირველი ნახევარი) და 3. გვიანფეოდალური ხანა (XVIII ს-ის მეორე ნახევარი — XIX ს.). ამავე ნაშრომში გაკრიტიკებულია ე. წ. „უნივერსალური“ ანუ „მარადიული ფეოდალიზმის“ ბუტყელაზილი თეორია.

დიდი ე. გაბაშვილის წვლილი საკუთრივ ირანის ისტორიის შესწავლის საქმეში. მას არაერთი ნაშრომი აქვს გამოქვეყნებული ფეოდალური ხანის ირანის საკვანძო საკითხზე: „სასანური ირანის წარმოშობის დრო და პირობები“, „სასანური ირანი III—IV სს-ში“, „ირანი ფეოდალიზმის გზაზე“, „მზადაცვლთა აჯანყება“, „ზოსრო ანუშირვანის რეფორმები“, „ილ-ხანთა ირანი XIV ს-ის პირველ ნახევარში“, „სეფიანთა სახელმწიფო“ და სხვ.

ე. გაბაშვილის სამეცნიერო ინტერესების სფეროს მოიცავს თურქული ტომებისა და ხალხების ისტორიის საკითხებიც. ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს მისი გამოკვლევები: „ცნობები თურქული ტომებისა და ხალხების შესახებ ძველ ქართულ წყაროებში“ (1971). ამ ნაშრომში გამოვლენილია თურქული ტომებისა და ხალხების მოსახლეობის ფაქტები უძველეს ქართულ წყაროებში. ნაჩვენებია, რომ ქართულ წყაროებში დასახელებული თურქული ტომები ცხოვრობდნენ VI—VII სს. ფარგლებში. ამას მნიშვნელობა აქვს არა მარტო საქართველოს ურთიერთობის შესასწავლად თურქული მოდგმის ხალხებთან, არამედ ძვირფასი მასალა საკუთრივ საისტორიო წყაროების დასათარიღებლად.

ე. გაბაშვილის კვლევის ობიექტია XVI—XVII სს. ოსმალეთის სახელმწიფოს საქალაქო ცხოვრება, ხელისნობა, ვაჭრობა. მკვლევარი დიდ ყურადღებას უთმობს ოსმალეთ-საქართველოს ურთიერთობის შესწავლას, თავის შრომებში მას მრავალი საყურადღებო მოსაზრება და დებულება აქვს გამოთქმული.

არაბთა სახალიფოსა და სამირობების ისტორიის საკითხები განხილულია მეცნიერის შრომებში: „არაბები“, „არაბთა სახალიფო VII—VIII სს-ში“, „დამოუკიდებელი სამირობების წარმოშობა“, „ალ-მუთასიმის სახელმწიფო რეფორმა“, „დაპყრობილ ხალხთა ბრძოლა არაბების წინააღმდეგ და გლეხთა აჯანყებანი“.

ე. გაბაშვილმა თავისი წვლილი შეიტანა, აგრეთვე, ქართული და აღმოსავლური ისტორიოგრაფიის, წყაროთმცოდნეობისა და დიპლომატიკის დარგში. ყურადღება მიაქცია გენიზას დოკუმენტების პუბლიკაციას, აღნიშნა მათი მნიშვნელობა როგორც საერთოდ მახლობელი აღმოსავლეთის, ისე საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის შესწავლისათვის. მის კალამს ეკუთვნის, ისეთი საყურადღებო გამოკვლევები როგორიცაა „მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის დოკუმენტური წყაროები“ (1968), „სპარსულ დოკუმენტურ წყაროთა პუბლიკაციები საქართველოში და სპარსული დიპლომატიკის საკითხები“ (1972), „XVIII ს-ის ქართული დოკუმენტები, როგორც წყარო მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიისათვის“ (1968), „სპარსული ისტორიოგრაფია“ დაწერილი ქართულ და რუსულ ენებზე და წამძღვარებული „სპარსულ საისტორიო ტექსტების“ პირველ ტომს (1972).

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ე. გაბაშვილის შრომები: „ვახუშტი XVII—XVIII საუკუნეების ევროპული ისტორიოგრაფიის სინათლეზე“ (1947) და „ვახუშტი ბაგრატიონი, როგორც ისტორიკოსი“ (1951), ხოლო ვახუშტის საზოგადოებრივი და სამეცნიერო მოღვაწეობა დაისახა მონოგრაფიაში: „ვახუშტი ბაგრატიონი“ (1963). ამ გამოკვლევებში ამოწურავადაა შესწავლილი ვახუშტის მეცნიერული მემკვიდრეობა.

ამ ბოლო დროს მკვლევარი დაინტერესდა ახლო აღმოსავლეთის ხალხების კულტურის სა-

კითხვებით. აღსანიშნავია, რომ ვ. გაბაშვილმა მოგვცა ფეოდალური ხანის ახლო აღმოსავლეთის ხალხების კულტურული განვითარების პერიოდიზაცია. „შუა საუკუნეების ახლო აღმოსავლური კულტურა“ (პერიოდიზაციის ცდა) (1980). ამ თეორიული ხასიათის ნაშრომს დიდი მნიშვნელობა აქვს აღმოსავლეთის ხალხების კულტურული მემკვიდრეობის შესწავლის საქმეში.

ვ. გაბაშვილის გამოკვლევები გამოირჩევა მაღალი პროფესიონალური დონით, ღრმა მეცნიერული ანალიზით, დასკვნების ორიგინალობით, სიზუსტითა და დამაჯერებლობით. ამ შრომებმა ჩვენს იუბილარს სახელი მოუხვეჭა არა მარტო ჩვენს სამშობლოში, არამედ მის ფარგლებს გარეთაც.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ვ. გაბაშვილის დამსახურება სხვადასხვა კრებულის მომზადება-გამოცემის საქმეში. მისი რედაქტორობით გამოქვეყნდა რიგი კრებულებისა, რომლებიც სპეციალისტების დიდი ინტერესი და მაღალი შეფასება დამსახურა. ეგენია: „მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები“ (2 ნაკვ.), „ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან“ (2 ნაკვ.), „ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიიდან“, „საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები“ (2 ნაკვ.), „აღმოსავლური კულტურა“.

1942 წ. ვ. გაბაშვილმა დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია, 1957 წელს — სადოქტორო და მიენიჭა ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხი, ხოლო 1960 წელს პროფესორის წოდება.

1942 წ. ვ. გაბაშვილი კითხულობს ლექციებს თბილისის სახ. უნივერსიტეტში, 1945 წ. უნივერსიტეტში აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტის გახსნიდან დღემდე ვ. გაბაშვილი კითხულობს ლექციებს ახლო აღმოსავლეთის, ირანის, არაბეთისა და თურქეთის ისტორიის ზოგად და სპეციალურ, ატარებს სპეცსემინარებს. მისი ლექციები გამოირჩევა მასალის მიწოდების ორიგინალობით, ფაქტების ანალიზის სიღრმითა და მკვერმეტყველობით. 1950 წ. მისი თაოსნობით აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტზე გაიხსნა აღმოსავლეთის ისტორიის კათედრა, რომელსაც იგი 23 წლის განმავლობაში ხელმძღვანელობდა. 1957—1958 წწ. ვ. გაბაშვილი იყო შუა საუკუნეების ახლო აღმოსავლეთის ისტორიის განყოფილების გამგე საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში. 1960 წლიდან დღემდე იგი სათავეში უდგას მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის განყოფილებას საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში.

1966 წ. ვ. გაბაშვილს მიენიჭა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა დამსახურებული მოღვაწის წოდება, 1974 წ. იგი აირჩიეს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტად.

დღიდა ვ. გაბაშვილის ღვაწლი მკვლევართა ახალგაზრდა კადრების მომზადების საქმეში. მისი ხელმძღვანელობით ჩამოყალიბდა ქართველ აღმოსავლეთმცოდნე ისტორიკოსთა სკოლა. მისი უშუალო ხელმძღვანელობით მომზადდა ოცდაათამდე სადოქტორო და საკანდიდატო დისერტაცია.

ვ. გაბაშვილი არის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სამეცნიერო სამბჭოსა და თბილისის სახ. უნივერსიტეტის მსოფლიო ისტორიის სადოქტორო დისერტაციების დაცვის სამბჭოს წევრი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნეს“ ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის, საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისიის მთავარი სარედაქციო კოლეგიის წევრი და ქართული საისტორიო წყაროების სერიის რედაქტორი, ქართული სამბჭოთა ენციკლოპედიის ახლო და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნების სამეცნიერო-საკონსულტაციო სექციის თავჯდომარე, აზიისა და აფრიკის ხალხების მშვიდობის დაცვის კომიტეტის წევრი და სხვ.

ვალერიან გაბაშვილი არის სახელოვანი გამგრძელებელი და წარმომადგენელი ქართველ ისტორიკოსთა იმ შესანიშნავი პლეადისა, რომლის სათავეში იყო დიდი ქართველი მეცნიერი ივანე ჯავახიშვილი.

დღესაც ბნე ვალერიანი მისთვის ჩვეული ენერგიითა და საქმის სიყვარულით განაგრძობს სამეცნიერო და პედაგოგიურ მუშაობას. ვუსურვებთ ჩვენს მასწავლებელს ჯანმრთელობას, დიდი ხნის სიცოცხლეს, შემოქმედებით წარმატებებს ჩვენი მეცნიერების საკეთილდღეოდ.

მიხეილ სპანიძე

ნუნუ მაჩაბლის სსრფსას

ერთი წელი, რაც ქართველ ეთნოგრაფთა რიგებს გამოაყლდა ამ ღარგის თავდაღებული მკვლევარი ნუნუ კონსტანტინეს ასული მაჩაბელი. იგი დაიბადა 1930 წლის 17 დეკემბერს ქალაქ თბილისში. 1949 წელს დაამთავრა თბილისის ქალთა მე-5 საშუალო სკოლა და შევიდა უცხო ენათა ინსტიტუტში ინგლისური ენის ფაკულტეტზე. 1953 წელს ინსტიტუტის დასრულების შემდეგ მუშაობა დაიწყო ჯერ თბილისის მე-4 რკინიგზის, ხოლო შემდეგ—1954 წელს, თბილისის 44-ე საშუალო სკოლაში ინგლისულ ენის მასწავლებლად. 1956 წლიდან 1958 წლამდე მუშაობდა სოფ. დიდმის საშუალო სკოლაში. 1958 წელს ნ. მაჩაბელი ჩაირიცხა შოთა რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტში ფოლკლორის განყოფილებაში უმცროს მეცნიერ თანამშრომლად, ხოლო 1959 წლიდან 1966 წლამდე ამავე თანამდებობაზე ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილებაში. ნ. მაჩაბელი 1966 წლიდან ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების უმცროსი მეცნიერი თანამშრომელი იყო, ხოლო 1975 წლიდან — უფროსი მეცნიერი თანამშრომელი. 1973 წელს დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია თემაზე — „ქართველი ხალხის საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან (მზითვის ინსტიტუტი აღმოსავლეთ საქართველოში)“.

1965 წელს დაიბეჭდა ნ. მაჩაბლის პირველი სამეცნიერო ნაშრომი „საქორწინო ინსტიტუტი ქართლში“ („მაცნე“, № 3). მას შემდეგ მისი შრომები სისტემატურად იბეჭდებოდა სამეცნიერო პერიოდიკაში. ნ. მაჩაბლის მონოგრაფიებმა „ქართველი ხალხის საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან“, „მზითვის ინსტიტუტი აღმოსავლეთ საქართველოში“, (1976) და „ქორწინების ინსტიტუტი ქართლში“ (1978). მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა თანამედროვე ეთნოგრაფიის განვითარების საქმეში. ეს ნაშრომები აქტუალობითა და პრობლემატურობით გამოირჩევა. ნ. მაჩაბელმა საქორწინო ინსტიტუტის შესწავლა შეძლო უხვი ეთნოგრაფიული მასალით და საისტორიო არქივებში გამოვლენილი ახალი წყაროების მონაცემების მოშვებით. ნაშრომში „საქორწინო ინსტიტუტი ქართლში“ განხილულია მზითვის მომზადება, მისი შემადგენლობა, მზითვში შემაჯავლი მომგებიანი ქონების ძირითადი ელემენტები (პირუტყვი, ფული, მამული), მზითვის არსი და დადგენილია მზითვის ინსტიტუტის სახესხვაობა მთასა და ბარს შორის. გარკვეულია მზითვის ინსტიტუტის წარმოშობის და განვითარების საკითხი. მნიშვნელოვანია აგრეთვე მისი მეორე გამოკვლევა „ქორწინების ინსტიტუტი ქართლში“, სადაც გამოვლენილი და შესწავლილია საქორწინო ურთიერთობის განმსაზღვრელი თავისებურებანი, მექორწინე ოჯახების ეკონომიკური ვალდებულებანი, საქორწინო რიტუალები და

საოჯახო ურთიერთობასთან დაკავშირებული სოციალურ-რელიგიური ყოფის ამსახველი მხარეები.

ნ. მაჩაბელი ასევე დიდი მონდომებით იცვლევდა ქართული ეთნოგრაფიული ატლასის მთელ რიგ საკითხებს, რომელიც უახლოეს წლებში გამოქვეყნდება (საცხოში საშუალებები, პურის სახეები, რიტუალური პურები).

წავიდა ჩვენგან დიდი სიკეთის მთესველი მოქალაქე, რომლის სამეცნიერო საქმიანობა ყოველთვის ეთნოგრაფიის სამსახურში იდგა. იგი იყო გულისხმიერი და სათუთი მეგობარი, ახალგაზრდა შემოქმედთა გზის გამკლავი. ნ. მაჩაბელი მუდამ ცხოვრების შუაგულში ტრიალებდა, ეთნოგრაფიის ინტერესებით ცხოვრობდა. ბუნებით ხალისიანს და სიცოცხლის მოყვარულს დიდი წვლილი მიუძღვის სიონის მუდმივმოქმედი ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დიდძალი მასალის შეკრებაში. იგი ამ ექსპედიციის თავკაცი იყო.

ნ. მაჩაბელი წავიდა ჩვენგან ნათელი სახით, არ დაუქვენესია, გზის დასასრულთან მისული, იმედიათი გულით მომავალზე ფიქრობდა. ბოლო დროს ავადმყოფობამ მაინც დააფიქრა, მოჩვენებითი უღარდელობით პირზე ღიმილათარებული გეხედებოდა, თავის ნაშრომებზე საუბრობდა და მათ ასწორებდა.

ნუნუს ამ წუთში ისევ ვიგონებთ, როგორც ცოცხალს, ვაი, რომ ასე აღარაა, მაგრამ სხვა-ნაირად ვერ წარმოგვიდგენია.

ჯულიეტა რუხაძე

ვახტანგ ნიკოლოზის კე გამრეკელი

ვახტანგ ნიკოლოზის ძე გამრეკელი ღრმად ერუდირებული და ფართო მეცნიერული ინტერესების მქონე ისტორიკოსი იყო. იგი დაიბადა თბილისში 1902 წლის 14 თებერვალს. აქვე დაამთავრა 1925 წელს პირველი საცდელ-საჩვენებელი სკოლა, ხოლო 1929 წელს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიულ-ფილოლოგიური ფაკულტეტი. ვ. გამრეკელის მეცნიერული მოღვაწეობა დაკავშირებულია ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმთან (1957—1959 წწ.), ხოლო შემდეგ კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტთან, სადაც იგი გარდაცვალებამდე (1980 წ. მაისი) უფროს მეცნიერ თანამშრომლად მუშაობდა. ვ. გამრეკელის საგანგებო შესწავლის საგანს წარმოადგენდა საქართველოს მთიანეთი, ჩრდილო კავკასიის რეგიონი და მასთან საქართველოს ურთიერთობა, საკუთრივ აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორია XVIII საუკუნეში. ვ. გამრეკელს დიდ უპირატესობას აძლევდა ის, რომ იგი იყო ისტორიკოსი წყაროთმცოდნე. ყველა მისი გამოკვლევა ემყარება წყაროთა ღრმა ანალიზს, რომელთაგან დიდი ნაწილი მის მიერვე არის გამოვლენილი და გამოქვეყნებულიც.

პირველი საფუძვლიანი ნაშრომი ვ. გამრეკელმა დვალეთის ისტორიის და დვალთა ვინაობის საკითხს უძღვნა. მან გამოიყენა ანტიკურ ავტორთა ცნობები, სომხური და ძირითადად ქართული წერილობითი წყაროები, მატერიალური კულტურის ძეგლები, ენობრივი და ტოპონიმური მასალა. ეს ნაშრომი, რომელიც რამდენიმე წერილის სახით გამოაქვეყნა 1957—1958 წწ. წარმოადგენდა ვ. გამრეკელის საკანდიდატო დისერტაციას.

ვ. გამრეკელმა დიდი მუშაობა ჩაატარა საქართველოსა და ჩრდილო კავკასიის ურთიერთობათა მასალის გამოვლენის, შესწავლისა და გამოკემის ხაზით. ამ მუშაობის შედეგს წარმოადგენს მისი ფუნდამენტური მონოგრაფია „XVIII ს-ში აღმოსავლეთ საქართველოს ჩრდილო კავკასიასთან ურთიერთობის ისტორიის საკითხები“, რომელიც იყო მისი სადოქტორო დისერტაცია (დაიცვა 1973 წ. იანვარში).

ნაშრომში სათანადო სისწრაფით არის გამოკვლეული ჩრდილოეთ კავკასიაში, კერძოდ თერგისპირეთში (ყიზლარი, მოზდოკა და სხვ.) ქართველების დასახლება 1722 წლიდან მოკიდებული, ქართული მოსახლეობის რიცხოვნობი დინამიკა, მისი სამეურნეო და კულტურული საქმიანობა და სხვა.

XVIII საუკუნეში ჩრდილოეთ კავკასიასთან აღმოსავლეთ საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობა შესწავლილია სამი მიმართულებით: კავკასიის მაღალმთიანეთი, კასპიისპირეთი და თერგისპირეთი, გამოვლენილია ამ ურთიერთობათა თავისებურებანი.

დიდი მნიშვნელობა აქვს XVIII ს-ის აღმოსავლეთ საქართველოს დიდი კავკასიონის ხალხებთან სოციალურ-პოლიტიკური ურთიერთობის გაშუქებასაც. ამ თვალსაზრისით ყველაზე არსებითი არის აღმოსავლეთ საქართველოს და მთიანი დაღესტნის სოციალურ-პოლიტიკური ურთიერთობის საკითხთა კომპლექსური შესწავლა. ნაჩვენებია მთელთა მხრივ ბარის მიმართებით ექსპანსიის გამოვლენის სხვადასხვა ფორმა — თავდასხმები, ჩამოსახლება და სხვა.

შინაგან (სოციალურ-ეკონომიკურ) ფაქტორებთან ერთად განხილულია საგარეო ხელისშემწყო-ბი ფაქტორები (ოსმალეთის აგრესია და სხვა).

შრომში ნაჩვენებია, რომ ჩრდილოეთ კავკასიის ბარის მოსახლეობის ისტორიაში XVIII ს-ში უმნიშვნელოვანესი მოვლენა იყო რუსეთის მიერ ამ მხარის პოლიტიკური თუ სამხედრო-სტრატეგიული ათვისების პროცესი, რამაც ბევრად გააღვიძლა და ინტენსიური გახადა საქართველო რუსეთის პოლიტიკური კონტაქტები, თუმცა ამ კავშირის გარკვეულ დრომდე ხელს უშლიდა კავკასიის მთიანეთის (ეგრძოდ დაღესტნის) პოზიციები.

აღწეულ მონოგრაფიის შექმნას წინ უსწრებდა ავტორის მიერ რუსეთის სიძველეთსაცავებში ხანგრძლივი და ნაყოფიერი მუშაობა და სათანადო მასალების გამოვლენა-გამოყვეყნება.

ეგრძოდ, 1968 წ. განხორციელდა ვ. გამრეკელის კაპიტალური პუბლიკაცია: «Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в.» (28 თაბახი).

აქ გამოქვეყნებულია 140-მდე საარქივო დოკუმენტი რუსეთის საგარეო პოლიტიკის არქივიდან და საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივიდან.

გამოქვეყნებულია ყიზლარის კომენდანტის ფონდის მასალები. პუბლიკაციას წინ უძღვის ვრცელი გამოკვლევა XVIII ს-ის კასპისპირეთსა და თერგისპირეთში ქართულ დასახლებათა შესახებ.

ვ. გამრეკელი აქვეყნებს აგრეთვე მონოგრაფიას: «Торговые связи восточной Грузии с Северным Кавказом в XVIII в.» ორ წიგნად. პირველი გამოვიდა 1968 წ. და ასახავს აღმ. საქართველოს საეპარქო ურთიერთობას კასპისპირეთთან და დიდი კავკასიონის მაღალმთიან ზონასთან, ხოლო მეორე ნაკვეთი, გამოცემული 1973 წელს, აშუქებს საეპარქო ურთიერთობას თერგისპირეთთან.

ავტორი საქართველოს საეპარქო ურთიერთობებს ჩრდილოეთ კავკასიისთან უკავშირებს საერთოდ საქართველოს საეპარქო ინტერესებს და აჩვენებს თითოეულ რეგიონთან ურთიერთობათა თავისებურებებს. კასპისპირეთის, როგორც სატრანზიტო ტერიტორიის როლის ზრდა ქართველი ვაჭრების საქმიანობაში უკავშირდება საქართველოს საგარეო ვაჭრობის ცენტრების გადაინაცვლებას სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ. ნაჩვენებია, რომ საქართველოს ვაჭრები დიდ როლს ასრულებდნენ საშუაშვლო საეპარქო ოპერაციებში სამხრეთისა და ჩრდილოეთის საზღვრო ცენტრებს შორის.

ვ. გამრეკელის მნიშვნელოვანი პუბლიკაციებიდან აღსანიშნავია მის მიერ 1964 წ. გამოქვეყნებული ქართლის 1772 წლის რუკა, რომელიც აკად. გულდენშტედტის მოღვაწეობას უკავშირდება. ვ. გამრეკელი კარგი მცოდნე იყო რუსეთის ცენტრებში არსებული ქართული სიძველეებისა, მან მიაკვლია მოსკოვში არსებულ «ქართული სიძველეთა» გეგმას, რის მიხედვითაც განსაზღვრა ვახუშტი ბაგრატიონის სახლის მდებარეობა პრესნიაზე.

უქანასკნელ დროს ვ. გამრეკელმა გამოსაცემად მოამზადა დოკუმენტების კრებული: «Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии (конец 60-х начало 90-х годов XVIII в.)», რომელშიც მოცემულია ქართულ-კახეთის ურთიერთობა ჩრდილოეთ კავკასიის რეგიონთან და ამიერკავკასიის მეზობელ მხარეებთან. ნაჩვენებია ვრცელი II-ის აქტუური პოლიტიკური კურსი, მისი ურთიერთობა რუსეთთან 1783 წ. ტრაქტატის დადების წინა და მომდევნო პერიოდში.

ვ. გამრეკელი ნაყოფიერი სამეცნიერო-ორგანიზაციულ საქმიანობასაც ეწეოდა. იგი ხელმძღვანელობდა რუსეთის სიძველეთსაცავებში ქართული საბუთების მოძიებისა და გადმოღების საქმეს, რასაც ხელნაწერთა ინსტიტუტში აკეთებდა წლების მანძილზე, პარალელურად იგი ხელმძღვანელობდა ინსტიტუტის დოკუმენტების ფონდების კატალოგების მოწესრიგების საქმეს და ბოლოს X—XVIII სს. საბუთებში მოხსენიებულ პირთა ანოტირებული საძიებლის შედგენას, რაც ინსტიტუტის დიპლომატიკის განყოფილებაში კეთდება.

ვ. გამრეკელი იყო გულისსმირი აღმანი, დიდი ხალისით უზიარებდა თავის დიდ გამოცდილებას ახალგაზრდობას.

იგი იყო ავტორტრეტი სარგებლობდა თავის კოლეგებში, როგორც საქართველოში ისევე მის ფარგლებს გარეთაც. მას ცხოველი ურთიერთობა და მიწერ-მოწერა ჰქონდა ჩრდილო-კავკასიელ, ლენინგრადელ და მოსკოველ კოლეგებთან.

ვ. გამრეკელს ფართო გეგმები ჰქონდა დასახული, რომელთა განხორციელება არ დასცალდა. მისი გარდაცვალებით ქართულმა ისტორიოგრაფიამ დიდი დანაკლისი განიცადა.

640/154

ფასი 1 მან.

76197